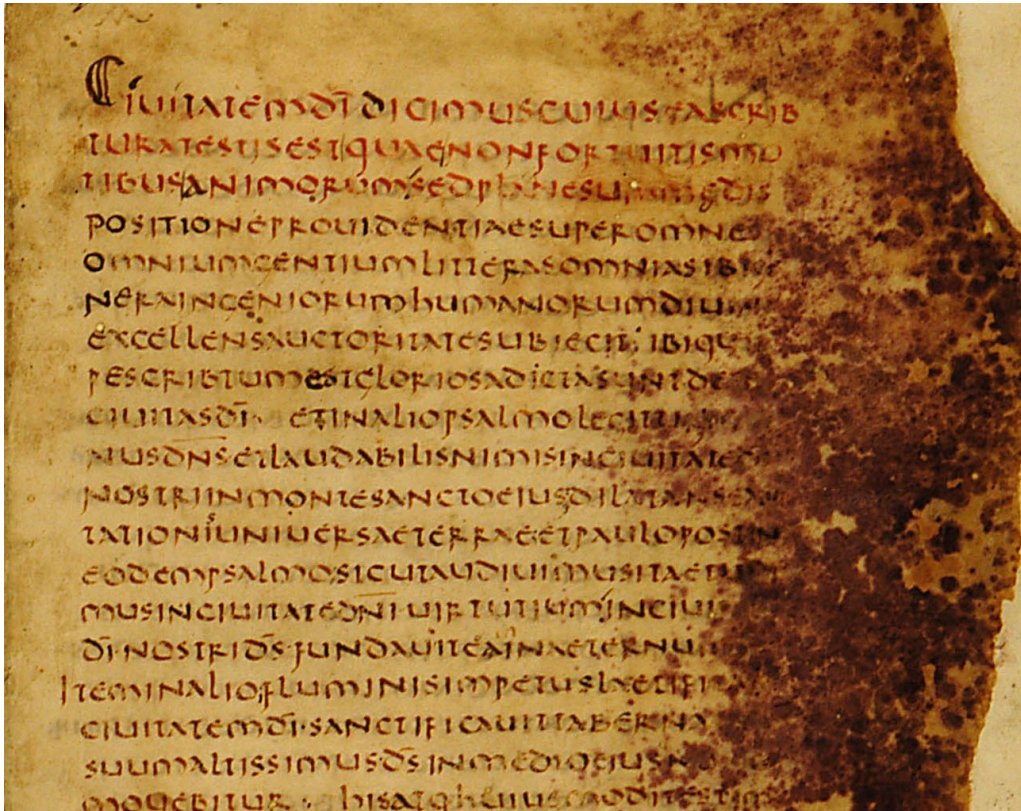

LA EDICIÓN CRÍTICA DE LOS LIBROS IX-XII DE *LA CIUDAD DE DIOS* DE AGUSTÍN DE HIPONA

TESIS DOCTORAL DE FILOLOGÍA LATINA

RAÚL NAVARRO ESPAÑA

UNIVERSIDAD DE SEVILLA
FACULTAD DE FILOLOGÍA
DEPARTAMENTO DE FILOLOGÍA GRIEGA Y LATINA

Portada: Codex Veronensis (fragmento del folio 11).

**LA EDICIÓN CRÍTICA DE LOS LIBROS IX-XII
DE *LA CIUDAD DE DIOS* DE AGUSTÍN DE
HIPONA**

TESIS DOCTORAL DE FILOLOGÍA LATINA

RAÚL NAVARRO ESPAÑA

Directoras: Emma Falque Rey y Ana Pérez Vega

Programa de Doctorado en Estudios Filológicos (RD 99/2011)

Departamento de Filología Griega y Latina de la Universidad de Sevilla

*Parentibus dilectissimis, iisdemque Maecenatibus,
laetitiis conlaetantibus lacrimisque conlacrimantibus.*

Saepe premente deo, fert deus alter opem.

(Ov. Trist., I, 2)

ÍNDICE

Dedicatoria.....	XV
Resumen.....	XVII
PREÁMBULO.....	XIX
Introducción.....	XXIII
* Escorialensis S-I-16 (E):.....	XXV
a) Descripción formal.....	XXV
b) Singularidades y dificultades paleográficas.....	XXIX
* Toletanus 014-07 (tI).....	XXXI
a) Descripción formal.....	XXXI
b) Singularidades y dificultades paleográficas.....	XXXV
* Toletanus 014-08 (tII).....	XXXVII
a) Descripción formal.....	XXXVII
b) Singularidades y dificultades paleográficas.....	XXXVIII
1. Los manuscritos principales de La Ciudad de Dios.....	XXXIX
1.1. Codices meliores.....	XXXIX
1.1.1. Lugdunensis 607.....	XXXIX
1.1.1.1. Codex Λ 606.....	XL
1.1.2. Codex Veronensis (V).....	XL
1.1.3. Codex Corbeiensis (C).....	XLI
1.1.4. Codex Coloniensis (K).....	XLII
1.1.5. Codex Monacensis seu Frisingensis (F).....	XLIII
1.1.6. Codex Matritensis (R).....	XLIII
1.2. Codices deteriores.....	XLIII
1.2.1. Codex Sangallensis (G).....	XLIV
1.2.2. Monacensis (A).....	XLIV
1.2.3. Codex Ratisbonensis (p).....	XLIV
1.2.4. Codices Parisini.....	XLIV
1.2.4.1. Codex Parisinus (a).....	XLV
1.2.4.2. Codex Parisinus (b).....	XLV
1.2.4.3. Codex Parisinus (d).....	XLV
1.2.4.4. Codex Parisinus (e).....	XLV
1.2.5. Codex Bernensis n°12/13 (B/ B'').....	XLV
1.2.5.2. Codex Bernensis (β).....	XLVI
1.2.6. Codex Monacensis (H).....	XLVI
1.2.7. Codices Patavini.....	XLVII
1.2.7.1. Codex Patavinus (p).....	XLVII
1.2.7.2. Codex Patavinus (q).....	XLVII
1.2.8. Codices Sanctae Crucis (s, t).....	XLVII
2. Lecturas de los manuscritos más relevantes.....	XLIX
2.1. Codex Augustani seu Monacensis (A).....	XLIX
2.1.1. Lecturas del libro IX.....	XLIX
2.1.2. Lecturas del libro X.....	XLIX
2.1.3. Lecturas del libro XI.....	L
2.1.4. Lecturas del libro XII.....	LI
2.2. Codex Frisingensis (F).....	LI
2.2.1. Lecturas del libro IX.....	LI

2.2.2. Lecturas del libro X.....	LII
2.2.3. Lecturas del libro XI.....	LIII
2.2.4. Lecturas del libro XII.....	LIII
2.3. Codex Ratisbonensis (ρ) lectiones.....	LIV
2.3.1. Lecturas del libro IX.....	LIV
2.3.2. Lecturas del libro X.....	LIV
2.3.3. Lecturas del libro XI.....	LV
2.3.4. Lecturas del libro XII.....	LVI
2.4. Codex Corbeiensis (C).....	LVI
2.4.1. Lecturas del libro IX.....	LVI
2.5. Codex Parisinus n.2050 (a).....	LVII
2.5.1. Lecturas del libro IX.....	LVII
2.5.2. Lecturas del libro X.....	LVIII
2.5.3. Lecturas del libro XI.....	LVIII
2.5.4. Lecturas del libro XII.....	LIX
2.6. Codex Parisinus n.11638 (e).....	LIX
2.6.1. Lecturas del libro IX.....	LIX
2.6.2. Lecturas del libro X.....	LX
2.6.3. Lecturas del libro XI.....	LXI
2.6.4. Lecturas del libro XII.....	LXI
2.7. Codex Parisinus n. 2051 (b).....	LXII
2.7.1. Lecturas del libro IX.....	LXII
2.7.2. Lecturas del libro X.....	LXII
2.7.3. Lecturas del libro XI.....	LXIII
2.7.4. Lecturas del libro XII.....	LXIV
2.8. Codex Veronensis (V).....	LXIV
2.8.1. Lecturas del libro XI.....	LXIV
2.8.2. Lecturas del libro XII.....	LXV
2.9. Codex Matritensis (R).....	LXVI
2.9.1. Lecturas del libro IX.....	LXVI
2.9.2. Lecturas del libro X.....	LXVI
2.9.3. Lecturas del libro XI.....	LXVII
2.9.4. Lecturas del libro XII.....	LXVII
2.10. Codex Sangallensis (G).....	LXVIII
2.10.1. Lecturas del libro XI.....	LXVIII
2.10.2. Lecturas del libro XII.....	LXVIII
3. Conclusiones.....	LXXI
3.1. Lecturas del libro IX.....	LXXI
3.2. Lecturas del libro X.....	LXXII
3.3. Lecturas del libro XI.....	LXXIII
3.4. Lecturas del libro XII.....	LXXIV
4. Stemma codicum.....	LXXVII
5. Sigla codicum.....	LXXVIII
5.1. Concordantia.....	LXXVIII
5.2. Codices meliores.....	LXXVIII
5.3. Codices deteriores.....	LXXIX
5.4. Codices Hispanici.....	LXXIX
6. Las principales ediciones de La Ciudad de Dios.....	LXXX

a) Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.....	LXXX
b) Alma Mater (1953/ 1958).....	LXXX
c) Corpus Christianorum.....	LXXX
d) Editio Teubneriana.....	LXXXI
e) Alma Mater (2013).....	LXXXI
6.1. Editionum abbreviationes.....	LXXXI
Nota previa.....	LXXXIII
Bibliografía.....	LXXXV
Artículos y libros relacionados con la transmisión textual de La Ciudad de Dios.....	LXXXV
Traducciones y comentarios.....	XCI
Diccionarios.....	XCII

Dedicatoria

Después de Agustín tuvieron lugar muchas más cosas que los dioses me regalaron, las cuales ya sean privadas o de dominio público, prefiero guardar en silencio. Sin embargo, prácticamente en todo momento fueron muchísimos, a los que nombrar pormenorizadamente no podría, como mis directoras de tesis, profesores, mis padres, mi hermano, amigos y Sole, *vitae comes*, los que fortalecieron y avivaron mi espíritu para que no desfalleciera en el intento, a todos los cuales por este motivo, por su paciencia y su bondad, les doy las gracias de todo corazón. También doy las gracias al gran sabio Michael von Albrecht de la Universidad de Heidelberg, al eruditísimo Jorge Tárrega de la Universidad de Valencia así como al gran profesor Óscar Ramos (*Ansgarius Legionensis*) por haber leído y revisado la introducción en latín. Finalmente doy las gracias a los miembros del tribunal, ya que tuvieron a bien emplear su tiempo en la lectura de esta tesis sin importancia, a los que humanamente ruego que los innumerables errores que puedan encontrar me los imputen solo a mí y con palabras de Marcial diría aquello de “sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala plura/ quae legis hic: aliter non fit, Avite, liber”.

Resumen

Ofrecemos al lector la edición crítica de los libros IX-XII de *La Ciudad de Dios* de Agustín de Hipona. Primeramente centramos nuestra atención en los manuscritos y códices españoles, los cuales ya habíamos explorado en investigaciones anteriores, y posteriormente nos detenemos en los principales manuscritos de toda la transmisión textual describiendo en profundidad los códices.

Finalmente mostramos los libros anteriormente mencionados con el aparato crítico y el aparato de fuentes. Estas investigaciones, que siguen la obra de Juan Bastardas empezada en la mitad del siglo XX, continúan el trabajo de los doctores Pérez Vega y Toribio Pérez, cuya labor fue publicada por la editorial Alma Mater en el año 2013.

El autor escribió la tesis en latín y luego la tradujo al español.

Palabras clave: San Agustín, *Ciudad de Dios*, libros IX-XII, edición crítica, transmisión textual, manuscritos españoles, legado español.

Abstract

This doctoral dissertation aims to offer a textual recension of the books IX-XII of Saint Augustine's *De Civitate Dei*. Firstly, we focus on Spanish manuscripts and codes, which some time ago we researched and studied. Secondly, we analyse the major manuscripts of all manuscript tradition by describing each of these codes in depth.

Finally we present the aforementioned books together with the *apparatus criticus* and the *apparatus fontium*. This study follows the former investigations carried out by Dr Pérez Vega and Dr Toribio Pérez published by Alma Mater in 2013, which were started by Juan Bastardas in the middle of the 20th century.

This thesis was originally written by its author in Latin and later translated into Spanish.

Key words: Saint Augustine. *The city of God*, books IX-XII. Critical edition. Textual transmission. Spanish manuscripts. Spanish legacy.

PREÁMBULO

Habría mucho que decir acerca de la estructura de este trabajo y ya que en esta parte introductoria hablar de esto no sólo es pertinente, sino también conveniente, pensamos que ha de allanársele con cautela al lector el camino para que se ponga de manifiesto y quede clara nuestra labor y sobre todo nuestro esfuerzo.

La obra de San Agustín, en efecto, atrajo a muchos a lo largo de los siglos hasta el punto de que nunca careció de las más eruditas y sobresalientes mentes a la hora de la copia y la exégesis de su obra. Así pues, entre aquellos que editaron *La Ciudad de Dios* son de sobra conocidos tres grandes filólogos: Hoffmann, Dombart y Kalb. Aunque partieron de la edición de los Mauri¹, sin embargo, todos dotados de un gran conocimiento, nunca antes se habían enfrentado a una obra de tal magnitud. Encontraron veintitantos manuscritos, todos hasta cierto punto relacionados y emparentados entre sí, los cuales no se alejaban verdaderamente del *textus receptus*, sino que -como mucho- abundaban y sobresalían en errores de poca importancia y, en general, de índole fonética debidos a la impericia del copista. En efecto, así parecía, como digo, a primera vista. Después que se dieron cuenta de esto o, mejor dicho, una vez que prefirieron entenderlo así, aunque no se volcaron en la edición de *La Ciudad de Dios* de forma negligente, no obstante se quedaron con cinco o seis manuscritos que mostraban un origen más antiguo, dejando de lado completamente la comparación de las lecturas de todos los códices. Unos años después, cuando advertimos esto, nos sorprendimos de algunos errores de los editores anteriores y de las no pocas lecturas elegidas que habían de ser enmendadas². En seguida comprendimos la labor ímproba y prácticamente infinita que había de hacerse, ya que no existía verdadero asidero en los editores anteriores, ni aportaban a veces, a nuestro juicio, confianza a la hora de editar la obra, para lo cual pueden servir de ejemplo las lecturas incorrectas que todos los editores pasaron por alto o que nunca inspeccionaron, las cuales no aparecen en los códices que ellos mismos citan³.

1 Fue publicada en el año 1685.

2 Vid. las anotaciones a cada códice en la descripción.

3 No decimos esto porque queramos acusar o justificar a nadie, sino porque pensamos que la filología en tanto que arte o disciplina manual, debe denunciar los errores anteriormente cometidos al tiempo que debe también, desde la humildad, enmendarlos. En palabras de Tácito, hemos de avanzar *sine ira et studio*, ya que

Por otra parte, esta tesis contiene un prefacio o introducción que trata sobre los manuscritos españoles de mayor importancia, que con anterioridad nadie había inspeccionado excepto los autores de la última edición de Alma Mater, que añaden por primera vez a la tradición textual el *codex Matritensis*⁴. Seguidamente se describen uno a uno todos los códices, indicando cuidadosamente su prosapia y calidad. También creemos que son dignas de ser leídas las conclusiones (en el apartado 3), donde se comparan entre sí las lecturas de todos los manuscritos. Finalmente, se propone el *stemma codicum* que nadie hasta la fecha había establecido⁵.

Por último, antes de que demos fin a este preámbulo, creemos que es necesario ofrecer al lector algunos pasajes *dubii o difficiliores* que a lo largo de nuestra edición nos hemos encontrado. Se trata, en efecto, de pasajes a los que hemos dedicado mayor tiempo y que, por ello, pensamos que pueden servir para dar buena cuenta de las dificultades que muestra la edición de los libros elegidos de *La Ciudad de Dios*:

Lecturas del libro IX⁶:

IX, 1, 3 (24) affectibus C R ρ t^l a b e affectionibus A F // IX, 2, 1 (14) promissimus C F R a b e proposuimus A ρ // IX, 4, 7 (10) multe^{ac facunde} eunde scientiae A multe eunde F multe scientie ρ multae unde C multae ac facundae a b e multae eiusdem scientiae R // IX, 4, 10 (7) sapientis *mss. plerr.* sapienti C // IX, 4, 12 (15) patiantur...retinent...debent C ρ a b l s *Hoffm.* patiat...retinet...debet e p q v Domb. // IX, 4, 1 (29) accidunt A F ρ t^l a e accedunt C R b // IX, 6, 8 (24) fluctuat A fluctuaret C // IX, 7, 14 (25) Graium A F ρ b e gradum C R gravem a // IX, 8, 21 (1) gaudentes C claudentes A F R ρ plaudentes a e fruentes b // IX, 11, 5 (13) qua] qui p // IX, 12, 1 (13) fastigii A F R ρ a b e *om.* C // IX, 12, 2

---

a nadie le es lícito arrebatarse la fama a aquellos sabios ni atacar su prestigio.

4 Vid. bibliografía, Pérez Vega/ Toribio Pérez (2013).

5 Dombart y Kalb no dejaron clara la *cognatio* entre los manuscritos.

6 Aunque hemos tenido que citar en el resto de apartados a partir de la edición de Dombart y Kalb de la editorial Teubner publicada en el año 1981, ya que nuestra edición abarca solamente los libros IX-XII y se trata de una edición de transición (está prevista su publicación en la editorial del CSIC), en esta ocasión y para facilitar la labor del tribunal, hemos añadido junto al número de línea de cada lectura otra numeración entre paréntesis que se refiere al de la edición de Teubner, haciendo el primero referencia a la nuestra. En adelante, al acabar este apartado, todas las lecturas que se citan se harán por medio de la edición de Teubner.

(14) subsiciva ^{succidua} A subsiciva F R e succidua ρ subsicava C succisiva a // IX, 14, 4 (27) posse C K² F ρ a e l p s v *om.* A K¹ B¹ b // IX, 15, 21 (17) mediationis C A R ρ a b e meditationis F // IX, 15, 11 (5) dignitate A e benignitate C F R ρ a e bonitate b // IX, 15, 7 (24) bonum *om.* C A K F ρ B¹ a b l s pervenire b e // IX, 16, 11 (20) contrectari B ρ a¹ e v contrectare C A K F l p s // IX, 16, 12 (16) sphongearum A F e spongiarum R ρ b sphonegarum C fongearum a // IX, 17, 15 (12) Plotini A F ρ a e Platonis C R b // IX, 20, 1 (9) ab scientia A F R ρ a b e ob scientiam C // IX, 20, 7 (17) egerint C A R ρ a b e satis egerunt F sategerint v.

Lecturas del libro X:

X, 1, 7 (1) dum A F R ρ a b e // X, 1, 8 (2) concitatae A R b e *om.* F excitatae ρ cogitatae a // X, 1, 14 (10) possimus A F R ρ a e possumus b // X, 1, 10 (29) non ab agricultura A R ρ a b e non ab agris F // X, 1, 17 (8) consuetudine A F ρ a b e // X, 3, 5 (5) conspectu A R a e conspectum F ρ // X, 3, 12 (12) qua A F R ρ quia a b e // X, 5, 3 (19) contritus A F b contribulatus R ρ a e // X, 6, 13 (25) miserationem A F R e misericordiam ρ a b // X, 8, 1 (29) nomini Dei A F R ρ e nomine Dei a istius nomine b // X, 11, 12 (2) quoque A ρ quosque F a b e // X, 12, 14 (22) rarissimisque A R ρ e rarissimisque F rarisque b // X, 16, 4 (11) deberi A F R ρ a e delibari b // X, 16, 4 (33) esse sacrificium A e sacrificium esse F R ρ b sacrificia esse a // X, 21, 13 (9) invitos A a ab invitis R ρ e b // X, 32, 13 (19) vaticinantibus A F R ρ a e vaticinationibus b // X, 32, 16 (24) valitudini A e valetudine F R valetudines ρ a.

Lecturas del libro XI:

XI, 1, 9 (13) nimis V A F G ρ a e valde b // XI, 1, 16 (23) concupivimus A F R ρ b e concupimus V a cupimus G // XI, 2, 2 (4) coli delectantur A G ρ delectantur coli V R F a b e // XI, 5, 2 (6) similiter cogitent V A G ρ b similiter ergo cogitent F R similiter *om.* a cogitant e // XI, 7, 6 (19) cognitione ipsius sui A R G ρ a e *om.* F cognitione sui b cognitionem sui ipsius V // XI, 7, 11 (26) natantium atque volantium A R ρ natatiliu atque volatiliu V F G a b // XI, 9, 21 (9) curabo A F G R ρ a b e conabor V // XI, 12, 20 (9) propectuque V A F G ρ a b profectuque R // XI, 21, 20 (4) lateque A ρ e alteque V F G R a b // XI, 21, 7 (16) intuitu A F G ρ a contuitu e b V R // XI, 24, 13 (3) requirantur V A G R requiruntur F a b e requirentur ρ // XI, 25, 6 (13) inveniendae A F G R ρ indagandae a V indigandae e // XI, 27, 18 (18) inrationabilia A F R ρ a e inrationalia V G b // XI, 32, 1 (20)

aberrantes V A F ρ a abhorrentes G e oberrantes R b // XI, 33, 21 (17) aptissime V A F G R ρ
a apertissime b e // XI, 33, 13 (6) exaestuantem A a estuantem F exestuantem R ρ
aestuantem V G b.

Lecturas del libro XII:

XII, 1, 3 (25) vel V R ρ a b e velut A // XII, 1, 10 (33) inmutabile V A F G R ρ e b
incommutabile a et G // XII, 1, 11 (31) quo A F ρ e quod R a b // XII, 5, 20 (15) debebat A F
G debeat ρ a b e debebant V debebat R // XII, 6, 13 (22) qui V A F ρ e quia a b utique R
quumque G // XII, 8, 10 (12) incomparabiliter A F G ρ a b e incorporaliter V
incomparaviliter R // XII, 11, 14 (25) computantur A F G R e computarentur a computentur b
// XII, 13, 2 (28) occubando A F G R e occumbendo ρ a occupando b obcubando V // XII,
15, 2 (15) quia A F G R ρ e qua a quam V b // XII, 18, 17 (13) infinitarum A F R e finitarum
V G a b // XII, 18, 2 (14) beatitate A F G R ρ a beatitudine V e beatitatem b // XII, 21, 5 (4)
habebimus A F G R ρ b habemus e habuerimus V // XII, 22, 15 (3) damnulae A damnulae
V F ρ b e damulae R a dammulae G // XII, 28, 18 (7) dicatur A dicitur F dicitur V G ρ e
alio loco quantum me Deus adiuverit dicam a b diceretur R.

Introducción

Advertimos de que esta tesis doctoral ha sido llevada a cabo a partir de la labor y el resultado de las investigaciones de estos últimos años, sobre todo, de 2014 hasta el actual, en los cuales hemos trabajado intensamente en la transmisión manuscrita de *La Ciudad de Dios*, como puede demostrarse a partir de nuestros artículos en varias revistas ya divulgados y de nuestro trabajo de la maestría, que bajo la dirección de la doctora Pérez Vega escribí y defendí en la Universidad de Sevilla en el año 2016. Esto es, en verdad esta tesis fue comenzada en el año 2014, cuando publiqué (al año siguiente) en la revista *Habis* la inspección y colación del manuscrito *Escorialensis S-I-16* que tenía relación con la transmisión de *La Ciudad de Dios*, en el cual artículo ya estaba contenido, aunque -a decir verdad- en forma más esquemática e inexperta, todo lo que iba a seguir. Sin embargo, en aquel tiempo tanto mis directoras de tesis como yo no sabíamos con exactitud adónde íbamos a dirigirnos, dudando entre centrar la tesis en los primeros libros de *La Ciudad de Dios* o en los últimos; sin embargo, una vez puesto literalmente en la balanza la cantidad de nuestros artículos, consideramos que sería mejor continuar la senda ya marcada en lugar de perseguir una incierta, y por esto, guiado además por mi interés en la transmisión manuscrita de esta obra, que por muchas razones (no sólo por su estilo ciceroniano y *latinissimum*, sino también por el testimonio ofrecido de una edad pasada y -por usar sus propias palabras- *laboriosa*¹), me puse con presteza a trabajar en *La Ciudad de Dios* de San Agustín.

Por otra parte, es preciso que quede patente esta advertencia por dos causas fundamentales: en primer lugar porque a cualquiera le parecería poco tiempo para que alguien pueda hacerse cargo de la edición de un autor como San Agustín y de escribir sobre esta una tesis; en efecto, al ignorar cuándo tuvo comienzo (en el 2014), erraría completamente en su suposición; en segundo lugar porque no poco pudimos añadir de nuestras anteriores investigaciones a estas nuevas, sobre todo lecturas de sobra comprobadas que encontramos en otros códices.

Así pues, las dificultades que hemos encontrado mientras escudriñábamos *La Ciudad de Dios*

---

1 “Mala tempora, laboriosa tempora, hoc dicunt homines” (vid. Augustini Hipponensis, *Sermones*, 80).

se han centrado en su mayoría, como suele suceder en estos casos, antes de que se inventara la imprenta, en la caligrafía dificultosa de los copistas, en las lagunas textuales y en otras muchas cuestiones del mismo tipo que, en general, dependen de la persona que mandó copiar el manuscrito, y así más frecuentemente sucedió a los españoles, otrora dueños por un instante del orbe, que la gran parte de los códices anteriormente bien conservados en monasterios y en algunas bibliotecas como la de la Universidad de Salamanca tienen una peor calidad textual que la de los *Monacenses*, *Colonienses*, etc., los cuales, después de la catástrofe del XVII y del XVIII², tras la espoliación y delimitación de las Españas con la emancipación de las colonias³, perdimos debido a nuestra falta de preocupación y a guerras propias y extrañas⁴.

No obstante, aunque en aquella época, en la que eran conservados cuidadosamente los códices antiguos en las bibliotecas españolas, gustaran más las obras que giraban en torno a la moral y a la ética que aquellas que se centraban en el conocimiento -por así decir- “científico” o teológico, que eruditos investigaban principalmente en las universidades bajo la vigilancia de la Iglesia de Roma, a la cual Agustín se entregó en exclusiva, nunca le faltaron al Hiponense veneradores ni exegetas de la talla del propio Juan Luis Vives⁵, sin embargo por aquello que ya decíamos al principio, agradaba más a la mayoría los libros de las *Confesiones* que este intrincado, aunque elegantísimo, tratado teológico⁶.

---

2 Cf. J. Elliott, *España y su mundo*, Taurus, (2007). Etiamque vide J. I. Israel, “The Decline of Spain: A Historical Myth?”, *Past & Present*, No. 91, pp. 170-180 (1981); H. Kamen, “The Decline of Spain: A Historical Myth?”, *Past & Present* No. 81, pp. 24-50 (1978); Charles Jago, “Habsburg Absolutism and the Cortes of Castile”, *The American Historical Review*, Vol. 86, No. 2, pp. 307-326 (1981).

3 Cf. J. Cervera Pery, “Agotamiento y decadencia del dominio atlántico”, *Jornadas de Historia Marítima*, vol.1, pp.95-103 (1995).

4 Cf. E. Valdivieso González, “El expolio artístico de Sevilla durante la invasión francesa”, *Boletín de la Real academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticae*, N° 37, pp. 261-270, 2009; M. J. Redondo Cantera, “Inventarios de obras de arte de los conventos vallisoletanos”, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología: BSAA*, Tomo 58, 1992, 497-510; I. Hempel Lipschutz, “El despojo de las obras de arte en España durante la guerra de independencia”, *Arte Español*, pp. 215-ss, 1961.

5 Por dos causas nuestra tesis no se apoya en los escritos de Vives, primero porque su comentario se dedica más a temas de doctrina católica y de defensa de la fe que a dificultades textuales; en segundo lugar porque se ha comprobado que para su edición usó solamente tres manuscritos (dos españoles y el *Koloniensis*). Cf. V. Moreno Gallego, *La recepción hispana de Juan Luis Vives*, Valencia, pp. 355-385, 2006.

6 Cf. S. Laeuchli, “What did Augustine Confess?”, *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 50, No.

Esto en efecto lo sabemos principalmente a través de los manuscritos de los libros de *Confesiones*, que son mucho más numerosos que los de *La Ciudad de Dios*⁷, lo cual no sólo sucedió por el placer que provocaba leerlos, sino también porque *La Ciudad de Dios* se estimó mucho más por parte de los intelectuales, de ahí que los editores se preocuparan de editarlo de forma más suntuosa y cara que el otro⁸, lo que dio lugar a que fuesen muy pocos los códices españoles de *La Ciudad de Dios* en comparación con los de *Confesiones*, entre los cuales pueden enumerarse los que hemos investigado:

* Escorialensis S-I-16⁹ (E¹⁰):

a) Descripción formal

Este manuscrito se encuentra en la biblioteca del Escorial¹¹. Juan Bastardas a mediados del siglo XX lo inspeccionó cuidadosamente y lo usó para hacer una nueva edición del texto que puede considerarse la primera edición española¹² o la primera edición del texto de *La Ciudad*

3, pp. 379-409, 1982; et D. Burrell "The Confessions" of Augustine: An Exercise in Theological Understanding, *The Journal of Religion* Vol. 50, No. 4, pp. 327-351, 1970.

7 "Confessionum s. Augustini ingens exstat copia et librorum manuscriptorum et impressorum. Illorum numerantur 225 integra exempla, 34 magis minusve mutila [...]. Libri impressi excedunt numerum 120, quorum fere 60 Confessiones cum nonnullis opusculis aut inter reliqua s. Augustini scripta editas, 70 vero seorsum impressas continent." (cf. praefationem *Confessionum librorum XIII*, p. I, Teubner, 1969).

8 "at oportet meminisse codices *De civitate Dei* saepe sumptuosos et ideo forsán maiore cura servatos esse quam codices magis vulgares *Confessionum*" (cf. B. Dombart, A. Kalb, *De Civitate Dei*, Corpus Christianorum, *Series Latina XLVII*, libri I-X, praefationem, Belgium, 1955).

9 La inspección y colocación de este manuscrito fue publicada en la revista *Habis* en el año 2015. Cf. R. Navarro España, "La Ciudad de Dios de San Agustín en manuscritos españoles: el Escorialensis S-I-16", *Habis*, 46, pp. 315-324, 2015.

10 Los editores denominaron con este símbolo otro códice que se conoce como los *excerpta Eugippi* el cual pensamos que ha de ser rechazado para la elaboración de la edición crítica de *La Ciudad de Dios*, pese a que Hoffman y Dombart lo usaran con moderación para algún pasaje que no ofrecía dificultad alguna. Una vez apartado de nuestra edición, marcamos el *Escorialensis* con el símbolo "E".

11 La mayoría de editores y catálogos dan el adjetivo *Esc~~u~~rialense* y no *Esc~~o~~rialense*; esta lectura, en efecto, parece haber derivado de la obscuración de la letra "o"; sin embargo, en latín existe la palabra "sc~~o~~ria", sobre las cuales se dice que fue levantado el monasterio del Escorial. (Vid. etiam Aegidius Forcellini in *Lexicon* s.v., "scoria").

12 Esto ya lo defendimos públicamente en la ponencia del día 19 de Abril de 2017 en el "V Seminario

de Dios que hicieron los españoles¹³. Bastardas piensa que el códice ha de ser adscrito al siglo X¹⁴, aunque las últimas investigaciones lo fechan en torno al siglo VIII¹⁵. El códice, por otra parte, está bien conservado, aunque a veces muestra lagunas textuales. El copista suele numerar en números romanos el inicio de los capítulos, si bien pueden encontrarse excepciones sobre todo desde el libro XIV, aunque también pueden hallarse en libros anteriores como en el libro XIII, capítulos 2, 19, 28. Generalmente el copista pone mayor atención en los primeros capítulos de los libros, no obstante, los títulos están anotados en el margen y a veces pueden leerse escolios muy breves que no aportan nada a la edición del texto. Al *Escorialensis* le faltan los títulos de los capítulos que muestran a los lectores el tema en pocas palabras y que son posteriores.

El *Escorialensis* ha de ser adscrito al *stemma* dentro de la familia del *Veronensis*, como puede ser probado a partir de los siguientes pasajes que coinciden con el *Veronensis*¹⁶: : XII, 11, 14: E haberentur...continet etiam // XII, 11, 21: E annorum milia // XII, 12, 22 E opinentur // XII, 13, 11: E sensisse // XII, 13, 1: E terminatur // XII,13,15: E detrahantur retrorsus // XII, 13, 21 E detrahantur // XII, 13, 28 E occubando // XII, 14, 10 E renovata // XII, 14, 13 E praereuntium // XII, 14, 15 E eadem...transacta // XII, 14, 16 E et ventura // XII, 14, 1 E quod // XII, 14, 10 E erunt et // XII, 14, 16 E intellexerint // XII, 14, 28 E ista // XII, 14, 29 E surgens autem // XII, 15, 14 E quando quidem // XII, 15, 15 E qua // XII, 15, 16 E et sine

---

Interdepartamental 'Ciencias de la Antigüedad' bajo los auspicios de la Universidad de Sevilla, la cual fue publicada poco después (cf. R. Navarro España, "De manuscriptis et codicibus maioris momenti Civitatis Dei libris edendis", *Vox Latina*, Tomus 53, fasc. 208, pp. 213-216, 2017).

13 Cf. J. Bastardas, *De civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, Madrid, 1953 et eiusdem, *De civitate Dei*, Alma Mater, vol. 2, libri III-IV, Madrid, 1958. Además del texto consta de una traducción al español.

14 Cf. J. Bastardas, op. cit. vol.I, pp. LXIV-LXV. Cf. etiam G. Loewe / W. von Hartel, *Bibliotheca Patrum Latinorum Hispaniensis*, vol.I, p. 150, Viena, 1887; E. A. Lowe, *Studia Palaeographica*, Munich, 1910; G. Antolín, *Catálogo de los Códices Latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, p.22, vol. IV, Madrid, 1916.

15 Cf. T. Alonso Turienzo, "Tradición manuscrita escurialense de la 'Ciudad de Dios'", *La Ciudad de Dios*, 167, 1954, 589-623; 168, 1955, 101-115 y 377-389; etiamque vid. O. García de la Fuente / V. Polentinos Franco, "El texto del *De civitate Dei* de San Agustín según el manuscrito Escorialense S. I. 16 (I)", *AMal*, 10.2, 219-257, 1987 y "El texto del *De civitate Dei* de San Agustín según el manuscrito Escorialense S. I. 16 (II)", *AMal*, 11.1, 39-71, 1988.

16 Vid. R. Navarro España, "*La Ciudad de Dios* de San Agustín en manuscritos españoles: el Escorialensis S-I-16", *Habis*, pp. 315-324, 2015.

initio // XII, 15, 17 E fecerat // XII, 15, 20 E perscrutari // XII, 15, 2 E Deo // XII, 15, 10 E fuisse // XII, 15, 11 E ex aliquo // XII, 16, 15 E facti sunt // XII, 16, 23 E esse // XII, 16, 34 E praeterit // XII, 16, 2 E et // XII, 16, 4 E sunt // XII, 16, 7 E non...fuerunt // XII, 16, 10 E eos // XII, 16, 12 E facta sunt tempora // XII, 16, 13 E negabimus // XII, 16, 28 E sic ergo // XII, 16, 34 E est // XII, 16, 15 E peraguntur // XII, 16, 22 E non de ipso genitam // XII, 16, 27 E si...fuit // XII, 16, 4 E Dei // XII, 16, 5 E in vobis // XII, 16, 6 unicuique sicut // XII, 16, 9 E excedat // XII, 17, 14 E praeterierint // XII, 17, 26 E quo modo autem promisit // XII, 17, 27 E ante // XII, 17, 28 E nisi quia // XII, 18, 6 E homo primus // XII, 18, 7 E esset // XII, 18, 13 E facit...finitarum // XII, 18, 23 E opera coepta // XII, 18, 24 E dicuntur // XII, 18, 26 E ob hoc // XII, 18, 11 E posset // XII, 18, 12 E in auditorio // XII, 18, 27 E quia nec affici dicendus est // XII, 18, 5 E quod prius et posterius // XII, 19, 1 E etiam // XII, 19, 4 E mundum numeris // XII, 19, 11 E infinitas // XII, 19, 14 E quapropter si // XII, 19, 16 E Deo // XII, 19, 28 E posset...proviserit // XII, 20, 5 E eis // XII, 20, 15 E super quod // XII, 20, 16 E quae super caelos // XII, 20, 28 E sint // XII, 21, 15 E atque ita // XII, 21, 17 E amore // XII, 21, 18 E quandoque // XII, 21, 22 E hoc // XII, 21, 25-26 E definitis euntibus // XII, 21, 29-30 E potest ea // XII, 21, 30 E indagare // XII, 21, 4 E habebimus // XII, 21, 22 E novit // XII, 21, 6 E cuius // XII, 21, 7 E quod // XII, 21, 12 E opinionem // XII, 21, 21 E temporis...coeperit // XII, 21, 28 E inmortalis // XII, 21, 31 E ad eam // XII, 21, 4 E ordinem // XII, 21, 5 E dimensaque // XII, 21, 13 E improvide // XII, 21, 17 E ad miseriam // XII, 21, 20 E concedunt // XII, 21, 23 E de // XII, 21, 31 E possint // XII, 21, 1 E putabatur // XII, 21, 6 E semper // XII, 21, 12 E nunquam antea // XII, 22, 2 E damnulae // XII, 22, 4 E tamen // XII, 22, 10 E termino consecutus // XII, 22, 20 E omnino // XII, 23, 30 E rationalis // XII, 24, 15 E animalibus // XII, 24, 26 E potuerint // XII, 24, 27 E qui etiam // XII, 24, 30 E ipsa certe // XII, 26, 29 E qui etiam // XII, 26, 3 E occulto // XII, 26, 1 E cuidam // XII, 26, 8 E gignendis // XII, 26, 9 E quorumcumque // XII, 26, 16 E praesentia // XII, 26, 26 E suam // XII, 27, 5 E sane // XII, 27, 7 E adtexerent // XII, 27, 10 E corpus omne // XII, 27, 11 E sentit eos // XII, 27, 12 E vixerint // XII, 27, 17 E carcerumque // XII, 27, 25 E terra // XII, 28, 13 E vera // XII, 28, 15 E agnoscit // XII, 28, 2 E quid // XII, 28, 7 E dicetur // XIII, 2, 26 E gehenna // XIII, 2, 30 E animatum // XIII, 3, 10 E in se operante // XIII, 3, 15 E Deo desertae // XIII, 3, 16 E ex qua // XIII, 3, 22 E illa // XIII, 3, 23 E copula // XIII, 3, 29 E quae Deus voluit // XIII, 3, 31 E in honore // XIII, 3, 1 E eis // XIII, 3, 2 E etiam // XIII, 3, 3 E sunt // XIII, 4, 17 E transgredimini

// XIII, 4, 28 E sunt ergo // XIII, 5, 14 E itaque // XIII, 5, 18 E super bonum // XIII, 5, 29 E utitur // XIII, 5, 1 E verum // XIII, 6, 11 E qua // XIII, 6, 15 E unus // XIII, 6, 19 E patientiae // XIII, 7, 2 E spiritu // XIII, 7, 2 E ait // XIII, 7, 24 E praemissa // XIII, 8, 9 E ideo quippe // XIII, 9, 3 E eius // XIII, 9, 21 E cedens // XIII, 9, 29 E potest esse // XIII, 10, 9 E propinquior // XIII, 10, 13 E aliquanto // XIII, 10, 20 E viae // XIII, 10, 3 E quia // XIII, 10, 8 E detractio // XIII, 11, 3 E desistit // XIII, 11, 11 E ante mortem // XIII, 11, 24 E aut // XIII, 11, 1 E revivescant // XIII, 11, 2 E dicitur // XIII, 11, 13 E utique // XIII, 11, 23 E eo vero // XIII, 11, 24 E adsolet // XIII, 11, 26 E arduus // XIII, 11, 32 E posset // XIII, 12, 25 E ederitis // XIII, 12, 26 E ex illo // XIII, 12, 28 E solam // XIII, 13, 5 E gratia deserente // XIII, 15, 16 E est dictum // XIII, 15, 22 E quia // XIII, 15, 15 E qua // XIII, 16, 28 E existimant // XIII, 16, 30 E refelleretur // XIII, 16, 23 E bonum // XIII, 17, 17 E centron // XIII, 17, 2 E concessit // XIII, 19, 26 E sua sententia repugnante // XIII, 20, 4 E resistente // XIII, 20, 12 E voluntatem // XIII, 20, 29 E agebatur // XIII, 21, 21 E Sarra // XIII, 21, 27 E intellegere // XIII, 22, 10 E simili // XIII, 23, 9 E post obedientiae // XIII, 23, 33 E deinde // XIII, 23, 7 E <ita> om. // XIII, 23, 12 E discedente // XIII, 23, 19 E in spiritum vivificantem // XIII, 23, 24 E tale // XIII, 23, 22 E vitiataque // XIII, 23, 5 E quodquod // XIII, 23, 6 E perficietur // XIII, 23, 11 E induimus // XIII, 23, 2 E putetur // XIII, 23, 10 E Paulus // XIII, 24, 7 E faciem // XIII, 24, 26 E et anima // XIII, 24, 11 E quid // XIII, 24, 31 E corporalis // XIV, 1, 9 E cognationis // XIV, 2, 18 E in animo // XIV, 2, 1 E nemo // XIV, 2, 1 E iustificatur // XIV, 2, 16 E indagare // XIV, 2, 18 E dubitaret // XIV, 3, 6 E in caelis // XIV, 3, 11 E adgrauamur // XIV, 3, 28 E subiungat et dicat // XIV, 3, 25 E At // XIV, 4, 23 E non // XIV, 4, 6 E diversus inter se // XIV, 4, 23 E et illud et hoc // XIV, 4, 6 E intelleguntur // XIV, 5, 8 E qualis sit // XIV, 6, 13-14 E consensione...dissensione // XIV, 6, 17 E itemque // XIV, 6, 27 E debet malis // XIV, 6, 15 E iterum // XIV, 8, 13 E faciat // XIV, 8, 3 E locutione...usitatioe // XIV, 8, 21 E sanioris // XIV, 8, 2 E quam // XIV, 9, 30 E spectant // XIV, 9, 30 E adsequuntur // XIV, 10, 13 E affluentia // XIV, 10, 32 E erant // XIV, 10, 5 E quod // XIV, 11, 3 E speraverat // XIV, 11, 29 E possint // XIV, 11, 22 E sensum // XIV, 11, 1 E Aaron // XIV, 12, 7 E et morti // XIV, 13, 2 E quae // XIV, 21, 30 E replete // XIV, 22, 20 E quo // XIV, 23, 26 E voluntati // XIV, 23, 29 E facilitate // XIV, 23, 6 E nonne hoc // XIV, 23, 7 E imperiorum // XIV, 23, 15 E verba // XIV, 24, 11 E possint // XIV, 24, 11 E paedore // XIV, 25, 1 E et habetur // XIV, 26, 28 E facilitate // XIV, 26, 2 E quo cetera // XIV, 28, 31 E subiugat // XV, 1, 6 E posterius // XV, 2,

16 E audistis // XV, 2, 19 E nostra // XV, 3, 30 E Sarra // XV, 3, 6 E secundum carnem // XV, 4, 14 E dicitur // XV, 5, 11 E archeotypo // XV, 5, 12 E illic // XV, 6, 10 E ipsum // XV, 6, 15 E terror // XV, 7, 4 E accidenti // XV, 7, 12 E invidentiae // XV, 8, 4 E propagatorum // XV, 8, 14 E per Sarram // XV, 8, 14 E procreato // XV, 9, 24 E auctoritatibus // XV, 10, 12 E invenitur // XV, 11, 1 E inserendum est // XV, 12, 25 E mensum // XV, 12, 26 E labinius // XV, 12, 27 E Seth // XV, 14, 18 E quoniam // XV, 14, 23 E Noe // XV, 14, 13 E quadriduo // XV, 14, 32 E Abraham // XV, 14, 8 E Hebraeos // XV, 15, 1 E sucessionem // XV, 15, 29 E Zarat // XV, 16, 16 E quia // XV, 17, 22 E genere // XV, 17, 15 E pertendunt // XV, 17, 16 E Matthusael // XV, 17, 21 E malleator et herarius // XV, 17, 11 E commemoratarum // XV, 18, 14 E sed speravit // XV, 18, 26 E in homine // XV, 19, 6 E ex Adam // XV, 19, 28 E iam // XV, 20, 20 E perveniri // XV, 20, 30 E quoquo // XV, 27, 1 E consuerunt // XVI, 2, 5 E vastatione // XVI, 2, 6 E usque // XVI, 2, 27 E fuerant // XVI, 2, 14 E cum ad // XVI, 2, 22 E transeat // XVI, 2, 6 E a iudaeis // XVI, 3, 30 E Chalanne // XVI, 4, 5 E breuiter // XVI, 4, 4 E deum // XVI, 6, 30 E incommutabilis // XVI, 8, 2 E naturam // XVI, 8, 19 E Zaritum // XVI, 11, 14 E terra diu sit // XVI, 11, 19 E idem // XVI, 12, 2 E de quo // XVI, 12, 20 E Arran // XVI, 19, 7 E multo // XVI, 22, 33 E mansit // XVI, 24, 2 E triginta // XVI, 24, 21 E propinquante // XVI, 24, 17 E significat // XVI, 26, 24 E multiplicabo // XVI, 27, 6 E octavo // XVI, 27, 9 E genere // XVI, 28, 25 E cettura // XVI, 29, 10 E in monte // XVI, 33, 13 E et filium // XVI, 32, 31 E quae // XVI, 33, 1 E dominum // XVI, 34, 3 E se uiuo // XVI, 35, 14 E nostrorum // XVI, 38, 27 E benedictionem // XVI, 40, 15 E germinatione // XVI, 42, 1 E de.

Y también a partir de los errores que ofrece el *Veronensis*: XIII, 24, 18 E pulverem // XIV, 3, 22 E illis // XIV, 9, 11 E inmunditiam // XIV, 9, 27 E quoniam // XIV, 9, 30 E <si> om. // XIV, 10, 8 E habemus // XIV, 11, 17 E similitudinem // XIV, 15, 29 E liberet // XV, 3, 21 E filius // XV, 11, 21 E interpretaetes // XV, 16, 11 E coniunctionem // XVI, 2, 1 E item // XVI, 3, 33 E unum // XVI, 3, 16 E chainam // XVI, 7, 22 E apositae // XVI, 9, 25 E colligantur // XVI, 11, 7 E diluvium // XVI, 17, 12 E atque ad // XVI, 28, 7 E vocabimus // XVI, 40, 14 E accepisset // XVI, 40, 16 E qui.

b) Singularidades y dificultades paleográficas

Cuando aparecen sustantivos propios y otro tipo de palabras bastante conocidas como *Deus*, *Paulus*, etc. el escriba suele utilizar abreviaturas. Por otra parte, al no estar bien definidas las letras, /i/ et /I/ se encuentran escritas como consonánticas o como vocales, pero principalmente en principio de palabra como *Ipsius*, *Insinuans*, etc. y también la confusión que se da entre /u/ y /b/¹⁷, por lo que se mezclan los tiempos verbales de pretérito y futuro, obstaculizando así la lectura¹⁸.

Semejante dificultad se encuentra en las sentencias bíblicas expuestas, sobre todo, la omisión de partículas como *autem*, *nam*, etc. porque quizás el copista se había aprendido de memoria el versículo o los pasajes. Sin embargo estas omisiones no perjudican al texto. Por lo demás, desde el libro XIV percibimos que la estructura difiere hasta cierto punto de la anteriormente expuesta, por lo que pensamos que la copia ha sido llevada a cabo por dos copistas, sobre todo porque el códice muestra una laguna de algunas páginas, lo que nos sirve de argumento. No obstante al ser las letras semejantes y al encontrarse cambios en las abreviaturas y en la numeración de las páginas, conjeturamos que hubo solamente un copista y que la cierta desigualdad en la estructuración de los folios ha de atribuirse a la falta de espacio.

Desde el libro XV hay muchas lagunas que ya señalamos en nuestro artículo¹⁹.

El códice muestra *amplificationes* que los editores actuales excluyen, ya que se consideran de poco valor los escolios del copista²⁰. A veces cuando los editores estiman como equivocadas algunas lecturas del *Veronensis*, que se cuenta entre los más antiguos y que está emparentado con el *Escorialensis*, el *Escorialensis* corrige al *antiquior* al punto que sigue y confirma las lecturas corregidas del *Monacensis* o *Augustanus*²¹.

---

17 En la misma línea: *vitavit* y *vitabit* cuando el autor habla de algo sucedido en el pasado y no en el futuro. Señalamos esta dificultad porque se trae a colación con mucha frecuencia en el aparato crítico de la edición de Teubner. Por otra parte, este tipo de errores se encuentran a menudo en los códices españoles.

18 Dificultades del mismo tipo impiden hasta cierto punto la recensión del texto. Así en efecto, como puede leerse en la edición de Alma Mater, la editora Pérez Vega elige *putabit* por *putavit*, que es la lectura que da Teubner para que se entienda mejor el sentido del texto que pretendía el autor (Cf. VII, 17, 2, 16).

19 Cf. R. Navarro España, *ibidem*, p. 316.

20 cf. XIII, 23, 31.

21 cf. v. g. XIII, 23, 2 el *Escorialensis* da *putetur* en vez de *mutetur*.

* *Toletanus 014-07 (t^l)*²²

a) Descripción formal

El manuscrito *Toletanus* se halla en la Biblioteca Nacional y se cuenta junto a otros dos más, que se denominan *Toletanus II* y *Toletanus III*, los cuales contienen todo el texto de *La Ciudad de Dios*²³. El manuscrito *Toletanus* que denominamos como “I”²⁴ pensamos que procede del siglo X. Aunque a primera vista parezca deteriorado y pésimamente conservado, sin embargo, ofrece lecturas que lo relacionan con los *meliores*. Contiene todos los libros de *La Ciudad de Dios*, de los cuales algunos, especialmente al final, ofrecen al lector no pocas lagunas y *periochae* de algunos capítulos que han de ser tomadas en cuenta.

El manuscrito está foliado y cada página consta de treinta y nueve o cuarenta líneas; los márgenes son en todo momento respetados por el amanuense. En el *stemma codicum* ha de ser adscrito a la familia del *Corbeiensis*, como puede comprobarse a partir de los siguientes lugares que demuestran afinidad: VI, 5, 13 t^l naturam // VI, 5, 16 t^l publice sacra ac sacrificia colere et facere // VI, 5, 25 t^l distinxit // VI, 6, 22 t^l quippe // VI, 6, 25 t^l dii rideantur // VI, 6, 30 t^l ita // VI, 6, 3 t^l ab diis // VI, 6, 4 t^l verus // VI, 6, 11 t^l illa // VI, 6, 7 t^l ut // VI, 6, 11 t^l communia // VI, 6, 18 t^l conscripta // VI, 7, 29 t^l talibus // VI, 7, 6 t^l voluptati // VI, 6, 7 t^l obviam // VI, 7, 6 t^l dormisset // VI, 7, 6 t^l herede defunctus // VI, 7, 2 t^l Adon // VI, 7, 3 t^l deum // VI, 7, 3 t^l Attis // VI, 7, 13 t^l oculuntur // VI, 7, 20 t^l sancta // VI, 7, 22 t^l autem // VI, 7, 26 t^l elegit // VI, 7, 27 t^l admissit // VI, 8, 31 t^l sicut // VI, 8, 1 t^l vero nos // VI, 8, 1 t^l quaerimus // VI, 8, 12 t^l quoquo modo // VI, 8, 22 t^l excusantur...purgantur // VI, 8, 4 t^l ista //

---

22 En adelante los manuscritos *Toletani* serán marcados en el *stemma* con el signo I, II.. etc. (vid. “*Stemma codicum*”, p. 73-ss.). Ha de tener cuidado el lector de no confundir este signo con los números que refieren al número de manos de los copistas, sobre todo, de las del códice *t* denominado de la *Sancta Crux*, lo cual marcaremos no con números romanos, sino con arábigos.

23 Tuvimos que investigar por nuestra parte su origen y también su calidad, ya que no se encuentran entre los que se numeran en el catálogo de Lisardo Rubio ni en algún otro español, sin embargo no pudimos averiguar a partir de las evidencias filológicas cuándo y para quién fueron copiados estos manuscritos.

24 Como dijimos en otra nota más arriba, fueron denominados así estos tres códices, cuyos nombres son *Toletanus 014-07* (el cual más arriba llamamos “I”), *Toletanus 014-08* (al cual anteriormente denominamos “II”) y *Toletanus 014-08* (al cual le dimos el nombre de “III”, cuya colación la hemos aplazado para más adelante), de tal manera que quedara claro su parentesco.

VI, 8, 26 t^l inmundissimi // VI, 9, 33 t^l quisquam // VI, 9, 7 t^l etiam // VI, 9, 8 t^l semina // VI, 9, 8 t^l ob haec // VI, 9, 15 t^l forsitan // VI, 9, 18 t^l furiunt // VI, 9, 28 t^l circuire // VI, 9, 22 t^l virginitas // VI, 9, 28 t^l sine vi // VI, 9, 4 t^l quisquam // VI, 9, 7 t^l maius // VI, 9, 7 t^l qua possunt quasi conentur // VI, 9, 22 t^l quis ergo usque adeo // VI, 10, 5 t^l theologian // VI, 10, 14 t^l dedicant // VI, 10, 26 t^l Tullii Hostilii // VI, 10, 27 t^l hominum // VI, 10, 3 t^l si hoc // VI, 10, 14 t^l furerent // VI, 10, 18 t^l in // VI, 10, 24 t^l anno // VI, 10, 31 t^l quae // VI, 11, 30 t^l sublata // VI, 11, 4 t^l ista // VI, 11, 10 t^l quod huic // VII, 1, 19 t^l dii eliguntur // VII, 1, 1 t^l selecti // VII, 1, 3 t^l isti sint // VII, 2, 19 t^l ipse // VII, 3, 14 t^l partitione // VII, 3, 19 t^l hoc // VII, 3, 12 t^l partibus // VII, 3, 33 t^l quasi quicquam maius...potest // VII, 3, 1 t^l posset // VII, 3, 8 t^l causam // VII, 3, 10 t^l meruit // VII, 3, 14 t^l invenias // VII, 3, 15 t^l qui non habeat // VII, 3, 22 t^l praeferat ratio // VII, 4, 24 t^l ad probrum // VII, 4, 1 t^l amiserant // VII, 5, 6 t^l ipsorum // VII, 6, 31 t^l adhuc // VII, 6, 12 t^l ab // VII, 6, 12 t^l usque *om.* // VII, 6, 15 t^l aerias // VII, 6, 27 t^l haec plane est // VII, 7, 1 t^l februarium // VII, 7, 4 t^l quia Ianus // VII, 8, 18 t^l spectet // VII, 8, 24 t^l illi // VII, 9, 15 t^l praecedant // VII, 9, 29 t^l hunc // VII, 9, 16 t^l igitur // VII, 9, 7 t^l in eodem // VII, 9, 7 t^l ita // VII, 9, 8 t^l mitteret // VII, 9, 10 t^l cum // VII, 11, 4 t^l impulsorem // VII, 11, 22 t^l Ruminus // VII, 11, 11 t^l eius alia // VII, 12, 28 t^l aliud esset // VII, 15, 2 t^l contendant // VII, 15, 17 t^l quia // VII, 17, 20 t^l perscribam // VII, 19, 10 t^l qui // VII, 19, 12 t^l Chronon // VII, 20, 29 t^l exortam // VII, 22, 4 t^l Veniliem // VII, 23, 4 t^l eius // VII, 23, 31 t^l coniux // VII, 23, 7 t^l invenire // VII, 23, 17 t^l nutriat // VII, 23, 17 t^l feminae // VII, 23, 18 t^l dictam esse // VII, 24, 30 t^l quatergeminam // VII, 24, 30 t^l quod plurima // VII, 23, 1 t^l ad hanc // VII, 23, 9 t^l ubi // VII, 25, 19 t^l et attis // VII, 26, 3 t^l exsecando // VII, 26, 6 t^l de libris // VII, 27, 32 t^l videmus // VII, 27, 5 t^l aetherio // VII, 28, 28 t^l ut primo // VII, 28, 4 t^l verisimili // VII, 28, 27 t^l conantur // VII, 30, 19 t^l scientias // VII, 31, 21 t^l eius unicus filius // VII, 33, 3 t^l conversionem // VII, 33, 10 t^l nunc // VII, 33, 21 t^l reddita ratione // VII, 34, 12 t^l proluxa // VII, 34, 32 t^l quid ergo vitam nec modo... // VIII, 1, 10 t^l opus est animo // VIII, 1, 19 t^l sapientiae profitetur // VIII, 1, 25 t^l litteris // VIII, 1, 26 t^l eligendi // VIII, 1, 27 t^l omnes // VIII, 2, 14 t^l mirabile // VIII, 2, 31 t^l quibus suis // VIII, 3, 21 t^l suspiciantur // VIII, 3, 25 t^l mundata // VIII, 3, 16 t^l asserit // VIII, 4, 30 t^l qua // VIII, 4, 6 t^l magna illic // VIII, 4, 8 t^l celebrabatur // VIII, 4, 11 t^l faciens // VIII, 4, 28 t^l contemplatio // VIII, 4, 2 t^l enim // VIII, 4, 5 t^l ipse // VIII, 5, 10 t^l spectatoribus // VIII, 5, 28 t^l Semela // VIII, 5, 30 t^l maiorum gentium // VIII, 5, 5 t^l ista // VIII, 5, 14 t^l enumeratione // VIII, 5, 17 t^l eorum //

VIII, 5, 8 t¹ est // VIII, 5, 16 t¹ nam // VIII, 6, 13 t¹ non beatus // VIII, 6, 22 t¹ intellegi // VIII, 7, 26 t¹ putarunt // VIII, 7, 4 t¹ his // VIII, 8, 18 t¹ bonum // VIII, 8, 19 t¹ homini // VIII, 8, 29 t¹ bonumque // VIII, 8, 8 t¹ omnes // VIII, 9, 16 t¹ aliqui // VIII, 10, 7 t¹ manifestavit // VIII, 10, 12 t¹ et causa // VIII, 2, 20 t¹ fecit // VIII, 2, 21 t¹ erat // VIII, 2, 4 t¹ illis // VIII, 12, 1 t¹ sacra facere // VIII, 12, 7 t¹ cum sectam // VIII, 2, 21 t¹ sacra facienda // VIII, 15, 22 t¹ aestimare // VIII, 16, 13 t¹ elementa // VIII, 17, 20 t¹ quae // VIII, 17, 22 t¹ miserabilis // VIII, 18, 29 t¹ ita // VIII, 19, 17 t¹ iste // VIII, 19, 4 t¹ vidi // VIII, 19, 8 t¹ et ei // VIII, 9, 10 t¹ accipit // VIII, 19, 17 t¹ pertinere // VIII, 20, 22 t¹ urgens // VIII, 20, 23 t¹ afferant // VIII, 20, 30 t¹ et // VIII, 21, 14 t¹ et indignitatis // VIII, 21, 16 t¹ lateret // VIII, 21, 2 t¹ eadem // VIII, 21, 3 t¹ vellem autem... hinc *c. XXI in C* // VIII, 21, 3 t¹ mihi isti // VIII, 21, 21 t¹ nossent // VIII, 22, 29 t¹ invidia // VIII, 22, 23 t¹ sunt // VIII, 23, 19 t¹ vides // VIII, 23, 28 t¹ prudentem // VIII, 23, 6 t¹ ei // VIII, 23, 15 t¹ cogitationibus // VIII, 23, 17 t¹ inmitaverunt // VIII, 23, 3 t¹ dolebat // VIII, 23, 3 t¹ quam imprudenter // VIII, 23, 7 t¹ et alio // VIII, 23, 12 t¹ symeon // VIII, 23, 15 t¹ elisabeth // VIII, 23, 27 t¹ quasi // VIII, 24, 7 t¹ homo // VIII, 24, 10 t¹ vicit // VIII, 24, 8 t¹ eam // VIII, 24, 16 t¹ videbunt // VIII, 24, 27 t¹ benedicite // VIII, 24, 11 t¹ miris // VIII, 24, 24 t¹ iam satis // VIII, 24, 27 t¹ idem // VIII, 24, 13 t¹ quando // VIII, 26, 12 t¹ auferrentur // VIII, 26, 30 t¹ sint // VIII, 26, 20 t¹ o asclepi // VIII, 26, 25 t¹ praestans // VIII, 26, 25 t¹ contigit // VIII, 26, 28 t¹ ut eorum // VIII, 27, 19 t¹ martyres // VIII, 27, 30 t¹ quas cum // VIII, 27, 31 t¹ largiantur // VIII, 27, 7 t¹ de // VIII, 27, 27 t¹ si haberet deum // VIII, 27, 1 t¹ in // IX, 1, 24 t¹ affectibus // IX, 1, 31 t¹ cum // IX, 2, 14 t¹ promissimus // IX, 3, 10 t¹ mentem qua...munitamque...ipsam // IX, 3, 23 t¹ exulant // IX, 4, 10 t¹ vir // IX, 4, 10 t¹ et multae // IX, 4, 16 t¹ conloquendi // IX, 4, 4 t¹ visa // IX, 4, 15 t¹ sapientis // IX, 5, 29 t¹ iuvanda // IX, 5, 22 t¹ huiusmodi // IX, 5, 25 t¹ accidunt // IX, 6, 15 t¹ istis // IX, 7, 25 t¹ quae mediis // IX, 7, 9 t¹ possint // IX, 8, 23 t¹ rationalia // IX, 8, 5 t¹ cuncti // IX, 8, 20 t¹ quamvis // IX, 8, 5 t¹ animantum // IX, 9, 18 t¹ animans, id est // IX, 11, 17 t¹ si // IX, 11, 27 t¹ beatos // IX, 12, 25 t¹ illic aeterna // IX, 12, 30 t¹ tria // IX, 13, 7 t¹ sublimem // IX, 13, 10 t¹ sic // IX, 13, 31 t¹ quis // IX, 13, 2 t¹ recte // IX, 14, 25 t¹ posse // IX, 14, 27 t¹ posse // IX, 14, 30 t¹ immortalibus // IX, 14, 2 t¹ ut etiam // IX, 15, 17 t¹ mediationis // IX, 15, 32 t¹ humilitate // IX, 15, 32 t¹ benignitate // IX, 15, 24 t¹ bonum *om.* // IX, 15, 27 t¹ quod // IX, 15, 4 t¹ et // IX, 15, 7 t¹ supra // IX, 15, 24 t¹ perveniri // IX, 15, 27 t¹ quod penuria sermonis // IX, 16, 1 t¹ removerunt...huius dei // IX, 16, 2 t¹ altissimis // IX, 16, 16 t¹ spongiarum // IX,

17, 9 t^l corporalia // IX, 17, 14 t^l inquit // IX, 17, 14 t^l classis // IX, 17, 17 t^l incorporali // IX, 20, 14 t^l est // IX, 20, 17 t^l satis egerint // IX, 20, 20 t^l quae // IX, 21, 25 t^l etiam // IX, 22, 15 t^l occultissimae // IX, 23, 10 t^l et si // IX; 23, 12 t^l appellent // IX, 23, 15 t^l quod // IX, 23, 16 t^l ideo // IX, 23, 2 t^l qui...deorum // IX, 23, 14 t^l debuerint // IX, 23, 25 t^l disceptandum // IX, 23, 7 t^l ad inmortalem // IX, 23, 22 t^l in sequenti // X, 1, 19 t^l quod // X, 1, 31 t^l nuncupantur // X, 1, 8 t^l latina // X, 3, 26 t^l possimus // X, 3, 22 t^l evanescerent // X, 3, 1 t^l eius unigenito // X, 3, 4 t^l suavissimo // X, 3, 10 t^l igne // X, 3, 26-28 t^l diliges // X, 4, 20 t^l deferrentur // X, 4, 23 t^l multum eis // X, 5, 5 t^l alia re corruptibili // X, 5, 10 t^l alia // X, 5, 24 t^l dixit // X, 5, 7 t^l si mihi // X, 6, 20 t^l cum temperantia // X, 6, 22 t^l facimus // X, 8, 29 t^l iustius // X, 8, 7 t^l crebuerunt // X, 9, 25 t^l mundandae parti // X, 9, 26 t^l quidem // X, 9, 28 t^l corporum // X, 9, 32 t^l fatetur // X, 9, 1 t^l vera // X, 9, 5 t^l in sua // X, 9, 10 t^l esse // X, 10, 7 t^l adiurari // X, 10, 19 t^l mirum // X, 10, 8 t^l Anebonem // X, 11, 19 t^l scripsit // X, 10, 12 t^l Proteo // X, 11, 25 t^l movetur // X, 11, 2 t^l quosque // X, 11, 14 t^l imperatur // X, 11, 15 t^l quendam // X, 11, 17 t^l celebrata rumoribus // X, 11, 9 t^l monstrentur // X, 11, 22 t^l illa etiam // X, 12, 17 t^l terra // X, 12, 31 t^l quam invocantes exaudit // X, 12, 1 t^l in hominibus // X, 13, 10 t^l quod // X, 13, 12 t^l invisibili // X, 13, 10 t^l cum enim // X, 14, 9 C t^l sane // X, 14, 15 t^l diffitetur // X, 14, 20 t^l velocissime // X, 14, 25 t^l neunt // X, 14, 4 t^l in istorum // X, 15, 20 t^l desinit // X, 16, 10 t^l hunc omnem // X, 16, 11 t^l deberi // X, 16, 10 t^l quo // X, 16, 30 t^l quod maius // X, 16, 32 t^l sibi.

También esto puede comprobarse a partir de las lecturas erróneas que comparte con el *Corbeiensis*: VI, 10, 9 C (A, K, F) intulit : t^l intulit // VII, 8, 27 C et t^l bifronte : *alii* bifronti // VII, 12, 20 C et t^l inquit : *alii* inquit // VII, 13, 2 t^l et C mittere : l q v emittere // VII, 16, 11 C et t^l ex se mitteret : A K ex se emitteret // VII, 17, 17 C et t^l (et l) putavit : *alii* putabit // VII, 17, 30 C et t^l Colophonius : F Colophonios // VII, 27, 29 Hoffm. solus ille : C et t^l (et l) ille solus // VIII, 4, 5 C et t^l nobilitatem : Domb. nobilitatae // VIII, 5, 12 C et t^l suscipit : A K F suscepit // VIII, 2, 15 C et t^l qui : Duebn. quia // VIII, 12, 11 C et t^l Peussippus : *alii* Speusippus // VIII, 15, 25 C ut intellegant, t^l intelligant : A K F ut intellegamus // VIII, 19, 7 C et t^l alligari : *alii* allegari // VIII, 25, 26 C et t^l beneficentiam : *alii* beneficentiam // VIII, 26, 29 C et t^l inquit autem : *alii* autem *om.* // IX, 16, 20 C et t^l contrectare : *alii* contrectari //

IX, 16, 28 C et t^l quamvis : *alii* quavis // IX; 16, 33 C et t^l sensum : *alii* sensu // IX, 17, 12 C et t^l Platonis : *alii* Plotini // IX, 20, 17 C et t^l om. : *alii* et // IX; 21, 17 C et t^l (et l) possint : *alii* possent // X, 1, 24 C et t^l quam : *alii* quamvis // X, 5, 3 C et t^l credentur : *alii* crederentur // X, 10, 30 C et t^l benivolum : *alii* benevolum // X, 10, 1 C et t^l beneficentia : *alii* beneficentia // X, 11, 18 C et t^l Osiride : A Osiri²⁵.

b) Singularidades y dificultades paleográficas

Aunque el manuscrito puede leerse casi sin dificultad, hay que decir que las abreviaturas dificultan parcialmente al lector la comprensión del texto. Por ejemplo: no puede distinguirse bien entre el caso ablativo (-*â*), cuya vocal por costumbre se marca como larga, y el caso acusativo (-*am*), que se escribe sin la “*m*” final, hasta el punto de que pueden confundirse. A veces esta dificultad desaparece cuando el copista añade un trazo sobre la letra “*a*”, para que entendamos que es larga y se distinga del acusativo. Como ya se expuso profusamente en el caso del *Escorialensis*, abundan las abreviaturas de palabras como Dios, apóstol, etc.

 (ap) apostolorum xiv	 (ap) apostolorum xiv	 (aplo) apostolorum xiv—Paris, Bibliothèque Mazarine, Cod. 934, f.137vb (Pierre d’Ailly)	 (aplorum) apostolorum x	 (apostolo) apostolorum xiv—Paris, Bibliothèque Mazarine, Cod. 934, f.141va (Pierre d’Ailly)
---	---	---	--	---

A veces no es posible entender los versículos o pasajes de las sagradas escrituras, pues parece que estos fueron escritos de memoria por el escriba, lo cual, en efecto, ha de ser tenido en cuenta, sobre todo porque las diferencias, incluso las más pequeñas, nos son de gran utilidad para adscribir un manuscrito a las distintas familias.

---

25 Vid. R. Navarro España, *De manuscriptis Toletanis in Civitatis Dei Sancti Augustini transmissione/ Los manuscritos toledanos en la transmisión manuscrita de La Ciudad de Dios de San Agustín*, pp. 25-30, Sevilla, 2015 (Trabajo de fin de máster).

* *Toletanus 014-08* (t^{II})

a) Descripción formal

El manuscrito *Toletanus 014-08* se encuentra en la Biblioteca Nacional y, como decíamos anteriormente sobre otro *Toletanus*, se cuenta entre aquellos que denominamos *Toletani*. De nuevo se trata de un códice no muy bien conservado que se piensa que es también del siglo X. Contiene todos los libros de *La Ciudad de Dios*, aunque -como el t^I- muestra lagunas y *periochae* de los capítulos finales. El manuscrito está foliado y cada página consta de 39 o 40 líneas, cuyos márgenes se respetan en todo momento. Dentro del *stemma* ha de ser adscrito a la familia del *Veronensis*, como se demuestra a partir de las siguientes lecturas: XI, 1, 13 t^{II} nimis // XI, 3, 1 t^{II} nos ipsos // XI, 4, 31 t^{II} sanctas etiam // XI, 4, 25 t^{II} transfert // XI, 4, 7 t^{II} nihilominus // XI, 5, 31 t^{II} isti // XI, 7, 25 t^{II} sit // XI, 9, 20 t^{II} primitus // XI, 9, 31 t^{II} septenariam cognitionem // XI, 10, 23 t^{II} qualitates verti // XI, 10, 29 t^{II} in eis // XI, 10, 1 t^{II} sese // XI, 10, 1 t^{II} quae // XI, 11, 17 t^{II} nullo modo // XI, 11, 25 t^{II} sed // XI, 12, 6 t^{II} conscientiam // XI, 12, 9 t^{II} propectuque // XI, 13, 31 t^{II} mansurum // XI, 13, 14 t^{II} aeternitate // XI, 13, 22 t^{II} sumus // XI, 13, 6 t^{II} sua per superbiam // XI, 13, 16 t^{II} ita // XI, 16, 17 t^{II} enim // XI, 17, 6 t^{II} malo // XI, 17, 21 t^{II} ut appellentur // XI, 18, 4 t^{II} gaudentes // XI, 18, 4 t^{II} ditantes // XI, 19, 25 t^{II} lux prima illa // XI, 20, 3 t^{II} utrumque placuit // XI, 22, 2 t^{II} cibus et potus // XI, 22, 6 t^{II} deficit // XI, 22, 32 t^{II} inconmutabilem // XI, 23, 19 t^{II} hinc // XI, 23, 8 t^{II} ista // XI, 23, 15 t^{II} bonos // XI, 23, 21 t^{II} decori // XI, 23, 8 t^{II} hoc // XI, 24, 12 t^{II} unamquamque // XI, 25, 6 t^{II} strinximus // XI, 25, 11 t^{II} vivatur // XI, 25, 4 t^{II} usum // XI, 25, 5 t^{II} spectanda // XI, 25, 13 t^{II} et ad // XI, 26, 25 t^{II} qua // XI, 26, 24 t^{II} nemo est...quam // XI, 27, 9 t^{II} illorum // XI, 27, 18 t^{II} inrationabilia // XI, 27, 24 t^{II} aliud // XI, 27, 30 t^{II} custodiant // XI, 27, 5 t^{II} radiatur // XI, 27, 8 t^{II} animantium // XI, 27, 12 t^{II} quod // XI, 28, 17 t^{II} sensum // XI, 28, 31 t^{II} ipse // XI, 28, 33 t^{II} his // XI, 28, 34 t^{II} et ipsa // XI, 28, 5 t^{II} magis // XI, 28, 7 t^{II} et // XI, 29, 6 t^{II} simus // XI, 29, 23 t^{II} quorumque // XI, 30, 14 t^{II} quotae // XI, 30, 5 t^{II} magni // XI, 30, 7 t^{II} disposuisti // XI, 31, 15 t^{II} ipsa // XI, 31, 27 t^{II} sicuti // XI, 32, 26 t^{II} de quo // XI, 32, 28 t^{II} sit // XI, 32, 3 t^{II} quis // XI, 32, 7 t^{II} ut // XI, 32, 17 t^{II} ferebatur // XI, 32, 25 t^{II} illud // XI, 32, 29 t^{II} in caelis est // XI, 33, 16 t^{II} autem // XI, 33, 17 t^{II} aptissime (*in margine emendatum*) // XI, 33, 16 t^{II} existimavimus // XI, 33, 18 t^{II} indagare // XI, 33, 21 t^{II} abhorruimus // XI, 34, 11 t^{II} putaverint // XI, 34, 18 t^{II}

perversissimae // XI, 34, 17 t^{II} sint.

Así pues, es manifiesto que el manuscrito pertenece a la familia del *Veronensis* a partir también de estas lecturas erradas: XI, 7, 3 V et t^{II} estis : *alii sumus* // XI, 8, 16 V et t^{II} plaudant : *alii plaudunt* // XI, 16, 1 V et t^{II} etiam : *alii etiamsi* // XI, 17, 7 V et t^{II} dracho : *alii draco* // XI, 19, 5 V et t^{II} vulgatissimas : *alii vulgatissima* // XI, 22, 26 V et t^{II} cohercendo // XI, 25, 25 V et t^{II} per se ipsam : *alii per se ipsa* // XI, 25, 7 V et t^{II} triperitam : *alii triperita* // XI, 26, 29 V et t^{II} om.: *alii id* // XI, 26, 7 V et t^{II} Achademiorum : *alii Academiorum* // XI, 29, 14 V et t^{II} se ipsos : *alii se ipso* // XI, 31, 27 V et t^{II} cadit : *alii cadet* // XI, 33, 21 V et t^{II} om. : *alii facta est lux*.

b) Singularidades y dificultades paleográficas

Los caracteres de las letras no están tan bien trazados como en el t^I, por lo que es más difícil la comprensión de algunos pasajes, sin embargo está claro que se trata de la misma mano. Abunda en abreviaturas del mismo tipo que anteriormente indicamos, sobre todo, en las últimas páginas donde se comprime más el espacio para escribir.

Estos que hemos mostrado se enumeran, como dijimos al principio, entre los códices españoles. Al tratarse estos de manuscritos prácticamente desconocidos y poco explorados por la mayor parte de los eruditos, pensamos que nuestra investigación ha aportado algo a la tradición textual de *La Ciudad de Dios* y a la tradición textual de la misma de los manuscritos españoles (ciertamente eso quisimos por nuestra parte), que ya empezó hasta cierto punto Juan Bastardas y que muchísimos estudiosos de *La Ciudad de Dios* ignoraban por completo. Nos hemos servido no poco de estos manuscritos para imprimir de alguna manera un *signum Hispanicum* en la recensión y edición del texto y, como se verá claramente, nos fueron muy útiles las lecturas y conjeturas de estos códices para enmendar los pasajes de mayor complejidad y para corregir las partes más oscuras de la obra de San Agustín, las cuales conjeturas pensamos que, en tanto que procedentes de manuscritos españoles, han de ser más valoradas.

1. Los manuscritos principales de *La Ciudad de Dios*

Puesto que es nuestra labor componer una edición crítica de *La Ciudad de Dios* de San Agustín, no podemos llevarla a cabo si antes no estudiamos en profundidad los códices de mayor y de menor importancia, acerca de lo cual hemos de hablar ampliamente en este apartado, por lo que nos centramos ahora en los manuscritos que serán presentados y descritos según su calidad, no según su antigüedad. Por otra parte, es preciso avisar a los lectores de que nos hemos apartado hasta cierto punto de las denominaciones de los códices que impusieron los editores desde la primera edición de estos libros, puesto que en la última edición de la editorial del CSIC, *Alma Mater*, a partir de investigaciones recientes, han sido cambiadas y de nuevo establecidas¹.

1.1. Códices meliores²

Los manuscritos *Lugdunensis* (*L*), *Veronensis* (*V*), *Corbeiensis* (*C*), *Coloniensis* (*K*), *Monacensis* (*F*³), *Matritensis*⁴ (*R*), cuya prosapia y calidad anteriormente mostramos, se encuentran entre los que usan más frecuentemente los editores actuales para la edición de los libros de *La Ciudad de Dios*, ya que son los que ofrecen las mejores lecturas.

1.1.1. *Lugdunensis* 607

Se encuentra en la biblioteca de Lyon y se piensa que es del siglo V o VII, el cual parece que está emparentado con el *A*⁵. Abarca los libros I-V aunque contiene algunas lagunas. Faltan por

---

1 Cf. San Agustín, *La Ciudad de Dios*, p. XIII (sigla codicum), vol. III Edición y traducción de Ana Pérez Vega y Pablo Toribio Pérez, *Alma Mater*, 2013. Vid. etiam el punto cinco de esta tesis p. 74-ss.

2 Hoffmann, como puede comprobarse a partir del prefacio de la última edición del texto de *Alma Mater* (cf. p. XIII-ss), al que siguen todos los editores, dividió los manuscritos de *La Ciudad de Dios* en *antiquiores* y *recentiores*, no poniendo atención en la calidad de los mismos. Nosotros, por nuestra parte, seguimos el orden de los doctores Pérez Vega y Toribio Pérez, que fueron los primeros que dividieron los códices entre *meliores* y *deteriores*, algo de todo punto necesario.

3 Ha sido denominado por los anteriores *Frisingensis*.

4 Por su calidad este manuscrito lo usó por primera la doctora Pérez Vega para la edición de los libros VI-VIII de *La Ciudad de Dios*.

5 Algunos postulan que el manuscrito *A* fue escrito por el propio San Agustín.

otra parte, pasajes en algunos folios del cuaternión, lo cual fue indicado por los editores en la recensión del texto de Teubner, como en la página 3, línea 10; en la página 25, línea 4, en la página 197, línea 26, etc⁶. En general, además de las lagunas, ofrece páginas estropeadas y amarillentas, por lo que dificulta un poco la lectura al lector que intente entender el texto. Hay también errores y abundan las transposiciones de palabras por las que el manuscrito da poca confianza para una edición crítica, lo cual no agradó a los primeros editores ni a los actuales.

Puesto que nos estamos centrando *Lugdunensis*, no sería posible profundizar en este, si no hablamos, aunque de forma breve acerca del *A*, en el que normalmente los editores ponen atención al tiempo que en el *Lugdunensis*.

1.1.1.1. Codex A 606⁷

El códice *A* se piensa que fue escrito en el siglo IX y contiene los libros I-XIV de *La Ciudad de Dios* de San Agustín, del cual los cinco primeros libros parece que fueron copiados a partir del *Lugdunensis* excepto los seis primeros folios que fueron escritos por una mano posterior y que parecen derivar de otro manuscrito. Por su parte, Hoffmann le dio el nombre el de *l* para que se pudiera distinguirse del códice principal. Se encuentran, por tanto, distintas manos en este códice y las lagunas, las manchas y los folios arrancados son numerosos, lo que hace más difícil el trabajo de los editores.

1.1.2. Codex Veronensis (V)

El códice *Veronensis*, que se data en torno al siglo VI, se encuentra en la Biblioteca Veronense del Capítulo catalogado con el número *XXVIII 26*⁸. Contiene los libros XI-XVI escritos con letra uncial, cuyo texto exploraron e investigaron minuciosamente los primeros editores de *La Ciudad de Dios* (no sólo Hoffmann, que publicó la primera edición crítica en el año 1868, sino también Guillelmus Weinberger y Christianus Hoerner, cuya investigación fue muy útil para la edición de Dombart). Aunque muestre algunos errores de los copistas, es la base sobre

---

6 Cf. prefacio de la edición de Teubner del año 1981, p. III.

7 Aunque algunos editores, sabedores de la relación de estos manuscritos, los dividan y ordenen en dos prácticamente distintos, nosotros, sin embargo, queremos que quede constatado de forma clara que uno depende del otro y por ello pensamos que había de ser situado en un apartado inferior al *L*.

8 Hay quienes dudan de si el códice fue escrito en Verona o en África (cf. S. Marchi, *I manoscritti della biblioteca capitolare di Verona* p. 80-81 no. XXVIII, Verona, 1996).

la que se apoyan las mejores ediciones (incluso las actuales). Muestra, sin embargo, algunos pasajes con interpolaciones que hace ya mucho indicó Dombart⁹: en el vol.I p.472, 9 curabo] conabor V (B); 552, 18 suaviter] sapienter V (cf. II 62, 9); 570, 26 arduus] arduus carduus V (F, G, B, e, l, p); II p. 36, 2 non peccandi facilitas] in peccando felicitas V (B) (vid. líneas 4 et 6); 49, 26 damnabilem] laudabilem V; 83, 7 quinta] quinta sexta V (G, b²) (vid. 76, 24 et 84, 5); 184, 25 corporis] caro V.

Finalmente, no se intitulan los capítulos, sin embargo, aparece al principio (en un espacio de seis folios) un índice de los capítulos de los libros XI-XIV, los cuales se piensan que son del siglo X.

1.1.3. Codex Corbeiensis (C)

La mayoría de investigadores lo adscriben al siglo VII o a principios del VIII. El manuscrito está escrito en letras semiunciales y se encontraba en la biblioteca del monasterio de Saint Germain des Prés, pero ahora dividido en dos partes; una contiene los libros I-IX sin el índice los capítulos (la cual puede encontrarse en la biblioteca pública de París), y la otra (que muchos pasaron por alto y ahora se halla en la biblioteca rusa Petropolina) contiene el libro X¹⁰. Aunque parece mostrar un origen antiguo, algunos pasajes son enmendados por una mano posterior. Sin embargo, por su autoridad incuestionable es un códice de muchísima importancia.

En el cuarto decenio del siglo XIX cuando Fridericus Duebner trabajaba en revisar y publicar de nuevo la edición Maurina celebrísima, tomó varias lecturas del códice que se encontraba en la biblioteca de París para completar la edición Maurina. Sin embargo, al no haber sido anteriormente inspeccionado el códice prácticamente por nadie, no se atrevió a usarlo profusamente para su edición, lo cual, por contra, sirvió de acicate para otros como Hoffmann a la hora de incorporarlo en las nuevas recensiones del texto. A partir de la inspección y colación que realizó Hoffmann se percibe que se trata de un códice tal como aparecerá a partir de las siguientes lecturas, lleno de interpolaciones y de errores de los copistas¹¹: p. 401, 11

---

9 Vid. prefacio de Teubner, p. IV. Todos los pasajes expuestos han sido inspeccionados.

10 La segunda parte no nos ha sido posible leerla, pese a que pedimos varias veces que nos enviaran el manuscrito a los bibliotecarios de Leningrado.

11 Cf. Vid. prefacio de la edición de Teubner, p. IV.

adminiculare] adiuuare C; 16 beata esse non posset C; 403, 10 necessitudinibus] consuetudinibus C; 408, 18 holocaustis autem non; 29 eis sibi sacrificiis C; 413, 11 quo tempore parere filium nec; 416, 10 empyria] inferia C; 425, 4 istorum] illius C¹; 428, 16 sunt illi qui C (F, v); 430, 4 collapsum] deiectum (*superiore linea*) C. Añadimos finalmente algunos pasajes que sospechamos que son transposiciones de palabras: 408, 12; 411, 24; 441, 21; 413, 10; 416, 26; 421, 24; 426, 28; 437, 26; 441, 21; 447, 17 sq.).

1.1.4. *Codex Coloniensis* (K)

Se calcula que es del siglo VIII¹² y abarca los libros I-X de *La Ciudad de Dios*. Sobre el uso de este en la edición crítica ha de ser dicho que Dombart lo inspeccionó el primero en torno al final del siglo XIX y encontró que podían ser tomadas de este lecturas válidas, aunque se pudieran encontrar también numerosas interpolaciones¹³. Sin embargo en la actualidad los estudiosos encontraron hasta cinco manos distintas y alteraciones textuales de mayor entidad que con las que se había topado Dombart¹⁴.

---

12 La copia de *La Ciudad de Dios* fue encargada por el arzobispo Gunthar de Colonia entre los años 850-863 (vid. not. infra).

13 Vid. prefacio de la edición de Teubner, p. VIII.

14 Cf. “Jones (1971, S. 62) sah Dom Hs.75 von fünf Händen unter Erzbischof Gunthar (850-863, gest. nach 871) in Köln geschrieben, was Bischoff (1980, S.106f.) zu Gunsten Salzburgs revidierte. Er zählt das Buch zu den im Arn-Stil geschriebenen Werken. Dieser Stil wurde im Kloster Saint-Amand ausgebildet und in der Diözese Salzburg im 1. Viertel des 9. Jahrhunderts gehandhabt. Die historische Erklärung dafür liegt in der Person des aus Freising stammenden Salzburger Erzbischofs Arn (785/798-821), der am Hof Karls des Großen (768-814) Aquila (Adler) genannt wurde. Auf Vermittlung Karls wurde er 782 Abt von Saint-Amand und 798 unter Beibehaltung der Abtwürde der erste Erzbischof von Salzburg sowie Kanzler Karls für Bayern. Auf einen Weg vom Norden Frankreichs nach Bayern und Salzburg weisen auch die Glossen. Stoclet (1984, S.191ff.) nimmt ihre Entstehung im 7./8. Jahrhundert in Clermont-Ferrand an und sieht in Ms.350 der Bibliothèque Municipale von Cambrai, einer Augustinus-Handschrift aus Saint-Amand, einen Überlieferungsträger für diese Glossen, die alsdann in Clm 6267 der Bayerischen Staatsbibliothek in München und in Dom Hs.75 auftreten. Clm 6267 zählt nach Bischoff (1974) mit dem darin enthaltenen 'De civitate Dei' zu den im bischöflichen Skriptorium von Freising unter Hitto (811/812-835) geschriebenen Büchern. Parallelen für den Buchschmuck fand Bischoff (1980, S.99, 130) schließlich in Ms.170 der Bibliothèque Municipale von Valenciennes und in Codex 1080 der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien, beides Handschriften aus Saint-Amand. Vielleicht dürfen wir wie im Fall von Dom Hs.35 (Kat.Nr.10) auf Erzbischof Hildebald (vor 787-818) von Köln als Besteller der Handschrift bei Erzbischof Arn von

1.1.5. Codex Monacensis seu Frisingensis (F)

Escrito en el siglo IX, contiene los libros I-XVIII de *La Ciudad de Dios*. Parece que fue escrito por distintas manos, sobre todo, en los libros XII-XVII, que fueron escritos por una mano más antigua y concienzuda, con una bella caligrafía. El códice, por otra parte, no carece de interpolaciones y es poco recomendable para la edición del texto.

1.1.6. Codex Matritensis (R)

En general se piensa que fue escrito en el siglo X y contiene todos los libros de *La Ciudad de Dios*¹⁵. Fue encontrado hace bastante tiempo en el monasterio de San Millán de la Cogolla, aunque ahora se halla en la Real Academia Española de la Historia¹⁶. Está escrito en cuaterniones y consta de un índice de los capítulos en los siguientes libros: XVI (f.173 v.), XVIII (f. 204 v.), XIX (f. 225 r.), XXI (f. 258 r.) y XXII (f. 272 v. y r.). Abunda en lagunas y a veces está decorado sin motivo alguno como si el copista quisiera significar con las letras capitales que se está en inicio de un capítulo, lo que en realidad no ocurre nunca, ya que en todo el manuscrito prácticamente ningún capítulo se indica de manera alguna. Pueden diferenciarse al menos dos manos. Finalmente ha de ser dicho que, fuera de toda duda, es un manuscrito que habría de ser tenido más en cuenta y que ha pasado desapercibido sin razón por la mayoría de editores, aunque, hemos de confesar que en los últimos libros, sobre todo en los que hemos colacionado, parece derivar de manuscritos *deteriores*, lo cual no impide que puedan obtenerse de este lecturas válidas.

1.2. Codices deteriores

Pasamos ahora a los códices denominados *deteriores*, cuyo número es mayor que el de los *meliores*.

Salzburg schließen.” (cf. Anton von Euw, *Erweitertes Kurzkatalogisat: Köln, Dombibliothek, Codex 75*).

15 En el folio 63 se lee : “Dominico in introytum quadragesime era MXV”, es decir, en el año 907.

16 Cf. J. Domínguez Bordona, *Manuscritos con pinturas. Notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y particulares de España*. Madrid: Centro de Estudios Históricos (1933); et E. Ruiz García, *Catálogo de la sección de códices de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia (1997).

1.2.1. *Codex Sangallensis* (G)

Escrito en el siglo IX, contiene los libros XI-XXII. Sin duda no se trata de un manuscrito *melior*, aunque a veces coincide con los *Parisini*, de los cuales hablaremos a continuación; sin embargo, ofrece lecturas que no se alejan mucho de los *meliores* y parece mostrar restos de un manuscrito *antiquior*, por lo que no ha de sorprender que los Mauri lo usaran en su edición del texto.

1.2.2. *Monacensis* (A)

Antes conocido como *Augustanus*, los estudiosos piensan que es del siglo X y contiene los todos los libros de *La Ciudad de Dios*. Como puede verse a partir de nuestras investigaciones y de las de Dombart, los primeros libros parecen estar relacionados con los mejores códices, después, sin embargo, degenera y muestra interpolaciones y lecturas erróneas. Además por otro lado, omite muchas cosas y sobresale la laguna que se encuentra entre los libros XI y XVI, sobre todo en el capítulo 8 y siguientes (fol. 196 versus). Se marcan los números de los capítulos desde el libro XI, c. I hasta el libro XIII. A veces los capítulos son indicados erróneamente por una mano más reciente como en XI, 33, 5, donde si prestamos atención al copista, el capítulo parece empezar en *quapropter*¹⁷.

1.2.3. *Codex Ratisbonensis* (ρ)

Ahora también denominado *Monacensis*, escrito en el siglo X, contiene todos los libros de *La Ciudad de Dios*. Degenera un poco a causa de las interpolaciones, aunque sin embargo, muestra signos de un origen antiguo. En los libros VI-IX y XI-XXVIII coincide completamente con el *Augustanus*, lo que se demuestra mejor a partir de la laguna compartida que aparece en el folio 222.

1.2.4. *Codices Parisini*¹⁸

Entre los denominados *Parisini* se enumeran cuatro códices de poca importancia que han sido

---

17 Vid. etiam l. XII, c.9, que empieza en “si dixerim” (p. 524 del pdf, col.1).

18 Son realmente muy pocos los que han dedicado tiempo a los manuscritos *Parisini*, y no sin razón, ya que muestran lecturas de inferior calidad y que no guardan relación con el resto de códices. Dombart y Juan Bastardas apenas los estudiaron. (Bastardas, Ioannis; Riber, Laurentii, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, p. LXII, Madrid, 1953).

parcialmente explorados por los filólogos¹⁹, entre los cuales destacan por su calidad el *d* y el *e*²⁰. Como podrá comprobarse finalmente a partir de nuestras investigaciones, es claramente manifiesto que Dombart y Kalb ni siquiera los inspeccionaron y, siguiendo la obra de Hoffmann, se limitaron a tomar de este las lecturas.

1.2.4.1. Codex Parisinus (a)

Aunque se piensa que es del siglo X, no obstante se cree el índice de los capítulos fue añadido por un copista descuidado del siglo XIV o XV. Contiene los libros I-XXII.

1.2.4.2. Codex Parisinus (b)

También del siglo X, omite los títulos de los capítulos en el libro XVIII. Contiene los libros I-XXII. Pensamos que ha de ser estimado en poco, no sólo por las lagunas y las malas lecturas, sino porque a veces por la negligencia del copista aparecen dos veces el mismo capítulo escrito. Así pues consta una laguna en el libro X desde el capítulo 17 línea 15 (desde la palabra *tabernaculi*) y en el texto cortado de nuevo muestra el copista el capítulo XII (*porro autem quaecumque*) repitiéndolos todos hasta llegar otra vez al XVIII.

1.2.4.3. Codex Parisinus (d)

Escrito en el siglo X está relacionado con el *antiquissimus Corbeiensis*, sin embargo parece que derive de otro más antiguo. En el primer libro se encuentra una laguna importante. Contiene los libros I-VIII.

1.2.4.4. Codex Parisinus (e)

Escrito en el siglo X. Aunque contiene los libros I-XXII, no aporta nada nuevo. Así pues, al haber sido conservado de forma muy negligente y al encontrarse los folios bastante contaminados, apenas se puede distinguir las líneas y el texto apenas se puede leer.

1.2.5. Codex Bernensis n°12/13 (B/ B'')

Escrito en el siglo XI por un único copista y decorado con bellas letras iniciales, se divide en dos partes; una con 110 folios contiene los libros I-XII, la otra con 124 los libros XIII-XXII. La segunda parte, que la mayoría denomina *B''*, parece tener relación con la familia del

---

19 Hoffmann eligió para preparar su edición cinco de los siete Parisini, de entre los cuales el quinto (conocido como g), siguiendo las investigaciones de los doctores Pérez Vega y Toribio Pérez, pasamos por alto.

20 Cf. Bastardas, Ioannis / Riber, Laurentii, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, praefationem pp. LXIV-LXV, Madrid, 1953.

Corbeiensis, y por esto se conjetura que de este provienen hasta cierto punto los libros I-X, a causa de lo cual no muestra tantas interpolaciones. Los libros XI-XVI coinciden sorprendentemente con el *Veronensis*, como podrá comprobarse a partir de las siguientes lecturas que sólo se contienen en el *Veronensis* y en el *Bernensis*: I 472, 9 conabor; 537, 5 peraguntur; 545, 4 habuerimus; 556, 10 primo *om.*; 588,17 traditus *om.*; II 36, 2 in non peccando felicitas; 8 ita et; 53, 21 sic; 71, 27 enoc; 112, 29 illorum (V¹ et B); 148, 25 ad abraham factae promissiones Dei; 169, 23 existimavi. Se añaden a estas²¹: I 470, 19 cognitionem V, B, E; 498, 10 si fallor *om.* V, B, e; 502, 4 currentis V, B, t; 543, 29 contextitne V, contextione B; 564, 9 etiam V¹, B, e; 575, 25 ne utiquam V, A¹, B¹, e; 595, 11 pnoen V¹, B¹; 596, 26 si *om.* V, B, G; 597, 24 reducimus V, B, e², p; II, 20, 23 victoria V, B, E; 64, 11 archeotypo V, B, e; 73, 1 cui V, B, e²; 116, 13 melius V, B, b, E; 120, 1 quo V, B, b²; 140, 13 praeter V, B, b².

1.2.5.2. *Codex Bernensis* (β)

Escrito en el siglo X parece que proviene del otro códice de la abadía de San Benito. Contiene los libros I-XXII de *La Ciudad de Dios*. Difiere un poco en cuanto al primero en calidad y aunque están emparentados, este muestra mejores lecturas y consta de menos interpolaciones. Parece mostrar un parentesco con el *Corbeiensis*, el *Coloniensis* y el *Frisingensis*. Sobresalen dos lagunas: II. p. 315 (libro XVIII, cap. 39) inde a “Neque enim” (fol. 130) hasta el final del libro XIX (p. 405, 7); II p. 447, 32 (libro XX, cap. 18) desde “periit ex” (fol. 136) hasta “spiritus meus” (cap. 23, p. 463, 26).

1.2.6. *Codex Monacensis* (H)

Escrito en el siglo XIII y hallado en la biblioteca pública de Múnich fue investigado por los editores de Teubner a principios del siglo XX. Consta de 262 folios que están escritos en dos columnas y contiene los libros I-XXII de *La Ciudad de Dios*. A partir de las últimas investigaciones parece coincidir con el *Corbeiensis* en los libros I-X; no obstante, está unido por un mayor parentesco con el *Frisingensis*.

1.2.7. *Codices Patavini*

En la biblioteca de la universidad de Padua Hoffmann halló dos manuscritos que contenían

---

21 Kalb añadió estas lecturas a sus investigaciones siguiendo a Hoffmann y a Dombart, las cuales previamente hemos comprobado (cf. Edición de Teubner, praefatio, p. X).

todos los libros de *La Ciudad de Dios* y añadía los títulos de los capítulos.

1.2.7.1. Codex Patavinus (p)

Aunque fue escrito en el siglo XIV y no carezca de pocos errores e interpolaciones de los copistas, muestra a veces lecturas de gran importancia que no difieren mucho de la mayoría de los códices.

1.2.7.2. Codex Patavinus (q)

Escrito en el siglo XIII se enumera entre los manuscritos porque se piensa que perteneció a Petrarca, si bien ofrece pocas lecturas útiles y esté más que demostrado que deriva de un *recentior* y *deterior*.

1.2.8. Codices Sanctae Crucis (s, t)

Los códices de la *Sancta Crux* se dividen en dos: uno (*s*) contiene los libros VIII-X y otro (*t*) los libros XI-XVI. Por la letra del escriba se conjetura que en otro tiempo formaron parte de un solo volumen. Este tipo de manuscritos aporta poco a la tradición textual²².

---

22 Ni siquiera Dombart ni los editores siguientes los usaron, salvo para sanación de contadísimos pasajes, no sólo porque contengan muchos errores, sino también porque están emparentados con la gran mayoría de *deteriores*.

2. Lecturas de los manuscritos más relevantes

Para determinar el *stemma* de los libros fue necesario la colación de los manuscritos más importantes y en general de todos los que contenían los libros IX-XII. Así pues, se expondrán a continuación las lecturas pormenorizadas que hemos usado para nuestra edición y finalmente se mostrará la comparación de lecturas con las de todos los manuscritos¹.

2.1. Codex Augustani seu Monacensis (A)

2.1.1. Lecturas del libro IX

IX, 1, 24 affectionibus // IX, 2, 14 proposuimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 existimatione // IX, 4, 9 aggelis // IX, 4, 10 multe ^{ac facunde} eunde scientiae // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 29 iuvandam // IX, 5, 18 locutor ^{orator} // IX, 5, 29 torqueat // IX, 6, 24 fluctuat // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 claudentes // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 subsiciva ^{succidua} // IX, 13, 34 cum *om.* // IX, 14, 25 capacem // IX, 14, 27 posse *om.* // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 5 dignitate // IX, 15, 5 possit¹ // IX, 15, 6 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 perveniri // IX, 16, 20 contrectare ^{misericordie} // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 vellet // IX, 16, 16 spongularum // IX, 17, 9 corporalia // IX, 17, 12 Plotini // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 17 possint² // IX, 22, 24 et mutabilem // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligenter.

2.1.2. Lecturas del libro X

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae // X, 1, 10 possimus // X, 10, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sint // X, 1, 8 Latrariam // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non^{ab} agricultura // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiectivo // X, 2, 21 inlum. intell. // X, 3, 4 suavissimo ad. incenso // X, 3, 5 conspectu // X, 3, 12 qua // X, 4, 20 deferrentur // X, 5, 19 contritus // X, 5, 23 et vult // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab

---

1 Como dijimos al principio, para indicar la línea donde se encuentran las lecturas principales hemos usado la referencia de la edición de Dombart-Kalb del año 1981 (cf. infra *De civitatis Dei praecipuis editionibus*).

1 U.v.m. (Cf. p. 204 del archivo electrónico, col. 2.)

2 Dombart-Kalb sed perperam.

omnibus // X, 6, 9 quo // X, 6, 16 dō votus // X, 6, 25 miserationem // X, 7, 14 sacrificare³ // X, 8, 29 nomini Dei // X, 8, 7 creb^ruerunt // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vere // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari // X, 10, 7 terrerique // X, 11, 19 scribit // X, 11, 33 attribui // X, 11, 1 adtrectatum // X, 11, 2 quoque // X, 11, 18 Osiri // X, 12, 22 rarissimisque // X, 12, 25 vel terra // X, 14, 12 vero *om.* // X, 14, 26 tanta // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 adduxit // X, 16, 33 esse sacrificium // X, 16, 1 huius // X, 17, 23 iordannes // X, 18, 4 dicit // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 invitos // X, 21, 22 e contrario // X, 24, 21 ipsa⁴ // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 ipsis // X, 26, 12 theurgicis // X, 26, 5 adnuntiant // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut eo...accedant // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in ea // X, 32, 19 vaticinantibus^{in margine} // X, 32, 24 valitudini // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandum.

2.1.3. Lecturas del libro XI

XI, 1, nimis⁵ // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 2, 4 coli delectantur // XI, 2, 21 quoniam // XI, 2, 8 a // XI, 4, 9 tum // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 6 similiter cogitent // XI, 7, 19 ipsius sui⁶ // XI, 7, 26 natantium atque volantium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 15 existimo...nisi aeterna est (XI, 11, 24) lacuna⁷ // XI, 11, 12 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 neque quisquam // XI, 14, 11 effectum // XI, 15, 16 illud...peccatum *om.* // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 providebat // XI, 18, 4 egentes...locupletantes // XI, 19, 5 vulgatissima⁸ // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 lateque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 coerendo // XI, 23, 19 hic // XI, 23, 19 culpatur // XI, 23, 5 posita // XI, 24, 3 requirantur⁹ // XI, 25, 5 rationalis naturalis // XI, 25, 6 instrinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quia // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 cacuminis // XI, 27, 24 aliud // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 33 in his¹⁰ // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 ferebatur // XI, 32, 17 aquas // XI, 32, 20 aberrantes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6

3 Dombart-Kalb sed perperam.

4 Vid. p. 230, 2^acol., l. 7.

5 Desde el libro XI hasta el XII se indican los capítulos. Empiezan las interpolaciones de manos *recentiores*.

6 Dombart lo ignoró.

7 Se indica por una mano *recentior* en el margen.

8 La “s” del acusativo plural está borrada con un tachón. Al obviar esto quizás Dombart se equivocó.

9 Dombart-Kalb sed perperam.

10 Corregido por una mano posterior. (vid. p. 262 del archivo en pdf, 1^acol.).

exaestuante // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverunt // XI, 34, 29 fluvidam.

2.1.4. Lecturas del libro XII

XII, 1, 33 inmut. // XII, 1, 31 quo // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istis // XII, 5, 15 debebat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita *om.* // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 at // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 repperiri // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquuntur // XII, 13, 21 int[ ]rm[ ]¹¹ // XII, 13, 28 occubando // XII, 15, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 fuisse // XII, 16, 34 praterit¹² // XII, 17, 14 praeterierint¹³ // XII, 18, 13 infinitarum // XII, 18, 31 beatitate // XII, 19, 22 facit // XII, 19, 28 posset // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coepit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 18 posset // XII, 22, 3 damnullae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 30 ipsam...feminam // XII, 25, 22, iam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 et mortalium¹⁴ // XII, 28, 7 dicatur¹⁵.

2.2. Codex Frisingensis (F)

2.2.1. Lecturas del libro IX¹⁶

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 2 disserens // IX, 4, 31 aestimatione // IX, 4, 10 multe eunde // IX, 4, 29 accidunt // IX, 2, 17 accidunt // IX, 5, 18 loquitur // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 claudentes // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 subsiciva // IX, 13, 34 cum *om.*¹⁷ // IX, 14, 24

---

11 Las vocales borradas no pueden ni tan siquiera adivinarse. Por su parte Dombart sorprendentemente piensa que ha de leerse *interminae* quizás para poder acomodarlo mejor a la familia de aquellos códices que consienten y que dan la misma lectura, es decir, a la del *Augustanus*.

12 Dombart-Kalb praetermiserunt.

13 Dombart-Kalb sed perperam.

14 Dombart-Kalb sed perperam.

15 Dombart-Kalb sed perperam.

16 Desde el libro IX se marcan en el margen los números de los capítulos de forma casi ilegible.

17 Dombart-Kalb sed perperam.

capacem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 meditationis¹⁸ // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 pervenire // IX, 16, 20 contrectare // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 vellent // IX, 17, 9 corporea // IX, 19, 27 cuilibet hoc // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerunt // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 24 et mutabilem // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligentius.

2.2.2. Lecturas del libro X

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae *om.* // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 20 quod // X, 1, 30 sunt // X, 1, 8 Latrion // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non ab agris // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 23 sui (*pro usu*)¹⁹ // X, 1, 24 quamvis *om.*²⁰ // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiectio // X, 2, 21 inlum. intell. // X, 3, 4 suavissimo ad. incenso // X, 3, 5 conspectum // X, 3, 12 qua // X, 3, 20 deferuntur // X, 5, 19 contritus // X, 5, 23 et // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab omnibus // X, 6, 9 que // X, 6, 16 Deo votum // X, 6, 25 miserationem // X, 7, 14 sacrificare // X, 8, 29 nomine Dei // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 34 fatetur // X, 9, 1 vera²¹ // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari terrerique // X, 11, 9 scribit // X, 11, 33 tribui // X, 11, 1 attrectatum // X, 11, 2 quosque²² // X, 11, 18 osiride // X, 12, 22 erarissimisque // X, 12, 25 vel in terra²³ // X, 14, 12 vero // X, 14, 26 tota // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 advexit // X, 16, 1 uius²⁴ // X, 16, 33 sacr. esse // X, 17, 23 Iordanes // X, 18, 4 dicit // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 etiam ab...²⁵ // X, 21, 22 e contrario // X, 24, 21 ipsam // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 12 theurgicis // X, 26, 8 adnuntiant²⁶ // X, 28, 22 vere // X, 28, 25 praedicans²⁷ // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in ea // X, 32, 19 vaticinantibus // X, 32, 24

---

18 Dombart-Kalb sed perperam.

19 Dombart-Kalb praetermiserunt.

20 Dombart-Kalb praetermiserunt.

21 Dombart-Kalb praetermiserunt.

22 Dombart-Kalb sed perperam.

23 Dombart-Kalb praetermiserunt.

24 Dombart-Kalb sed perperam.

25 Es imposible leerlo.

26 Dombart-Kalb praetermiserunt.

27 Dombart-Kalb praetermiserunt.

valetudine // X, 32, 24 satis facimus putando...²⁸ // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandum.

2.2.3. Lecturas del libro XI

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 20 huius modi // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tunc // XI, 4, 4 isti // XI, 5, 4 si *om.* // XI, 5, 6 similiter ergo cog. // XI, 7, 19 sui ipsius *om.* // XI, 7, 26 natatiliu[m] atque volatiliu[m] // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 nam // XI, 9, 1 septimam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 nec unquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni...ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 23, 19 hic // XI, 23, 4 posito // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25 5 natur. ration. // XI, 25, 6 strinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quando²⁹ // XI, 26, 25 habeo (*pro ab eo*) // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 28, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 culminis // XI, 27, 24 aliud // XI, 28, 32 ipsa // XI, 28, 7 ut // XI, 29, 3 esse unam substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 summam // XI, 32, 12 primum // XI, 32, 26 quod // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 aberrantes³⁰ // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 estuantem³¹ // XI, 33, 16 indagare // XI, 33, 21 aborruimus³² // XI, 34, 11 putaverunt // XI, 34, 29 fluvidam.

2.2.4. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 velut // XII, 1, 33 inmutabile // XII, 1, 31 quo // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istis // XII, 5, 15 debebat // XII, 6, 30 nuncupetur // XII, 6, 21 ita³³ // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 30 mutabiliter // XII, 10, 26 repperiri // XII, 11, 14 continent etiam // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 occubando // XII, 14, 4 ambulat // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierunt // XII, 18, 13 infinitarum // XII, 18, 14 beatitate // XII,

---

28 Dombart-Kalb praetermiserunt.

29 Dombart-Kalb praetermiserunt.

30 Dombart-Kalb praetermiserunt.

31 Dombart-Kalb praetermiserunt.

32 Dombart-Kalb praetermiserunt.

33 Desde el folio 180 se encuentra otra mano.

19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 vel *om.*³⁴ // XII, 19, 28 possit // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 22 coeperit // XII, 21, 31 possint // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 30 ipsa // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerint // XII, 27, 30 immortalium // XII, 28, 7 dicitur.

2.3. Codex Ratisbonensis (ρ) lectiones

2.3.1. Lecturas del libro IX

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 proposuimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 existimatione // IX, 4, 10 multe scientie // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 claudentes // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 succidua³⁵ // IX, 13, 34 cum *om.*³⁶ // IX, 14, 25 capacem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 pervenire³⁷ // IX, 16, 20 contrectari // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 ut vellent // IX, 16, 16 spongiarum³⁸ // IX, 17, 9 corporalia³⁹ // IX, 17, 12 Plotini // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet hoc // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuere // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligentius.

2.3.2. Lecturas del libro X

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 excitatae⁴⁰ // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sint // X, 1, 8 Latrion // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 23 usu⁴¹ // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiecto //

---

34 Dombart-Kalb praetermiserunt.

35 Dombart-Kalb praetermiserunt.

36 Dombart-Kalb praetermiserunt.

37 Dombart-Kalb praetermiserunt.

38 Dombart-Kalb praetermiserunt.

39 Dombart-Kalb praetermiserunt.

40 Dombart-Kalb praetermiserunt.

41 Dombart-Kalb praetermiserunt.

X, 2, 21 inl. intell. // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso // X, 3, 5 conspectum // X, 3, 12 qua // X, 4, 20 deferuntur // X, 5, 19 contribulatus // X, 5, 23 et // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab hominibus⁴² // X, 6, 9 quod // X, 6, 16 devotus // X, 6, 25 misericordiam // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 29 nomini Dei // X, 8, 29 crepuerunt⁴³ // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vera // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiuvari tererique⁴⁴ // X, 11, 19 scripsit // X, 11, 33 attribui non posse // X, 11, 1 attractatum // X, 11, 2 quoque // X, 11, 15 enim⁴⁵ // X, 11, 18 osiride // X, 12, 22 rarissimisque⁴⁶ // X, 12, 25 vel in terra // X, 14, 12 vero // X, 14, 26 tota // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 advexit // X, 16, 1 huius modi // X, 16, 33 sacrificium esse // X, 17, 23 iordanis // X, 18, 4 dicit⁴⁷ // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 ab invitis // X, 24, 21 ipsam // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 12 theurgis // X, 26, 8 nuntiant⁴⁸ // X, 28, 22 bene est // X, 28, 25 aut eo — accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 13 etiam⁴⁹ // X, 32, 24 in ea // X, 32, 19 vaticinationibus // X, 32, 24 valetudines⁵⁰ // X, 32, 24 satis fecimus refutando // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandam⁵¹.

2.3.3. Lecturas del libro XI

XI, 1, 13 nimis⁵² // X, 1, 20 huius modi // X, 1, 23 concupivimus // X, 1, 4 coli delectantur⁵³ // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tum // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter cogitent // XI, 7, 18 in cognitione // XI, 7, 26 natantium atque volantium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 locuntur⁵⁴ // XI, 9, 15 *inde a existimo* : XI, 11 *textus deest* // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 neque quisquam // XI, 14, 11 effectum⁵⁵ // XI, 16, 4 in // XI,

---

42 Dombart-Kalb praetermiserunt.

43 Dombart-Kalb praetermiserunt.

44 Dombart-Kalb praetermiserunt.

45 Dombart-Kalb praetermiserunt (*pro etiam*).

46 Dombart-Kalb praetermiserunt.

47 Dombart-Kalb praetermiserunt.

48 Dombart-Kalb praetermiserunt.

49 Dombart-Kalb praetermiserunt (*pro enim*).

50 Dombart-Kalb sed perperam.

51 Dombart-Kalb praetermiserunt.

52 Dombart-Kalb praetermiserunt.

53 Dombart-Kalb praetermiserunt.

54 Dombart-Kalb praetermiserunt.

55 Dombart-Kalb praetermiserunt.

16, 8 voluntate // XI, 17, 6 providebat⁵⁶ // XI, 18, 4 egentes // XI, 18, 4 locupletantes // XI, 19, 5 vulgatissima // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 lateque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 cohercendo // XI, 23, 19 hinc⁵⁷ // XI, 23, 4 posita // XI, 24, 3 requirentur // XI, 25, 5 rationalis naturalis // XI, 25, 6 instrinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quia // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 23 totum // XI, 27, 24 cum in his // XI, 27, 24 aliud // XI, 28, 26 mores // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 summam // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 ferebatur super aquas // XI, 32, 20 aberrantes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 exestuantem⁵⁸ // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluidam.

2.3.4. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inmutabile // XII, 1, 31 quo // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istis // XII, 5, 15 debeat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita *om.*⁵⁹ // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 at // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 idem repperiri // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 12, 30 relinquuntur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 occumbendo // XII, 14, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint⁶⁰ // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 facit // XII, 19, 28 posset // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 20 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coepit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 28 posset // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 20 numquid...hominis // XII, 24, 30 ipsam certe facere seminam // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 et immortalium // XII, 28, 7 dicetur.

2.4. Codex Corbeiensis (C)

2.4.1. Lecturas del libro IX

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 aestimatione // IX,

56 Dombart-Kalb praetermiserunt.

57 Dombart-Kalb sed perperam.

58 Dombart-Kalb praetermiserunt.

59 Dombart-Kalb praetermiserunt.

60 Dombart-Kalb sed perperam.

4, 9 multae unde // IX, 4, 29 accedunt // IX, 4, 17 accedunt // IX, 5, 13 est *om.* // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 18 torqueat // IX, 6, 24 fluctuaret // IX, 7, 18 perhibeant⁶¹ // IX, 7, 25 Gradum // IX, 8, 1 gaudentes // IX, 8, 6 sufficiendam prolem // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii *om.* // IX, 12, 14 subsicava // IX, 13, 34 cum // IX, 14, 24 compotem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut et etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 possit // IX, 15, 12 persistet⁶² // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 16, 20 contrectari // IX, 16, 23 sensum // IX, 16, 32 vellet // IX, 16, 16 sphonegarum⁶³ // IX, 17, 9 corporalia // IX, 17, 12 Platonis // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 quilibet haec // IX, 19, 28 voluisset // IX, 20, 9 ob scientiam // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia, sed superbia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possint // IX, 22, 23 et mutabilem *om.* // IX, 23, 5-14 textum *om.* // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuerint⁶⁴ // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligentius.

2.5. Codex Parisinus n.2050 (a)

2.5.1. Lecturas del libro IX

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 16 disserens // IX, 4, 31 aestimatione // IX, 4, 9 multae ac facundae // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accedit // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 25 gravem // IX, 8, 1 plaudentes // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 succisiva // IX, 13, 34 cum *om.* // IX, 14, 24 capacem // IX, 14, 27 posse *om.*⁶⁵ // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 perveniri // IX, 16, 20 contrectari // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 ut vellent // IX, 16, 16 fongearum // IX, 17, 9 corporea // IX, 17, 12 Plotini // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet // IX, 19, 27 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 15 quo // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disputandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX,

---

61 Dombart-Kalb praetermiserunt.

62 Dombart-Kalb praetermiserunt.

63 Dombart-Kalb sed perperam.

64 Dombart-Kalb sed perperam.

65 Dombart-Kalb sed perperam.

23, 22 diligentius.

2.5.2. Lecturas del libro X

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 cogitatae // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sunt // X, 1, 8 Latrian // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiecto // X, 2, 21 illuminante intelligibiliter // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso // X, 3, 5 conspectu // X, 3, 12 quia // X, 4, 20 deferrentur // X, 5, 19 contribulatus // X, 5, 23 et // X, 5, 3 credentur⁶⁶ // X, 5, 29 ab hominibus // X, 6, 9 quo // X, 6, 16 Deo votus // X, 6, 25 misericordiam // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 29 nomine Dei // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vera // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari terrerique⁶⁷ // X, 11, 19 scripsit⁶⁸ // X, 11, 33 tribui // X, 11, 1 attractatum // X, 11, 2 quosque // X, 11, 18 Osiride⁶⁹ // X, 12, 17-25 et terra...quibus ad se deest textus⁷⁰ // X, 14, 12 vero // X, 14, 11 deberi // X, 14, 26 advexit // X, 16, 33 sacrificia esse // X, 17, 23 iordanis // X, 18, 4 dicet // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 invitos // X, 21, 22 e contrarium // X, 24, 21 ipsam // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 13 theurgis // X, 26, 8 nuntiant // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut eo penitus non accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabilem⁷¹ // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in eam // X, 32, 19 vaticinantibus // X, 32, 24 valetudines⁷² // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandum.

2.5.3. Lecturas del libro XI

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 23 concupimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 4, 9 tunc // XI, 5, 31 istis // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter *om.*⁷³ // XI, 7, 19 cognitione sui ipsius // XI, 7, 26 natatiliium atque volatiliium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septenariam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 nec unquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 8 voluptate // XI, 17, 6

---

66 Dombart-Kalb praetermiserunt.

67 Dombart-Kalb praetermiserunt.

68 Dombart-Kalb praetermiserunt.

69 Dombart-Kalb praetermiserunt.

70 Dombart-Kalb praetermiserunt.

71 Dombart-Kalb praetermiserunt.

72 Dombart-Kalb sed perperam.

73 Dombart-Kalb praetermiserunt.

praevidebat // XI, 18, 4 egei ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas⁷⁴ // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posita // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 strinximus // XI, 25, 13 indagandae // XI, 26, 25 qua // XI, 26, 29 id *om.* // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 culminis altius // XI, 28, 31 ipsa // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 13 summam // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 aberrantes // XI, 33, 17 apertissime // XI, 33, 6 exaestuante⁷⁵ // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimamus // XI, 33, 18 indagare // XI, 34, 11 putaverunt // XI, 34, 29 fluvidam.

2.5.4. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inconmutabile⁷⁶ // XII, 1, 31 quod // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istius // XII, 5, 15 debeat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita *om.* // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 quia // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 aut // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 reperiri^{reparari} // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 11, 25 computarentur⁷⁷ // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 occumbendo // XII, 14, 4 ambulant // XII, 15, 15 qua // XII, 15, 10 fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 finitarum // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 21 infirmitatem⁷⁸ // XII, 19, 22 fecit // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 18 possit // XII, 22, 3 damulae⁷⁹ // XII, 22, 20 omne // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 20 nam — hominis // XII, 24, 30 ipsa quoque facere semina // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 immortalium // XII, 28, 7 alio loco quantum me Deus adiuverit dicam.

2.6. Codex Parisinus n.11638 (e)

2.6.1. Lecturas del libro IX

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 aestimatione // IX,

---

74 Dombart-Kalb praetermiserunt.

75 Dombart-Kalb praetermiserunt.

76 Dombart-Kalb praetermiserunt.

77 Dombart-Kalb praetermiserunt.

78 Dombart-Kalb praetermiserunt.

79 Dombart-Kalb praetermiserunt.

4, 10 multae ac facundae // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 29 torquet // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 plaudentes // IX, 8, 6 sufficienda prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 13 subsiciva // IX, 13, 34 cum *om.* // IX, 14, 24 capacem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 pervenire // IX, 16, 20 contrectari // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 16 sphongearum // IX, 17, 9 corporalia // IX, 17, 12 Plotini // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 quilibet // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti⁸⁰ // IX, 23, 22 diligentius.

2.6.2. Lecturas del libro X

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sint // X, 1, 8 Latrian // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 7 consuetudine // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 abiecto // X, 2, 21 inluminante intelligibiliter // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso // X, 3, 5 conspectu // X, 3, 12 quia⁸¹ // X, 4, 20 deferuntur // X, 5, 19 contribulatus // X, 5, 23 et // X, 5, 29 ab omnibus // X, 6, 9 quod // X, 6, 16 Deo votus // X, 6, 25 miserationem // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 29 nomini // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vera⁸² // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari terrerique⁸³ // X, 11, 19 scribit // X, 11, 33 tribui // X, 11, 1 adtrectatum // X, 11, 2 quosque // X, 12, 22 rarissimisque // X, 12, 25 vel in terra⁸⁴ // X, 14, 26 vero // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 advexit // X, 16, 33 esse sacrificium // X, 17, 23 iordanis // X, 18, 4 dicit⁸⁵ // X, 18, 4, causae // X, 21, 9 ab invitis // X, 24, 21 ipsa⁸⁶ // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 12 theurgicis // X, 26, 8 adnuntiant⁸⁷ // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut eo poenitus non accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in

80 U.v.m.

81 Dombart-Kalb praetermiserunt.

82 Dombart-Kalb praetermiserunt.

83 Dombart-Kalb praetermiserunt.

84 Dombart-Kalb sed perperam.

85 Dombart-Kalb praetermiserunt.

86 Dombart-Kalb sed perperam.

87 Dombart-Kalb praetermiserunt.

eam // X, 32, 19 vaticinantibus // X, 32, 24 valitudini⁸⁸ // X, 32, 24 satisfacimus refutando⁸⁹ // X, 32, 20 servandum.

2.6.3. Lecturas del libro XI

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tunc // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter cogitant // XI, 7, 18 in cognitione sui ipsius // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes // XI, 13, 7 nec quisquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 volutate⁹⁰ // XI, 17, 6 providebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 lateque // XI, 21, 16 contuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posita // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 strinximus // XI, 25, 13 indigandae⁹¹ // XI, 26, 25 quia // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 cacuminis aliud // XI, 28, 31 quae ipse⁹² // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo⁹³ // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 abhorrentes // XI, 33, 17 apertissime // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluvidam.

2.6.4. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inmutabile // XII, 1, 31 quo // XII, 3, 11 quia // XII, 3, 22 istis⁹⁴ // XII, 5, 15 debeat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 at // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 reperiri // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquuntur // XII, 13, 21 interminatae // XII, 13, 28 occubando // XII, 14, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 infinitarum // XII, 18, 14 beatitudine // XII, 19, 28 posset // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20,

---

88 Dombart-Kalb praetermiserunt.

89 Dombart-Kalb praetermiserunt.

90 Dombart-Kalb sed perperam.

91 Dombart-Kalb sed perperam.

92 Dombart-Kalb praetermiserunt.

93 Dombart-Kalb sed perperam.

94 Dombart-Kalb praetermiserunt.

29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habemus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 18 posset // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 20 textum adhibet // XII, 24, 30 ipsa facere semina // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 et immortalium // XII, 28, 8 dicitur.

2.7. Codex Parisinus n. 2051 (b)

2.7.1. Lecturas del libro IX

IX, 1 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 13 existimatione // IX, 4, 10 multae ac facundae // IX, 4, 29 accedunt⁹⁵ // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 fruentes⁹⁶ // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 13, 34 cum *om.* // IX, 14, 24 capacem // IX, 14, 27 posse *om.* // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 bonitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 pervenire // IX, 16, 20 contrectatione⁹⁷ // IX, 16, 23 sensum // IX, 16, 32 ut vellent // IX, 16, 16 spongiarum⁹⁸ // IX, 17, 9 corporea⁹⁹ // IX, 17, 12 Platonis // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet hoc // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 15 quod¹⁰⁰ // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti diligentius.

2.7.2. Lecturas del libro X

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae // X, 1, 10 possumus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sint // X, 1, 8 Latrian // X, 1, 15 sevitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiecto // X, 2, 22 illuminante intelligibiliter // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso // X, 3, 12 qua // X, 4, 20 deferuntur // X, 5, 19 contritus // X, 5, 23 et // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab hominibus // X, 6, 9 quo // X, 6, 16 Deo devotus // X, 6, 25 misericordiam¹⁰¹ // X, 7, 14 sacrificari // X, 8,

---

95 Dombart-Kalb praetermiserunt.

96 Dombart-Kalb sed perperam.

97 Dombart-Kalb praetermiserunt.

98 Dombart-Kalb praetermiserunt.

99 Dombart-Kalb praetermiserunt.

100 Dombart-Kalb praetermiserunt.

101 Dombart-Kalb sed perperam.

29 istius nomine // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vera // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurarique (teneri *om.*) // X, 11, 19 scripsit // X, 11, 33 tribui // X, 11, 1 adtrectatum // X, 11, 2 quosque // X, 11, 18 Osiride¹⁰² // X, 12, 22 rarisque // X, 12, 25 vel in terra // X, 14, 12 vero // X, 14, 26 tanta // X, 16, 11 delibari // X, 16, 26 advexit // X, 16, 1 huius modi // X, 16, 33 sacrificium esse // X, 17, 23 iordanis // X, 18, 4 causae // X, 21, 4 ab invitis // X, 21, 22 a contrario // X, 24, 21 ipsam¹⁰³ // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 12 theurgis // X, 26, 8 praenuntiant¹⁰⁴ // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut — accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in eam // X, 32, 19 vaticinationibus // X, 32, 24 satisfecimus refutando // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandum.

2.7.3. Lecturas del libro XI

XI, 1, 13 valde // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tunc // XI, 5, 31 istis // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter cogitent // XI, 7, 18 cognitione sui // XI, 7, 26 natatiliium atque volatiliium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septimam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 *ne*scientes¹⁰⁵ // XI, 12, 9 propectu^{vel profectu} ¹⁰⁶ // XI, 13, 7 neque quisquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 17, 6 voluptate // XI, 17, 6 praevidebat¹⁰⁷ // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas¹⁰⁸ // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 contuitu // XI, 22, 26 coherendo¹⁰⁹ // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posito // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 strinximus // XI, 26, 25 qua // XI, 26, 29 *id om.* // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 irationalia // XI, 27, 24 culminis aliud // XI, 28, 31 ipsa // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 summam // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20

---

102 Dombart-Kalb praetermiserunt.

103 Dombart-Kalb praetermiserunt.

104 Dombart-Kalb praetermiserunt.

105 Dombart-Kalb praetermiserunt.

106 Dombart-Kalb praetermiserunt.

107 Dombart-Kalb sed perperam.

108 Dombart-Kalb praetermiserunt.

109 Dombart-Kalb praetermiserunt.

oberrantes¹¹⁰ // XI, 33, 17 apertissime // XI, 33, 6 aestuantem // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluidam.

2.7.4. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inconmutabile // XII, 1, 31 quod // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istius // XII, 5, 15 debeat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 atque sit // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 quia¹¹¹ // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 22 aut // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 reperiri // XII, 11, 14 continent etiam // XII, 11, 25 computentur // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminatae // XII, 13, 28 occupando¹¹² // XII, 14, 4 ambulat // XII, 15, 15 quam // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 finitarum // XII, 18, 14 beatitatem¹¹³ // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 fecit // XII, 19, 25 fecit // XII, 19, 25 posset providere // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 8 possit // XII, 22, 3 damnulae // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 20 num quidem aliud sufflare quam flatum — hominis // XII, 24, 30 ipsa semina // XII, 25, 22 tamen non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 etiam immortalium¹¹⁴ // XII, 28, 8 alio loco, quantum me Deus adiuverit, dicam.

2.8. Codex Veronensis (V)

2.8.1. Lecturas del libro XI

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 23 concupimus¹¹⁵ // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a *om.* // XI, 4, 10 tunc // XI, 4, 13 auctores // XI, 4, 24 faciendum // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter cogitent // XI, 5, 20 novitate // XI, 5, 27 in comparationem // XI, 7, 19 cognitionem sui ipsius // XI, 7, 26 natatilium atque volatilium // XI, 9, 9 conabor // XI, 9, 10 dicuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septimam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13

---

110 Dombart-Kalb praetermiserunt.

111 U.v.m.

112 Dombart-Kalb praetermiserunt.

113 Dombart-Kalb praetermiserunt.

114 Dombart-Kalb praetermiserunt.

115 U.v.m.

nescientes¹¹⁶ // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 nequisquam¹¹⁷ // XI, 14, 11 affectum¹¹⁸ // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas // XI, 21, 2 praeficit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 contuitu // XI, 22, 26 cohercendo // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posito // XI, 23, 3 requirantur // XI, 25, 5 rationalis naturalis // XI, 25, 6 instriximus // XI, 25, 14 indagandae // XI, 26, 25 qua¹¹⁹ // XI, 26, 29 id *om.* // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationalia // XI, 27, 24 cacuminis aliud // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul quae (*deinceps om.*)¹²⁰ // XI, 30, 8 pergerent // XI, 30, 12 summum // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 superferebatur super aquam // XI, 32, 20 abhorrentes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 aestuantem // XI, 33, 11 bona // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluvidam.

2.8.2. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inmutabile¹²¹ // XII, 3, 11 qua // XII, 4, 22 isti ipsi¹²² // XII, 5, 15 debebnt > debebant // XII, 6, 32 nuncupetur // XII, 6, 21 ita // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incorporaliter // XII, 9, 21 at¹²³ // XII, 9, 30 mutabiliter // XII, 10, 26 repperi // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 12, 30 relinquuntur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 obcubando // XII, 14, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quam // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 finitarum // XII, 18, 14 beatitudine // XII, 19, 31 infirmitatem // XII, 19, 22 facit // XII, 20, 28 ista // XII, 20, 29 *legi omnino non potest* // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habuerimus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possunt // XII, 21, 18 posset // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurium // XII, 24, 20 nam — hominis // XII, 24, 30 ipsa facere semina // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 sapienter // XII, 27, 12 vixerint // XII, 27, 30 et immortalium // XII, 28, 7 dicetur.

---

116 Dombart-Kalb sed perperam (!).

117 U.v.m.

118 Dombart-Kalb sed perperam (!).

119 Dombart-Kalb sed perperam.

120 Dombart-Kalb sed perperam (!).

121 Dombart-Kalb sed perperam (!).

122 Dombart-Kalb sed perperam.

123 U.v.m.

2.9. Codex Matritensis (R)

2.9.1. Lecturas del libro IX

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 existimatione // IX, 4, 10 multae eiusdem scientiae // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 18 loquutor // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 5 hominum // IX, 7, 25 gradum // IX, 8, 1 claudentes // IX, 8, 6 sufficiens // IX, 9, 13 deiecti // IX, 9, 12 fastigii // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 subsiciva // IX, 13, 34 cum // IX, 14, 24 capacem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* perveniri // IX, 16, 20 contrectare // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 ut vellent // IX, 16, 16 spongiarum // IX, 17, 12 corporea // IX, 17, 12 Platonis // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet hoc // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti diligentius.

2.9.2. Lecturas del libro X

X, 1, 31 certe // X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae *om.* // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sunt // X, 1, 8 Luatrian // X, 1, 15 serbitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 24 vocant quamvis *om.* // X, 1, 28 malluerunt // X, 2, 4 obiectaio // X, 2, 21 inluminante *om.* // X, 3, 4 suabissimo adolemus incenso // X, 3, 5 conspectu // X, 3, 12 qua // X, 4, 20 deferuntur // X, 5, 19 contribulatus^{contritus} // X, 5, 23 et // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab omnibus // X, 6, 9 quod // X, 6, 16 devotus // X, 6, 25 miserationem // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 2 nomini Dei // X, 8, 7 crebruerunt // X, 9, 17 quondam // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari terrerique // X, 11, 19 scribit // X, 11, 33 attribui // X, 11, 1 adtrectandum // X, 11, 18 Osiride // X, 12, 22 rarissimisque // X, 12, 25 vel terra // X, 14, 12 vero // X, 14, 26 tota // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 advexit // X, 17, 1 huius modi // X, 16, 33 sacrificium esse // X, 17, 23 Iordanis // X, 18, 4 dicet // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 ab invitis // X, 21, 22 e contrario // X, 24, 21 ipsam // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 13 theurgicis // X, 26, 8 nuntiant // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut — accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in ea // X, 32, 19 vaticinantibus // X, 32, 24 valetudine // X, 32, 24 satisfecimus refutando // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 serbandum.

2.9.3. Lecturas del libro XI

XI, 1, 13 laudavilis nimis // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tunc // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter ergo cogitent // XI, 7, 18 in cognitione sui ipsius // XI, 7, 26 natantium atque volantium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septenariam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 profectuque // XI, 13, 7 nec unquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 6 vulgatissimas // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 contuitu // XI, 22, 26 cohercendo // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posito // XI, 23, 3 requirantur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 isstrinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quando // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 irrationalia // XI, 27, 24 culminis aliud // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse unam substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 summa // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 oberrantes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 exestuantem // XI, 33, 11 bonam voluntatem // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 aborruimus // XI, 34, 1 putaberunt // XI, 34, 29 fluvidam.

2.9.4. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inmutabile // XII, 1, 31 quod // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istis // XII, 5, 15 debebat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 utique // XII, 8, 12 inconparaviliter // XII, 9, 22 at // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 repperiri // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 occubando // XII, 14, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 17, 13 infinitarum // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 facit // XII, 19, 28 posset provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coepit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 18 posset // XII, 22, 3 damulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 21 nam — hominis // XII, 24, 30 ipsa facere semina // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suabiter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 et immortalium // XII, 28, 7 diceretur.

2.10. Codex Sangallensis (G)

2.10.1. Lecturas del libro XI

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 23 cupimus¹²⁴ // XI, 1, 4 coli delectantur // XI, 2, 21 quoniam // XI, 4, 8 a // XI, 5, 9 tunc // XI, 5, 31 istis // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter ergo cogitent¹²⁵ // XI, 7, 19 cognitione sui ipsius // XI, 7, 26 natatiliū atque volatiliū // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septimam // XI, 10, 15 utique // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 nec unquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluptate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissima¹²⁶ // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 22, 19 hinc // XI, 22, 4 posito // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 strinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quia // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor quia igitur // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 cacuminis aliud // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse unam substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 in summam // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 ferebatur super aquas // XI, 32, 20 abhorrentes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 aestuantem // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluvidam.

2.10.2. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 et // XII, 1, 33 autem inmutabile // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istius // XII, 5, 15 debebat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita *om.* // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 quumque¹²⁷ // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 aut si // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 repperiri // XII, 11, 14 continet etiam¹²⁸ // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminatae¹²⁹ // XII, 13, 28 occubando // XII, 14, 4 ambulant // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 finitarum // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 fecit // XII, 19, 28 posset provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4

124 Dombart-Kalb praetermiserunt.

125 Dombart-Kalb praetermiserunt.

126 Dombart-Kalb praetermiserunt.

127 U.v.m.

128 Dombart-Kalb praetermiserunt.

129 Dombart-Kalb sed perperam.

habebimus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possent¹³⁰ // XII, 21, 18 possit // XII, 22, 3
dammulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurium // XII, 24, 20 nam — hominis // XII,
24, 30 ipsa facere semina // XII, 25, 22 tamen // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerint //
XII, 27, 30 et *om.* immortalium // XII, 28, 7 dicetur.

---

130 Dombart-Kalb praetermiserunt.

3. Conclusiones

Después de mostrar en el apartado anterior las lecturas de cada libro, es preciso que a partir de estos testimonios y de nuestras colaciones exponamos la *cognatio codicum*.

3.1. Lecturas del libro IX

IX, 1, 24 affectionibus A F affectibus C R ρ a b e // IX, 2, 14 proposuimus A ρ promissimus C F R a b e // IX, 3, 6 disserens C A F R ρ a b e // IX, 4, 31 existimatione A R ρ aestimatione C F a b e // IX, 4, 10 multe ^{ac facunde} eunde scientiae A multe eunde F multe scientie ρ multae unde C multae ac facundae a b e multae eiusdem scientiae R // IX, 4, 29 accidunt A F ρ a e accedunt C R b // IX, 4, 17 accidunt A F R ρ b e accedunt C a // IX, 5, 29 iuvandam A // IX, 5, 18 locutor ^{orator} A loquitur F locutor C a b e loquutor R // IX, 5, 29 torqueat C A F R ρ a b torquet e // IX, 6, 24 fluctuat A fluctuaret C // IX, 7, 25 Graium A F ρ b e gradum C R gravem a // IX, 8, 1 claudentes A F R ρ gaudentes C plaudentes a e fruentes b // IX, 8, 6 sufficiens prole A F R ρ a b e sufficiens prolem C // IX, 9, 13 deiecti C A F R ρ a b e // IX, 12, 13 fastigii A F R ρ a b e *om.* C // IX, 12, 14 subsiciva ^{succidua} A subsiciva F R e succidua ρ subsiciva C succisiva a // IX, 13, 34 cum *om.* A F ρ a b e cum C R // IX, 14, 25 capacem A F R ρ a b e competem C // IX, 14, 27 posse *om.* A a b posse C V F ρ e // IX, 14, 2 ut etiam A F R ρ a b ut et etiam C // IX, 15, 17 mediationis C A R ρ a b e meditationis F // IX, 15, 5 dignitate A e benignitate C F R ρ a e bonitate b // IX, 15, 5 possit A C posset V F ρ a b e // IX, 15, 24 bonum *om.* C A F R ρ a b e // IX, 15, 24 perveniri A R a pervenire F ρ b e // IX, 16, 20 contrectare ^{misericordie} A contrectare F R contrectari C ρ a e contrectatione b // IX, 16, 23 sensu A F R ρ a e sensum C b // IX, 16, 32 vellent C A F R ρ a b // IX, 16, 16 spongearum A F e spongiarum R ρ b sphonegarum C fongearum a // IX, 17, 9 corporalia C A ρ e corporea F R a b // IX, 17, 12 Plotini A F ρ a e Platonis C R b // IX, 17, 26 coaptatus C A F R ρ a b e // IX, 19, 27 cuilibet hoc A F R ρ a b quilibet haec C quilibet e // IX, 19, 28 voluisse A F R ρ a b e voluisset C // IX, 20, 9 ab scientia A F R ρ a b e ob scientiam C // IX, 20, 17 satis egerint C A R ρ a b e satis egerunt F // IX, 20, 22 non scientia A F R ρ a b e non scientia sed superbia C // IX, 21, 17 possint C A possent F R ρ a b e // IX, 22, 24 et mutabilem A F R ρ a b e *om.* C // IX, 23, 15 quod C A F R ρ b quo a // IX, 23, 14 debuerunt A F R ρ a b debuerint C // IX, 23, 25 disceptandum C A F R a b e // IX, 23, 22 in sequenti C A F R a b e // IX, 23, 22 diligenter A diligentius C F R ρ a b e.

3.2. Lecturas del libro X

X, 1, 1 dum A F R ρ a b e // X, 1, 2 concitatae A R b e *om.* F excitatae ρ cogitatae a // X, 1, 10 possimus A F R ρ a e possumus b // X, 10, 15 lumine illius A F R ρ a b e // X, 1, 19 quod A F R ρ a b // X, 1, 30 sint A ρ b e sunt F R a // X, 1, 8 Latriam A Latrian F ρ a b e Luatrian R // X, 1, 15 servitus A F ρ a b e serbitus V // X, 1, 29 non ab agricultura A R ρ a b e non ab agris F // X, 1, 8 consuetudine A F ρ a b e // X, 1, 24 quamvis A ρ a b e *om.* F R // X, 1, 28 maluerunt A F ρ a b e malluerunt R // X, 2, 14 obiectivo A obiecto ρ a b e obiectaio R // X, 2, 21 inluminante intelligibiliter A F ρ a b e inluminante *om.* R // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso A F R ρ a b e // X, 3, 5 conspectu A R a e conspectum F ρ // X, 3, 12 qua A F R ρ quia a b e // X, 4, 20 deferrentur A a deferuntur F R ρ b e // X, 5, 19 contritus A F b contribulatus R ρ a e // X, 5, 23 et A F R ρ a b e // X, 5, 3 crederentur A F R ρ b credentur a // X, 5, 29 ab omnibus A F R e ab hominibus ρ a b // X, 6, 9 quo A a b que F quod R ρ e // X, 6, 16 Deo votus A a e Deo votum F devotus R ρ Deo devotus b // X, 6, 25 miserationem A F R e misericordiam ρ a b // X, 7, 14 sacrificare A F sacrificari ρ R a b e // X, 8, 29 nomini Dei A F R ρ e nomine Dei a istius nomine b // X, 8, 7 creb'uerunt A crebuerunt F R a e b crepuerunt ρ // X, 9, 32 fatetur A F R ρ a b e // X, 9, 1 vere A vera F ρ a b e // X, 9, 25 adiuratas A F R ρ a b e // X, 10, 7 adiurari terrerique A F R a e adiuvari tererique ρ teneri *om.* b // X, 11, 19 scribit A F R e scripsit ρ a b // X, 11, 33 attribui A R ρ tribui F a e b // X, 11, 1 adtrectatum A R e b attrectatum F ρ a // X, 11, 2 quoque A ρ quosque F a b e // X, 11, 18 Osiri A Osiride F R ρ a b // X, 12, 22 rarissimisque A R ρ e rarissimisque F rarisque b // X, 12, 25 vel terra A R vel in terra F ρ b e // X, 14, 12 vero *om.* A vero F R ρ a b e // X, 14, 26 tanta A b tota F R ρ // X, 16, 11 deberi A F R ρ a e delibari b // X, 16, 26 adduxit A advexit F R ρ a b e // X, 16, 33 esse sacrificium A e sacrificium esse F R ρ b sacrificia esse a // X, 17, 23 Iordannes A Iordanis ρ R a b e // X, 18, 4 dicit A F ρ e dicet R a // X, 18, 4 causae A F R ρ a b e // X, 21, 9 invitos A a ab invitis R ρ e b // X, 21, 22 e contrario A F R e contrarium a // X, 24, 21 ipsa A e ipsam F R ρ a // X, 25, 18 quia A F R ρ a b e // X, 25, 5 ipsis A a illis F R ρ b e // X, 26, 12 theurgicis A F R e theurgis ρ a b // X, 26, 5 adnuntiant A F e nuntiant ρ R a praenuntiant b // X, 28, 22 bene A R ρ a b e vere F // X, 29, 25 praedicans F praedicas R ρ a b e // X, 29, 16 mutabile A F R ρ b e mutabilem a // X, 32, 20 manifestus A F R a b e // X, 32, 24 in ea A F R ρ in eam a b e // X, 32, 19 vaticinantibus A F R ρ a e vaticinationibus b // X, 32, 24 valitudini A e valetudine F R valetudines ρ a // X, 32, 24

satisfecimus R b satisfacimus a // X, 32, 27 conscripti sunt A F R ρ a b e // X, 32, 30 servandum A F a b e servandam ρ serbandum R.

3.3. Lecturas del libro XI

XI, 1, nimis V A F G R ρ a e valde b // XI, 1, 20 huius modi A F ρ // XI, 1, 23 concupivimus A F R ρ b e concupimus V a cupimus G // XI, 2, 4 coli delectantur A G ρ delectantur coli V R F a b e // XI, 2, 21 quoniam V A F G R ρ a b e // XI, 3, 8 a A F R ρ e om. V // XI, 4, 9 tum A ρ tunc V F G R a b e // XI, 5, 31 isti V A F R ρ e istis G a b // XI, 5, 6 similiter cogitent V A G ρ b similiter ergo cogitent F R similiter om. a cogitant e // XI, 7, 19 cognitione ipsius sui A G R ρ a e om. F cognitione sui b cognitionem sui ipsius V // XI, 7, 26 natantium atque volantium A R ρ natatiliu atque volatiliu V G F a b // XI, 9, 9 curabo A F G R ρ a b e conabor V // XI, 9, 10 loquuntur A F G R a b e locuntur ρ dicuntur V // XI, 9, 15 existimo...nisi aeterna est (XI, 11, 24) lacuna A // XI, 9, 22 nam F numquidnam *rell mss* // XI, 9, 1 septimam V F G b septenariam R a // XI, 10, 15 itaque V F a b e utique G // XI, 11, 13 nescientes V A F G R ρ a b e // XI, 12, 9 propectuque V A F G ρ a b profectuque R // XI, 13, 7 neque quisquam A ρ b e nec unquam F G R a nequisquam V // XI, 14, 11 effectum A ρ affectum V F G R a b e // XI, 16, 4 in V A F G R ρ b e // XI, 16, 8 voluntate V A F R ρ voluptate G a b volutate e // XI, 17, 6 providebat A F ρ e praevidebat V G R b // XI, 18, 4 egentes...locupletantes A ρ egeni ditantes V F G R a b e // XI, 19, 5 vulgatissima A G ρ vulgatissimas V F R a b e // XI, 21, 2 prospicit A F G R ρ a b e praeficit V // XI, 21, 4 lateque A ρ e alteque V F G R a b // XI, 21, 16 intuitu A F G ρ a contuitu V R b e // XI, 22, 26 coerendo V R A ρ a coercendo F G e coherendo b // XI, 23, 19 hic A F R hinc V G ρ a b e // XI, 23, 5 posita A ρ a e posito V F G R b // XI, 24, 3 requirantur V A G R requiruntur F a b e requirentur ρ // XI, 25, 5 rationalis naturalis V A naturalis rationalis F G R a b e // XI, 25, 6 instrinximus V A ρ strinximus F G a b e isstrinximus R // XI, 25, 13 inveniendae A F G R ρ indagandae V a indigandae e // XI, 26, 25 quia A G ρ e quando F R qua V a b // XI, 26, 29 id A F G ρ e id om. V a b // XI, 26, 10 si fallor V A F G R ρ a b e // XI, 27, 18 inrationabilia A F R ρ a e inrationalia V G b // XI, 27, 24 cacuminis V A F G e culminis R a b // XI, 27, 24 aliud V A F G R b e // XI, 28, 31 ipse V A G R ρ e ipsa F a b // XI, 28, 7 et A G R ρ b e ut F // XI, 29, 3 esse substantiam V A ρ a b e esse unam substantiam F G R // XI, 30, 7 simul V

A F G R ρ a b e // XI, 31, 12 primum V A F G R ρ a b e // XI, 32, 26 de quo V A G R ρ a b e quod F // XI, 32, 17 ferebatur super aquas A G ρ superferebatur super aquas V F R a b e // XI, 32, 20 aberrantes V A F ρ a abhorrentes G e oberrantes R b // XI, 33, 17 aptissime V A F G R ρ a apertissime b e // XI, 33, 6 exaestuantem A a estuantem F exestuantem R ρ aestuantem V G b // XI, 33, 11 bonam A G R ρ a b e bona V // XI, 33, 16 existimavimus V A G R ρ b e existimamus a // XI, 33, 18 indagare V A F G R a b // XI, 33, 21 abhorruimus V A F G ρ b e aborruimus R // XI, 34, 11 putaverunt A F a putaverint V G ρ b e putaberunt R // XI, 34, 29 fluidam V A F G R a e fluidam ρ b.

3.4. Lecturas del libro XII

XII, 1, 25 vel V R ρ a b e velut A et G // XII, 1, 33 inmutabile V A F G R ρ e b incommutabile a // XII, 1, 31 quo A F ρ e quod R a b // XII, 3, 11 quia A F G R ρ a b e qua V // XII, 4, 22 istis A F R ρ e istius G a b isti ipsi V // XII, 5, 15 debebat A F G debeat ρ a b e debebant V debebat R // XII, 6, 30 nuncupatur A G R ρ a b e nuncupetur V F // XII, 6, 21 ita om. A G ρ a ita V F R e atque sic b // XII, 6, 25 qua visa A F G R ρ a b e // XII, 6, 22 qui V A F ρ e quia a b utique R quumque G // XII, 8, 12 incomparabiliter A F G ρ a b e incorporaliter V incomparaviliter R // XII, 9, 21 at V A R ρ e aut a b aut si G // XII, 9, 30 mortaliter A G R ρ a b e mutabiliter V F // XII, 10, 26 repperiri A F G R ρ a reperi b e reperi V // XII, 11, 14 continet etiam V A F G R ρ a e continent etiam F b // XII, 11, 25 computantur A F G R e computarentur a computentur b // XII, 12, 30 relinquuntur V A ρ e relinquatur F G R a b // XII, 13, 21 int[er]m[in] A interminae V F R ρ a interminatae G b e // XII, 13, 28 occubando A F G R e occumbendo ρ a occupando b obcubando V // XII, 15, 4 ambulabunt V A R ρ e ambulant F G a b // XII, 15, 15 quia A F G R ρ e qua a quam V b // XII, 15, 10 fuisse V A F R ρ a b e // XII, 16, 34 praeterit V A F G R ρ a b e // XII, 17, 14 praeterierint V A F G R ρ a b e // XII, 18, 13 infinitarum A F R e finitarum V G a b // XII, 18, 14 beatitate A F G R ρ a beatitudine V e beatitatem b // XII, 19, 31 infinitatem F G R ρ infirmitatem V a // XII, 19, 22 facit V A R ρ fecit G a b // XII, 19, 28 posset A G R ρ b e possit F // XII, 19, 28 provideret A F G R ρ a e providere b // XII, 20, 3 ita A F G R ρ a b e // XII, 20, 29 conexione A G R ρ b e // XII, 21, 30 indagare V A F G R ρ a b e // XII, 21, 4 habebimus A F G R ρ b habemus e habuerimus V // XII, 21, 21 coepit A R ρ coeperit V F

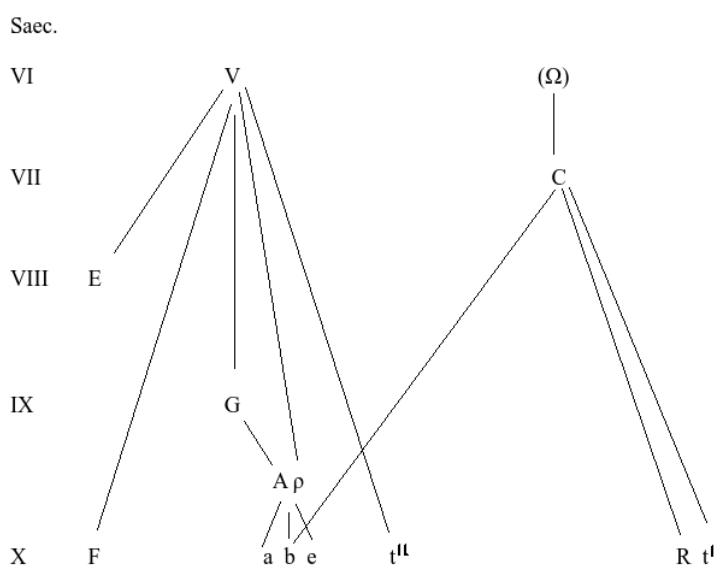

G a b e // XII, 21, 31 possint A F R ρ a b e possunt V possent G // XII, 21, 18 posset V A R ρ
e possit F G a b // XII, 22, 3 damnulae A damnulae V F ρ b e damulae R a dammulae
G // XII, 22, 20 omnino V A F G R ρ e omne a // XII, 23, 31 plurimum A F R ρ a b e
plurium V G // XII, 24, 30 ipsam...feminam A ρ ipsa...semina V F G R a b e // XII, 25, 22,
iam non A tam non V F R ρ a e tamen non G b // XII, 26, 18 suaviter A F G ρ a b e
sapienter V suabiter R // XII, 27, 12 vixerunt A R ρ a b e vixerint V F G // XII, 27, 30 et
mortalium A immortalium F a et immortalium V R ρ e et *om.* G etiam immortalium b // XII,
28, 7 dicatur A dicitur F dicetur V G ρ e alio loco quantum me Deus adiuverit dicam a b
diceretur R.

4. Stemma codicum

A partir de todas las lecturas hemos de conjeturar ahora acerca de la relación o *cognatio* entre los códices, lo cual en esta ocasión no puede producirse tan fácilmente, ya que todos parecen coincidir parcialmente con todos hasta tal punto de que no podemos establecer un *stemma* sin riesgo de error¹. Es posible, sin embargo, decir que del *Veronensis* dependen el *Frisingensis*, el *Sangallensis* y los *Parisini*, y que del *Corbeiensis*, que tiene otro origen, dependen el *Matritensis* y el *Parisinus b*; por otra parte, en el *Sangallensis* puede encontrarse principalmente un parentesco con el *Frisingensis* y el *Veronensis* y también un poco con el *Ratisbonensis*, *Monacensis* y *Parisinus e*; el *Matritensis*, a su vez, guarda relación con los *Parisini a b e* y con el *Augustanus* y el *Ratisbonensis*; parece que el *Sangallensis*, el *Matritensis* y el *Parisinus a* han sido parcialmente derivados del *Frisingensis*; finalmente los códices *Augustanus* o *Monacensis* tienen parentesco con el *Frisingensis* y el *Sangallensis*.

---

1 Este argumento ya fue aducido por Alfonso Kalb: *Miretur quispiam, quod Emanuel Hoffmann optimam uberrimamque materiam, quam in editione sua arti criticae suppeditavit, non per genera et species accurate digesserit vel etiam stemma quoddam confecerit, quo codicum aut omnium, qui adhuc collati sunt, aut certe complurium inter se cognatio perspicue monstretur. At peritum rerum existimatorem non fugiet huic tantae moli vel doctissimi hominis vires in pares esse. Nulla autem hic difficultate magis laboratur quam librorum manuscriptorum inconstantia, qua factum est, ut singuli non in omnibus partibus suis ipsi sibi aequales sint, sed crebro variant et alibi aliam originem prae se ferant* (cf. Dombart, B. et Kalb, A. *De Civitate Dei*, vol. I, libri I-XIII, Stuttgart, 1981, p. XIII praefationis).

5. Sigla codicum

Siguiendo la edición recientemente publicada¹ se añaden las siglas de todos los códices de *La Ciudad de Dios* que mostraremos al lector con otra denominación distinta a la usada por los editores anteriores. En lo que respecta a la denominación de los códices, sirviéndonos de la concordancia de la edición ya mencionada, se enumeran de nuevo todos los códices, de tal manera que los lectores se den cuenta de que han sido denominados de otra manera y los puedan comparar con el resto.

Finalmente, puesto que es necesario que todos los códices sean expuestos en orden (ya que se trata de *antiquiores* y, por ende, de manuscritos de suma importancia), se añaden también los manuscritos de los primeros libros

5.1. Concordantia

R – B – P – T = Riber – Bastardas – Pérez Vega – Toribio Pérez

Hoff. = Hoffmann

Domb – Kalb = Dombart – Kalb

5.2. Codices meliores

1. L | 1. L | 1. L = codex Lugdunensis n. 607, saec. VI-VII, lib. I-V

2. Λ | 2. Λ | 2. Λ = codex Lugdunensis n. 606, saec. IX, lib. I-V

3. V | 3. V | 3. V = codex Veronensis n. 28, saec. VI, lib. XI-XVI

4. C | 4. C | 4. C = codex Corbeiensis, deinde Germanensis n. 766, saec. VI-VII, lib. I-X; nunc in duas partes divisus: codex Parisinus n. 12214, lib. I-IX et codex B Q. v. I Nr. 4, lib. X

5. K | 18. k² | 6. K = codex Coloniensis n. 75 (Darmstadt. 2077), saec. VIII, lib. I-X

¹ Cf. Pérez Vega, Toribio Pérez op. cit.

6. F | 17. F | 7. F = codex Monacensis (Frisingensis) lat. n. 6267, saec. IX, lib. I-XXVIII.
 7. R | - | - = codex n. 29 (Matritensis), saec. X, Real Academia de la Historia (Madrid).

5.3. Codices deteriores

8. G | G | 8. G = codex Sangallensis n. 178, saec. IX, lib. XI-XII
 9. l | L | 16. l = codex Lugdunensis n. 606, saec. IX, lib. I (in.) et VI-XIV
 10. A | A | 5. A = codex Monacensis (Augustanus) lat. n. 3831, saec. X, lib. I-XXII
 11. ρ | ρ | 9. ρ = codex Monacensis (Ratisbonensis), lat. n. 13024, saec. X, lib. I-XXII.
 12. a | a | a = codex Parisinus n. 2050, saec. X, lib. I-XXII.
 13. b | b | 13. b = codex Parisinus n. 2051, saec. X, lib. I-XXII.
 14. d | d | 14. d = codex Parisinus n. 2053, saec. X, lib. I-VIII
 15. e | e | 15. e = codex Parisinus n. 11638, saec. X, lib. I-XXII.
 16. β | β | 11. β = codex Bernensis 134, saec. X, lib. I-XXII
 17. B | B | 10. B = codex Bernensis 12/13, saec. XI, lib. I-XXII
 18. H | H | 18. - = codex Monacensis lat. n. 28185, saec. XIII, lib. I-XXII
 19. q | q | 18. q = codex Patavinus n. 1490, saec. XIII, lib. I-XXII
 20. p | p | 17. p = codex Patavinus n. 1469, saec. XIV, lib. I-XXII
 21. s | - | 19. s = codex S. Crucis n. 138 (bibl. Vitt. Em.), saec. X
 22. t | t | 20. t = codex S. Crucis n. 391 (bibl. Vitt. Em.), saec. X

5.4. Codices Hispanici

23. Ø	Ø	E	= codex Escorialensis S-I-16, saec. VIII, lib. XII-XX
24. Ø	Ø	t ^I	= codex Toletanus 014-07, saec. X, lib. I-XXII
25. Ø	Ø	t ^{II}	= codex Toletanus 014-08, saec. X lib. I-XXII

6. Las principales ediciones de *La Ciudad de Dios*

Desde el siglo V, una vez muerto Agustín en la sitiada ciudad de Hipona, fue estimada en mucho a lo largo de los siglos su obra para escrutar con sabiduría las raíces del cristianismo, por lo cual no pocos códices de la misma hoy pueden ser encontrados. Presentaremos aquí las ediciones de mayor importancia que leímos y usamos para la edición de los libros IX-XII de *La Ciudad de Dios*. Exceptuada la primera edición, i.d. la edición de los Mauri (ya que está editada a la antigua usanza sin aparato crítico), se enumeran todas las ediciones que nos fueron de gran ayuda, desde la de Hoffmann hasta la última de los doctores Pérez Vega y Toribio Pérez¹:

a) Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum

- Hoffmann, Emanuelis, *De Civitate Dei*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, pars I, libri I-XIII, Germania, (1898).

- Hoffmann, Emanuelis, *De civitate Dei*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, pars II, libri I-XIII, Germania, (1898).

b) Alma Mater (1953/ 1958)

- Bastardas, Ioannis; Riber, Laurentii, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, Madrid (1953).

- Bastardas, Ioannis; Riber, Laurentii, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 2, libri III-IV, Madrid, (1958).

c) Corpus Christianorum

- Dombart, Bernardi, Kalb, Alfonsi, *De Civitate Dei*, Corpus Christianorum, *Series Latina XLVII*, libri I-X, Belgium, (1955).

- Dombart, Bernardi, Kalb, Alfonsi, *De civitate Dei*, Corpus Christianorum, series latina

---

¹ Aunque puede el número de ediciones puede ser más numeroso, nosotros, por nuestra parte, consultamos aquellas de mayor importancia; sin embargo para ver las restantes vide: “I. Bastardas & L.Riber, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, introductionem pp.61-66, Madrid (1953)”.

XLVII, libri XI-XXII, Belgium, (1955).

d) Editio Teubneriana

- Dombart, B. et Kalb, A. *De Civitate Dei*, vol. I, libri I-XIII, Stuttgart (1981).
- Dombart, Bernardi, Kalb, Alfonsi, *De Civitate Dei*, vol. II, libri XIV-XXII, Stuttgart (1981)².

e) Alma Mater (2013)

- Pérez Vega, Toribio Pérez, *De civitate Dei*, vol. III, libri V-VIII, Alma Mater (2013)

En general pusimos más atención en la edición de Teubner de 1981, que es exactamente igual a la publicada en 1955, pero que se diferencia mínimamente porque contiene la *epistula ad Firmum* de San Agustín, que editó Johannes Divjak.

6.1. Editionum abbreviationes³

Domb. ¹	= B. Dombart editio prima, Lipsiae, 1863.
Domb. ²	= B. Dombart editio altera, Lipsiae, 1877.
Domb. ³	= B. Dombart editio tertia, Lipsiae, 1905-1908.
Dombart-Kalb ¹	= B. Dombart, A. Kalb editio quarta, Lipsiae, 1928-1929.
Dombart-Kalb ²	= B. Dombart, A. Kalb editio quinta, Turnholti, 1955.
Dombart-Kalb ³	= B. Dombart, A. Kalb, quintum recognovit A. Kalb, Lipsiae, 1981.
Domb.	= consensus editionum Dombart et Dombart-Kalb.

---

2 Aunque haya sido publicada hace ya tiempo una “nueva” edición de *La Ciudad de Dios* de San Agustín a la que fácilmente puede accederse por internet, se trata, sin embargo, de la misma que ya Dombart y Kalb publicaron en el año 1981. No se trata, en efecto, de una nueva edición, sino del mismo texto editado por los mismos autores que mencionamos antes, por lo que creemos que no es necesario que sea numerada entre las ediciones consultadas (cf. Sancti Augustini Aurelii, *De Civitate Dei, libri XXII*, vol. I-II, Stutgardiae, 1993).

3 El índice de las abreviaciones ya se añade en la última edición de Alma Mater (vid. bibliografía), en el prefacio, p. XIV.

Kalb	= ea quae in editione Dombart-Kalb Alfonsi Kalb sunt.
Duebn.	= editio quae anno 1838 post recensionem Benedictinorum Friderici Duebner inprimis cura Parisiis prodit.
ed. pr.	= editio anno 1467 Sublaquei excusa (sub littera “v” quoque laudata).
ed. Arg.	= editio Argentoratensis typis Iohannis Mentelini anno 1468 vel prius expressa.
ed. Am.	= editio Amerbachi anno 1489 Basileae excusa.
ed. Ben.	= editio Benedictinorum ex congregatione S. Mauri, anno 1685 Parisiis excusa
Hoffm.	= Eman. Hoffmann, Vindobonae, 1890-1900 (CSEL, t. 40 p. I, II).
Welld.	= J. E. C. Welldon, Londinii, 1924.
Wey.	= C. Weyman, ex officina Bremensi, 1924.
CE = CSEL	= Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum editum consilio et impensis Academiae Litterarum Caesareae Vindobonensis (tom., pag., lin.)

<> = inclusa sunt sic quae addenda videntur esse.

[ ] = inclusa sunt sic quae secludenda videntur esse.

u.v.m. = ut videtur mihi.

Nota previa

En general cuando nos dirigimos a una obra escrita por un autor de época clásica o de otra más reciente, encontramos que la transmisión textual ha sido ya establecida por otros. Así pues, quien decida hoy publicar una nueva edición de la *Eneida* de Virgilio debe inspeccionar y estudiar a su principal exegeta, Servio, no solo porque sea más cercano a la época del poeta, sino también por su erudición, siendo así que cuando el editor haya tomado de este las lecturas más seguras para establecer el texto original, unirá estas a las suyas y a las que hayan encontrado otros editores para componer así su edición crítica, lo cual acostumbró a hacer la humanidad según la costumbre de los mayores desde los principios de la filología en Grecia. Así pues, quien se dirija hoy a una librería en busca de la conocidísima obra de Virgilio, tendrá en sus manos la mejor edición que otros a través de los siglos le dejaron por herencia.

Quedando esto claro, que el conocimiento no ha de ser tomado de una sola fuente, sino de muchas, hemos de decir que una vez comparadas las lecturas propuestas por otros editores más antiguos, una vez exploradas y, en ocasiones, confirmadas, las hemos usado para publicar una edición mejor y más erudita.

Por otra parte, en lo que respecta a las citas de pasajes del propio Agustín de *La Ciudad de Dios*, frecuentemente no hacemos referencia a la nuestra, puesto que es incompleta, sino a la edición que publicaron Dombart y Kalb en el año 1981¹.

---

¹ Cf. p. 71.

Bibliografía

Artículos y libros relacionados con la transmisión textual de *La Ciudad de Dios*

B. Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*, vol. I, Leipzig, 1940.

B. Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*, vol. II, Wiesbaden, 1980.

B. Bischoff, “Panorama der Handschriftenüberlieferung aus der Zeit Karls des Grossen”, *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben: Das geistige Leben*, pp. 233-254, 1965.

B. Bischoff, *Lorsch in Spiegel seiner Handschriften*, Munich, 1974.

B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin, 1979.

F. Brunhölzl, *Die Freisinger Dombibliothek im Mittelalter*, Habilitationsschrift, Munich, 1961.

D. Burrell “*The Confessions of Augustine: An Exercise in Theological Understanding*”, *The Journal of Religion* Vol. 50, No. 4, pp. 327-351 (1970).

J. Cervera Pery, “Agotamiento y decadencia del dominio atlántico”, *Jornadas de Historia Marítima*, vol.1, pp. 95-103 (1995).

O. D’Allerit, “Comment on travaillait à Saint-Germain-des-Prés sous la direction de Dom Claude Martin”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 4, pp. 231-271, 1957.

A. De Vogüé, “La Règle d’Eugippe retrouvée?”, *Revue d’Histoire de la spiritualité*, 47, pp. 233-265, 1971.

J. Divjak, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Spanien und Portugal*, Band IV: Spanien und Portugal. Werksverzeichnis und Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 1974.

- J. Domínguez Bordona, *Manuscritos con pinturas. Notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y particulares de España*. Madrid (1933).
- J. Elliott, *España y su mundo*, Madrid, (2007).
- J. Fohlen, “Dom Luc d’Achery (1609-1685) et les débuts de l’érudition Mauriste”, *Revue Mabillon*, 55, pp.149-175, 1965.
- J. de Ghellinck, “Une édition patristique célèbre”, *Patristique et Moyen Age*, pp. 339-484, 1948.
- M. M. Gorman, “De Genesi ad litteram”, *Revue des Études Augustiniennes*, 26, pp. 99-104, 1980.
- M. M. Gorman, “The Maurist’s Manuscripts of Four Major Works of St Augustine: With Some Remarks on Their Editorial Techniques”, *Revue Bénédictine*, 91, pp. 229-265, 1981.
- M. M. Gorman, “The Manuscript Tradition of Eugippius’s *Excerpta ex operibus sancti Augustini*”, *Revue Bénédictine*, 92, pp. 7-32, 229-265, 1982.
- M. M. Gorman, “A survey of the Oldest Manuscripts of St. Augustine’s *De ciuitate Dei*”, *The Journal of Theological Studies*, 34, pp. 114-145, 1983.
- M.M. Gorman, “Aurelius Augustinus: The Testimony of the Oldest Manuscripts of St Augustine’s Works”, *The Journal of Theological Studies*, 35, pp. 475-480, 1984.
- M. M. Gorman, “Harvard’s Oldest Latin Manuscript (Houghton Library, fMS Typ 495): A Patristic Miscellany from the Predestinarian Controversy of the Ninth Century”, *Scriptorium*, 39, pp. 185-196, 1985.
- M. M. Gorman, “The Manuscript Traditions of St Augustine’s Major Works”, *Atti del Congresso internazionale su S. Agostino nel XVI Centenario della Conversione, Studia Ephemeridis Augustinianum*, 24, ed. Vittorino Grossi, I, pp. 381-412, 1987.
- M. M. Gorman, “Augustine Manuscripts from the Library of Louis the Pious: Berlin Phillips 1651 and Munich Clm 3824”, *Scriptorium*, 50, pp. 98-105, 1996.
- I. Hempel Lipschutz, “El despojo de las obras de arte en España durante la guerra de independencia”, *Arte Español*, pp. 215-270, 1961.

J. I. Israel, "The Decline of Spain: A Historical Myth?", *Past & Present*, No. 91, pp. 170-180, 1981.

C. Jago, "Habsburg Absolutism and the Cortes of Castile", *The American Historical Review*, Vol. 86, No. 2, pp. 307-326, 1981.

S. Janner / R. Jurot, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus Band IX: Schweiz*, Teil 1: Werkverzeichnis, Teil 2: Verzeichnis nach Bibliotheken. Unter Mitarbeit von Dorothea Weber, Österreich, 2001.

H. Kamen, "The Decline of Spain: A Historical Myth?", *Past & Present* No. 81, pp. 24-50, 1978.

R. C. Kukula, "Die Mauriner Ausgabe des Augustinus: Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche im Zeitalter Ludwigs XIV", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 121/5, 1890.

R. C. Kukula, "Die Mauriner Ausgabe des Augustinus: Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche im Zeitalter Ludwigs XIV", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 122/8, 1890.

R. C. Kukula, "Die Mauriner Ausgabe des Augustinus: Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche im Zeitalter Ludwigs XIV", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 127/5, 1892.

R. C. Kukula, "Die Mauriner Ausgabe des Augustinus: Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche im Zeitalter Ludwigs XIV", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 138/5, 1898.

R. Kurz, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Bundesrepublik Deutschland und Westberlin*, Österreich, 1976.

R. Kurz, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Bundesrepublik Deutschland und Westberlin*, Band V/1: Bundesrepublik Deutschland und Westberlin. Werksverzeichnis, Österreich, 1976.

R. Kurz, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Bundesrepublik Deutschland und Westberlin*, Band V/2: Bundesrepublik Deutschland und

Westberlin. Werksverzeichnis, Österreich, 1979.

S. Laeuchli, “What did Augustine Confess?”, *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 50, No. 3, pp. 379-409, 1982.

C. Lambot, “Lettre inédite de saint Augustin relative au *De civitate Dei*”, *Revue Bénédictine*, 51, p. 117, 1939.

P. Lauer, *Bibliothèque Nationale: Catalogue général des manuscrits latins*, 1439-2692, vol. I-II, Paris, 1940.

E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores*, Oxford, 1974-71.

S. Marchi, *I manoscritti della biblioteca capitolare di Verona* p. 80-81 no. XXVIII, Verona, 1996.

R. A. Markus, *Saeculum: History and Society in the Theology of St Augustine*, Cambridge University Press, 1970; 2nd edn. 1988.

H. Marrou, “La division en chapitres des livres de La Cité de Dieu”, *Mélanges J. De Gellinck*, pp. 235-249, 1951.

J. Martin, “Die Augustinusüberlieferung bei Eugippus”, *Miscellanea Critica: 150 Jahre Bibliotheca Teubneriana*, II, pp. 228-244, 1965.

G. E. Minton, “*Civitas to Congregation: Augustine's Two Cities and John Bale's Image of Both Churches*”, *Augustinian Studies*, vol. 30 : 2, pp. 237-256, 1999.

V. Moreno Gallego, *La recepción hispana de Juan Luis Vives*, Valencia, 2006.

G. Morin, “Le De VIII quaestionibus du Pseudo-Augustin reconnu authentique par Eugippius, cité comme d’un autre par Augustin”, *Revue Bénédictine*, 28, pp. 415-416, 1911.

R. Navarro España, “La ciudad de Dios de San Agustín en manuscritos españoles: el Escorialensis S-I-16”, *Habis*, 46, pp. 315-324 (2015).

R. Navarro España, *De manuscriptis Toletanis in Ciuitatis Dei Sancti Augustini transmissione/ Los manuscritos toledanos en la transmisión manuscrita de La ciudad de Dios de San Agustín*, pp. 25-30, Sevilla, (2015) *Trabajo de fin de máster*.

M. Palma & alii, *Sessoriana: Materiali per la storia dei manoscritti appartenuti alla biblioteca romana di S. Croce in Gerusalemme*, Roma, 1987.

P. Petitmengin, “A propos des éditions patristiques de la Contre-Réforme: Le Saint Augustin de la Typographie Vaticane”, *Recherches Agustinienes*, 4, pp. 199-251, 1966.

M. J. Redondo Cantera, “Inventarios de obras de arte de los conventos vallisoletanos”, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología: BSAA*, Tomo 58, pp. 497-510 (1992).

M. Oberleitner, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*, Italien Band I/1: Italien – Werkverzeichnis, Österreich, 1969.

M. Oberleitner, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*, Italien Band I/1: Italien – Werkverzeichnis, Österreich, 1970.

I. Roca Meliá, “Los sistemas filosóficos clásicos en los Comentarios de L. Vives a *La ciudad de Dios*”, en Aldama Roy, A.M.^a, Barrio Vega, M.ª F. del, Conde Salazar, M., Espigares Pinilla, A. y López de Ayala y Genovés, M.ª J. (eds.), *La Filología latina hoy. Actualización y perspectivas*. II Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos, 8-10 mayo de 1997. 2 vols. pp. 1255-1263, Madrid, 1999.

F. Römer, “Zur Handschriftlichen überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus”, *Rheinisches Museum für Philologie*, pp. 228-246, 1970.

F. Römer, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Großbritannien und Irland*, Band II/2: Großbritannien und Irland - Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 1970.

F. Römer, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Großbritannien und Irland*, Band II/1: Großbritannien und Irland - Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 1972.

F. Römer, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Polen, Anhang: Die skandinavischen Staaten*, Band III: Polen. Verzeichnis nach Bibliotheken und Werksverzeichnis. Anhang: Die skandinavischen Staaten, Österreich, 1973.

Philip Rousseau, Emmanuel Papoutsakis (ed.), *Transformations of Late Antiquity: Essays for*

Peter Brown. Ashgate, 2009. Ibidem vid. C. Lepelley, "Les réticences de saint Augustine face aux légendes hagiographiques d'après la lettre Divjak 29*", pp. 147-158.

E. Ruiz García, *Catálogo de la sección de códices de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1997.

I. Schiller, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Hl. Augustinus*, Band 10/1 Ostdeutschland Berlin Werkverzeichnis Band 10/2 Ostdeutschland Berlin Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 2009.

B. Stock, *Augustine the Reader: Meditation, Self-Knowledge and the Ethics of Interpretation*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

C. Tornau, *Zwischen Rhetorik und Philosophie. Augustins Argumentationstechnik in De civitate Dei und ihr bildungsgeschichtlicher Hintergrund*. Berlin, 2006.

C. Urba, "Beiträge zur Geschichte der Augustinischen Textkritik", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 119/6, 1889.

E. Valdivieso González, "El expolio artístico de Sevilla durante la invasión francesa", *Boletín de la Real academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticae*, Nº 37, pp. 261-270 (2009).

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Brussels, 1902.

I. L. Vives, *Absolutissimi doctoris Aurelii Augustini, Opus absolutissimum De civitate Dei emendatum per Ioannem Lodovicum Vivem et per eundem commentariis sic illustratum*, Basileae, 1512.

A. von Euw, *Erweitertes Kurzkatalogisat*. Köln, 1998.

F. Watson, "Vives and Saint Augustine's Civitas Dei", *Church Quarterly Review*, 76, pp. 127-151, 1913.

D. Weber, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Österreich*, Band VI: Österreich. Teilband 1: Werkverzeichnis. Teilband 2: Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 1993.

C. Weidmann, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Tschechische Republik und Slowakische Republik*, Band VII: Tschechische Republik und Slowakische Republik, Österreich, 1997.

C. Weidmann, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Russland, Slowenien und Ungarn*, Band XI, Österreich, 2010.

J. Wetzel (ed.), *Augustine's City of God: A Critical Guide*. Cambridge critical guides. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012.

M. T. Wieser, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Belgien, Luxemburg und Niederlande*, Band VIII/1: Belgien, Luxemburg und Niederlande. Werkverzeichnis Band VIII/2: Belgien, Luxemburg und Niederlande. Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 2000.

H. Wilhelm / U. Berlière, *Nouveau Supplément a l'Histoire littéraire de la Congrégation de Saint-Maur*, Maredsous, 1932.

A. Wilmart, "La tradition des grands ouvrages de saint Augustin", *Miscellanea Agostiniana*, II, pp. 257-315, 1931.

A. Wilmart "Operum S. Augustini Elenchus a Possidio eiusdem discipulo Calamensi episcopo digestus," *Miscellanea Agostiniana*, 2, pp. 149-233, 1931.

Traducciones y comentarios

J. C. Díaz de Beyral y Bermúdez, *La ciudad de Dios*, con notas y comentarios de Gabriel Riesco y una introducción de Giovanni Papini, Buenos Aires, 1941.

R. Marina Sáez, *San Agustín. La ciudad de Dios. Libros I-VII*. Introducción, traducción y notas, Madrid, 2007.

R. Marina Sáez, *San Agustín. La ciudad de Dios. Libros VIII-XV*. Introducción, traducción y notas, Madrid, 2012.

J. Morán, *Obras de San Agustín XVI. La ciudad de Dios*, Ed. preparada por J. Morán, I-II,

Madrid, 1964.

S. Santamarta del Río / M. Fuertes Lanero, *Obras de San Agustín XVI. La ciudad de Dios*, trad. S. Santamarta del Río y M. Fuertes Lanero; introd. y notas V. Capánada, Madrid, 1988.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books I & II*, Liverpool, 2005.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books III & IV*, Liverpool, 2007.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Book V*, Liverpool, 2009.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books VI & VII*, Liverpool, 2010.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books VIII & IX*, Liverpool, 2013.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Book X*, Liverpool, 2014.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books XI & XII*, Liverpool, 2015.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books XIII & XIV*, Liverpool, 2017.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books XV & XVI*, Liverpool, 2018¹.

Diccionarios

A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout, 1954-1967.

A. Blaise, *Lexicon latinitatis medii aevi*, Turnhout, 1975.

A. Blánquez Fraile, *Diccionario latino-español*, vol. I-II, Barcelona, 1997.

A. Blánquez Fraile, *Diccionario español-latino*, vol. III, Barcelona, 1997.

Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, conditum a Carolo du Fresne Domino du Cange auctum a monachis ordinis s. Benedicti cum supplementis integris D.P. Carpenterii Adelungii, aliorum, suisque digessit G.A.L. Henschel Editio noua aucta pluribus uerbis aliorum scriptorum Léopold Favre T. I-VIII Parisiis, 1883-1887.

---

¹ Nondum exstat.

A. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, vol. I-IV, Italia, 1768.

F. Gaffiot, *Dictionnaire illustré latin-français*, France, 1934.

P. G. W. Glare, *Oxford Latin dictionary*, Oxford, 2012.

Lewis and Short, *A Latin dictionary*, Oxford, 1879.

A. A. Nebrissensis, *Dictionarium Latino-Hispanicum*, 1492, Salmanticae.

F. le Ver, *Dictionnaire latin-français*, edited by Brian Merrilees and William Edwards Turnhout, 1994.

F. Wagner: *Lexicon Latinum (Thesaurus, Latino-Latinum)*, Brugis, 1878.

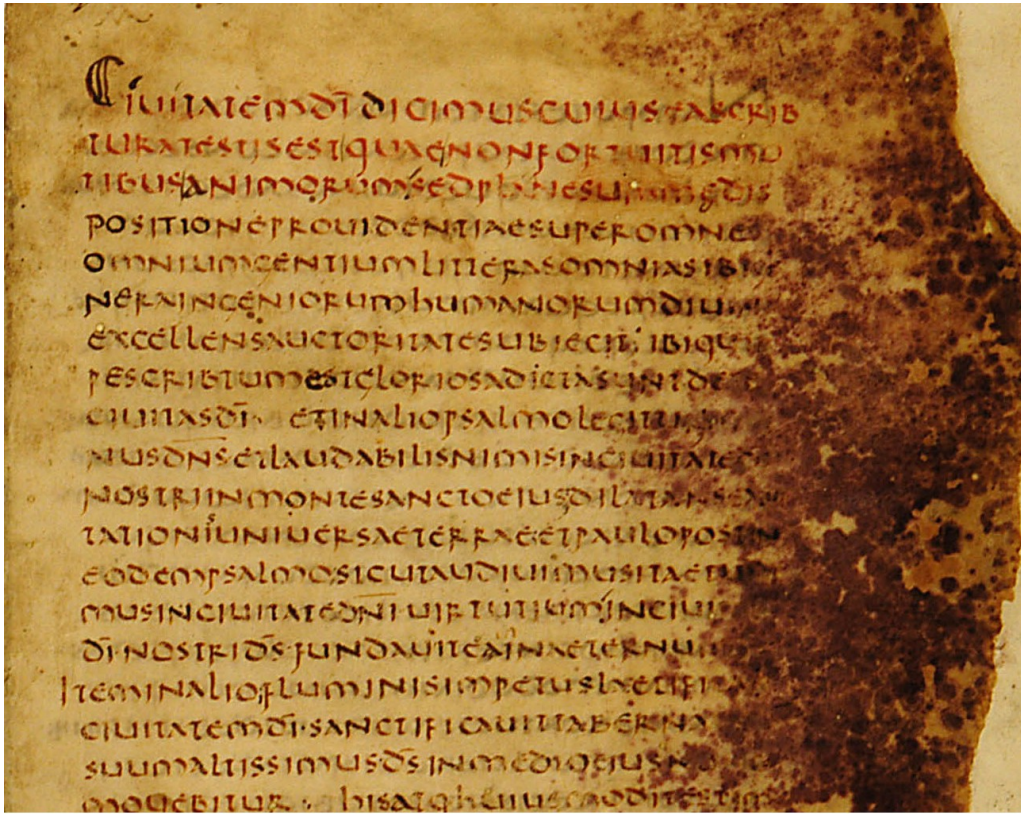

PROGYMNASMA

* Adjuntamos además de la introducción traducida al español el texto original latino, el cual no deja de ser un humilde ejercicio de filología y humanismo.

DE LIBRIS IX-XII CIVITATIS DEI AVGVSTINI HIPONENSIS EDENDIS

DISSERTATIONEM DOCTORALEM DE PHILOGIA LATINA

Conscripsit

RADVLFVS NAVARRO ESPAÑA

VNIVERSITAS LITTERARIA HISPALENSIS
SEMINARIVM LINGVAE GRAECAE ET LATINAE

Ex officina Enmanuelis Gallardo

Hispani
MMXVIII

Excerpta e folio undecimo codicis Veronensis

**DE LIBRIS IX-XII *CIVITATIS DEI* AVGVSTINI
HIPONENSIS EDENDIS**

DISSERTATIONEM DOCTORALEM DE PHILOLOGIA LATINA

Conscripsit

RADVLFVS NAVARRO ESPAÑA

Sub cura et tutela D. ricum Hermiones Falque Rey et Annae Pérez Vega

Universitas Litteraria Hispalensis

Seminarium Linguae Graecae et Latinae

*Parentibus dilectissimis iisdemque Maecenatibus,
laetitiis conlaetantibus lacrimisque conlacrimantibus.*

Saepe premente deo, fert deus alter opem.

(Ov. Trist., I, 2)

Rerum conspectus

Adnotatiuncula nuncupatoria.....	XIII
Summarium.....	XV
AD LECTOREM.....	XVII
Praefatio.....	XXI
* Escorialensis S-I-16 (E):.....	XXIII
a) Descriptio formalis.....	XXIII
b) Singularitates et difficultates palaeographicae.....	XXVII
* Toletanus 014-07 (tI).....	XXVIII
a) Descriptio formalis.....	XXVIII
b) Singularitates et difficultates palaeographicae.....	XXXIII
* Toletanus 014-08 (tII).....	XXXIII
a) Descriptio formalis.....	XXXIII
b) Singularitates et difficultates palaeographicae.....	XXXIV
1. De Civitatis Dei codicibus praecipuis.....	XXXVII
1.1. Codices meliores.....	XXXVII
1.1.1. Lugdunensis 607.....	XXXVII
1.1.1.1. Codex Λ 606.....	XXXVIII
1.1.2. Codex Veronensis (V).....	XXXVIII
1.1.3. Codex Corbeiensis (C).....	XXXIX
1.1.4. Codex Coloniensis (K).....	XL
1.1.5. Codex Monacensis seu Frisingensis (F).....	XLI
1.1.6. Codex Matritensis (R).....	XLI
1.2. Codices deteriores.....	XLI
1.2.1. Codex Sangallensis (G).....	XLI
1.2.2. Monacensis (A).....	XLII
1.2.3. Codex Ratisbonensis (p).....	XLII
1.2.4. Codices Parisini.....	XLII
1.2.4.1. Codex Parisinus (a).....	XLII
1.2.4.2. Codex Parisinus (b).....	XLIII
1.2.4.3. Codex Parisinus (d).....	XLIII
1.2.4.4. Codex Parisinus (e).....	XLIII
1.2.5. Codex Bernensis n°12/13 (B/ B'').....	XLIII
1.2.5.2. Codex Bernensis (β).....	XLIV
1.2.6. Codex Monacensis (H).....	XLIV
1.2.7. Codices Patavini.....	XLIV
1.2.7.1. Codex Patavinus (p).....	XLIV
1.2.7.2. Codex Patavinus (q).....	XLIV
1.2.8. Codices Sanctae Crucis (s, t).....	XLV
2. Codicum maioris ponderis lectiones.....	XLVII
2.1. Codex Augustani seu Monacensis (A).....	XLVII
2.1.1. Libri IX lectiones.....	XLVII
2.1.2. Libri X lectiones.....	XLVII
2.1.3. Libri XI lectiones.....	XLVIII
2.1.4. Libri XII lectiones.....	XLIX
2.2. Codex Frisingensis (F).....	XLIX
2.2.1. Libri IX lectiones.....	XLIX

2.2.2. Libri X lectiones.....	L
2.2.3. Libri XI lectiones.....	LI
2.2.4. Libri XII lectiones.....	LI
2.3. Codex Ratisbonensis (ρ) lectiones.....	LII
2.3.1. Libri IX lectiones.....	LII
2.3.2. Libri X lectiones.....	LIII
2.3.3. Libri XI lectiones.....	LIII
2.3.4. Libri XII lectiones.....	LIV
2.4. Codex Corbeiensis (C).....	LV
2.4.1. Libri IX lectiones.....	LV
2.5. Codex Parisinus n.2050 (a).....	LV
2.5.1. Libri IX lectiones.....	LV
2.5.2. Libri X lectiones.....	LVI
2.5.3. Libri XI lectiones.....	LVII
2.5.4. Libri XII lectiones.....	LVII
2.6. Codex Parisinus n.11638 (e).....	LVIII
2.6.1. Libri IX lectiones.....	LVIII
2.6.2. Libri X lectiones.....	LVIII
2.6.3. Libri XI lectiones.....	LIX
2.6.4. Libri XII lectiones.....	LX
2.7. Codex Parisinus n. 2051 (b).....	LX
2.7.1. Libri IX lectiones.....	LX
2.7.2. Libri X lectiones.....	LXI
2.7.3. Libri XI lectiones.....	LXI
2.7.4. Libri XII lectiones.....	LXII
2.8. Codex Veronensis (V).....	LXIII
2.8.1. Libri XI lectiones.....	LXIII
2.8.2. Libri XII lectiones.....	LXIII
2.9. Codex Matritensis (R).....	LXIV
2.9.1. Libri IX lectiones.....	LXIV
2.9.2. Libri X lectiones.....	LXIV
2.9.3. Libri XI lectiones.....	LXV
2.9.4. Libri XII lectiones.....	LXVI
2.10. Codex Sangallensis (G).....	LXVI
2.10.1. Libri XI lectiones.....	LXVI
2.10.2. Libri XII lectiones.....	LXVII
3. Conclusiones.....	LXIX
3.1. Libri IX lectiones.....	LXIX
3.2. Libri X lectiones.....	LXX
3.3. Libri XI lectiones.....	LXXI
3.4. Libri XII lectiones.....	LXXII
4. Stemma codicum.....	LXXV
5. Sigla codicum.....	LXXVII
5.1. Concordantia.....	LXXVII
5.2. Codices meliores.....	LXXVII
5.3. Codices deteriores.....	LXXVIII
5.4. Codices Hispanici.....	LXXVIII
6. De Civitatis Dei praecipuis editionibus.....	LXXIX

a) Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.....	LXXIX
b) Alma Mater (1953/ 1958).....	LXXIX
c) Corpus Christianorum.....	LXXIX
d) Editio Teubneriana.....	LXXX
e) Alma Mater (2013).....	LXXX
6.1. Editionum abbreviationes.....	LXXX
Adnotatio praevia.....	LXXXIII
LIBRI ADHIBITI.....	LXXXV
Symbolae et libri ad Civitatis Dei memoriam pertinentes.....	LXXXV
Versiones et commentarii.....	XCI
Lexica.....	XCII

Adnotatiuncula nuncupatoria

Haec dissertatio doctoralis ex annis laboriosissimis nata est, quibus semper me rectrices, amici, familia comitati sunt, sine quibus citra dubium ea fieri non potuisset. Plerique enim qui dissertationi cuidam conscribendae sese studiose addicunt, multiplicibus difficultatibus, non paucis aerumnis, quae animum gravare et pungere haud desinunt, cum circumveniantur, in suo consilio aliquando omnes vacillant: “An recte” -sese interrogant- “consilium temporis optimi, eiusdem iuvenilis, terendi in his rebus cepi? Nonne dulcissimis vitae donis perfrui, pater familias creari subolemque, officium parentum ornatumque et gloriam avorum, producere praestitisset?”. Quis enim in suo consilio mansisset, talia tum diis testibus proferens? Tamen etsi nunquam vires me defecerunt, interdum illa mihi nunc subit imago, cum anno 2014 primum codicem evolvi et aegre legi vel potius legere vix conatus sum. Si enim eum iuvenem memoriae librorum satis imperitum atque officii philologici valde indoctum libris Civitatis Dei edendis operam tunc temporis dantem deprehendissem, sic enim dixissem: “Heu, quam celerrime fuge *teque his eripe flammis*¹”, et fortasse nunc alia me detinerent negotia. *Sed tamen amoto quaeramus seria ludo*², valde frugiferum et utilem fuisse hunc laborem confiteor, nam si huic officio defuissem, ne ullum quidem temporis momentum in opus Sancti Augustini pervolutandum consumpsissem et, quod peius, numquam alterum totius Latinitatis Ciceronem cognovissem. Hac una de causa puto id valde profecisse, quod in dissertatione doctorali conscribenda perseveravi.

Post autem Augustinum multa plura fuerunt, quibus me dii donarunt, quae cum privata vel aperta sint, silentio tegi malim. Tamen omnibus fere horis plurimi fuerunt, quos singillatim nominare haud licuerit, velut rectrices, professores, parentes, frater, amici et Sola, comes vitae, qui meum conroborarunt animum atque excitarunt, ne in opere languerem, quibus omnibus hac de causa gratias maximas et singulares propter patientiam et humanitatem imo de corde ago. Deinceps cum magnificentissimo tum eruditissimo Michaeli ab Albrecht universitatis studiorum Heidelbergensis etiamque doctissimis Hispanis Georgio Tárrega universitatis studiorum Valentinae atque Ansgario Legionensi (vulgo Óscar Ramos) gratias quam maximas ago, quod hanc introductionem Latine conscriptam perlegerunt. Postremo huius tribunalis iudicibus, qui occasionem rerum agendarum suarum amittere in animo habuerint, ut de hac dissertatiuncula hodie erudite disceptarent, quosque, ut innumera menda,

---

1 Verg. Aen. II, 289.

2 Hor. Serm. I, 27.

quae invenerint, mihi soli tribuant, perhumaniter rogo, verbisque Martialis id dicam, quod “sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala plura/ quae legis hic: aliter non fit, Avite, liber”. Utinam enim mihi duplicassent dii vitam, ut aliquid dignum prae eorum oculis, quod poneretur potuissem!

Summarium

Legenti praebemus editionem criticam librorum IX-XII *Civitatis Dei* Sancti Augustini. Primum in manuscriptos libros et codices Hispanicos, quos prioribus investigationibus iam diu exploraveramus, operam impendimus posteaque in codicibus praecipuis totius textus memoriae consistimus, omnes codices ubertim et copiose describendo.

Denique libros praedictos cum apparatu critico apparatuque fontium adhibemus. Hae investigationes, quae opus a Ioanne Bastardas saeculo vicesimo mediante inchoata sequuntur, laborem D.rum Pérez Vega et Toribio Pérez pergunt, quorum inceptum in aedibus editoriiis Almae Matris in publicum anno 2013 propositum est.

Hanc dissertationem doctoralem Latine conscripsit auctor, posteaque in sermonem Hispanicum presse convertit.

Index universus: Sanctus Augustinus, *De Civitate Dei*, libri IX-XII, editio critica, textus memoria, Hispanici codices, hereditas Hispanica.

Abstract

This doctoral dissertation aims to offer a textual recension of the books IX-XII of Saint Augustine's *De Civitate Dei*. Firstly, we focus on Spanish manuscripts and codes, which some time ago we researched and studied. Secondly, we analyse the major manuscripts of all manuscript tradition by describing each of these codes in depth.

Finally we present the aforementioned books together with the *apparatus criticus* and the *apparatus fontium*. This study follows the former investigations carried out by Dr Pérez Vega and Dr Toribio Pérez published by Alma Mater in 2013, which were started by Juan Bastardas in the middle of the 20th century.

This thesis was originally written by its author in Latin and later accurately translated into Spanish.

Key words: Saint Augustine. *The city of God*, books IX-XII. Critical edition. Textual transmission. Spanish manuscripts. Spanish legacy.

AD LECTOREM

Instituti enim nostri, si quaesieris, lector suavissime, praesertim cum id dicere non modo iuuet, verum etiam deceat, rationem, putamus sic viam haud temere sternendam esse, ut labor noster imprimisque intentio dilucide satisque appareat. Non enim paucos per saecula et hominum aetates Augustini opera allexere, ita ut humanioribus atque excellentioribus ad locos enarrandos opusque describendum haud caruerit ingeniis. In iis certe, qui *Civitatem Dei* in lucem protulerunt, tres rei philologicae peritos fuisse Hoffmannum, Dombartium et Kalb satis compertum habemus. Quamquam a prima editione, quae dicitur, Maurina exordium sumpserunt³, tamen omnes summa scientia praediti numquam antea ad tantum opus animum adiecerant. Invenerunt viginti pauloque plures codices, omnes inter sese quadamtenus consentientes et aliquatenus cognatos, qui -ut verius dicam- a textu recepto revera non valde discrepabant, quique vero -ut plurimum- ob scribae inscientiam mendis subtilibus et plerumque phoneticis scatebant et abundabant. Ita enim primo oculi ictu -inquam- videbatur. Quae cum sic percepissent, vel potius, percipere maluissent, etsi in codices non diligenter incubuerant, tamen in tribus vel sex codicibus, qui altiore prae se ferebant prosapiam, institerunt, lectiones autem omnium codicum comparandas omnino negligentes. Aliquot tamen annis post, cum haec hodiernus editor animum advertisset, valde est quosdam errores editorum praeteritorum et non paucas ab iis electas lectiones castigandas miratus⁴. Quae cum dixissemus, improbum ac paene infinitum laborem suscipiendum statim comprehendisse significare volumus, nam neque semper vera subsidia in prioribus erat, neque ii novo incepto aggrediendo fidem faciebant, cui exemplo sint lectiones erratae, quas omnes editores praetermiserunt vel numquam inspexerunt, quasque codices ab iis allati non dant⁵.

Praefationem autem invenies, optime lector, quae codices maioris momenti Hispanicis complectitur, quos nullus antea praeter novissimam editionem domus editoriae Almae Matris

---

3 Anno 1685.

4 Vid. cuiusque codicis subnotationes.

5 Id neque accusationis neque excusationis causa hic praebetur, sed quod philologia, cum sit ars vel potius artificium, priora menda propalam indicare simulque -pro virili et quoad potuerit- castigare debet. Ut enim Taciti verbis utamur, *sine ira et studio* progrediendum est, quod iis hominibus satis eruditis, natura vero humanis, nec inmortalem coronam decidere neque eorum dignitatem violare licet.

inspexit⁶, quae primum codicem Matritensem librorum memoriae addit. Deinceps codices, prosapiam et qualitatem accurate indicando, singillatim describentur. Etiam conclusiones lectu dignae nobis quidem videntur (tertio loco), ubi omnes lectiones ex codicibus excerptae inter sese comparantur. Denique stemma codicum, quod nemo revera adhuc instituerat, proponitur⁷.

Prius denique quam parti admonitoriae ultimam imponamus manum, legentibus oportet monstremus locos quosdam difficiliores seu dubios, quos in libris edendis aliquando offendimus, ut inde ab initio quatenus huius operis memoria haud clare perspicua sit, lector pro certo sciat.

Ecce librorum IX, X, XI, XII, ut primoribus tantum labris gustentur, lectiones⁸:

Quaedam libri IX lectiones:

IX, 1, 3 (24) affectibus C R ρ t^l a b e affectionibus A F // IX, 2, 1 (14) promissimus C F R a b e proposuimus A ρ // IX, 4, 7 (10) multe^{ac facunde} eunde scientiae A multe eunde F multe scientie ρ multae unde C multae ac facundae a b e multae eiusdem scientiae R // IX, 4, 10 (7) sapientis *mss. plerr.* sapienti C // IX, 4, 12 (15) patiantur...retinent...debent C ρ a b l s *Hoffm.* patiatur...retinet...debet e p q v Domb. // IX, 4, 1 (29) accidunt A F ρ t^l a e accedunt C R b // IX, 6, 8 (24) fluctuat A fluctuaret C // IX, 7, 14 (25) Graium A F ρ b e gradum C R gravem a // IX, 8, 21 (1) gaudentes C claudentes A F R ρ plaudentes a e fruentes b // IX, 11, 5 (13) qua] qui p // IX, 12, 1 (13) fastigii A F R ρ a b e *om.* C // IX, 12, 2 (14) subsiciva^{succidua} A subsiciva F R e succidua ρ subsicava C succisiva a // IX, 14, 4 (27) posse C K² F ρ a e l p s v *om.* A K¹ B¹ b // IX, 15, 21 (17) mediationis C A R ρ a b e meditationis F // IX, 15, 11 (5) dignitate A e benignitate C F R ρ a e bonitate b // IX, 15, 7 (24) bonum *om.* C A K F ρ B¹ a b l s pervenire b e // IX, 16, 11 (20) contrectari B ρ a¹ e v contrectare C A K F l p s // IX, 16, 12 (16) spongearum A F e spongiarum R ρ b

6 Vid. Libros adhibitos, Pérez Vega/ Toribio Pérez, 2013.

7 Dombartius et Alfonsus Kalb cognationem inter codices haud significaverunt.

8 Quamquam ex Dombartii et Kalb nuperrima editione neque ex nostra lectiones attulimus, praesertim cum haec libros IX-X complectatur et suos -ut ita dicamus- numeros non habeat, quam speramus ab domo editoria Almae Matris typis expressum iri, ne iudices nimia afficiamus molestia, iuxta versum, qui numerus ad nostram editionem refert, alium interclusionem signatum numerum, qui versum in editione Teubneriana indicat, per occasionem addidimus. Posthac omnes, quae commemorantur, lectiones ex Dombarti et Kalb editione allatae sunt.

sphonegarum C fongearum a // IX, 17, 15 (12) Plotini A F ρ a e Platonis C R b // IX, 20, 1 (9) ab scientia A F R ρ a b e ob scientiam C // IX, 20, 7 (17) egerint C A R ρ a b e satis egerunt F sategerint v.

Quaedam libri X lectiones:

X, 1, 7 (1) dum A F R ρ a b e // X, 1, 8 (2) concitatae A R b e *om.* F excitatae ρ cogitatae a // X, 1, 14 (10) possimus A F R ρ a e possumus b // X, 1, 10 (29) non ab agricultura A R ρ a b e non ab agris F // X, 1, 17 (8) consuetudine A F ρ a b e // X, 3, 5 (5) conspectu A R a e conspectum F ρ // X, 3, 12 (12) qua A F R ρ quia a b e // X, 5, 3 (19) contritus A F b contribulatus R ρ a e // X, 6, 13 (25) miserationem A F R e misericordiam ρ a b // X, 8, 1 (29) nomini Dei A F R ρ e nomine Dei a istius nomine b // X, 11, 12 (2) quoque A ρ quosque F a b e // X, 12, 14 (22) rarissimisque A R ρ e rarissimisque F rarisque b // X, 16, 4 (11) deberi A F R ρ a e delibari b // X, 16, 4 (33) esse sacrificium A e sacrificium esse F R ρ b sacrificia esse a // X, 21, 13 (9) invitos A a ab invititis R ρ b e // X, 32, 13 (19) vaticinantibus A F R ρ a e vaticinationibus b // X, 32, 16 (24) valitudini A e valetudine F R valetudines ρ a.

Quaedam libri XI lectiones:

XI, 1, 9 (13) nimis V A F G ρ a e valde b // XI, 1, 16 (23) concupivimus A F R ρ b e concupimus V a cupimus G // XI, 2, 2 (4) coli delectantur A G ρ delectantur coli V R F a b e // XI, 5, 2 (6) similiter cogitent V A G ρ b similiter ergo cogitent F R similiter *om.* a cogitant e // XI, 7, 6 (19) cognitione ipsius sui A R G ρ a e *om.* F cognitione sui b cognitionem sui ipsius V // XI, 7, 11 (26) natantium atque volantium A R ρ natatiliu atque volatiliu V F G a b // XI, 9, 21 (9) curabo A F G R ρ a b e conabor V // XI, 12, 20 (9) provectuque V A F G ρ a b profectuque R // XI, 21, 20 (4) lateque A ρ e alteque V F G R a b // XI, 21, 7 (16) intuitu A F G ρ a contuitu e b V R // XI, 24, 13 (3) requirantur V A G R requiruntur F a b e requirentur ρ // XI, 25, 6 (13) inveniendae A F G R ρ indagandae a V indigandae e // XI, 27, 18 (18) inrationabilia A F R ρ a e inrationalia V G b // XI, 32, 1 (20) aberrantes V A F ρ a abhorrentes G e oberrantes R b // XI, 33, 21 (17) aptissime V A F G R ρ a apertissime b e // XI, 33, 13 (6) exaestuantem A a estuantem F exestuantem R ρ aestuantem V G b.

Quaedam libri XII lectiones:

XII, 1, 3 (25) vel V R ρ a b e velut A // XII, 1, 10 (33) inmutabile V A F G R ρ e b
incommutabile a et G // XII, 1, 11 (31) quo A F ρ e quod R a b // XII, 5, 20 (15) debebat A F
G debeat ρ a b e debebant V debebat R // XII, 6, 13 (22) qui V A F ρ e quia a b utique R
quumque G // XII, 8, 10 (12) incomparabiliter A F G ρ a b e incorporaliter V
incomparaviliter R // XII, 11, 14 (25) computantur A F G R e computarentur a computentur b
// XII, 13, 2 (28) occubando A F G R e occumbendo ρ a occupando b obcubando V // XII,
15, 2 (15) quia A F G R ρ e qua a quam V b // XII, 18, 17 (13) infinitarum A F R e finitarum
V G a b // XII, 18, 2 (14) beatitate A F G R ρ a beatitudine V e beatitatem b // XII, 21, 5 (4)
habebimus A F G R ρ b habemus e habuerimus V // XII, 22, 15 (3) damnulae A damnulae
V F ρ b e damulae R a dammulae G // XII, 28, 18 (7) dicatur A dicitur F dicitur V G ρ e
alio loco quantum me Deus adiuverit dicam a b diceretur R.

Praefatio

Hanc dissertationem doctoralem effectam esse legentes praemonemus ex opera, bonoque indagatorum proventu horum annorum, praesertim ab anno 2015 usque ad currentem, quibus in *Civitatis Dei* memoriam haud parum sudoris impendimus, ut patet ex symbolis nostris iam variis commentariis periodicis foras datis atque ex opere scripto, quo magistri gradum adeptus sum⁹, quod D. rice Pérez Vega duce anno 2016 in universitate studiorum Hispalensi conscripsi et defendi. Id est dissertationem doctoralem revera anno 2014 exarare coepi, cum in commentario periodico, qui *Habis* dicitur, inspectionem et collationem codicis Escorialensis, qui ad *Civitatis Dei* memoriam pertinebat, publicavi, qua investigatione omnia, quae ventura essent, at -ut verum dicam- brevius et incomptius, continebantur. Ea tamen tempestate quo prosperiore successu tenderemus quadamtenus rectrices et ipse ignorabamus, utrum de *Civitatis Dei* primis libris edendis an de ultimis dissertaturi essemus nescientes, tamen cum pondus sensu stricto et copia symbolarum in trutina posita esset, perpendimus melius esse viam munitam pergere quam novam incertamve explorare, ideoque adductus insuper studio meo memoriae huius operis, quae plurimis de causis (non modo propter stylum Ciceronianum et Latinissimum, quo Augustinus usus est, verum etiam ob testimonium aetatis praeteritae et -ut eius verbis utar- laboriosae¹⁰) multum mea intererat, ad opus, cui index *De Civitate Dei contra Paganos* Sancti Augustini, omnem curam atque operam contuli.

Hanc autem admonitionem oportet dicamus duabus de causis: alterum quod parum temporis cuiquam videretur, ut aliquis libros eiusdem farinae ac Sancti Augustini edendos deque eadem re dissertationemque doctoralem conscribendam curet, nam, cum initii esset ignarus, in arbitrato -si ita putarit- omnino peccaverit; alterum autem quod non pauca ex prioribus ad novas indagaciones addere potuimus, praesertim lectiones iam satis probatas, quas in aliis codicibus invenimus.

Etenim difficultates, quas offendimus, *Civitatem Dei* explorando, ut fieri adsolet cum codices

---

9 “Master's Final Project”.

10 “Mala tempora, laboriosa tempora, hoc dicunt homines” (vid. Augustini Hipponensis, *Sermones*, 80).

ante typographicam artem conditam inspicimus, saepe ad retortam, ut fit, scribarum litteram, lacunas, aliaque huius generis pertinent, quae certe per eum, qui codicem scribi iussit, plerumque stat (loquimur hic imprimis de codicibus *Civitatis Dei* Hispanicis), et sic saepius Hispanis, olim orbis temporariis dominis, evenit, ut magna pars librorum manuseriptorum antea bene disposita in monasteriis et quibusdam in bibliothecis velut Salmanticensi diligenter servata deterior quam Monacensium, Coloniensium esset, quas post cladem saeculi decimi septimi et duodevicesimi¹¹, cum Hispaniae iam satis deminutae spoliataeque essent, coloniaeque ab aliis Imperiis deputari iam inciperent¹², vel ob incuriam amisimus vel ob intestina externaque¹³ bella perdidimus.

Nihilominus etsi tunc temporis, quo in bibliothecis Hispanicis codices antiqui sensim colligebantur, magis res moralis hominum oblectabant animos quam res et doctrina -ut ita dicamus- scientifica seu theologica, cui operam maximam Augustinus navavit (quamque praecipue in universitatibus studiorum sub tutela Ecclesiae Romanae eruditi pervestigabant), Hipponensi veneratores atque enarratores eiusdem notae ac Ioannis Ludovicus Vives numquam defuerunt¹⁴, tamen ob id, quod initio dicebamus, magis libri *Confessionum* homines iuvabant quam arduus, etsi pereleganter conscriptus, tractatus is theologicus¹⁵. Hoc enim

11 Cf. J. Elliott, *España y su mundo*, Taurus, (2007). Etiamque vide J. I. Israel, "The Decline of Spain: A Historical Myth?", *Past & Present*, No. 91, pp. 170-180 (1981); H. Kamen, "The Decline of Spain: A Historical Myth?", *Past & Present* No. 81, pp. 24-50 (1978); Charles Jago, "Habsburg Absolutism and the Cortes of Castile", *The American Historical Review*, Vol. 86, No. 2, pp. 307-326 (1981).

12 Cf. J. Cervera Pery, "Agotamiento y decadencia del dominio atlántico", *Jornadas de Historia Marítima*, vol.1, pp.95-103 (1995).

13 Cf. E. Valdivieso González, "El expolio artístico de Sevilla durante la invasión francesa", *Boletín de la Real academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticae*, N° 37, pp. 261-270, 2009; M. J. Redondo Cantera, "Inventarios de obras de arte de los conventos vallisoletanos", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología: BSAA*, Tomo 58, 1992, 497-510; denique vide I. Hempel Lipschutz, "El despojo de las obras de arte en España durante la guerra de independencia", *Arte Español*, pp. 215-ss, 1961.

14 Duabus enim causis eius scriptis dissertatio nostra haud nititur, primum quod Vivis commentarium potius doctrinam Catholicam et fidei defensionem quam textuales difficultates aggreditur, alterum eo, quod tribus tantum codicibus ad editionem comparandam eum usum esse satis compertum habemus. Cf. V. Moreno Gallego, *La recepción hispana de Juan Luis Vives*, Valencia, pp. 355-385, (2006).

15 Cf. S. Laeuchli, "What did Augustine Confess?", *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 50, No. 3, pp. 379-409 (1982); et D. Burrell "The Confessions" of Augustine: An Exercise in Theological Understanding, *The Journal of Religion* Vol. 50, No. 4, pp. 327-351 (1970).

cognoscimus maxime ex codicibus Hispanicis tredecim librorum *Confessionum*, qui multo plures numero quam *Civitatis Dei* sunt¹⁶, quod non modo delectationis causa evenit, sed etiam quia tractatum theologicum, cum eum pluris facerent eruditi, sumptuosius quam *Confessionum* libros edendos curarunt¹⁷. Id enim effecit, ut perpauca codices Hispanici *Civitatis Dei* in comparatione *Confessionum* nobis praesto essent, in quibus ii, quos satis exploratos habemus, numerari possunt:

* Escorialensis S-I-16¹⁸ (E¹⁹):

a) Descriptio formalis

Hic codex in bibliotheca Escorialensi invenitur²⁰. Medio saeculo vicesimo Ioannis Bartadas codicem perstrictim inspexit eoque ad editionem novam huius textus conficiendam, ut videtur, usus est, quae editio prima Hispanica dici potest²¹ vel prima editio textus *Civitatis Dei*, quam

---

16 “*Confessionum s. Augustini ingens exstat copia et librorum manuscriptorum et impressorum. Illorum numerantur 225 integra exempla, 34 magis minusve mutila [...]. Libri impressi excedunt numerum 120, quorum fere 60 Confessiones cum nonnullis opusculis aut inter reliqua s. Augustini scripta editas, 70 vero seorsum impressas continent.*” (cf. praefationem *Confessionum* librorum XIII, p. I, Teubner, 1969).

17 “at oportet meminisse codices *De Civitate Dei* saepe sumptuosos et ideo forsitan maiore cura servatos esse quam codices magis vulgares *Confessionum*” (cf. B. Dombart, A. Kalb, *De Civitate Dei*, Corpus Christianorum, *Series Latina XLVII*, libri I-X, praefationem, Belgium, 1955).

18 Inspectionem et collationem huius codicis in commentarium periodicum, quod *Habis* dicitur, anno 2015 vulgavi. Cf. R. Navarro España, “*La ciudad de Dios de San Agustín en manuscritos españoles: el Escorialensis S-I-16*”, *Habis*, 46, pp. 315-324 (2015).

19 Hoc signo alium codicem olim editores nuncuparunt, cui nomen *Eugippi excerpta*, quem etsi Hoffmannus et Dombartius ad suam conficiendam editionem in locis parum difficilibus mediocriter usuparent, ad libros *Civitatis Dei* edendos omnino recusandum esse arbitramur. Quo codice a nostra editione prohibito, signo “E” codex Escorialensis inscribitur.

20 Plerique editores et catalogi dant adiectivum “Escurialense” neque “Escorialense”; haec enim lectio ab obscuracione litterae “o” ducta esse videtur; exstat autem Latine “scoria”, super quas monasterium Escorialense excitatum esse dicitur. Vide etiam Aegidium Forcellinum in *Lexicon* s.v., “scoria”).

21 Id enim palam iam defendi in oratiuncula diei 19 mensis Aprilis huius anni, quam in “V Seminario Interdepartamental 'Ciencias de la Antigüedad' appellato” curante Universitate studiorum Hispalensi habui, quae paulo post in commentario periodico divulgata est (cf. R. Navarro España, “De manuscriptis et codicibus maioris momenti *Civitatis Dei* libris edendis”, *Vox Latina*, Tomus 53, fasc. 208, pp. 213-216, 2017).

Hispani confecerunt²². Ioannis Bastardas codicem saeculo X adscribendum esse retur²³, etsi recentiores investigationes monstrant esse saeculi VIII²⁴. Codex autem bene servatur, quamvis aliquando lacunas textuales praebet. Initium capitum numeris Romanis scriba numerare solet, tamen exceptiones quaedam inveniri possunt, praesertim inde a libro XIV, quamquam superioribus quoque reperiri possunt, velut in libro XIII, capitibus 2, 19 et 28. Generaliter in librorum principiis adnotandis maiorem operam scribae dant, capitum autem inscriptiones in margine adnotantur, quandoque perbrevisima scholia legi possunt, quae ad textum intellegendum parum faciunt. Capitum tituli, qui legentibus rem paucis verbis exponunt, quique recentiores sunt, Escorialensi desunt. Stemmati familiae Veronensi adscribendus est, ut probari potest ex iis locis, qui cum Veronensis familia consentiunt²⁵: XII, 11, 14: E haberentur...continet etiam // XII, 11, 21: E annorum milia // XII, 12, 22 E opinentur // XII, 13, 11: E sensisse // XII, 13, 1: E terminatur // XII,13,15: E detrahantur retrorsus // XII, 13, 21 E detrahantur // XII, 13, 28 E occubando // XII, 14, 10 E renovata // XII, 14, 13 E praereuntium // XII, 14, 15 E eadem...transacta // XII, 14, 16 E et ventura // XII, 14, 1 E quod // XII, 14, 10 E erunt et // XII, 14, 16 E intellexerint // XII, 14, 28 E ista // XII, 14, 29 E surgens autem // XII, 15, 14 E quando quidem // XII, 15, 15 E qua // XII, 15, 16 E et sine initio // XII, 15, 17 E fecerat // XII, 15, 20 E perscrutari // XII, 15, 2 E Deo // XII, 15, 10 E fuisse // XII, 15, 11 E ex aliquo // XII, 16, 15 E facti sunt // XII, 16, 23 E esse // XII, 16, 34 E praeterit // XII, 16, 2 E et // XII, 16, 4 E sunt // XII, 16, 7 E non...fuerunt // XII, 16, 10 E eos // XII, 16, 12 E facta sunt tempora // XII, 16, 13 E negabimus // XII, 16, 28 E sic ergo // XII, 16, 34 E est // XII, 16, 15 E peraguntur // XII, 16, 22 E non de ipso genitam // XII, 16, 27 E

22 Cf. J. Bastardas, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, Madrid, 1953 et eiusdem, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 2, libri III-IV, Madrid, 1958. Praebetur pariter cum textu critico interpretatio Hispanica.

23 Cf. J. Bastardas, op. cit. vol.I, pp. LXIV-LXV. Cf. etiam G. Loewe / W. von Hartel, *Bibliotheca Patrum Latinorum Hispaniensis*, vol.I, p. 150, Viena, 1887; E. A. Lowe, *Studia Palaeographica*, Munich, 1910; G. Antolín, *Catálogo de los Códices Latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, p.22, vol. IV, Madrid, 1916.

24 Cf. T. Alonso Turienzo, "Tradición manuscrita escorialense de la 'Ciudad de Dios'", *La Ciudad de Dios*, 167, 1954, 589-623; 168, 1955, 101-115 y 377-389; etiamque vide O. García de la Fuente & V. Polentinos Franco, "El texto del *De Civitate Dei* de San Agustín según el manuscrito Escorialense S. I. 16 (I)", *AMal*, 10.2, 1987, 219-257 y "El texto del *De Civitate Dei* de San Agustín según el manuscrito Escorialense S. I. 16 (II)", *AMal*, 11.1, 1988, 39-71.

25 Vid. R. Navarro España, "La Ciudad de Dios de San Agustín en manuscritos españoles: el Escorialensis S-I-16", *Habis*, pp. 315-324 (2015).

si...fuit // XII, 16, 4 E Dei // XII, 16, 5 E in vobis // E XII, 16, 6 unicuique sicut // XII, 16, 9 E excedat // XII, 17, 14 E praeterierint // XII, 17, 26 E quo modo autem promisit // XII, 17, 27 E ante // XII, 17, 28 E nisi quia // XII, 18, 6 E homo primus // XII, 18, 7 E esset // XII, 18, 13 E facit...finitarum // XII, 18, 23 E opera coepta // XII, 18, 24 E dicuntur // XII, 18, 26 E ob hoc // XII, 18, 11 E posset // XII, 18, 12 E in auditorio // XII, 18, 27 E quia nec affici dicendus est // XII, 18, 5 E quod prius et posterius // XII, 19, 1 E etiam // XII, 19, 4 E mundum numeris // XII, 19, 11 E infinitas // XII, 19, 14 E quapropter si // XII, 19, 16 E Deo // XII, 19, 28 E posset...provideret // XII, 20, 5 E eis // XII, 20, 15 E super quod // XII, 20, 16 E quae super caelos // XII, 20, 28 E sint // XII, 21, 15 E atque ita // XII, 21, 17 E amore // XII, 21, 18 E quandoque // XII, 21, 22 E hoc // XII, 21, 25-26 E definitis euntibus // XII, 21, 29-30 E potest ea // XII, 21, 30 E indagare // XII, 21, 4 E habebimus // XII, 21, 22 E novit // XII, 21, 6 E cuius // XII, 21, 7 E quod // XII, 21, 12 E opinionem // XII, 21, 21 E temporis...coeperit // XII, 21, 28 E inmortali // XII, 21, 31 E ad eam // XII, 21, 4 E ordinem // XII, 21, 5 E dimensique // XII, 21, 13 E improvide // XII, 21, 17 E ad miseriam // XII, 21, 20 E concedunt // XII, 21, 23 E de // XII, 21, 31 E possint // XII, 21, 1 E putabatur // XII, 21, 6 E semper // XII, 21, 12 E nunquam antea // XII, 22, 2 E damnulae // XII, 22, 4 E tamen // XII, 22, 10 E termino consecutus // XII, 22, 20 E omnino // XII, 23, 30 E rationalis // XII, 24, 15 E animalibus // XII, 24, 26 E potuerint // XII, 24, 27 E qui etiam // XII, 24, 30 E ipsa certe // XII, 26, 29 E qui etiam // XII, 26, 3 E occulto // XII, 26, 1 E cuidam // XII, 26, 8 E gignendis // XII, 26, 9 E quorumcumque // XII, 26, 16 E praesentia // XII, 26, 26 E suam // XII, 27, 5 E sane // XII, 27, 7 E adtexerent // XII, 27, 10 E corpus omne // XII, 27, 11 E sentit eos // XII, 27, 12 E vixerint // XII, 27, 17 E carcerumue // XII, 27, 25 E terra // XII, 28, 13 E vera // XII, 28, 15 E agnoscit // XII, 28, 2 E quid // XII, 28, 7 E dicetur // XIII, 2, 26 E gehenna // XIII, 2, 30 E animatum // XIII, 3, 10 E in se operante // XIII, 3, 15 E Deo desertae // XIII, 3, 16 E ex qua // XIII, 3, 22 E illa // XIII, 3, 23 E copula // XIII, 3, 29 E quae Deus voluit // XIII, 3, 31 E in honore // XIII, 3, 1 E eis // XIII, 3, 2 E etiam // XIII, 3, 3 E sunt // XIII, 4, 17 E transgredimini // XIII, 4, 28 E sunt ergo // XIII, 5, 14 E itaque // XIII, 5, 18 E super bonum // XIII, 5, 29 E utitur // XIII, 5, 1 E verum // XIII, 6, 11 E qua // XIII, 6, 15 E unus // XIII, 6, 19 E patientiae // XIII, 7, 2 E spiritu // XIII, 7, 2 E ait // XIII, 7, 24 E praemissa // XIII, 8, 9 E ideo quippe // XIII, 9, 3 E eius // XIII, 9, 21 E cedens // XIII, 9, 29 E potest esse // XIII, 10, 9 E propinquior // XIII, 10, 13 E aliquanto // XIII, 10, 20 E viae // XIII, 10, 3 E quia // XIII, 10, 8

E detractio // XIII, 11, 3 E desistit // XIII, 11, 11 E ante mortem // XIII, 11, 24 E aut // XIII, 11, 1 E revivescant // XIII, 11, 2 E dicitur // XIII, 11, 13 E utique // XIII, 11, 23 E eo vero // XIII, 11, 24 E adsolet // XIII, 11, 26 E arduus // XIII, 11, 32 E posset // XIII, 12, 25 E ederitis // XIII, 12, 26 E ex illo // XIII, 12, 28 E solam // XIII, 13, 5 E gratia deserente // XIII, 15, 16 E est dictum // XIII, 15, 22 E quia // XIII, 15, 15 E qua // XIII, 16, 28 E existimant // XIII, 16, 30 E refelleretur // XIII, 16, 23 E bonum // XIII, 17, 17 E centron // XIII, 17, 2 E concessit // XIII, 19, 26 E sua sententia repugnante // XIII, 20, 4 E resistente // XIII, 20, 12 E voluntatem // XIII, 20, 29 E agebatur // XIII, 21, 21 E Sarra // XIII, 21, 27 E intellegere // XIII, 22, 10 E simili // XIII, 23, 9 E post obedientiae // XIII, 23, 33 E deinde // XIII, 23, 7 E <ita> om. // XIII, 23, 12 E discedente // XIII, 23, 19 E in spiritum vivificantem // XIII, 23, 24 E tale // XIII, 23, 22 E vitiataque // XIII, 23, 5 E quodquod // XIII, 23, 6 E perficietur // XIII, 23, 11 E induimus // XIII, 23, 2 E putetur // XIII, 23, 10 E Paulus // XIII, 24, 7 E faciem // XIII, 24, 26 E et anima // XIII, 24, 11 E quid // XIII, 24, 31 E corporalis // XIV, 1, 9 E cognationis // XIV, 2, 18 E in animo // XIV, 2, 1 E nemo // XIV, 2, 1 E iustificatur // XIV, 2, 16 E indagare // XIV, 2, 18 E dubitaret // XIV, 3, 6 E in caelis // XIV, 3, 11 E adgrauamur // XIV, 3, 28 E subiungat et dicat // XIV, 3, 25 E At // XIV, 4, 23 E non // XIV, 4, 6 E diversus inter se // XIV, 4, 23 E et illud et hoc // XIV, 4, 6 E intelleguntur // XIV, 5, 8 E qualis sit // XIV, 6, 13-14 E consenssione...dissensione // XIV, 6, 17 E itemque // XIV, 6, 27 E debet malis // XIV, 6, 15 E iterum // XIV, 8, 13 E faciat // XIV, 8, 3 E locutione...usitatioe // XIV, 8, 21 E sanioris // XIV, 8, 2 E quam // XIV, 9, 30 E spectant // XIV, 9, 30 E adsequuntur // XIV, 10, 13 E affluentia // XIV, 10, 32 E erant // XIV, 10, 5 E quod // XIV, 11, 3 E speraverat // XIV, 11, 29 E possint // XIV, 11, 22 E sensum // XIV, 11, 1 E Aaron // XIV, 12, 7 E et morti // XIV, 13, 2 E quae // XIV, 21, 30 E replete // XIV, 22, 20 E quo // XIV, 23, 26 E voluntati // XIV, 23, 29 E facilitate // XIV, 23, 6 E nonne hoc // XIV, 23, 7 E imperiorum // XIV, 23, 15 E verba // XIV, 24, 11 E possint // XIV, 24, 11 E paedore // XIV, 25, 1 E et habetur // XIV, 26, 28 E facilitate // XIV, 26, 2 E quo cetera // XIV, 28, 31 E subiugat // XV, 1, 6 E posterius // XV, 2, 16 E audistis // XV, 2, 19 E nostra // XV, 3, 30 E Sarra // XV, 3, 6 E secundum carnem // XV, 4, 14 E dicitur // XV, 5, 11 E archeotipo // XV, 5, 12 E illic // XV, 6, 10 E ipsum // XV, 6, 15 E terror // XV, 7, 4 E accidenti // XV, 7, 12 E invidentiae // XV, 8, 4 E propagatorum // XV, 8, 14 E per Sarram // XV, 8, 14 E procreato // XV, 9, 24 E auctoritatibus // XV, 10, 12 E invenitur // XV, 11, 1 E inserendum est // XV, 12, 25 E mensum // XV, 12, 26 E labinos //

XV, 12, 27 E Seth // XV, 14, 18 E quoniam // XV, 14, 23 E Noe // XV, 14, 13 E quadriduo // XV, 14, 32 E Abraham // XV, 14, 8 E Hebraeos // XV, 15, 1 E sucessionem // XV, 15, 29 E Zarat // XV, 16, 16 E quia // XV, 17, 22 E genere // XV, 17, 15 E pertendunt // XV, 17, 16 E Matthusael // XV, 17, 21 E malleator et herarius // XV, 17, 11 E commemoratarum // XV, 18, 14 E sed speravit // XV, 18, 26 E in homine // XV, 19, 6 E ex Adam // XV, 19, 28 E iam // XV, 20, 20 E perveniri // XV, 20, 30 E quoquo // XV, 27, 1 E consuerunt // XVI, 2, 5 E vastatione // XVI, 2, 6 E usque // XVI, 2, 27 E fuerant // XVI, 2, 14 E cum ad // XVI, 2, 22 E transeat // XVI, 2, 6 E a iudaeis // XVI, 3, 30 E Chalanne // XVI, 4, 5 E breuiter // XVI, 4, 4 E deum // XVI, 6, 30 E incommutabilis // XVI, 8, 2 E naturam // XVI, 8, 19 E Zaritum // XVI, 11, 14 E terra diu sit // XVI, 11, 19 E idem // XVI, 12, 2 E de quo // XVI, 12, 20 E Arran // XVI, 19, 7 E multo // XVI, 22, 33 E mansit // XVI, 24, 2 E triginta // XVI, 24, 21 E propinquante // XVI, 24, 17 E significat // XVI, 26, 24 E multiplicabo // XVI, 27, 6 E octavo // XVI, 27, 9 E genere // XVI, 28, 25 E cettura // XVI, 29, 10 E in monte // XVI, 33, 13 E et filium // XVI, 32, 31 E quae // XVI, 33, 1 E dominum // XVI, 34, 3 E se uiuo // XVI, 35, 14 E nostrorum // XVI, 38, 27 E benedictionem // XVI, 40, 15 E germinatione // XVI, 42, 1 E de.

Etiamque ex mendaciis, qui una cum Veronensis familia adhibet: XIII, 24, 18 E pulverem // XIV, 3, 22 E illis // XIV, 9, 11 E inmunditiam // XIV, 9, 27 E quoniam // XIV, 9, 30 E <si> om. // XIV, 10, 8 E habemus // XIV, 11, 17 E similitudinem // XIV, 15, 29 E liberet // XV, 3, 21 E filius // XV, 11, 21 E interpretaetes // XV, 16, 11 E coniunctionem // XVI, 2, 1 E item // XVI, 3, 33 E unum // XVI, 3, 16 E chainam // XVI, 7, 22 E apositae // XVI, 9, 25 E colligantur // XVI, 11, 7 E diluuium // XVI, 17, 12 E atque ad // XVI, 28, 7 E vocabimus // XVI, 40, 14 E accepisset // XVI, 40, 16 E qui.

b) Singularitates et difficultates palaeographicae

Cum nomina substantiva propria aliaque perspicua velut Deus, Paulus, etc. apparent, scriba abbreviationibus uti assuescit. Cum autem litterae non bene definitae sint, /i/ et /I/ modo semiconsonans modo vocalis saepe inveniuntur, sed praecipue in principio velut “Ipsius”, “Insinuans”, etc. etiamque confusio inter /u/ et /b/²⁶ fit, quare tempora verba praeterita et

---

²⁶ In eodem versu: “vitavit” et “vitabit” cum de praeterita re minimeque futura auctor loquitur. Hanc enim

futura miscentur, quod lectioni aliquando obstat²⁷.

Eiusdem generis difficultas offenditur in sententiis evangelicis allatis, praesertim particularum seu vocularum omissio velut “autem”, “nam”, etc, quoniam fortasse sententiam locosve memoriae mandaverat scriba. Hae autem omissiones textum haud inquinant. Ceterum inde a libro XIV structuram aliquatenus a priore abesse percipimus, quare putamus descriptionem a duobus scribis factam esse, praesertim cum codex lacunam quarundam paginarum exhibeat, quod nostrae opinioni praesidio est. Tamen cum litterae valde similes sint cumque mutationes in abbreviationibus et in paginarum inscriptionibus versentur, conicimus unum fuisse scribam et mutationem structurae chartarum inopiae tribuendam esse.

Ex libro XV lacunae suppeditant, quas in symbola iam adnotavimus²⁸.

Codex amplificationes ostendit, quas editores hodierni secernunt, quia scribarum scholia parvo pretio habentur²⁹. Aliquando cum lectiones erratas codicis Veronensis, qui inter veteres ducitur, cuique necessarius est Escorialensis, editores iudicant, Escorialensis antiquiorem emendat simulque Monacensis vel Augustani emendatas lectiones sequitur easque confirmat³⁰.

* *Toletanus 014-07 (t¹)*³¹

a) Descriptio formalis

Codex Toletanus in Bibliotheca Nationali invenitur et numeratur una cum duobus, qui

---

difficultatem indicamus, quod frequentissime in apparatu critico Teubneriano inter varias lectiones affertur. Hoc autem genus errorum haud semel in codicibus Hispanicis inveniuntur.

27 Eiusdem generis difficultates recensionem textualem aliquatenus impediunt. Sic enim, ut legi potest in editione Almae Matris, editrix Pérez Vega eligit “putabit” pro lectione Teubneriana “putavit” (Cf. VII, 17, 2, versus 16), ut rectius sensus auctoris intellegatur.

28 Cf. R. Navarro España, ibidem, p. 316.

29 cf. librum XIII, 23, 31.

30 cf. v. g. XIII, 23, 2 Escorialensis eligit *putetur* pro *mutetur*.

31 Hoc signo *I, II...* et sic porro codices Toletani posthac etiam in stemmate (vid. “Stemma codicum, p. 67-sqq.) indicabuntur. Cavendum est autem, ne ad scribarum manus in codice imprimis “t” Sanctae Crucis repertas numeros referri putes, quod non numeris Romanis, sed Arabicis scribetur.

inscribuntur *Toletani II* et *III*, qui textum *Civitatis Dei* Sancti Augustini complectuntur³². Codex Toletanus, quod “I” appellamus³³, saeculi X vel paulo post esse ducimus. Etsi primo obtutu codex satis mulcatus et pessime servatus videatur, tamen lectiones, quae ad meliores referunt, praebet. Continet omnes libros *Civitatis Dei*, quorum aliqui tamen, speciatim in fine, lacunas non paucas et periochas non parvi aestimandas quorundam capitum ostendit.

Codex foliorum numero signatur et quaeque pagina ex undequadragesima vel quadragesima versibus constat; margines autem diligenter observat scriba. Stemmati familiae Corbeiensis adscribendus est, ut comprobari potest iis ex locis qui cum hac familia consentit: VI, 5, 13 t^l naturam // VI, 5, 16 t^l publice sacra ac sacrificia colere et facere // VI, 5, 25 t^l distinxit // VI, 6, 22 t^l quippe // VI, 6, 25 t^l dii rideantur // VI, 6, 30 t^l ita // VI, 6, 3 t^l ab diis // VI, 6, 4 t^l verus // VI, 6, 11 t^l illa // VI, 6, 7 t^l ut // VI, 6, 11 t^l communia // VI, 6, 18 t^l conscripta // VI, 7, 29 t^l talibus // VI, 7, 6 t^l voluptati // VI, 6, 7 t^l obviam // VI, 7, 6 t^l dormisset // VI, 7, 6 t^l herede defunctus // VI, 7, 2 t^l Adon // VI, 7, 3 t^l deum // VI, 7, 3 t^l Attis // VI, 7, 13 t^l occuluntur // VI, 7, 20 t^l sancta // VI, 7, 22 t^l autem // VI, 7, 26 t^l elegit // VI, 7, 27 t^l admisit // VI, 8, 31 t^l sicut // VI, 8, 1 t^l vero nos // VI, 8, 1 t^l quaerimus // VI, 8, 12 t^l quoquo modo // VI, 8, 22 t^l excusantur...purgantur // VI, 8, 4 t^l ista // VI, 8, 26 t^l inmundissimi // VI, 9, 33 t^l quisquam // VI, 9, 7 t^l etiam // VI, 9, 8 t^l semina // VI, 9, 8 t^l ob haec // VI, 9, 15 t^l forsitan // VI, 9, 18 t^l furiunt // VI, 9, 28 t^l circuire // VI, 9, 22 t^l virginitas // VI, 9, 28 t^l sine vi // VI, 9, 4 t^l quisquam // VI, 9, 7 t^l maius // VI, 9, 7 t^l qua possunt quasi conentur // VI, 9, 22 t^l quis ergo usque adeo // VI, 10, 5 t^l theologian // VI, 10, 14 t^l dedicant // VI, 10, 26 t^l Tullii Hostilii // VI, 10, 27 t^l hominum // VI, 10, 3 t^l si hoc // VI, 10, 14 t^l furerent // VI, 10, 18 t^l in // VI, 10, 24 t^l anno // VI, 10, 31 t^l quae // VI, 11, 30 t^l sublata // VI, 11, 4 t^l ista // VI, 11, 10 t^l quod huic // VII, 1, 19 t^l dii eliguntur // VII, 1, 1 t^l selecti // VII, 1, 3 t^l isti sint // VII, 2, 19 t^l ipse // VII, 3, 14 t^l partitione // VII, 3, 19 t^l hoc // VII, 3, 12 t^l partibus // VII, 3, 33 t^l quasi quicquam maius...potest // VII, 3, 1 t^l posset // VII, 3, 8 t^l causam // VII, 3, 10 t^l meruit // VII,

---

32 Non solum unde venirent, sed etiam quales essent nobis pervestigandum fuit, nam neque in iis, qui in catalago Lisardi Rubio numerari solent, neque in alio Hispanico id reperiebatur, tamen quando et cui descripti essent dumtaxat e vestigis palaeologicis cognoscere potuimus.

33 Ut nota superiore diximus, sic tres codices nominati sunt, ut inter sese necessarios esse satis appareat, quibus inscriptio Toletanus 014-07 (quem “I” superius appellavimus), Toletanus 014-08 (quem “II” superius nuncupavimus), Toletanus 014-08 (cui nomen “III” imposuimus, cuiusque collationem in aliud tempus distulimus).

3, 14 t^l invenias // VII, 3, 15 t^l qui non habeat // VII, 3, 22 t^l praeferat ratio // VII, 4, 24 t^l ad
probrum // VII, 4, 1 t^l amiserant // VII, 5, 6 t^l ipsorum // VII, 6, 31 t^l adhuc // VII, 6, 12 t^l ab
// VII, 6, 12 t^l usque *om.* // VII, 6, 15 t^l aeras // VII, 6, 27 t^l haec plane est // VII, 7, 1 t^l
februarium // VII, 7, 4 t^l quia Ianus // VII, 8, 18 t^l spectet // VII, 8, 24 t^l illi // VII, 9, 15 t^l
praecedant // VII, 9, 29 t^l hunc // VII, 9, 16 t^l igitur // VII, 9, 7 t^l in eodem // VII, 9, 7 t^l ita //
VII, 9, 8 t^l mitteret // VII, 9, 10 t^l cum // VII, 11, 4 t^l impulsorem // VII, 11, 22 t^l Ruminus //
VII, 11, 11 t^l eius alia // VII, 12, 28 t^l aliud esset // VII, 15, 2 t^l contendant // VII, 15, 17 t^l
quia // VII, 17, 20 t^l perscribam // VII, 19, 10 t^l qui // VII, 19, 12 t^l Chronon // VII, 20, 29 t^l
exortam // VII, 22, 4 t^l Veniliem // VII, 23, 4 t^l eius // VII, 23, 31 t^l coniux // VII, 23, 7 t^l
invenire // VII, 23, 17 t^l nutriat // VII, 23, 17 t^l feminae // VII, 23, 18 t^l dictam esse // VII, 24,
30 t^l quatergeminam // VII, 24, 30 t^l quod plurima // VII, 23, 1 t^l ad hanc // VII, 23, 9 t^l ubi //
VII, 25, 19 t^l et attis // VII, 26, 3 t^l exsecando // VII, 26, 6 t^l de libris // VII, 27, 32 t^l videmus
// VII, 27, 5 t^l aetherio // VII, 28, 28 t^l ut primo // VII, 28, 4 t^l verisimili // VII, 28, 27 t^l
conantur // VII, 30, 19 t^l scientias // VII, 31, 21 t^l eius unicus filius // VII, 33, 3 t^l
conversionem // VII, 33, 10 t^l nunc // VII, 33, 21 t^l reddita ratione // VII, 34, 12 t^l proluxa //
VII, 34, 32 t^l quid ergo vitam nec modo... // VIII, 1, 10 t^l opus est animo // VIII, 1, 19 t^l
sapientiae profitetur // VIII, 1, 25 t^l litteris // VIII, 1, 26 t^l eligendi // VIII, 1, 27 t^l omnes //
VIII, 2, 14 t^l mirabile // VIII, 2, 31 t^l quibus suis // VIII, 3, 21 t^l suspiciantur // VIII, 3, 25 t^l
mundata // VIII, 3, 16 t^l asserit // VIII, 4, 30 t^l qua // VIII, 4, 6 t^l magna illic // VIII, 4, 8 t^l
celebrabatur // VIII, 4, 11 t^l faciens // VIII, 4, 28 t^l contemplatio // VIII, 4, 2 t^l enim // VIII,
4, 5 t^l ipse // VIII, 5, 10 t^l spectatoribus // VIII, 5, 28 t^l Semela // VIII, 5, 30 t^l maiorum
gentium // VIII, 5, 5 t^l ista // VIII, 5, 14 t^l enumeratione // VIII, 5, 17 t^l eorum // VIII, 5, 8 t^l
est // VIII, 5, 16 t^l nam // VIII, 6, 13 t^l non beatus // VIII, 6, 22 t^l intellegi // VIII, 7, 26 t^l
putarunt // VIII, 7, 4 t^l his // VIII, 8, 18 t^l bonum // VIII, 8, 19 t^l homini // VIII, 8, 29 t^l
bonumque // VIII, 8, 8 t^l omnes // VIII, 9, 16 t^l aliqui // VIII, 10, 7 t^l manifestavit // VIII, 10,
12 t^l et causa // VIII, 2, 20 t^l fecit // VIII, 2, 21 t^l erat // VIII, 2, 4 t^l illis // VIII, 12, 1 t^l
sacra facere // VIII, 12, 7 t^l cum sectam // VIII, 2, 21 t^l sacra facienda // VIII, 15, 22 t^l
aestimare // VIII, 16, 13 t^l elementa // VIII, 17, 20 t^l quae // VIII, 17, 22 t^l miserabilis // VIII,
18, 29 t^l ita // VIII, 19, 17 t^l iste // VIII, 19, 4 t^l vidi // VIII, 19, 8 t^l et ei // VIII, 9, 10 t^l
accipit // VIII, 19, 17 t^l pertinere // VIII, 20, 22 t^l urgens // VIII, 20, 23 t^l afferant // VIII, 20,
30 t^l et // VIII, 21, 14 t^l et indignitatis // VIII, 21, 16 t^l lateret // VIII, 21, 2 t^l eadem // VIII,

21, 3 t^l vellem autem... hinc c. XXI in C // VIII, 21, 3 t^l mihi isti // VIII, 21, 21 t^l nossent // VIII, 22, 29 t^l invidia // VIII, 22, 23 t^l sunt // VIII, 23, 19 t^l vides // VIII, 23, 28 t^l prudentem // VIII, 23, 6 t^l ei // VIII, 23, 15 t^l cogitationibus // VIII, 23, 17 t^l inmitaverunt // VIII, 23, 3 t^l dolebat // VIII, 23, 3 t^l quam imprudenter // VIII, 23, 7 t^l et alio // VIII, 23, 12 t^l symeon // VIII, 23, 15 t^l elisabeth // VIII, 23, 27 t^l quasi // VIII, 24, 7 t^l homo // VIII, 24, 10 t^l vicit // VIII, 24, 8 t^l eam // VIII, 24, 16 t^l videbunt // VIII, 24, 27 t^l benedicite // VIII, 24, 11 t^l miris // VIII, 24, 24 t^l iam satis // VIII, 24, 27 t^l idem // VIII, 24, 13 t^l quando // VIII, 26, 12 t^l auferrentur // VIII, 26, 30 t^l sint // VIII, 26, 20 t^l o asclepi // VIII, 26, 25 t^l praestans // VIII, 26, 25 t^l contigit // VIII, 26, 28 t^l ut eorum // VIII, 27, 19 t^l martyres // VIII, 27, 30 t^l quas cum // VIII, 27, 31 t^l largiantur // VIII, 27, 7 t^l de // VIII, 27, 27 t^l si haberet deum // VIII, 27, 1 t^l in // IX, 1, 24 t^l affectibus // IX, 1, 31 t^l cum // IX, 2, 14 t^l promissimus // IX, 3, 10 t^l mentem qua...munitamque...ipsam // IX, 3, 23 t^l exulant // IX, 4, 10 t^l vir // IX, 4, 10 t^l et multae // IX, 4, 16 t^l conloquendi // IX, 4, 4 t^l visa // IX, 4, 15 t^l sapientis // IX, 5, 29 t^l iuvanda // IX, 5, 22 t^l huiuscemodi // IX, 5, 25 t^l accidunt // IX, 6, 15 t^l istis // IX, 7, 25 t^l quae mediis // IX, 7, 9 t^l possint // IX, 8, 23 t^l rationalia // IX, 8, 5 t^l cuncti // IX, 8, 20 t^l quamvis // IX, 8, 5 t^l animantum // IX, 9, 18 t^l animans, id est // IX, 11, 17 t^l si // IX, 11, 27 t^l beatos // IX, 12, 25 t^l illic aeterna // IX, 12, 30 t^l tria // IX, 13, 7 t^l sublimem // IX, 13, 10 t^l sic // IX, 13, 31 t^l quis // IX, 13, 2 t^l recte // IX, 14, 25 t^l posse // IX, 14, 27 t^l posse // IX, 14, 30 t^l immortalibus // IX, 14, 2 t^l ut etiam // IX, 15, 17 t^l mediationis // IX, 15, 32 t^l humilitate // IX, 15, 32 t^l benignitate // IX, 15, 24 t^l bonum om. // IX, 15, 27 t^l quod // IX, 15, 4 t^l et // IX, 15, 7 t^l supra // IX, 15, 24 t^l perveniri // IX, 15, 27 t^l quod penuria sermonis // IX, 16, 1 t^l removerunt...huius dei // IX, 16, 2 t^l altissimis // IX, 16, 16 t^l spongiarum // IX, 17, 9 t^l corporalia // IX, 17, 14 t^l inquit // IX, 17, 14 t^l classis // IX, 17, 17 t^l incorporali // IX, 20, 14 t^l est // IX, 20, 17 t^l satis egerint // IX, 20, 20 t^l quae // IX, 21, 25 t^l etiam // IX, 22, 15 t^l occultissimae // IX, 23, 10 t^l et si // IX; 23, 12 t^l appellent // IX, 23, 15 t^l quod // IX, 23, 16 t^l ideo // IX, 23, 2 t^l qui...deorum // IX, 23, 14 t^l debuerint // IX, 23, 25 t^l disceptandum // IX, 23, 7 t^l ad immortalem // IX, 23, 22 t^l in sequenti // X, 1, 19 t^l quod // X, 1, 31 t^l nuncupantur // X, 1, 8 t^l latina // X, 3, 26 t^l possimus // X, 3, 22 t^l evanescerent // X, 3, 1 t^l eius unigenito // X, 3, 4 t^l suavissimo // X, 3, 10 t^l igne // X, 3, 26-28 t^l diliges // X, 4, 20 t^l deferrentur // X, 4, 23 t^l multum eis // X, 5, 5 t^l alia re corruptibili // X, 5, 10 t^l alia // X, 5, 24 t^l dixit // X, 5, 7 t^l si mihi // X, 6, 20 t^l cum temperantia // X, 6, 22 t^l facimus

// X, 8, 29 t^l iustius // X, 8, 7 t^l crebuerunt // X, 9, 25 t^l mundandae parti // X, 9, 26 t^l quidem // X, 9, 28 t^l corporum // X, 9, 32 t^l fatetur // X, 9, 1 t^l vera // X, 9, 5 t^l in sua // X, 9, 10 t^l esse // X, 10, 7 t^l adiurari // X, 10, 19 t^l mirum // X, 10, 8 t^l Anebonem // X, 11, 19 t^l scripsit // X, 10, 12 t^l Proteo // X, 11, 25 t^l movetur // X, 11, 2 t^l quosque // X, 11, 14 t^l imperatur // X, 11, 15 t^l quendam // X, 11, 17 t^l celebrata rumoribus // X, 11, 9 t^l monstrentur // X, 11, 22 t^l illa etiam // X, 12, 17 t^l terra // X, 12, 31 t^l quam invocantes exaudit // X, 12, 1 t^l in hominibus // X, 13, 10 t^l quod // X, 13, 12 t^l invisibili // X, 13, 10 t^l cum enim // X, 14, 9 C t^l sane // X, 14, 15 t^l diffitetur // X, 14, 20 t^l velocissime // X, 14, 25 t^l neunt // X, 14, 4 t^l in istorum // X, 15, 20 t^l desinit // X, 16, 10 t^l hunc omnem // X, 16, 11 t^l deberi // X, 16, 10 t^l quo // X, 16, 30 t^l quod maius // X, 16, 32 t^l sibi.

Etiam ex lectionibus erratis, quas simul Corbeiensis prae se fert: VI, 10, 9 C (A, K, F) intulit : t^l intulit // VII, 8, 27 C et t^l bifronte : *alii* bifronti // VII, 12, 20 C et t^l inquit : *alii* inquit // VII, 13, 2 t^l et C mittere : l q v emittere // VII, 16, 11 C et t^l ex se mitteret : A K ex se emitteret // VII, 17, 17 C et t^l (et l) putavit : *alii* putabit // VII, 17, 30 C et t^l Colophonius : F Colophonios // VII, 27, 29 Hoffm. solus ille : C et t^l (et l) ille solus // VIII, 4, 5 C et t^l nobilitatem : Domb. nobilitatae // VIII, 5, 12 C et t^l suscipit : A K F suscepit // VIII, 2, 15 C et t^l qui : Duebn. quia // VIII, 12, 11 C et t^l Peussipus : *alii* Speusippus // VIII, 15, 25 C ut intellegant, t^l intelligant : A K F ut intellegamus // VIII, 19, 7 C et t^l alligari : *alii* allegari // VIII, 25, 26 C et t^l beneficentiam : *alii* beneficentiam // VIII, 26, 29 C et t^l inquit autem : *alii* autem *om.* // IX, 16, 20 C et t^l contrectare : *alii* contrectari // IX, 16, 28 C et t^l quamvis : *alii* quavis // IX, 16, 33 C et t^l sensum : *alii* sensu // IX, 17, 12 C et t^l Platonis : *alii* Plotini // IX, 20, 17 C et t^l om. : *alii* et // IX, 21, 17 C et t^l (et l) possint : *alii* possent // X, 1, 24 C et t^l quam : *alii* quamvis // X, 5, 3 C et t^l credentur : *alii* crederentur // X, 10, 30 C et t^l benivolum : *alii* benevolum // X, 10, 1 C et t^l beneficentia : *alii* beneficentia // X, 11, 18 C et t^l Osiride : A Osiri³⁴.

34 Vid. R. Navarro España, *De manuscriptis Toletanis in Civitatis Dei Sancti Augustini transmissione/ Los manuscritos toledanos en la transmisión manuscrita de La ciudad de Dios de San Agustín*, pp. 25-30, Sevilla, 2015 (Trabajo de fin de máster).

b) Singularitates et difficultates palaeographicae

Quamquam codex ulla fere sine difficultate legi potest, abbreviationibus nonnihil legenti obstant, quominus textus intellegat. Exempli gratia: non bene distingui potest inter casum ablativum (-â), cuius vocalis longa ex consuetudine indicatur, et casum accusativum (-am), quae sine littera “m” finali scribitur, eo ut ambo confundi possint. Interdum haec difficultas solvitur, cum lineolam supra littera “a” scriba addit, quo longam esse percipiamus et ab accusativo bene distinguatur. Ut iam satis in Escorialensi expositum est, supersunt abbreviationes verborum Dei, Apostoli, etc.

Versiculos vel locos sacrae scripturae intellegere aliquando non licet, cum hos memoriae mandatos notasse scriba videatur, quod enim non parvi pendendum est, praesertim cum differentiae vel minutissimae, ut codicem diversis familiis adscribamus, magno usu nobis veniant.

* Toletanus 014-08 (t^{II})

a) Descriptio formalis

Codex Toletanus 014-08 in Bibliotheca Nationali invenitur et, ut superius dicebamus de priore Toletano, colligitur in his, quos Toletanos vocamus. Codicem reperimus male servatum, qui saeculi X esse quoque putatur. Omnes libros *Civitatis Dei* continet, etsi -ut T^I- lacunas et periochas finalium capitum prae se fert. Codex autem numero foliorum signatur exque undequadragesima vel quadragesima versibus quaeque pagina constat, quarum marginibus satis consulit scriba. In stemmate familiae Lugdunensi maximeque Veronensi adscribendus est, ut ex iis lectionibus patet: XI, 1, 13 t^{II} nimis // XI, 3, 1 t^{II} nos ipsos // XI, 4, 31 t^{II} sanctas etiam // XI, 4, 25 t^{II} transfert // XI, 4, 7 t^{II} nihilominus // XI, 5, 31 t^{II} isti // XI, 7, 25 t^{II} sit // XI, 9, 20 t^{II} primitus // XI, 9, 31 t^{II} septenariam cognitionem // XI, 10, 23 t^{II} qualitates verti // XI, 10, 29 t^{II} in eis // XI, 10, 1 t^{II} sese // XI, 10, 1 t^{II} quae // XI, 11, 17 t^{II} nullo modo // XI, 11, 25 t^{II} sed // XI, 12, 6 t^{II} conscientiam // XI, 12, 9 t^{II} propectuque // XI, 13, 31 t^{II} mansurum // XI, 13, 14 t^{II} aeternitate // XI, 13, 22 t^{II} sumus // XI, 13, 6 t^{II} sua per superbiam // XI, 13, 16 t^{II} ita // XI, 16, 17 t^{II} enim // XI, 17, 6 t^{II} malo // XI, 17, 21 t^{II} ut appellentur // XI, 18, 4 t^{II} gaudentes // XI, 18, 4 t^{II} ditantes // XI, 19, 25 t^{II} lux prima illa // XI, 20, 3 t^{II}

utrumque placuit // XI, 22, 2 t^{II} cibus et potus // XI, 22, 6 t^{II} deficit // XI, 22, 32 t^{II} inconmutabilem // XI, 23, 19 t^{II} hinc // XI, 23, 8 t^{II} ista // XI, 23, 15 t^{II} bonos // XI, 23, 21 t^{II} decori // XI, 23, 8 t^{II} hoc // XI, 24, 12 t^{II} unamquamque // XI, 25, 6 t^{II} strinximus // XI, 25, 11 t^{II} vivatur // XI, 25, 4 t^{II} usum // XI, 25, 5 t^{II} spectanda // XI, 25, 13 t^{II} et ad // XI, 26, 25 t^{II} qua // XI, 26, 24 t^{II} nemo est...quam // XI, 27, 9 t^{II} illorum // XI, 27, 18 t^{II} inrationabilia // XI, 27, 24 t^{II} aliud // XI, 27, 30 t^{II} custodiant // XI, 27, 5 t^{II} radiatur // XI, 27, 8 t^{II} animantium // XI, 27, 12 t^{II} quod // XI, 28, 17 t^{II} sensum // XI, 28, 31 t^{II} ipse // XI, 28, 33 t^{II} his // XI, 28, 34 t^{II} et ipsa // XI, 28, 5 t^{II} magis // XI, 28, 7 t^{II} et // XI, 29, 6 t^{II} simus // XI, 29, 23 t^{II} quorumque // XI, 30, 14 t^{II} quotae // XI, 30, 5 t^{II} magni // XI, 30, 7 t^{II} disposuisti // XI, 31, 15 t^{II} ipsa // XI, 31, 27 t^{II} sicuti // XI, 32, 26 t^{II} de quo // XI, 32, 28 t^{II} sit // XI, 32, 3 t^{II} quis // XI, 32, 7 t^{II} ut // XI, 32, 17 t^{II} ferebatur // XI, 32, 25 t^{II} illud // XI, 32, 29 t^{II} in caelis est // XI, 33, 16 t^{II} autem // XI, 33, 17 t^{II} aptissime (*in margine emendatum*) // XI, 33, 16 t^{II} existimavimus // XI, 33, 18 t^{II} indagare // XI, 33, 21 t^{II} abhorruimus // XI, 34, 11 t^{II} putaverint // XI, 34, 18 t^{II} perversissimae // XI, 34, 17 t^{II} sint.

Sic enim codicem familiae Veronensis esse satis quoque apparet ex iis mendosis lectionibus: XI, 7, 3 V et t^{II} estis : *alii* sumus // XI, 8, 16 V et t^{II} plaudant : *alii* plaudunt // XI, 16, 1 V et t^{II} etiam : *alii* etiamsi // XI, 17, 7 V et t^{II} dracho : *alii* draco // XI, 19, 5 V et t^{II} vulgatissimas : *alii* vulgatissima // XI, 22, 26 V et t^{II} coercendo // XI, 25, 25 V et t^{II} per se ipsam : *alii* per se ipsa // XI, 25, 7 V et t^{II} tripertitam : *alii* tripertita // XI, 26, 29 V et t^{II} *om.* : *alii* id // XI, 26, 7 V et t^{II} Achademiorum : *alii* Academiorum // XI, 29, 14 V et t^{II} se ipsos : *alii* se ipso // XI, 31, 27 V et t^{II} cadit : *alii* cadet // XI, 33, 21 V et t^{II} *om.* : *alii* facta est lux.

b) Singularitates et difficultates palaeographicae

Litterae non tam bene describuntur quam in *t'*, quare difficilius est locos quosdam intellegere, eadem tamen manu exaratum esse satis liquet. Redundat enim eiusdem generis abbreviationibus, quas paulo ante indicavimus, praesertim in paginis ultimis, ubi magis spatium scribendi coartatur.

Hi, ut initio diximus, codices, quos hic monstravimus, in his qui Hispanici dici possunt, numerantur. Qui cum paene ignoti et parum explorati a magna parte eruditorum sint,

investigationem nostram *Civitatis Dei* memoriae necnon eiusdem textus Hispanicae memoriae aliquid addidisse putamus (certe quidem voluimus), quam Ioannes ille Bastardas saeculo praeterito paululum aperuit, quamque complures *Civitatis Dei* studiosi oppido ignorabant. Ab iis enim non parum sumpsimus, ut in textu recensendo atque edendo signum quodammodo Hispanicum imprimeremus, et -sicut satis liquebit- in difficilioribus locis emendandis obscurioribusque partibus operis Augustiniani castigandis multum lectiones et coniecturae horum codicum nobis profuerunt, quae cum sint a codicibus Hispanicis ductae, maioris -credimus- aestimationis perpendamus oportet.

1. De Civitatis Dei codicibus praecipuis

Cum *Civitatis Dei* Sancti Augustini editionem criticam typis exprimi noster labor sit, id fieri non potest, nisi antea penitus codicibus maioris minorisque momenti operam damus, de quo hoc in loco longe lateque locuturi sumus, ideoque nunc ad codices, qui condicione neque antiquitate exponentur et describentur, animus mittendus est. Necesse est autem legentes admonere a codicum denominationibus, quas inde a prima editione eorum librorum editores iis imposuerunt, cum in novissima editione Almae Matris domus editoriae mutatae iterumque constitutae ex investigationibus recentioribus sint, alinquantulum nos demovisse, novissimam -inquimus- editionem secutos³⁵.

1.1. Codices meliores³⁶

Inter eos, quibus, cum aptiores seu meliores lectiones prae se ferant, ad libros edendos hodierni editores saepius utuntur, sunt codices Lugdunensis (L), Veronensis (V), Corbeiensis (C), Coloniensis (K), Monacensis (F³⁷), Matritensis³⁸ (R), quorum prosapiam et qualitatem paululum inferius demonstrabimus.

1.1.1. Lugdunensis 607

Invenitur in bibliotheca Lugdunensi et putatur esse saeculi V aut VII, qui necessarius cum Λ ³⁹ esse videtur. Complectitur libros I-V a scriba bene descriptos, etsi lacunas quasdam contineat. Desunt autem loci in quibusdam foliis quaternionis, quod editores in recensione Teubneriana

---

35 Cf. San Agustín, *La Ciudad de Dios*, p. XIII (sigla codicum), vol. III Textum recensuit interpretationemque fecerunt Anna Pérez Vega et Paulus Toribio Pérez, Alma Mater (2013). Vid. etiam huius dissertationis locum quintum p. 67-ss.

36 Hoffmannus, ut satis apparet ex praefatione novissimae textus editionis Almae Matris (cf. p. XIII-ss), quem omnes fere editores sequuntur, in veteriores et recentiores codices *Civitatis Dei* digessit, qualitati eorum minime consulens. Nos autem ordinationem D.rum Pérez Vega et Toribio Pérez, qui primi in meliores et deteriores, quod necessarium erat, codices divisere, sequimur.

37 Ab prioribus editoribus Frisingensis nomine appellatus.

38 Hoc codice in libris VI-VIII Civitatis Dei edendis prima vice propter eius qualitatem est D.rum Pérez Vega usa.

39 Codicem Λ ab ipso Augustino exaratum esse quidam postulant.

indicarunt⁴⁰ velut in pagina 3, versus 10, in pagina 25 versus 4, in pagina 197 versus 26, et sic porro. Generaliter praeter lacunas, paginas mulcatas et flavescentes exhibet, ideoque difficultatibus non parvis legentem, qui textum intellegere conatur, onerat. Sunt etiam errores verborumque transpositiones suppeditant, quibus libris edendis parum fidei facit, quae non modo priores, verum etiam hodiernos editores minime iuvant.

Quoniam enim Lugdunensem rimamur, in eum revera influere non liceret, nisi antea de Λ , cui usitate simul cum Lugdunensi omnes editores student, etsi perbreviter loquimur.

1.1.1.1. Codex Λ 606⁴¹

Codex Λ saeculo IX conscriptus esse ducitur et libros I-XIV Civitatis Dei Sancti Augustini exhibet, cuius quinque priores libri ex Lugdunensi descripti sunt, praeter sex priora folia manu recentiore exarata, quae ab alio codice ducta esse videntur. Hoffmannus autem litteram “*P*” huic parti imposuit, ut a codice principali distingueretur. Diversae igitur manus in eo codice inveniuntur et plurimae sunt lacunae vel maculae vel folia scissa, quae laborem editorum difficiliorem reddunt.

1.1.2. Codex Veronensis (V)

Codex Veronensis, qui saeculi VI esse putatur, in Capituli Veronensis bibliotheca numero XXVIII 26 signatus invenitur⁴². Libros enim XI-XVI litteris uncialibus exaratos continet, quorum textum Civitatis Dei primi editores eum explorarunt et pervestigarunt (non modo Hoffmannus, qui primam editionem criticam in publicum anno 1868 proposuit, verum etiam Guillelmus Weinberger et Christianus Hoerner, cuius investigatio editioni Dombartii magno emolumento fuit). Etiam si aliquot errores scribarum adhibeat, est ansa, qua optimae editiones (etiamque hodiernae) nituntur. Quosdam autem interpolationibus abundantes locos prae se

---

40 Cf. Praefationem editionis Teubnerianae anno 1981, p. III.

41 Etiam si quidam editores horum codicum necessitudinis conscii in duos paene diversos codices digerant et ordinent, nos autem volumus sciri dilucideque apparere utrumque ab utroque pendere, ideoque L in loco inferiore ponendum iudicavimus.

42 Sunt qui dubitant, utrum in Verona an in Africa conscriptus esset (cf. S. Marchi, I manoscritti della biblioteca capitolare di Verona p. 80-81 no. XXVIII, Verona, 1996).

fert, quos Dombartius olim indicavit⁴³: in vol.I p.472, 9 curabo] conabor V (B); 552, 18 suaviter] sapienter V (cf. II 62, 9); 570, 26 arduus] arduus carduus V (F, G, B, e, l, p); II p. 36, 2 non peccandi facilitas] in peccando felicitas V (B) (vid. lineas 4 et 6); 49, 26 damnabilem] laudabilem V; 83, 7 quinta] quinta sexta V (G, b²) (vid. 76, 24 et 84, 5); 184, 25 corporis] caro V.

Postremo codici Veronensi capitum nomina non imponuntur, tamen exstat initio (spatio sex foliorum) index capitum librorum XI-XIV, qui saeculi X esse ducitur.

1.1.3. Codex Corbeiensis (C)

Plerique investigatores saeculo VII vel ineunti VIII adscribunt. Codex litteris semiuncialibus exaratus in bibliotheca monasterii Sancti Germani a pratis inveniebatur, sed nunc temporis duas in partes disiectus, altera libros I-IX sine capitum indice (quae pars in bibliotheca publica Lutetensi reperiri potest), altera vero (quam multi praetermiserunt et nunc in bibliotheca Borussica Petropolitana invenitur) librum X continet⁴⁴. Quamquam ex optimo fonte fluxisse videtur, recentiore manu loci quidam emendati sunt, interpolationibusque non caret. Tamen propter validissimam auctoritatem est maximi momenti codex.

Quarto decennio saeculi undevicesimi cum Fridericus Duebner revisandae iterumque publicandae editioni illi Mauriensi operam navaret, quasdam lectiones ex codice, qui in Lutetensi bibliotheca versabatur, collegit, ut Maurinam locupletaret. Qui autem cum codex numquam antea a fere ullo inspectus esset, eo ad libros edendos non largiter uti veritus est, tamen id magno incitamento aliis fuit, in quibus erat Hoffmannus, ut novis textus recensionibus eum codicem usurparet. Ex inspectione autem et collatione, quam Hoffmannus fecit, talis colligitur esse codex, interpolationibus creberrimis erroribusque scribarum redundans, qualis ex iis lectionibus apparebit⁴⁵: p. 401, 11 adminiculare] adiuvere C; 16 beata esse non posset C; 403, 10 necessitudinibus] consuetudinibus C; 408, 18 holocaustis autem non; 29 eis sibi sacrificiis C; 413, 11 quo tempore parere filium nec; 416, 10 empyria] inferia

---

43 Vid. Teubnerianae editionis praefationem, p. IV. Omnes enim superiores locos nosmet ipsi inspeximus.

44 Alteram partem legere nobis non licuit, etiamsi codicem a bibliopolis Leningradensibus iterum iterumque per tabellarium petivimus, ut ad nos eum mitterent.

45 Cf. Vid. Teubnerianae editionis praefationem, p. IV.

C; 425, 4 istorum] illius C¹; 428, 16 sunt illi qui C (F, v); 430, 4 collapsum] deiectum (*superiore linea*) C. Subiunguntur etiam loci, quos suspicamus esse transpositiones verborum: 408, 12; 411, 24; 441, 21; 413, 10; 416, 26; 421, 24; 426, 28; 437, 26; 441, 21; 447, 17 sq.).

1.1.4. Codex Coloniensis (K)

Putatur esse saeculi VIII⁴⁶ et libros I-X Civitatis Dei complectitur. De eius usu libris edendis dicendum est Dombartium primum sub finem saeculi undevicesimi eum inspexisse⁴⁷ et comperisse optimas lectiones ex illo sumi posse, quamvis interpolationes frequentes deprehenderentur. His autem temporibus quinque saltem manus diversas et textus corruptiones maioris momenti quam Dombartius deprehenderat, eruditi invenerunt⁴⁸.

---

46 Descriptionem Civitatis Dei in urbe Koloniensi iussit archiepiscopus Gunthar annis 850-863 (vid. infra).

47 Vid. Teubnerianae editionis praefationem, p. VIII.

48 Cf. "Jones (1971, S. 62) sah Dom Hs.75 von fünf Händen unter Erzbischof Gunthar (850-863, gest. nach 871) in Köln geschrieben, was Bischoff (1980, S.106f.) zu Gunsten Salzburgs revidierte. Er zählt das Buch zu den im Arn-Stil geschriebenen Werken. Dieser Stil wurde im Kloster Saint-Amand ausgebildet und in der Diözese Salzburg im 1. Viertel des 9. Jahrhunderts gehandhabt. Die historische Erklärung dafür liegt in der Person des aus Freising stammenden Salzburger Erzbischofs Arn (785/798-821), der am Hof Karls des Großen (768-814) Aquila (Adler) genannt wurde. Auf Vermittlung Karls wurde er 782 Abt von Saint-Amand und 798 unter Beibehaltung der Abtwürde der erste Erzbischof von Salzburg sowie Kanzler Karls für Bayern. Auf einen Weg vom Norden Frankreichs nach Bayern und Salzburg weisen auch die Glossen. Stoclet (1984, S.191ff.) nimmt ihre Entstehung im 7./8. Jahrhundert in Clermont-Ferrand an und sieht in Ms.350 der Bibliothèque Municipale von Cambrai, einer Augustinus-Handschrift aus Saint-Amand, einen Überlieferungsträger für diese Glossen, die alsdann in Clm 6267 der Bayerischen Staatsbibliothek in München und in Dom Hs.75 auftreten. Clm 6267 zählt nach Bischoff (1974) mit dem darin enthaltenen '*De Civitate Dei*' zu den im bischöflichen Skriptorium von Freising unter Hitto (811/812-835) geschriebenen Büchern. Parallelen für den Buchschmuck fand Bischoff (1980, S.99, 130) schließlich in Ms.170 der Bibliothèque Municipale von Valenciennes und in Codex 1080 der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien, beides Handschriften aus Saint-Amand. Vielleicht dürfen wir wie im Fall von Dom Hs.35 (Kat.Nr.10) auf Erzbischof Hildebald (vor 787-818) von Köln als Besteller der Handschrift bei Erzbischof Arn von Salzburg schließen." (cf. Anton von Euw, *Erweitertes Kurzkatalogisat: Köln, Dombibliothek, Codex 75*).

1.1.5. Codex Monacensis seu Frisingensis (F)

Saeculo IX scriptus libros I-XVIII Civitatis Dei continet. Videtur diversis manibus conscriptus esse praesertim in libris XII-XVII, quos antiquiore accuratioque manu et pulchris litteris librarius descripsit. Codex autem interpolationibus non caret parumque ad libros edendos commendari potest.

1.1.6. Codex Matritensis (R)

Plerumque saeculi X esse putatur⁴⁹ et libros omnes Civitatis Dei complectitur. Olim in monasterio Sancti Aemiliani “Sursum” repertus est, tamen nunc in Regali Academia Hispanicae Historiae versatur⁵⁰. In quaternionibus conscriptus est et ex indice capitum in iis libris constat: XVI (f.173 v.), XVIII (f. 204 v.), XIX (f. 225 r.), XXI (f. 258 r.) y XXII (f. 272 v. y r.). Lacunis quibusdam redundat et quando sine causa litteris capitalibus tamquam si initium capitis significaret, decoratur, quod nunquam revera accidit, cum nullum paene caput signo quodam in toto codice indicetur. Duae saltem manus deprehendi possunt. Dicendum est denique procul dubio maximi momenti esse codicem inmeritoque editores omnis aetatis eum praetermississe, etsi -idque fatendum est- ultimi libri, imprimis a nobis collati, ex deterioribus codicibus derivatos esse videantur, quod nihil officit, quominus ex eo validae atque bonae lectiones depromi possint.

1.2. Codices deteriores

Nunc ad codices, qui deteriores dicuntur, transimus, quorum maior quam meliorum -ut fit-exstat copia.

1.2.1. Codex Sangallensis (G)

Saeculo IX scriptus libros XI-XXII continet. Citra dubium agitur non de codice meliore, etsi quando consentit cum Parisinis, de quibus postea locuturi sumus, tamen lectiones a melioribus

---

49 In folio 63 versus legitur: “Dominico in introytum quadragesime era MXV”, i.d., anno 907.

50 Cf. J. Domínguez Bordona, *Manuscritos con pinturas. Notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y particulares de España*. Madrid: Centro de Estudios Históricos (1933); et E. Ruiz García, *Catálogo de la sección de códices de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia (1997).

haud longe aberrantes dat et testimonium adhibere cuiusdam veterrimi videtur, ideoque Maurinos eo ad editionem suam conficiendam usos esse haud mirandum est.

1.2.2. Monacensis (A)

Saeculi X codex omnes libros Civitatis Dei continet. Ut enim ex nostris Dombartiique investigationibus patet, primi libri referre ad optimos codices videntur, postea tamen degenerat et interpolationes et lectiones erratas monstrat. Etiam autem multa omittit et lacuna praesertim in libris XI et XVI cap. 8 et sequentibus (fol. 196 versus) supereminet. Conscribuntur capitum numeri inde a libro XI, ex capite 1 usque ad XIII. Aliquando manu recentiore capita perperam indicantur, velut in XI, 33, 5, ubi si scribae operam damus, caput in “quapropter” incipere videtur⁵¹.

1.2.3. Codex Ratisbonensis (ρ)

Nunc etiam Monacensis vocatus, saeculo X conscriptus, omnes Civitatis Dei libros continet. Paululum ob interpolationes degenerat, etsi signa maioris prosapiae adhibeat. In libris VI-IX et XI-XVIII cum Augustano oppido consentit, quod enim melius demonstratur ex eadem lacuna, quam uterque exhibet, quaeque in folio 222 occurrit.

1.2.4. Codices Parisini⁵²

Inter eos, qui Parisini appellantur, quattuor codices minoris momenti numerantur, quos philologi aliqua ex parte exploratos habent⁵³, in quibus d, e, g ceteris praestant⁵⁴. Ut postremo ex nostris investigationibus cognosci poterit, Dombartium et Kalb eos ne inspexisse quidem et Hoffmanni opus secutos ab eo lectiones sumpsisse satis dilucideque apparet.

1.2.4.1. Codex Parisinus (a)

Quamquam saeculi X esse putetur, tamen indicem capitum saeculi XIV aut XV manu agresti

---

51 Vid. etiam l. XII, c.9, quod in “si dixerim” incipit (p. 524 archivi electronici, col.1).

52 Perpauci sunt revera, qui codicibus Parisinis operam impenderunt, neque iniuria, cum lectiones deteriores parumque congruentes cum ceteris adhibeant. Dombartius et Ioannis Bastardas leviter tangunt (Bastardas, Ioannis; Riber, Laurentii, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, Madrid, 1953).

53 Hoffmannus autem quinque ex septem Parisinos ad editionem suam comparandam elegit, quorum nos quintum (“g” appellatum), D.res Pérez Vega et Toribio Pérez secuti, transcurrimus.

54 Cf. Bastardas, Ioannis; Riber, Laurentii, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, praefationem p. LXII, Madrid (1953).

additum initio exhibet. Libros I-XXII complectitur.

1.2.4.2. Codex Parisinus (b)

Etiam saeculi X tituli capitum in libro XVIII omittuntur. Libri I-XXII adhibentur. Pro fere nihilo habendum censemus, non modo propter lacunas et pessimas lectiones, sed quod interdum capita bis ob librarii negligentiam legenti ostendit. Lacuna enim exhibetur in libro X inde a c. 17 v.15 (inde a verbo “tabernaculi”) et textu intermisso denuo caput duodecimum ostendit (“porro autem quaecumque”) omnia usque ad caput duodevicesimum repetens.

1.2.4.3. Codex Parisinus (d)

Saeculo X exaratus cum Corbeiensi codice antiquissimo satis consentit, tamen ex alio manavisse veteriore videtur. In primo libro lacuna ampla invenitur. Ostendit libros I-VIII.

1.2.4.4. Codex Parisinus (e)

Saeculo X conscriptus. Etsi continet libros I-XXII, nihil novum affert. Cum igitur pessime asservaretur foliaque satis contaminata praebeantur, vix versus distingui neque legi quidem possunt.

1.2.5. Codex Bernensis n°12/13 (B/ B’)

Saeculo XI una eademque manu exaratus litterisque perbellis initialibus decoratus, duo in volumina dividitur; alterum foliis 110 libros I-XII, alterum foliis 124 libros XIII-XXII continet. Altera pars, quam plerique B’ nuncupant, cum Corbeiensi consentire videtur, ideoque conicitur ab eo praesertim libros I-X aliquatenus ductos esse, ob quae interpolationes non tam crebras prae se fert. Libri autem XI-XVI cum Veronensi mirum in modum consentire videntur, ut ex iis lectionibus patebit, quae tantum in Veronensi et Bernensi continentur: I 472, 9 conabor; 537, 5 peraguntur; 545, 4 habuerimus; 556, 10 primo *om.*; 588, 17 traditus *om.*; II 36, 2 in non peccando felicitas; 8 ita et; 53, 21 sic; 71, 27 enoc; 112, 29 illorum (V¹ et B); 148, 25 ad abraham factae promissiones Dei; 169, 23 existimavi. Huc accedunt⁵⁵: I 470, 19 cognitionem V, B, E; 498, 10 si fallor *om.* V, B, e; 502, 4 currentis V, B, t; 543, 29 contextitne V, contextione B; 564, 9 etiam V¹, B, e; 575, 25 ne utiquam V, A¹, B¹, e; 595, 11 pnoen V¹, B¹; 596, 26 si *om.* V, B, G; 597, 24 reducimus V, B, e², p; II, 20, 23 victoria V, B, E; 64, 11

---

55 Has lectiones, quas ipsi probavimus, Hoffmannum et Dombartium secutus, Kalb ex suis investigationibus addidit (cf. Teubnerianae editionis praefationem, p. X).

archeotypo V, B, e; 73, 1 cui V, B, e²; 116, 13 melius V, B, b, E; 120, 1 quo V, B, b²; 140, 13 praeter V, B, b².

1.2.5.2. Codex Bernensis (β)

Saeculo X conscriptus ab altero codice Sancti Benedicti derivasse videtur. Libros I-XXII Civitatis Dei complectitur. Paululum a primo qualitate differt, et quamvis affines, hic meliores ostendit lectiones minusque interpolationibus constat. Affinitatem enim cum Corbeiensi, Coloniensi et Frisingensi adhibere videtur. In lacunis supererminent duae: II. p. 315 (libro XVIII, cap. 39) inde a “Neque enim” (fol. 130) ad finalem partem libri XIX (p. 405, 7); II p. 447, 32 (libro XX, cap. 18) ex loco, qui incipit “periit ex” (fol. 136) ad “spiritus meus” (cap. 23, p. 463, 26).

1.2.6. Codex Monacensis (H)

Codex saeculo XIII conscriptus inque bibliotheca publica Monacensi inventus ab editoribus domus Teubnerianae ineunte saeculo XX exploratus est. Constat ex 262 foliis, quae binis columnis conscribuntur, et libros I-XXII Civitatis Dei continet. Ex investigationibus novissimis cum Corbeiensi praesertim in libris I-X congruere videtur; maiore tamen necessitudine cum Frisingensi coniungitur.

1.2.7. Codices Patavini

In bibliotheca Universitatis studiorum Patavinae Hoffmannus duos invenit codices, qui omnes libros Civitatis Dei complectebantur et capitum inscriptiones ostendebant.

1.2.7.1. Codex Patavinus (p)

Cum sub finem saeculi XIV exaratus esset cumque non parvis mendaciis et interpolationibus scribarum scateat, tamen interdum lectiones magni momenti adhibet, quae a plerisque codicibus haud longe absunt.

1.2.7.2. Codex Patavinus (q)

Saeculo XIII conscriptus in codicibus numeratur (etsi lectiones perpaucas utiles adhibeat et ex recentiore et deteriore manavisse satis constet), quod Francisco illi Petrarcae fuisse creditur.

1.2.8. Codices Sanctae Crucis (s, t)

Codices Sanctae Crucis in duos dividuntur: alter (s) libros VIII-X complectitur, alter vero (t) libros XI-XVI. Propter signum scribae conicitur olim unius voluminis ambas esse partes. Hi autem codices ad librorum memoriam parum faciunt⁵⁶.

---

56 Non modo quia mendacia innumerabilia ostendant, sed etiam quod cum deteriorum maiore parte congruunt, ne Dombartius quidem neque editores secuturi iis usi sunt, nisi in perpaucissimis locis emendandis.

2. Codicum maioris ponderis lectiones

Ut horum quattuor librorum stemma statueremus, codices maioris momenti et plerumque paene omnes, qui libros IX-XII continebant, perscrutari necesse fuit. Nunc lectiones, quibus usi sumus, ut stemma constituamus, singillatim exponuntur⁵⁷, posteaque collatio cum omnibus codicibus inspectis adhibebitur.

2.1. Codex Augustani seu Monacensis (A)

2.1.1. Libri IX lectiones

IX, 1, 24 affectionibus // IX, 2, 14 proposuimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 existimatione // IX, 4, 9 agellis // IX, 4, 10 multe ^{ac facunde} eunde scientiae // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 29 iuvandam // IX, 5, 18 locutor ^{orator} // IX, 5, 29 torqueat // IX, 6, 24 fluctuat // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 claudentes // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 subsiciva ^{succidua} // IX, 13, 34 cum *om.* // IX, 14, 25 capacem // IX, 14, 27 posse *om.* // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 5 dignitate // IX, 15, 5 possit⁵⁸ // IX, 15, 6 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 perveniri // IX, 16, 20 contrectare ^{misericordie} // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 vellet // IX, 16, 16 spongearum // IX, 17, 9 corporalia // IX, 17, 12 Plotini // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 17 possint⁵⁹ // IX, 22, 24 et mutabilem // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligenter.

2.1.2. Libri X lectiones

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae // X, 1, 10 possimus // X, 10, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sint // X, 1, 8 Latrariam // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non^{ab} agricultura // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiectivo // X, 2, 21 inlum. intell. // X, 3, 4 suavissimo ad. incenso // X, 3, 5 conspectu // X, 3, 12 qua // X, 4, 20

---

⁵⁷ Ut versus, ubi lectiones praecipuae inveniuntur, indicarem, editionem Dombartii-Kalb anni 1981 usurpavimus (cf. infra *De civitatis Dei praecipuis editionibus*).

⁵⁸ U.v.m. (Cf. p. 204 eiusdem archivi electronici, col. 2.)

⁵⁹ Dombart-Kalb sed perperam.

deferrentur // X, 5, 19 contritus // X, 5, 23 et vult // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab omnibus // X, 6, 9 quo // X, 6, 16 dō votus // X, 6, 25 miserationem // X, 7, 14 sacrificare⁶⁰ // X, 8, 29 nomini Dei // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vere // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari // X, 10, 7 terrerique // X, 11, 19 scribit // X, 11, 33 attribui // X, 11, 1 adtrectatum // X, 11, 2 quoque // X, 11, 18 Osiri // X, 12, 22 rarissimisque // X, 12, 25 vel terra // X, 14, 12 vero *om.* // X, 14, 26 tanta // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 adduxit // X, 16, 33 esse sacrificium // X, 16, 1 huius // X, 17, 23 iordannes // X, 18, 4 dicit // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 invitos // X, 21, 22 e contrario // X, 24, 21 ipsa⁶¹ // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 ipsis // X, 26, 12 theurgicis // X, 26, 5 adnuntiant // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut eo...accedant // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in ea // X, 32, 19 vaticinantibus^{in margine} // X, 32, 24 valitudini // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandum.

2.1.3. Libri XI lectiones

XI, 1, nimis⁶² // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 2, 4 coli delectantur // XI, 2, 21 quoniam // XI, 2, 8 a // XI, 4, 9 tum // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 6 similiter cogitent // XI, 7, 19 ipsius sui⁶³ // XI, 7, 26 natantium atque volantium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 15 existimo...nisi aeterna est (XI, 11, 24) lacuna⁶⁴ // XI, 11, 12 nescientes // XI, 12, 9 provectaque // XI, 13, 7 neque quisquam // XI, 14, 11 effectum // XI, 15, 16 illud...peccatum *om.* // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 providebat // XI, 18, 4 egentes...locupletantes // XI, 19, 5 vulgatissima⁶⁵ // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 lateque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 cohercendo // XI, 23, 19 hic // XI, 23, 19 culpatur // XI, 23, 5 posita // XI, 24, 3 requirantur⁶⁶ // XI, 25, 5 rationalis naturalis // XI, 25, 6 instrinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quia // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 cacuminis // XI, 27, 24 aliud // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 33 in his⁶⁷ // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 31, 12 primum // XI,

60 Dombart-Kalb sed perperam.

61 Vid. p. 230, 2^acol., l. 7).

62 Inde a libro XI usque ad XII capita indicantur. Incipiunt manus recentioris interpolationes.

63 Id ignoravit Dombart.

64 Manu recentiore in margine indicatur.

65 Littera “s” accusativi pluralis litura deletur. Quod cum negligeret, fortasse Dombart erravit.

66 Dombart-Kalb sed perperam.

67 Manu recentiore emendatum (vid. p. 262 archivi electronici, 1^acol.).

32, 26 de quo // XI, 32, 17 ferebatur // XI, 32, 17 aquas // XI, 32, 20 aberrantes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 exaestuante // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverunt // XI, 34, 29 fluidam.

2.1.4. Libri XII lectiones

XII, 1, 33 inmut. // XII, 1, 31 quo // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istis // XII, 5, 15 debebat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita *om.* // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 at // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 repperiri // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquuntur // XII, 13, 21 int[er]m[ed]ia⁶⁸ // XII, 13, 28 occubando // XII, 15, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 fuisse // XII, 16, 34 praterit⁶⁹ // XII, 17, 14 praeterierint⁷⁰ // XII, 18, 13 infinitarum // XII, 18, 31 beatitate // XII, 19, 22 facit // XII, 19, 28 posset // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coepit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 18 posset // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 30 ipsam...feminam // XII, 25, 22, iam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 et mortalium⁷¹ // XII, 28, 7 dicatur⁷².

2.2. Codex Frisingensis (F)

2.2.1. Libri IX lectiones⁷³

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 2 disserens // IX, 4, 31 aestimatione // IX, 4, 10 multe eunde // IX, 4, 29 accidunt // IX, 2, 17 accidunt // IX, 5, 18 loquitur // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 claudentes // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13

---

68 Vocales deletae ne divinari quidem possunt. Dombart autem (idque mirum) putat *interminae* legendum esse, fortasse quo melius ad familiam eorum, qui inter sese consentiunt et lectionem istam dant, sc. Augustanum, accomodaret.

69 Id praetermisit Dombart.

70 Dombart-Kalb sed perperam.

71 Dombart-Kalb sed perperam.

72 Dombart-Kalb sed perperam.

73 Ex libro IX capitum numeri in margine difficillimi lectu indicantur.

deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 subsiciva // IX, 13, 34 cum *om.*⁷⁴ // IX, 14, 24
capacem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 meditationis⁷⁵ // IX, 15, 32
benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 pervenire // IX, 16, 20
contrectare // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 vellent // IX, 17, 9 corporea // IX, 19, 27 cuilibet
hoc // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerunt // IX, 20, 22 non
scientia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 24 et mutabilem // IX, 23,
15 quod // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disceptandum // IX,
23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligentius.

2.2.2. Libri X lectiones

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae *om.* // X, 1, 10 possumus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 20
quod // X, 1, 30 sunt // X, 1, 8 Latrian // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non ab agris // X, 1, 8
consuetudine // X, 1, 23 sui (*pro usu*)⁷⁶ // X, 1, 24 quamvis *om.*⁷⁷ // X, 1, 28 maluerunt // X, 2,
14 obiectio // X, 2, 21 inlum. intell. // X, 3, 4 suavissimo ad. incenso // X, 3, 5 conspectum //
X, 3, 12 qua // X, 3, 20 deferuntur // X, 5, 19 contritus // X, 5, 23 et // X, 5, 3 crederentur // X,
5, 29 ab omnibus // X, 6, 9 que // X, 6, 16 Deo votum // X, 6, 25 miserationem // X, 7, 14
sacrificare // X, 8, 29 nomine Dei // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 34 fatetur // X, 9, 1 vera⁷⁸ // X,
9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari terrerique // X, 11, 9 scribit // X, 11, 33 tribui // X, 11, 1
attrectatum // X, 11, 2 quosque⁷⁹ // X, 11, 18 osiride // X, 12, 22 erarissimisque // X, 12, 25 vel
in terra⁸⁰ // X, 14, 12 vero // X, 14, 26 tota // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 advexit // X, 16, 1
uius⁸¹ // X, 16, 33 sacr. esse // X, 17, 23 Iordanes // X, 18, 4 dicit // X, 18, 4 causae // X, 21, 9
etiam ab...⁸² // X, 21, 22 e contrario // X, 24, 21 ipsam // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26

---

74 Dombart-Kalb sed perperam.

75 Dombart-Kalb sed perperam.

76 Dombart-Kalb praetermiserunt.

77 Dombart-Kalb praetermiserunt.

78 Dombart-Kalb praetermiserunt.

79 Dombart-Kalb sed perperam.

80 Dombart-Kalb praetermiserunt.

81 Dombart-Kalb sed perperam.

82 Legi omnino non potest.

12 theurgicis // X, 26, 8 adnuntiant⁸³ // X, 28, 22 vere // X, 28, 25 praedicans⁸⁴ // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in ea // X, 32, 19 vaticinantibus // X, 32, 24 valetudine // X, 32, 24 satis facimus putando...⁸⁵ // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandum.

2.2.3. Libri XI lectiones

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 20 huius modi // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tunc // XI, 4, 4 isti // XI, 5, 4 si *om.* // XI, 5, 6 similiter ergo cog. // XI, 7, 19 sui ipsius *om.* // XI, 7, 26 natatiliam atque volatiliam // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 nam // XI, 9, 1 septimam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 nec unquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni...ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 23, 19 hic // XI, 23, 4 posito // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 natur. ration. // XI, 25, 6 strinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quando⁸⁶ // XI, 26, 25 habeo (*pro ab eo*) // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 28, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 culminis // XI, 27, 24 aliud // XI, 28, 32 ipsa // XI, 28, 7 ut // XI, 29, 3 esse unam substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 summam // XI, 32, 12 primum // XI, 32, 26 quod // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 aberrantes⁸⁷ // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 estuantem⁸⁸ // XI, 33, 16 indagare // XI, 33, 21 aborruimus⁸⁹ // XI, 34, 11 putaverunt // XI, 34, 29 fluvidam.

2.2.4. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 velut // XII, 1, 33 inmutabile // XII, 1, 31 quo // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istis // XII, 5, 15 debebat // XII, 6, 30 nuncupetur // XII, 6, 21 ita⁹⁰ // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22

---

83 Dombart-Kalb praetermiserunt.

84 Dombart-Kalb praetermiserunt.

85 Dombart-Kalb praetermiserunt.

86 Dombart-Kalb praetermiserunt.

87 Dombart-Kalb praetermiserunt.

88 Dombart-Kalb praetermiserunt.

89 Dombart-Kalb praetermiserunt.

90 Inde a folio 180 alia invenitur manus.

qui // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 30 mutabiliter // XII, 10, 26 repperiri // XII, 11, 14 continent etiam // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 occubando // XII, 14, 4 ambulat // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierunt // XII, 18, 13 infinitarum // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 vel *om.*⁹¹ // XII, 19, 28 possit // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 22 coeperit // XII, 21, 31 possint // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 30 ipsa // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerint // XII, 27, 30 immortalium // XII, 28, 7 dicitur.

2.3. Codex Ratisbonensis (p) lectiones

2.3.1. Libri IX lectiones

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 proposuimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 existimatione // IX, 4, 10 multe scientie // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 claudentes // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 succidua⁹² // IX, 13, 34 cum *om.*⁹³ // IX, 14, 25 capacem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 pervenire⁹⁴ // IX, 16, 20 contrectari // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 ut vellent // IX, 16, 16 spongiarum⁹⁵ // IX, 17, 9 corporalia⁹⁶ // IX, 17, 12 Plotini // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet hoc // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuere // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligentius.

---

91 Dombart-Kalb praetermiserunt.

92 Dombart-Kalb praetermiserunt.

93 Dombart-Kalb praetermiserunt.

94 Dombart-Kalb praetermiserunt.

95 Dombart-Kalb praetermiserunt.

96 Dombart-Kalb praetermiserunt.

2.3.2. Libri X lectiones

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 excitatae⁹⁷ // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sint // X, 1, 8 Latrian // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 23 usu⁹⁸ // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiecto // X, 2, 21 inl. intell. // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso // X, 3, 5 conspectum // X, 3, 12 qua // X, 4, 20 deferuntur // X, 5, 19 contribulatus // X, 5, 23 et // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab hominibus⁹⁹ // X, 6, 9 quod // X, 6, 16 devotus // X, 6, 25 misericordiam // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 29 nomini Dei // X, 8, 29 crepuerunt¹⁰⁰ // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vera // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiuvari tererique¹⁰¹ // X, 11, 19 scripsit // X, 11, 33 attribui non posse // X, 11, 1 atrectatum // X, 11, 2 quoque // X, 11, 15 enim¹⁰² // X, 11, 18 osiride // X, 12, 22 rarissimisque¹⁰³ // X, 12, 25 vel in terra // X, 14, 12 vero // X, 14, 26 tota // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 advexit // X, 16, 1 huius modi // X, 16, 33 sacrificium esse // X, 17, 23 iordanis // X, 18, 4 dicit¹⁰⁴ // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 ab invitis // X, 24, 21 ipsam // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 12 theurgis // X, 26, 8 nuntiant¹⁰⁵ // X, 28, 22 bene est // X, 28, 25 aut eo — accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 13 etiam¹⁰⁶ // X, 32, 24 in ea // X, 32, 19 vaticinationibus // X, 32, 24 valetudines¹⁰⁷ // X, 32, 24 satis fecimus refutando // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandam¹⁰⁸.

2.3.3. Libri XI lectiones

XI, 1, 13 nimis¹⁰⁹ // X, 1, 20 huius modi // X, 1, 23 concupivimus // X, 1, 4 coli

---

97 Dombart-Kalb praetermiserunt.

98 Dombart-Kalb praetermiserunt.

99 Dombart-Kalb praetermiserunt.

100 Dombart-Kalb praetermiserunt.

101 Dombart-Kalb praetermiserunt.

102 Dombart-Kalb praetermiserunt (pro etiam).

103 Dombart-Kalb praetermiserunt.

104 Dombart-Kalb praetermiserunt.

105 Dombart-Kalb praetermiserunt.

106 Dombart-Kalb praetermiserunt (pro enim).

107 Dombart-Kalb sed perperam.

108 Dombart-Kalb praetermiserunt.

109 Dombart-Kalb praetermiserunt.

delectantur¹¹⁰ // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tum // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter cogitent // XI, 7, 18 in cognitione // XI, 7, 26 natantium atque volantium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 locuntur¹¹¹ // XI, 9, 15 *inde a* existimo : XI, 11 *textus deest* // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 neque quisquam // XI, 14, 11 effectum¹¹² // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 providebat¹¹³ // XI, 18, 4 egentes // XI, 18, 4 locupletantes // XI, 19, 5 vulgatissima // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 lateque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 cohercendo // XI, 23, 19 hinc¹¹⁴ // XI, 23, 4 posita // XI, 24, 3 requirentur // XI, 25, 5 rationalis naturalis // XI, 25, 6 instrinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quia // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 23 totum // XI, 27, 24 cum in his // XI, 27, 24 aliud // XI, 28, 26 mores // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 summam // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 ferebatur super aquas // XI, 32, 20 aberrantes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 exestuantem¹¹⁵ // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluidam.

2.3.4. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inmutabile // XII, 1, 31 quo // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istis // XII, 5, 15 debeat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita *om.*¹¹⁶ // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 at // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 idem repperiri // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 12, 30 relinquuntur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 occumbendo // XII, 14, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint¹¹⁷ // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 facit // XII, 19, 28 posset // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 20 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coepit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 28 posset // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23,

---

110 Dombart-Kalb praetermiserunt.

111 Dombart-Kalb praetermiserunt.

112 Dombart-Kalb praetermiserunt.

113 Dombart-Kalb praetermiserunt.

114 Dombart-Kalb sed perperam.

115 Dombart-Kalb praetermiserunt.

116 Dombart-Kalb praetermiserunt.

117 Dombart-Kalb sed perperam.

31 plurimum // XII, 24, 20 numquid...hominis // XII, 24, 30 ipsam certe facere seminam // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 et immortalium // XII, 28, 7 dicetur.

2.4. Codex Corbeiensis (C)

2.4.1. Libri IX lectiones

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 aestimatione // IX, 4, 9 multae unde // IX, 4, 29 accedunt // IX, 4, 17 accedunt // IX, 5, 13 est *om.* // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 18 torqueat // IX, 6, 24 fluctuaret // IX, 7, 18 perhibeant¹¹⁸ // IX, 7, 25 Gradum // IX, 8, 1 gaudentes // IX, 8, 6 sufficiendam prolem // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii *om.* // IX, 12, 14 subsicava // IX, 13, 34 cum // IX, 14, 24 compotem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut et etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 possit // IX, 15, 12 persistet¹¹⁹ // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 16, 20 contrectari // IX, 16, 23 sensum // IX, 16, 32 vellet // IX, 16, 16 sphonegarum¹²⁰ // IX, 17, 9 corporalia // IX, 17, 12 Platonis // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 quilibet haec // IX, 19, 28 voluisset // IX, 20, 9 ob scientiam // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia, sed superbia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possint // IX, 22, 23 et mutabilem *om.* // IX, 23, 5-14 textum *om.* // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuerint¹²¹ // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligentius.

2.5. Codex Parisinus n.2050 (a)

2.5.1. Libri IX lectiones

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 16 disserens // IX, 4, 31 aestimatione // IX, 4, 9 multae ac facundae // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accedit // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 25 gravem // IX, 8, 1 plaudentes // IX, 8, 6 sufficienda prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 succisiva // IX, 13, 34 cum *om.* // IX, 14, 24

---

118 Dombart-Kalb praetermiserunt.

119 Dombart-Kalb praetermiserunt.

120 Dombart-Kalb sed perperam.

121 Dombart-Kalb sed perperam.

capacem // IX, 14, 27 posse *om.*¹²² // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 perveniri // IX, 16, 20 contrectari // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 ut vellent // IX, 16, 16 fongearum // IX, 17, 9 corporea // IX, 17, 12 Plotini // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet // IX, 19, 27 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 15 quo // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disputandum // IX, 23, 22 in sequenti // IX, 23, 22 diligentius.

2.5.2. Libri X lectiones

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 cogitatae // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sunt // X, 1, 8 Latrion // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiecto // X, 2, 21 illuminante intelligibiliter // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso // X, 3, 5 conspectu // X, 3, 12 quia // X, 4, 20 deferrentur // X, 5, 19 contribulatus // X, 5, 23 et // X, 5, 3 credentur¹²³ // X, 5, 29 ab hominibus // X, 6, 9 quo // X, 6, 16 Deo votus // X, 6, 25 misericordiam // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 29 nomine Dei // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vera // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari terrerique¹²⁴ // X, 11, 19 scripsit¹²⁵ // X, 11, 33 tribui // X, 11, 1 attrectatum // X, 11, 2 quosque // X, 11, 18 Osiride¹²⁶ // X, 12, 17-25 et terra...quibus ad se deest textus¹²⁷ // X, 14, 12 vero // X, 14, 11 deberi // X, 14, 26 advexit // X, 16, 33 sacrificia esse // X, 17, 23 iordanis // X, 18, 4 dicet // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 invitos // X, 21, 22 e contrarium // X, 24, 21 ipsam // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 13 theurgis // X, 26, 8 nuntiant // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut eo penitus non accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabilem¹²⁸ // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in eam // X, 32, 19 vaticinantibus // X, 32, 24 valetudines¹²⁹ // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandum.

---

122 Dombart-Kalb sed perperam.

123 Dombart-Kalb praetermiserunt.

124 Dombart-Kalb praetermiserunt.

125 Dombart-Kalb praetermiserunt.

126 Dombart-Kalb praetermiserunt.

127 Dombart-Kalb praetermiserunt.

128 Dombart-Kalb praetermiserunt.

129 Dombart-Kalb sed perperam.

2.5.3. Libri XI lectiones

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 23 concupimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 4, 9 tunc // XI, 5, 31 istis // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter *om.*¹³⁰ // XI, 7, 19 cognitione sui ipsius // XI, 7, 26 natatiliu atque volatiliu // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septenariam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 nec unquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 8 voluptate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas¹³¹ // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posita // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 strinximus // XI, 25, 13 indagandae // XI, 26, 25 qua // XI, 26, 29 id *om.* // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 culminis altius // XI, 28, 31 ipsa // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 13 summam // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 aberrantes // XI, 33, 17 apertissime // XI, 33, 6 exaestuante¹³² // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimamus // XI, 33, 18 indagare // XI, 34, 11 putaverunt // XI, 34, 29 fluvidam.

2.5.4. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 incommutabile¹³³ // XII, 1, 31 quod // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istius // XII, 5, 15 debeat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita *om.* // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 quia // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 aut // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 reperiri^{reparari} // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 11, 25 computarentur¹³⁴ // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 occumbendo // XII, 14, 4 ambulant // XII, 15, 15 qua // XII, 15, 10 fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 finitarum // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 21 infirmitatem¹³⁵ // XII, 19, 22 fecit // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21

---

130 Dombart-Kalb praetermiserunt.

131 Dombart-Kalb praetermiserunt.

132 Dombart-Kalb praetermiserunt.

133 Dombart-Kalb praetermiserunt.

134 Dombart-Kalb praetermiserunt.

135 Dombart-Kalb praetermiserunt.

coeperit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 18 possit // XII, 22, 3 damulae¹³⁶ // XII, 22, 20 omne // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 20 nam — hominis // XII, 24, 30 ipsa quoque facere semina // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 immortalium // XII, 28, 7 alio loco quantum me Deus adiuverit dicam.

2.6. Codex Parisinus n.11638 (e)

2.6.1. Libri IX lectiones

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 aestimatione // IX, 4, 10 multae ac facundae // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 29 torquet // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 plaudentes // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 13 subsiciva // IX, 13, 34 cum *om.* // IX, 14, 24 capacem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 pervenire // IX, 16, 20 contrectari // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 16 spongearum // IX, 17, 9 corporalia // IX, 17, 12 Plotini // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 quilibet // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti¹³⁷ // IX, 23, 22 diligentius.

2.6.2. Libri X lectiones

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sint // X, 1, 8 Latrian // X, 1, 15 servitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 7 consuetudine // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 abiecto // X, 2, 21 inluminante intelligibiliter // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso // X, 3, 5 conspectu // X, 3, 12 quia¹³⁸ // X, 4, 20 deferuntur // X, 5, 19 contribulatus // X, 5, 23 et // X, 5, 29 ab omnibus // X, 6, 9 quod // X, 6, 16 Deo votus // X, 6, 25 miserationem // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 29 nomini // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vera¹³⁹ // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7

---

136 Dombart-Kalb praetermiserunt.

137 U.v.m.

138 Dombart-Kalb praetermiserunt.

139 Dombart-Kalb praetermiserunt.

adiurari terrerique¹⁴⁰ // X, 11, 19 scribit // X, 11, 33 tribui // X, 11, 1 adtrectatum // X, 11, 2 quosque // X, 12, 22 rarissimisque // X, 12, 25 vel in terra¹⁴¹ // X, 14, 26 vero // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 advexit // X, 16, 33 esse sacrificium // X, 17, 23 iordanis // X, 18, 4 dicit¹⁴² // X, 18, 4, causae // X, 21, 9 ab invitis // X, 24, 21 ipsa¹⁴³ // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 12 theurgicis // X, 26, 8 adnuntiant¹⁴⁴ // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut eo poenitus non accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in eam // X, 32, 19 vaticinantibus // X, 32, 24 valitudini¹⁴⁵ // X, 32, 24 satisfacimus refutando¹⁴⁶ // X, 32, 20 servandum.

2.6.3. Libri XI lectiones

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tunc // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter cogitant // XI, 7, 18 in cognitione sui ipsius // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes // XI, 13, 7 nec quisquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 volutate¹⁴⁷ // XI, 17, 6 providebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 lateque // XI, 21, 16 contuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posita // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 strinximus // XI, 25, 13 indigandae¹⁴⁸ // XI, 26, 25 quia // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 cacuminis aliud // XI, 28, 31 quae ipse¹⁴⁹ // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo¹⁵⁰ // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 abhorrentes // XI, 33, 17 apertissime // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 21 abhorruimus // XI,

---

140 Dombart-Kalb praetermiserunt.

141 Dombart-Kalb sed perperam.

142 Dombart-Kalb praetermiserunt.

143 Dombart-Kalb sed perperam.

144 Dombart-Kalb praetermiserunt.

145 Dombart-Kalb praetermiserunt.

146 Dombart-Kalb praetermiserunt.

147 Dombart-Kalb sed perperam.

148 Dombart-Kalb sed perperam.

149 Dombart-Kalb praetermiserunt.

150 Dombart-Kalb sed perperam.

34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluvidam.

2.6.4. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inmutabile // XII, 1, 31 quo // XII, 3, 11 quia // XII, 3, 22 istis¹⁵¹ // XII, 5, 15 debeat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 at // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 reperiri // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquuntur // XII, 13, 21 interminatae // XII, 13, 28 occubando // XII, 14, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 infinitarum // XII, 18, 14 beatitudine // XII, 19, 28 posset // XII, 19, 28 provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habemus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 18 posset // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 20 textum adhibet // XII, 24, 30 ipsa facere semina // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 et immortalium // XII, 28, 8 dicitur.

2.7. Codex Parisinus n. 2051 (b)

2.7.1. Libri IX lectiones

IX, 1 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 13 existimatione // IX, 4, 10 multae ac facundae // IX, 4, 29 accedunt¹⁵² // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 18 locutor // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 25 Graium // IX, 8, 1 fruentes¹⁵³ // IX, 8, 6 sufficiens prole // IX, 9, 13 deiecti // IX, 12, 13 fastigii // IX, 13, 34 cum *om.* // IX, 14, 24 capacem // IX, 14, 27 posse *om.* // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 bonitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* // IX, 15, 24 pervenire // IX, 16, 20 contrectatione¹⁵⁴ // IX, 16, 23 sensum // IX, 16, 32 ut vellent // IX, 16, 16 spongiarum¹⁵⁵ // IX, 17, 9 corporea¹⁵⁶ // IX, 17, 12 Platonis // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet hoc // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem //

---

151 Dombart-Kalb praetermiserunt.

152 Dombart-Kalb praetermiserunt.

153 Dombart-Kalb sed perperam.

154 Dombart-Kalb praetermiserunt.

155 Dombart-Kalb praetermiserunt.

156 Dombart-Kalb praetermiserunt.

IX, 23, 15 quod¹⁵⁷ // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti diligentius.

2.7.2. Libri X lectiones

X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae // X, 1, 10 possumus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sint // X, 1, 8 Latrian // X, 1, 15 sevitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 8 consuetudine // X, 1, 24 quamvis // X, 1, 28 maluerunt // X, 2, 14 obiecto // X, 2, 22 illuminante intelligibiliter // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso // X, 3, 12 qua // X, 4, 20 deferuntur // X, 5, 19 contritus // X, 5, 23 et // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab hominibus // X, 6, 9 quo // X, 6, 16 Deo devotus // X, 6, 25 misericordiam¹⁵⁸ // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 29 istius nomine // X, 8, 7 crebuerunt // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 1 vera // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurarique (*teneri om.*) // X, 11, 19 scripsit // X, 11, 33 tribui // X, 11, 1 adtrectatum // X, 11, 2 quosque // X, 11, 18 Osiride¹⁵⁹ // X, 12, 22 rarisque // X, 12, 25 vel in terra // X, 14, 12 vero // X, 14, 26 tanta // X, 16, 11 delibari // X, 16, 26 advexit // X, 16, 1 huius modi // X, 16, 33 sacrificium esse // X, 17, 23 iordanis // X, 18, 4 causae // X, 21, 4 ab invitis // X, 21, 22 a contrario // X, 24, 21 ipsam¹⁶⁰ // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 12 theurgis // X, 26, 8 praenuntiant¹⁶¹ // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut — accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in eam // X, 32, 19 vaticinationibus // X, 32, 24 satisfacimus refutando // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 servandum.

2.7.3. Libri XI lectiones

XI, 1, 13 valde // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tunc // XI, 5, 31 istis // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter cogitent // XI, 7, 18 cognitione sui // XI, 7, 26 natatiliium atque volatiliium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septimam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13

---

157 Dombart-Kalb praetermiserunt.

158 Dombart-Kalb sed perperam.

159 Dombart-Kalb praetermiserunt.

160 Dombart-Kalb praetermiserunt.

161 Dombart-Kalb praetermiserunt.

^{ne}scientes¹⁶² // XI, 12, 9 propectu^{vel profectu} ¹⁶³ // XI, 13, 7 neque quisquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 17, 6 voluptate // XI, 17, 6 praevidebat¹⁶⁴ // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas¹⁶⁵ // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 contuitu // XI, 22, 26 coherendo¹⁶⁶ // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posito // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 strinximus // XI, 26, 25 qua // XI, 26, 29 id *om.* // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationalia // XI, 27, 24 culminis aliud // XI, 28, 31 ipsa // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 summam // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 oberrantes¹⁶⁷ // XI, 33, 17 apertissime // XI, 33, 6 aestuantem // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluidam.

2.7.4. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inconmutabile // XII, 1, 31 quod // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istius // XII, 5, 15 debeat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 atque sit // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 quia¹⁶⁸ // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 22 aut // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 reperiri // XII, 11, 14 continent etiam // XII, 11, 25 computentur // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminatae // XII, 13, 28 occupando¹⁶⁹ // XII, 14, 4 ambulat // XII, 15, 15 quam // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 finitarum // XII, 18, 14 beatitatem¹⁷⁰ // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 fecit // XII, 19, 25 fecit // XII, 19, 25 posset providere // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 8 possit // XII, 22, 3 damnulae // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 20 num quidem aliud sufflare quam flatum — hominis // XII, 24, 30 ipsa semina // XII, 25, 22 tamen non // XII, 26, 18

---

162 Dombart-Kalb praetermiserunt.

163 Dombart-Kalb praetermiserunt.

164 Dombart-Kalb sed perperam.

165 Dombart-Kalb praetermiserunt.

166 Dombart-Kalb praetermiserunt.

167 Dombart-Kalb praetermiserunt.

168 U.v.m.

169 Dombart-Kalb praetermiserunt.

170 Dombart-Kalb praetermiserunt.

suaviter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 etiam immortalium¹⁷¹ // XII, 28, 8 alio loco, quantum me Deus adiuverit, dicam.

2.8. Codex Veronensis (V)

2.8.1. Libri XI lectiones

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 23 concupimus¹⁷² // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a *om.* // XI, 4, 10 tunc // XI, 4, 13 auctores // XI, 4, 24 faciendum // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter cogitent // XI, 5, 20 novitate // XI, 5, 27 in comparationem // XI, 7, 19 cognitionem sui ipsius // XI, 7, 26 natatiliium atque volatiliium // XI, 9, 9 conabor // XI, 9, 10 dicuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septimam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes¹⁷³ // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 nequisquam¹⁷⁴ // XI, 14, 11 affectum¹⁷⁵ // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissimas // XI, 21, 2 praeficit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 contuitu // XI, 22, 26 coerendo // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posito // XI, 23, 3 requirantur // XI, 25, 5 rationalis naturalis // XI, 25, 6 instriximus // XI, 25, 14 indagandae // XI, 26, 25 qua¹⁷⁶ // XI, 26, 29 id *om.* // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 irrationalia // XI, 27, 24 cacuminis aliud // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse substantiam // XI, 30, 7 simul quae (deinceps *om.*)¹⁷⁷ // XI, 30, 8 pergerent // XI, 30, 12 summum // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 superferebatur super aquam // XI, 32, 20 abhorrentes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 aestuantem // XI, 33, 11 bona // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluvidam.

2.8.2. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inmutabile¹⁷⁸ // XII, 3, 11 qua // XII, 4, 22 isti ipsi¹⁷⁹ // XII, 5, 15

---

171 Dombart-Kalb praetermiserunt.

172 U.v.m.

173 Dombart-Kalb sed perperam (!).

174 U.v.m.

175 Dombart-Kalb sed perperam (!).

176 Dombart-Kalb sed perperam.

177 Dombart-Kalb sed perperam (!).

178 Dombart-Kalb sed perperam (!).

179 Dombart-Kalb sed perperam.

debeant > debebant // XII, 6, 32 nuncupetur // XII, 6, 21 ita // XII, 6, 22 qui // XII, 8, 12 incorporaliter // XII, 9, 21 at¹⁸⁰ // XII, 9, 30 mutabiliter // XII, 10, 26 repperi // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 12, 30 relinquuntur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 obcubando // XII, 14, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quam // XII, 15 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 finitarum // XII, 18, 14 beatitudine // XII, 19, 31 infirmitatem // XII, 19, 22 facit // XII, 20, 28 ista // XII, 20, 29 *legi omnino non potest* // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habuerimus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possunt // XII, 21, 18 posset // XII, 22, 3 damnulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurium // XII, 24, 20 nam — hominis // XII, 24, 30 ipsa facere semina // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 sapienter // XII, 27, 12 vixerint // XII, 27, 30 et immortalium // XII, 28, 7 dicetur.

2.9. Codex Matritensis (R)

2.9.1. Libri IX lectiones

IX, 1, 24 affectibus // IX, 2, 14 promissimus // IX, 3, 6 disserens // IX, 4, 31 existimatione // IX, 4, 10 multae eiusdem scientiae // IX, 4, 29 accidunt // IX, 4, 17 accidunt // IX, 5, 18 loquutor // IX, 5, 29 torqueat // IX, 7, 5 hominum // IX, 7, 25 gradum // IX, 8, 1 claudentes // IX, 8, 6 sufficiens // IX, 9, 13 deieci // IX, 9, 12 fastigii // IX, 12, 13 fastigii // IX, 12, 14 subsiciva // IX, 13, 34 cum // IX, 14, 24 capacem // IX, 14, 27 posse // IX, 14, 2 ut etiam // IX, 15, 17 mediationis // IX, 15, 32 benignitate // IX, 15, 5 posset // IX, 15, 24 bonum *om.* perveniri // IX, 16, 20 contrectare // IX, 16, 23 sensu // IX, 16, 32 ut vellent // IX, 16, 16 spongiarum // IX, 17, 12 corporea // IX, 17, 12 Platonis // IX, 17, 26 coaptatus // IX, 19, 27 cuilibet hoc // IX, 19, 28 voluisse // IX, 20, 9 ab scientia // IX, 20, 17 satis egerint // IX, 20, 22 non scientia // IX, 21, 1 ante tempus *om.* // IX, 21, 17 possent // IX, 22, 23 et mutabilem // IX, 23, 15 quod // IX, 23, 25 ante tempus *om.* // IX, 23, 14 debuerunt // IX, 23, 25 disceptandum // IX, 23, 22 in sequenti diligentius.

2.9.2. Libri X lectiones

X, 1, 31 certe // X, 1, 1 dum // X, 1, 2 concitatae *om.* // X, 1, 10 possimus // X, 1, 15 lumine illius // X, 1, 19 quod // X, 1, 30 sunt // X, 1, 8 Luatrian // X, 1, 15 serbitus // X, 1, 29 non ab agricultura // X, 1, 24 vocant quamvis *om.* // X, 1, 28 malluerunt // X, 2, 4 obiectaio // X, 2, 21

---

180 U.v.m.

inluminante *om.* // X, 3, 4 suabissimo adolemus incenso // X, 3, 5 conspectu // X, 3, 12 qua // X, 4, 20 deferuntur // X, 5, 19 contribulatus^{contritus} // X, 5, 23 et // X, 5, 3 crederentur // X, 5, 29 ab omnibus // X, 6, 9 quod // X, 6, 16 devotus // X, 6, 25 miserationem // X, 7, 14 sacrificari // X, 8, 2 nomini Dei // X, 8, 7 crebruerunt // X, 9, 17 quondam // X, 9, 32 fatetur // X, 9, 25 adiuratas // X, 10, 7 adiurari terrerique // X, 11, 19 scribit // X, 11, 33 attribui // X, 11, 1 adtrectandum // X, 11, 18 Osiride // X, 12, 22 rarissimisque // X, 12, 25 vel terra // X, 14, 12 vero // X, 14, 26 tota // X, 16, 11 deberi // X, 16, 26 advexit // X, 17, 1 huius modi // X, 16, 33 sacrificium esse // X, 17, 23 Iordanis // X, 18, 4 dicet // X, 18, 4 causae // X, 21, 9 ab invitis // X, 21, 22 e contrario // X, 24, 21 ipsam // X, 25, 18 quia // X, 25, 5 illis // X, 26, 13 theurgicis // X, 26, 8 nuntiant // X, 28, 22 bene // X, 28, 25 aut — accedant // X, 29, 25 praedicas // X, 29, 16 mutabile // X, 32, 20 manifestus // X, 32, 24 in ea // X, 32, 19 vaticinantibus // X, 32, 24 valetudine // X, 32, 24 satisfecimus refutando // X, 32, 27 conscripti sunt // X, 32, 30 serbandum.

2.9.3. Libri XI lectiones

XI, 1, 13 laudavilis nimis // XI, 1, 23 concupivimus // XI, 1, 4 delectantur coli // XI, 2, 21 quoniam // XI, 3, 8 a // XI, 4, 9 tunc // XI, 5, 31 isti // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter ergo cogitent // XI, 7, 18 in cognitione sui ipsius // XI, 7, 26 natantium atque volantium // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septenariam // XI, 10, 15 itaque // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 profectuque // XI, 13, 7 nec unquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluntate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 6 vulgatissimas // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 contuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 23, 19 hinc // XI, 23, 4 posito // XI, 23, 3 requirantur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 isstrinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quando // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor // XI, 27, 18 inrationalia // XI, 27, 24 culminis aliud // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse unam substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 summa // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 superferebatur super aquas // XI, 32, 20 oberrantes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 exestuantem // XI, 33, 11 bonam voluntatem // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 aborruimus // XI, 34, 1 putaberunt // XI, 34, 29 fluvidam.

2.9.4. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 vel // XII, 1, 33 inmutabile // XII, 1, 31 quod // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istis // XII, 5, 15 debebat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 utique // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 22 at // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 repperiri // XII, 11, 14 continet etiam // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminae // XII, 13, 28 occubando // XII, 14, 4 ambulabunt // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 17, 13 infinitarum // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 facit // XII, 19, 28 posset provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coepit // XII, 21, 31 possint // XII, 21, 18 posset // XII, 22, 3 damulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurimum // XII, 24, 21 nam — hominis // XII, 24, 30 ipsa facere semina // XII, 25, 22 tam non // XII, 26, 18 suabiter // XII, 27, 12 vixerunt // XII, 27, 30 et immortalium // XII, 28, 7 diceretur.

2.10. Codex Sangallensis (G)

2.10.1. Libri XI lectiones

XI, 1, 13 nimis // XI, 1, 23 cupimus¹⁸¹ // XI, 1, 4 coli delectantur // XI, 2, 21 quoniam // XI, 4, 8 a // XI, 5, 9 tunc // XI, 5, 31 istis // XI, 5, 4 si // XI, 5, 6 similiter ergo cogitent¹⁸² // XI, 7, 19 cognitione sui ipsius // XI, 7, 26 natatiliu atque volatiliu // XI, 9, 9 curabo // XI, 9, 10 loquuntur // XI, 9, 22 numquidnam // XI, 9, 1 septimam // XI, 10, 15 utique // XI, 11, 13 nescientes // XI, 12, 9 propectuque // XI, 13, 7 nec unquam // XI, 14, 11 affectum // XI, 16, 4 in // XI, 16, 8 voluptate // XI, 17, 6 praevidebat // XI, 18, 4 egeni ditantes // XI, 19, 5 vulgatissima¹⁸³ // XI, 21, 2 prospicit // XI, 21, 4 alteque // XI, 21, 16 intuitu // XI, 22, 26 coercendo // XI, 22, 19 hinc // XI, 22, 4 posito // XI, 23, 3 requiruntur // XI, 25, 5 naturalis rationalis // XI, 25, 6 strinximus // XI, 25, 13 inveniendae // XI, 26, 25 quia // XI, 26, 29 id // XI, 26, 10 si fallor quia igitur // XI, 27, 18 inrationabilia // XI, 27, 24 cacuminis aliud // XI, 28, 31 ipse // XI, 28, 7 et // XI, 29, 3 esse unam substantiam // XI, 30, 7 simul // XI, 30, 12 in summam // XI, 31, 12 primum // XI, 32, 26 de quo // XI, 32, 17 ferebatur super aquas // XI,

---

181 Dombart-Kalb praetermiserunt.

182 Dombart-Kalb praetermiserunt.

183 Dombart-Kalb praetermiserunt.

32, 20 abhorrentes // XI, 33, 17 aptissime // XI, 33, 6 aestuantem // XI, 33, 11 bonam // XI, 33, 16 existimavimus // XI, 33, 18 indagare // XI, 33, 21 abhorruimus // XI, 34, 11 putaverint // XI, 34, 29 fluvidam.

2.10.2. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 et // XII, 1, 33 autem inmutabile // XII, 3, 11 quia // XII, 4, 22 istius // XII, 5, 15 debebat // XII, 6, 30 nuncupatur // XII, 6, 21 ita *om.* // XII, 6, 25 qua visa // XII, 6, 22 quumque¹⁸⁴ // XII, 8, 12 incomparabiliter // XII, 9, 21 aut si // XII, 9, 30 mortaliter // XII, 10, 26 repperiri // XII, 11, 14 continet etiam¹⁸⁵ // XII, 11, 25 computantur // XII, 12, 30 relinquatur // XII, 13, 21 interminatae¹⁸⁶ // XII, 13, 28 occubando // XII, 14, 4 ambulat // XII, 15, 15 quia // XII, 15, 10 semper fuisse // XII, 16, 34 praeterit // XII, 17, 14 praeterierint // XII, 18, 13 finitarum // XII, 18, 14 beatitate // XII, 19, 31 infinitatem // XII, 19, 22 fecit // XII, 19, 28 posset provideret // XII, 20, 3 ita // XII, 20, 29 conexione // XII, 21, 30 indagare // XII, 21, 4 habebimus // XII, 21, 21 coeperit // XII, 21, 31 possent¹⁸⁷ // XII, 21, 18 possit // XII, 22, 3 dammulae // XII, 22, 20 omnino // XII, 23, 31 plurium // XII, 24, 20 nam — hominis // XII, 24, 30 ipsa facere semina // XII, 25, 22 tamen // XII, 26, 18 suaviter // XII, 27, 12 vixerint // XII, 27, 30 et *om.* immortalium // XII, 28, 7 dicitur.

---

184 U.v.m.

185 Dombart-Kalb praetermiserunt.

186 Dombart-Kalb sed perperam.

187 Dombart-Kalb praetermiserunt.

3. Conclusiones

Cum cuiusque libri lectiones superiore loco satis monstrassemus, oportet ex iis testimoniis colligamus exque nostris collationibus necessitudinem horum codicum exponamus.

3.1. Libri IX lectiones

IX, 1, 24 affectionibus A F affectibus C R ρ a b e // IX, 2, 14 proposuimus A ρ promissimus C F R a b e // IX, 3, 6 disserens C A F R ρ a b e // IX, 4, 31 existimatione A R ρ aestimatione C F a b e // IX, 4, 10 multe ^{ac facunde} eunde scientiae A multe eunde F multe scientie ρ multae unde C multae ac facundae a b e multae eiusdem scientiae R // IX, 4, 29 accidunt A F ρ a e accedunt C R b // IX, 4, 17 accidunt A F R ρ b e accedunt C a // IX, 5, 29 iuvandam A // IX, 5, 18 locutor ^{orator} A loquitur F locutor C a b e loquutor R // IX, 5, 29 torqueat C A F R ρ a b torquet e // IX, 6, 24 fluctuat A fluctuaret C // IX, 7, 25 Graium A F ρ b e gradum C R gravem a // IX, 8, 1 claudentes A F R ρ gaudentes C plaudentes a e fruentes b // IX, 8, 6 sufficiens prole A F R ρ a b e sufficiens prolem C // IX, 9, 13 deieci C A F R ρ a b e // IX, 12, 13 fastigii A F R ρ a b e *om.* C // IX, 12, 14 subsiciva ^{succidua} A subsiciva F R e succidua ρ subsicava C succisiva a // IX, 13, 34 cum *om.* A F ρ a b e cum C R // IX, 14, 25 capacem A F R ρ a b e compotem C // IX, 14, 27 posse *om.* A a b posse C V F ρ e // IX, 14, 2 ut etiam A F R ρ a b ut et etiam C // IX, 15, 17 mediationis C A R ρ a b e meditationis F // IX, 15, 5 dignitate A e benignitate C F R ρ a e bonitate b // IX, 15, 5 possit A C posset V F ρ a b e // IX, 15, 24 bonum *om.* C A F R ρ a b e // IX, 15, 24 perveniri A R a pervenire F ρ b e // IX, 16, 20 contrectare ^{miscerique} A contrectare F R contrectari C ρ a e contrectatione b // IX, 16, 23 sensu A F R ρ a e sensum C b // IX, 16, 32 vellent C A F R ρ a b // IX, 16, 16 spongearum A F e spongiarum R ρ b sphonegarum C fongearum a // IX, 17, 9 corporalia C A ρ e corporea F R a b // IX, 17, 12 Plotini A F ρ a e Platonis C R b // IX, 17, 26 coaptatus C A F R ρ a b e // IX, 19, 27 cuilibet hoc A F R ρ a b quilibet haec C quilibet e // IX, 19, 28 voluisse A F R ρ a b e voluisset C // IX, 20, 9 ab scientia A F R ρ a b e ob scientiam C // IX, 20, 17 satis egerint C A R ρ a b e satis egerunt F // IX, 20, 22 non scientia A F R ρ a b e non scientia sed superbia C // IX, 21, 17 possint C A possent F R ρ a b e // IX, 22, 24 et mutabilem A F R ρ a b e *om.* C // IX, 23, 15 quod C A F R ρ b quo a // IX, 23, 14 debuerunt A F R ρ a b debuerint C // IX, 23, 25 disceptandum C A F R a b e // IX, 23, 22 in sequenti C A F R a b e // IX, 23, 22 diligenter A diligentius C F R ρ a b e.

3.2. Libri X lectiones

X, 1, 1 dum A F R ρ a b e // X, 1, 2 concitatae A R b e *om.* F excitatae ρ cogitatae a // X, 1, 10 possimus A F R ρ a e possumus b // X, 10, 15 lumine illius A F R ρ a b e // X, 1, 19 quod A F R ρ a b // X, 1, 30 sint A ρ b e sunt F R a // X, 1, 8 Latriam A Latrian F ρ a b e Luatrian R // X, 1, 15 servitus A F ρ a b e serbitus V // X, 1, 29 non ab agricultura A R ρ a b e non ab agris F // X, 1, 8 consuetudine A F ρ a b e // X, 1, 24 quamvis A ρ a b e *om.* F R // X, 1, 28 maluerunt A F ρ a b e malluerunt R // X, 2, 14 obiectivo A obiecto ρ a b e obiectaio R // X, 2, 21 inluminante intelligibiliter A F ρ a b e inluminante *om.* R // X, 3, 4 suavissimo adolemus incenso A F R ρ a b e // X, 3, 5 conspectu A R a e conspectum F ρ // X, 3, 12 qua A F R ρ quia a b e // X, 4, 20 deferrentur A a deferuntur F R ρ b e // X, 5, 19 contritus A F b contribulatus R ρ a e // X, 5, 23 et A F R ρ a b e // X, 5, 3 crederentur A F R ρ b credentur a // X, 5, 29 ab omnibus A F R e ab hominibus ρ a b // X, 6, 9 quo A a b que F quod R ρ e // X, 6, 16 Deo votus A a e Deo votum F devotus R ρ Deo devotus b // X, 6, 25 miserationem A F R e misericordiam ρ a b // X, 7, 14 sacrificare A F sacrificari ρ R a b e // X, 8, 29 nomini Dei A F R ρ e nomine Dei a istius nomine b // X, 8, 7 creb'uerunt A crebuerunt F R a e b crepuerunt ρ // X, 9, 32 fatetur A F R ρ a b e // X, 9, 1 vere A vera F ρ a b e // X, 9, 25 adiuratas A F R ρ a b e // X, 10, 7 adiurari terrerique A F R a e adiuvari tererique ρ teneri *om.* b // X, 11, 19 scribit A F R e scripsit ρ a b // X, 11, 33 attribui A R ρ tribui F a e b // X, 11, 1 adtrectatum A R e b attrectatum F ρ a // X, 11, 2 quoque A ρ quosque F a b e // X, 11, 18 Osiri A Osiride F R ρ a b // X, 12, 22 rarissimisque A R ρ e rarissimisque F rarisque b // X, 12, 25 vel terra A R vel in terra F ρ b e // X, 14, 12 vero *om.* A vero F R ρ a b e // X, 14, 26 tanta A b tota F R ρ // X, 16, 11 deberi A F R ρ a e delibari b // X, 16, 26 adduxit A advexit F R ρ a b e // X, 16, 33 esse sacrificium A e sacrificium esse F R ρ b sacrificia esse a // X, 17, 23 Iordannes A Iordanis ρ R a b e // X, 18, 4 dicit A F ρ e dicet R a // X, 18, 4 causae A F R ρ a b e // X, 21, 9 invitos A a ab invitis R ρ e b // X, 21, 22 e contrario A F R e contrarium a // X, 24, 21 ipsa A e ipsam F R ρ a // X, 25, 18 quia A F R ρ a b e // X, 25, 5 ipsis A a illis F R ρ b e // X, 26, 12 theurgicis A F R e theurgis ρ a b // X, 26, 5 adnuntiant A F e nuntiant ρ R a praenuntiant b // X, 28, 22 bene A R ρ a b e vere F // X, 29, 25 praedicans F praedicas R ρ a b e // X, 29, 16 mutabile A F R ρ b e mutabilem a // X, 32, 20 manifestus A F R a b e // X, 32, 24 in ea A F R ρ in eam a b e // X, 32, 19 vaticinantibus A F R ρ a e vaticinationibus b // X, 32, 24 valitudini A e valetudine F R valetudines ρ a // X, 32, 24

satisfecimus R b satisfacimus a // X, 32, 27 conscripti sunt A F R ρ a b e // X, 32, 30 servandum A F a b e servandam ρ serbandum R.

3.3. Libri XI lectiones

XI, 1, nimis V A F G R ρ a e valde b // XI, 1, 20 huius modi A F ρ // XI, 1, 23 concupivimus A F R ρ b e concupimus V a cupimus G // XI, 2, 4 coli delectantur A G ρ delectantur coli V R F a b e // XI, 2, 21 quoniam V A F G R ρ a b e // XI, 3, 8 a A F R ρ e om. V // XI, 4, 9 tum A ρ tunc V F G R a b e // XI, 5, 31 isti V A F R ρ e istis G a b // XI, 5, 6 similiter cogitent V A G ρ b similiter ergo cogitent F R similiter om. a cogitant e // XI, 7, 19 cognitione ipsius sui A G R ρ a e om. F cognitione sui b cognitionem sui ipsius V // XI, 7, 26 natantium atque volantium A R ρ natatiliu atque volatiliu V G F a b // XI, 9, 9 curabo A F G R ρ a b e conabor V // XI, 9, 10 loquuntur A F G R a b e locuntur ρ dicuntur V // XI, 9, 15 existimo...nisi aeterna est (XI, 11, 24) lacuna A // XI, 9, 22 nam F numquidnam *rell mss* // XI, 9, 1 septimam V F G b septenariam R a // XI, 10, 15 itaque V F a b e utique G // XI, 11, 13 nescientes V A F G R ρ a b e // XI, 12, 9 propectuque V A F G ρ a b profectuque R // XI, 13, 7 neque quisquam A ρ b e nec unquam F G R a nequisquam V // XI, 14, 11 effectum A ρ affectum V F G R a b e // XI, 16, 4 in V A F G R ρ b e // XI, 16, 8 voluntate V A F R ρ voluptate G a b volutate e // XI, 17, 6 providebat A F ρ e praevidebat V G R b // XI, 18, 4 egentes...locupletantes A ρ egeni ditantes V F G R a b e // XI, 19, 5 vulgatissima A G ρ vulgatissimas V F R a b e // XI, 21, 2 prospicit A F G R ρ a b e praeficit V // XI, 21, 4 lateque A ρ e alteque V F G R a b // XI, 21, 16 intuitu A F G ρ a contuitu V R b e // XI, 22, 26 coercedo V R A ρ a coercedo F G e coherendo b // XI, 23, 19 hic A F R hinc V G ρ a b e // XI, 23, 5 posita A ρ a e posito V F G R b // XI, 24, 3 requirantur V A G R requiruntur F a b e requirentur ρ // XI, 25, 5 rationalis naturalis V A naturalis rationalis F G R a b e // XI, 25, 6 instrinximus V A ρ strinximus F G a b e instrinximus R // XI, 25, 13 inveniendae A F G R ρ indagandae V a indigandae e // XI, 26, 25 quia A G ρ e quando F R qua V a b // XI, 26, 29 id A F G ρ e id om. V a b // XI, 26, 10 si fallor V A F G R ρ a b e // XI, 27, 18 inrationalia A F R ρ a e inrationalia V G b // XI, 27, 24 cacuminis V A F G e culminis R a b // XI, 27, 24 aliud V A F G R b e // XI, 28, 31 ipse V A G R ρ e ipsa F a b // XI, 28, 7 et A G R ρ b e ut F // XI, 29, 3 esse substantiam V A ρ a b e esse unam substantiam F G R // XI, 30, 7 simul V

A F G R ρ a b e // XI, 31, 12 primum V A F G R ρ a b e // XI, 32, 26 de quo V A G R ρ a b e
quod F // XI, 32, 17 ferebatur super aquas A G ρ superferebatur super aquas V F R a b e // XI,
32, 20 aberrantes V A F ρ a abhorrentes G e oberrantes R b // XI, 33, 17 aptissime V A F G R
ρ a apertissime b e // XI, 33, 6 exaestuantem A a estuantem F exestuantem R ρ aestuantem V
G b // XI, 33, 11 bonam A G R ρ a b e bona V // XI, 33, 16 existimavimus V A G R ρ b e
existimamus a // XI, 33, 18 indagare V A F G R a b // XI, 33, 21 abhorruimus V A F G ρ b e
aborruimus R // XI, 34, 11 putaverunt A F a putaverint V G ρ b e putaberunt R // XI, 34, 29
fluidam V A F G R a e fluidam ρ b.

3.4. Libri XII lectiones

XII, 1, 25 vel V R ρ a b e velut A et G // XII, 1, 33 inmutabile V A F G R ρ e b
incommutabile a // XII, 1, 31 quo A F ρ e quod R a b // XII, 3, 11 quia A F G R ρ a b e qua
V // XII, 4, 22 istis A F R ρ e istius G a b isti ipsi V // XII, 5, 15 debebat A F G debeat ρ a b e
debebant V debebat R // XII, 6, 30 nuncupatur A G R ρ a b e nuncupetur V F // XII, 6, 21 ita
om. A G ρ a ita V F R e atque sic b // XII, 6, 25 qua visa A F G R ρ a b e // XII, 6, 22 qui V
A F ρ e quia a b utique R quumque G // XII, 8, 12 incomparabiliter A F G ρ a b e
incorporaliter V incomparaviliter R // XII, 9, 21 at V A R ρ e aut a b aut si G // XII, 9, 30
mortaliter A G R ρ a b e mutabiliter V F // XII, 10, 26 repperiri A F G R ρ a reperiri b e
repperi V // XII, 11, 14 continet etiam V A F G R ρ a e continent etiam F b // XII, 11, 25
computantur A F G R e computarentur a computentur b // XII, 12, 30 relinquuntur V A ρ e
relinquatur F G R a b // XII, 13, 21 int[er]m[in] A interminae V F R ρ a interminatae G b e //
XII, 13, 28 occubando A F G R e occumbendo ρ a occupando b obcubando V // XII, 15, 4
ambulabunt V A R ρ e ambulant F G a b // XII, 15, 15 quia A F G R ρ e qua a quam V b //
XII, 15, 10 fuisse V A F R ρ a b e // XII, 16, 34 praeterit V A F G R ρ a b e // XII, 17, 14
praeterierint V A F G R ρ a b e // XII, 18, 13 infinitarum A F R e finitarum V G a b // XII, 18,
14 beatitate A F G R ρ a beatitudine V e beatitatem b // XII, 19, 31 infinitatem F G R ρ
infirmiorem V a // XII, 19, 22 facit V A R ρ fecit G a b // XII, 19, 28 posset A G R ρ b e
possit F // XII, 19, 28 provideret A F G R ρ a e providere b // XII, 20, 3 ita A F G R ρ a b e //
XII, 20, 29 conexione A G R ρ b e // XII, 21, 30 indagare V A F G R ρ a b e // XII, 21, 4
habebimus A F G R ρ b habemus e habuerimus V // XII, 21, 21 coepit A R ρ coeperit V F
G a b e // XII, 21, 31 possint A F R ρ a b e possunt V possent G // XII, 21, 18 posset V A R ρ

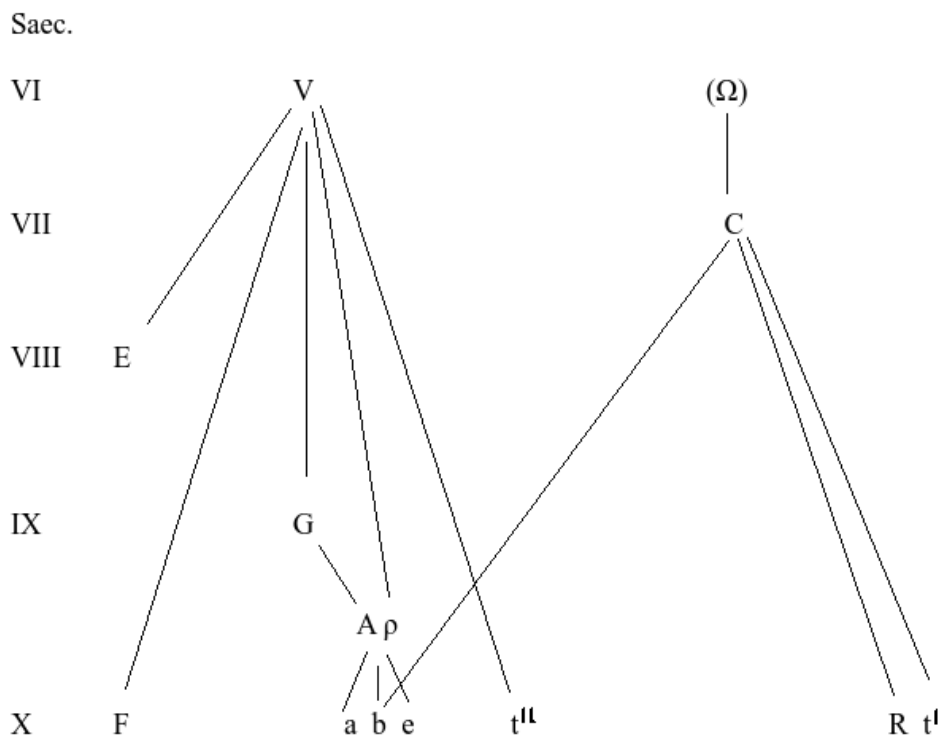
e possit F G a b // XII, 22, 3 damnulae A damnulae V F ρ b e damulae R a dammulae G // XII, 22, 20 omnino V A F G R ρ e omne a // XII, 23, 31 plurimum A F R ρ a b e plurium V G // XII, 24, 30 ipsam...feminam A ρ ipsa...semina V F G R a b e // XII, 25, 22, iam non A tam non V F R ρ a e tamen non G b // XII, 26, 18 suaviter A F G ρ a b e sapienter V suabiter R // XII, 27, 12 vixerunt A R ρ a b e vixerint V F G // XII, 27, 30 et mortalium A immortalium F a et immortalium V R ρ e et *om.* G etiam immortalium b // XII, 28, 7 dicatur A dicitur F dicetur V G ρ e alio loco quantum me Deus adiuverit dicam a b diceretur R.

4. Stemma codicum

Ex omnibus lectionibus coniectandum est nunc de necessitudine seu cognatione inter codices, quod haud facile per occasionem fieri potest, nam omnes cum omnibus quadamtenus congruere videntur, usque eo, ut stemma haud sine erroris periculo statuere possimus¹⁸⁸. Licet autem dicatur a *Veronensi* pendere *Frisingensem*, *Sangallensem* et *Parisinus*, absque *Corbeiensi* tamen, qui ab alio fonte ducitur, *Matritensem* et *Parisinum b*; in *Sangallensi* autem cum *Frisingensi* et *Veronensi* imprimis cognationem invenire posse etiamque paululum cum *Ratisbonensi*, *Monacensi* et *Parisino e*; *Matritensem* autem *Parisinorum a b e* et *Augustani* et *Ratisbonensis* necessarium esse; *Sangallensem*, *Matritensem* et *Parisinum a* ab *Frisingensi* partim ductos esse videri; denique codices *Augustanum* seu *Monacensem* necessitudinem cum *Frisingensi* et *Sangallensi* prae se ferre.

---

188 Hoc enim argumentum ab Alfonso Kalb iam adducebatur (cf. Dombart, B. et Kalb, A. *De Civitate Dei*, vol. I, libri I-XIII, Stuttgart, 1981, p. XIII praefationis).

5. Sigla codicum

In lucem proxime prolatam editionem secuti¹⁸⁹, omnium *Civitatis Dei* codicum sigla subiunguntur, quibus codices numerantur, id quod alio modo legenti monstrabimus. Quod ad codices denominandos attinet, editionis praedictae concordantia usi, omnes codices rursus adhibebuntur, ut aliter appellatos esse legentes percipiant et cum ceteris comparent. Denique cum omnes codices constare necesse sit, etiam primorum librorum codicis subiunguntur, quia antiquiores ideoque summi momenti sunt.

5.1. Concordantia

R – B – P – T = Riber – Bastardas – Pérez Vega – Toribio Pérez

Hoff. = Hoffmann

Domb – Kalb = Dombart – Kalb

5.2. Codices meliores

1. L	1. L	1. L	= codex Lugdunensis n. 607, saec. VI-VII, lib. I-V
2. Λ	2. Λ	2. Λ	= codex Lugdunensis n. 606, saec. IX, lib. I-V
3. V	3. V	3. V	= codex Veronensis n. 28, saec. VI, lib. XI-XVI
4. C	4. C	4. C	= codex Corbeiensis, deinde Germanensis n. 766, saec. VI-VII, lib. I-X; nunc in duas partes divisus: codex Parisinus n. 12214, lib. I-IX et codex B Q. v. I Nr. 4, lib. X
5. K	18. k ²	6. K	= codex Coloniensis n. 75 (Darmstadt. 2077), saec. VIII, lib. I-X
6. F	17. F	7. F	= codex Monacensis (Frisingensis) lat. n. 6267, saec. IX, lib. I-XVIII.
7. R	-	-	= codex n. 29 (Matritensis), saec. X, Real Academia de la Historia (Madrid).

---

189 Cf. Pérez Vega, Toribio Pérez op. cit.

5.3. Codices deteriores

8. G	G	8. G	= codex Sangallensis n. 178, saec. IX, lib. XI-XII
9. l	L	16. l	= codex Lugdunensis n. 606, saec. IX, lib. I (in.) et VI-XIV
10. A	A	5. A	= codex Monacensis (Augustanus) lat. n. 3831, saec. X, lib. I-XXII
11. ρ	ρ	9. ρ	= codex Monacensis (Ratisbonensis), lat. n. 13024, saec. X, lib. I-XXII.
12. a	a	a	= codex Parisinus n. 2050, saec. X, lib. I-XXII.
13. b	b	13. b	= codex Parisinus n. 2051, saec. X, lib. I-XXII.
14. d	d	14. d	= codex Parisinus n. 2053, saec. X, lib. I-VIII
15. e	e	15. e	= codex Parisinus n. 11638, saec. X, lib. I-XXII.
16. β	β	11. β	= codex Bernensis 134, saec. X, lib. I-XXII
17. B	B	10. B	= codex Bernensis 12/13, saec. XI, lib. I-XXII
18. H	H	18. -	= codex Monacensis lat. n. 28185, saec. XIII, lib. I-XXII
19. q	q	18. q	= codex Patavinus n. 1490, saec. XIII, lib. I-XXII
20. p	p	17. p	= codex Patavinus n. 1469, saec. XIV, lib. I-XXII
21. s	-	19. s	= codex S. Crucis n. 138 (bibl. Vitt. Em.), saec. X
22. t	t	20. t	= codex S. Crucis n. 391 (bibl. Vitt. Em.), saec. X

5.4. Codices Hispanici

23. Ø	Ø	E	= codex Escorialensis S-I-16, saec. VIII, lib. XII-XX
24. Ø	Ø	t ^I	= codex Toletanus 014-07, saec. X, lib. I-XXII
25. Ø	Ø	t ^{II}	= codex Toletanus 014-08, saec. X lib. I-XXII

6. De Civitatis Dei praecipuis editionibus

Inde a saeculo V p.Chr.n., cum Augustinus Hippone a barbaris obsessus mortuus esset, ad Christianismi radices scienter perscrutandas *Civitatem Dei* per tot saecula et hominum aetates plurimi aestimaverunt, idcirco non pauci codices eiusdem operis hodie exstant. Monstrabimus hic praestantiores editiones, quas legimus atque usurpavimus ad libros IX-XII *Civitatis Dei* edendos. Ea enim, quae fuit prima editio, i.d. editione Maurina excepta (nam more maiorum -sine apparatu critico- Maurini comparaverunt), omnes inde a Hoffmanno usque ad novissimam D.rum Pérez Vega et Toribio Pérez nobis magno usui fuerunt, ideoque hic numerantur¹⁹⁰:

a) Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum

- Hoffmann, Emanuelis, *De Civitate Dei*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, pars I, libri I-XIII, Germania, (1898).

- Hoffmann, Emanuelis, *De Civitate Dei*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, pars II, libri I-XIII, Germania, (1898).

b) Alma Mater (1953/ 1958)

- Bastardas, Ioannes; Riber, Laurentius, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, Madrid (1953).

- Bastardas, Ioannes; Riber, Laurentius, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 2, libri III-IV, Madrid, (1958).

c) Corpus Christianorum

- Dombart, Bernardi, Kalb, Alfonsi, *De Civitate Dei*, Corpus Christianorum, *Series Latina*

---

190 Etiamsi crasior editionum typis expressarum numerus fieri potest, nos autem iis, quae summi momenti sunt, consulimus, tamen ad ceteras inspiciendas, vide: "I. Bastardas & L.Riber, *De Civitate Dei*, Alma Mater, vol. 1, libri I-II, introductionem pp.61-66, Madrid (1953)".

XLVII, libri I-X, Belgium, (1955).

- Dombart, Bernardi, Kalb, Alfonsi, *De Civitate Dei*, Corpus Christianorum, series latina XLVII, libri XI-XXII, Belgium, (1955).

d) Editio Teubneriana

- Dombart, B. et Kalb, A. *De Civitate Dei*, vol. I, libri I-XIII, Stuttgart (1981).

- Dombart, Bernardi, Kalb, Alfonsi, *De Civitate Dei*, vol. II, libri XIV-XXII, Stuttgart (1981)¹⁹¹.

e) Alma Mater (2013)

- Pérez Vega, Toribio Pérez, *De Civitate Dei*, vol. III, libri V-VIII, Alma Mater (2013)

Plerumque editioni Teubnerianae anni 1981 maiore adtentione incubuimus, quae ne ungue quidem a priore anno 1955 typis expressa discedere videtur, sed tantum quod ex epistula Sancti Augustini ad Firmum constet, quam Johannes Divjak edidit, paululum differt.

6.1. Editionum abbreviationes¹⁹²

Domb.¹ = B. Dombart editio prima, Lipsiae, 1863.

Domb.² = B. Dombart editio altera, Lipsiae, 1877.

Domb.³ = B. Dombart editio tertia, Lipsiae, 1905-1908.

---

¹⁹¹ Cum iam dudum editio, ut ita dicamus, nova *Civitatis Dei* Sancti Augustini in lucem prolata esset eiusque per rete omnium gentium exemplaria exstent, tamen est eadem, quam olim Dombartius ille et Alfonsus Kalb anno 1981 iam in publicum proposuerunt. Non agitur enim de nova editione, sed de eodem rursusque edito textu ab iisdem auctoribus, quorum mentionem supra fecimus, quare credimus eam in editionibus adhibitibus numerari minime necessarium esse. (cf. Sancti Augustini Aurelii, *De Civitate Dei, libri XXII*, vol. I-II, Stutgardiae, 1993).

¹⁹² Abbreviationum conspectus in novissima editione Almae Matris (vid. "Libri adhibiti"), in praefatione p. XIV, iam additur.

Dombart-Kalb ¹	= B. Dombart, A. Kalb editio quarta, Lipsiae, 1928-1929.
Dombart-Kalb ²	= B. Dombart, A. Kalb editio quinta, Turnholti, 1955.
Dombart-Kalb ³	= B. Dombart, A. Kalb, quantum recognovit A. Kalb, Lipsiae, 1981.
Domb.	= consensus editionum Dombart et Dombart-Kalb.
Kalb	= ea quae in editione Dombart-Kalb Alfonsi Kalb sunt.
Duebn.	= editio quae anno 1838 post recensionem Benedictinorum Friderici Duebner inprimis cura Parisiis prodit.
ed. pr.	= editio anno 1467 Sublaquei excusa (sub littera “v” quoque laudata).
ed. Arg.	= editio Argentoratensis typis Iohannis Mentelini anno 1468 vel prius expressa.
ed. Am.	= editio Amerbachi anno 1489 Basileae excusa.
ed. Ben.	= editio Benedictinorum ex congregatione S. Mauri, anno 1685 Parisiis excusa
Hoffm.	= Eman. Hoffmann, Vindobonae, 1890-1900 (CSEL, t. 40 p. I, II).
Welld.	= J. E. C. Welldon, Londinii, 1924.
Wey.	= C. Weyman, ex officina Bremensi, 1924.
CE = CSEL	= Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum editum consilio et impensis Academiae Litterarum Caesareae Vindobonensis (tom., pag., lin.)

<> = inclusa sunt sic quae addenda videntur esse.

[ ] = inclusa sunt sic quae secludenda videntur esse.

u.v.m. = ut videtur mihi.

Adnotatio praevia

Plerumque cum in opus ab auctore aetatis classicae aut recentioris conscriptum animum adicimus, huius textus memoriam ab aliis compertam invenimus; sic enim, qui Aeneidos novam editionem in lucem edere constituat, primum Vergilii enarratorem, Servium, inspicere et perlegere debet, non modo quod Vergilii aetati propior esset, sed etiam propter eius doctrinam, ut cum certiores textui statuendo lectiones editor ex eo depromserit, suis atque ab aliis auctoribus aetatis recentioris inventis has lectiones ad novam editionem comparandam admiscet, quae enim rationem a philologiae apud Graecos primordiis more maiorum adhibere humanum consuevit genus. Qui igitur hodie in tabernam librariam, ut celeberrimum Vergilianum opus quaerat, se conferat, optimam in manibus habebit editionem, quam alii multis transactis saeculis ei tradiderunt.

Quae cum in promptu sint, non ab uno, sed a plurimis fontibus scientiam sumendam esse, dicendum est aliis lectionibus a superioribus editoribus allatis iisdemque a nobis inspectis et interdum probatis, usos esse, ut meliorem atque eruditorem editionem pro virili et quoad potuerimus in publicum proponamus.

Quod autem ad locos afferendos ipsius Augustini operis attingit, non ad nostram, cum manca sit, editionem alludimus, sed ad eam, quam Dombartius et Kalb anno 1981 in lucem protulerunt.

LIBRI ADHIBITI

Symbolae et libri ad Civitatis Dei memoriam pertinentes

B. Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*, vol. I, Leipzig, 1940.

B. Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*, vol. II, Wiesbaden, 1980.

B. Bischoff, "Panorama der Handschriftenüberlieferung aus der Zeit Karls des Grossen", *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben: Das geistige Leben*, pp. 233-254, 1965.

B. Bischoff, *Lorsch in Spiegel seiner Handschriften*, Munich, 1974.

B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin, 1979.

F. Brunhölzl, *Die Freisinger Dombibliothek im Mittelalter*, Habilitationsschrift, Munich, 1961.

D. Burrell "The Confessions of Augustine: An Exercise in Theological Understanding", *The Journal of Religion* Vol. 50, No. 4, pp. 327-351 (1970).

J. Cervera Pery, "Agotamiento y decadencia del dominio atlántico", *Jornadas de Historia Marítima*, vol.1, pp. 95-103 (1995).

O. D'Allerit, "Comment on travaillait à Saint-Germain-des-Prés sous la direction de Dom Claude Martin", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 4, pp. 231-271, 1957.

A. De Vogüé, "La Règle d'Eugippe retrouvée?", *Revue d'Histoire de la spiritualité*, 47, pp. 233-265, 1971.

J. Divjak, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Spanien und Portugal*, Band IV: Spanien und Portugal. Werksverzeichnis und Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 1974.

- J. Domínguez Bordona, *Manuscritos con pinturas. Notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y particulares de España*. Madrid (1933).
- J. Eliott, *España y su mundo*, Madrid, (2007).
- J. Fohlen, “Dom Luc d’Achery (1609-1685) et les débuts de l’érudition Mauriste”, *Revue Mabillon*, 55, pp.149-175, 1965.
- J. de Ghellinck, “Une édition patristique célèbre”, *Patristique et Moyen Age*, pp. 339-484, 1948.
- M. M. Gorman, “De Genesi ad litteram”, *Revue des Études Augustiniennes*, 26, pp. 99-104, 1980.
- M. M. Gorman, “The Maurist’s Manuscripts of Four Major Works of St Augustine: With Some Remarks on Their Editorial Techniques”, *Revue Bénédictine*, 91, pp. 229-265, 1981.
- M. M. Gorman, “The Manuscript Tradition of Eugippius’s *Excerpta ex operibus sancti Augustini*”, *Revue Bénédictine*, 92, pp. 7-32, 229-265, 1982.
- M. M. Gorman, “A survey of the Oldest Manuscripts of St. Augustine’s *De ciuitate Dei*”, *The Journal of Theological Studies*, 34, pp. 114-145, 1983.
- M.M. Gorman, “Aurelius Augustinus: The Testimony of the Oldest Manuscripts of St Augustine’s Works”, *The Journal of Theological Studies*, 35, pp. 475-480, 1984.
- M. M. Gorman, “Harvard’s Oldest Latin Manuscript (Houghton Library, fMS Typ 495): A Patristic Miscellany from the Predestinarian Controversy of the Ninth Century”, *Scriptorium*, 39, pp. 185-196, 1985.
- M. M. Gorman, “The Manuscript Traditions of St Augustine’s Major Works”, *Atti del Congresso internazionale su S. Agostino nel XVI Centenario della Conversione, Studia Ephemeridis Augustinianum*, 24, ed. Vittorino Grossi, I, pp. 381-412, 1987.
- M. M. Gorman, “Augustine Manuscripts from the Library of Louis the Pious: Berlin Phillips 1651 and Munich Clm 3824”, *Scriptorium*, 50, pp. 98-105, 1996.
- I. Hempel Lipschutz, “El despojo de las obras de arte en España durante la guerra de independencia”, *Arte Español*, pp. 215-270, 1961.

J. I. Israel, "The Decline of Spain: A Historical Myth?", *Past & Present*, No. 91, pp. 170-180, 1981.

C. Jago, "Habsburg Absolutism and the Cortes of Castile", *The American Historical Review*, Vol. 86, No. 2, pp. 307-326, 1981.

S. Janner / R. Jurot, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus Band IX: Schweiz*, Teil 1: Werkverzeichnis, Teil 2: Verzeichnis nach Bibliotheken. Unter Mitarbeit von Dorothea Weber, Österreich, 2001.

H. Kamen, "The Decline of Spain: A Historical Myth?", *Past & Present* No. 81, pp. 24-50, 1978.

R. C. Kukula, "Die Mauriner Ausgabe des Augustinus: Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche im Zeitalter Ludwigs XIV", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 121/5, 1890.

R. C. Kukula, "Die Mauriner Ausgabe des Augustinus: Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche im Zeitalter Ludwigs XIV", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 122/8, 1890.

R. C. Kukula, "Die Mauriner Ausgabe des Augustinus: Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche im Zeitalter Ludwigs XIV", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 127/5, 1892.

R. C. Kukula, "Die Mauriner Ausgabe des Augustinus: Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche im Zeitalter Ludwigs XIV", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 138/5, 1898.

R. Kurz, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Bundesrepublik Deutschland und Westberlin*, Österreich, 1976.

R. Kurz, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Bundesrepublik Deutschland und Westberlin*, Band V/1: Bundesrepublik Deutschland und Westberlin. Werksverzeichnis, Österreich, 1976.

R. Kurz, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Bundesrepublik Deutschland und Westberlin*, Band V/2: Bundesrepublik Deutschland und

Westberlin. Werksverzeichnis, Österreich, 1979.

S. Laeuchli, “What did Augustine Confess?”, *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 50, No. 3, pp. 379-409, 1982.

C. Lambot, “Lettre inédite de saint Augustin relative au *De civitate Dei*”, *Revue Bénédictine*, 51, p. 117, 1939.

P. Lauer, *Bibliothèque Nationale: Catalogue général des manuscrits latins*, 1439-2692, vol. I-II, Paris, 1940.

E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores*, Oxford, 1974-71.

S. Marchi, *I manoscritti della biblioteca capitolare di Verona* p. 80-81 no. XXVIII, Verona, 1996.

R. A. Markus, *Saeculum: History and Society in the Theology of St Augustine*, Cambridge University Press, 1970; 2nd edn. 1988.

H. Marrou, “La division en chapitres des livres de La Cité de Dieu”, *Mélanges J. De Gellinck*, pp. 235-249, 1951.

J. Martin, “Die Augustinusüberlieferung bei Eugippus”, *Miscellanea Critica: 150 Jahre Bibliotheca Teubneriana*, II, pp. 228-244, 1965.

G. E. Minton, “Civitas to Congregation: Augustine's Two Cities and John Bale's *Image of Both Churches*”, *Augustinian Studies*, vol. 30 : 2, pp. 237-256, 1999.

V. Moreno Gallego, *La recepción hispana de Juan Luis Vives*, Valencia, 2006.

G. Morin, “Le De VIII quaestionibus du Pseudo-Augustin reconnu authentique par Eugippius, cité comme d'un autre par Augustin”, *Revue Bénédictine*, 28, pp. 415-416, 1911.

R. Navarro España, “La ciudad de Dios de San Agustín en manuscritos españoles: el Escorialensis S-I-16”, *Habis*, 46, pp. 315-324 (2015).

R. Navarro España, *De manuscriptis Toletanis in Ciuitatis Dei Sancti Augustini transmissione/ Los manuscritos toledanos en la transmisión manuscrita de La ciudad de Dios de San Agustín*, pp. 25-30, Sevilla, (2015) *Trabajo de fin de máster*.

M. Palma & alii, *Sessoriana: Materiali per la storia dei manoscritti appartenuti alla biblioteca romana di S. Croce in Gerusalemme*, Roma, 1987.

P. Petitmengin, “A propos des éditions patristiques de la Contre-Réforme: Le Saint Augustin de la Typographie Vaticane”, *Recherches Agustiniennes*, 4, pp. 199-251, 1966.

M. J. Redondo Cantera, “Inventarios de obras de arte de los conventos vallisoletanos”, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología: BSAA*, Tomo 58, pp. 497-510 (1992).

M. Oberleitner, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*, Italien Band I/1: Italien – Werkverzeichnis, Österreich, 1969.

M. Oberleitner, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*, Italien Band I/1: Italien – Werkverzeichnis, Österreich, 1970.

I. Roca Meliá, “Los sistemas filosóficos clásicos en los Comentarios de L. Vives a *La ciudad de Dios*”, en Aldama Roy, A.M.^a, Barrio Vega, M.ª F. del, Conde Salazar, M., Espigares Pinilla, A. y López de Ayala y Genovés, M.ª J. (eds.), *La Filología latina hoy. Actualización y perspectivas*. II Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos, 8-10 mayo de 1997. 2 vols. pp. 1255-1263, Madrid, 1999.

F. Römer, “Zur Handschriftlichen überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus”, *Rheinisches Museum für Philologie*, pp. 228-246, 1970.

F. Römer, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Großbritannien und Irland*, Band II/2: Großbritannien und Irland - Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 1970.

F. Römer, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Großbritannien und Irland*, Band II/1: Großbritannien und Irland - Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 1972.

F. Römer, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Polen, Anhang: Die skandinavischen Staaten*, Band III: Polen. Verzeichnis nach Bibliotheken und Werksverzeichnis. Anhang: Die skandinavischen Staaten, Österreich, 1973.

Philip Rousseau, Emmanuel Papoutsakis (ed.), *Transformations of Late Antiquity: Essays for*

Peter Brown. Ashgate, 2009. Ibidem vid. C. Lepelley, "Les réticences de saint Augustine face aux légendes hagiographiques d'après la lettre Divjak 29*", pp. 147-158.

E. Ruiz García, *Catálogo de la sección de códices de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1997.

I. Schiller, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Hl. Augustinus*, Band 10/1 Ostdeutschland Berlin Werkverzeichnis Band 10/2 Ostdeutschland Berlin Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 2009.

B. Stock, *Augustine the Reader: Meditation, Self-Knowledge and the Ethics of Interpretation*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

C. Tornau, *Zwischen Rhetorik und Philosophie. Augustins Argumentationstechnik in De civitate Dei und ihr bildungsgeschichtlicher Hintergrund*. Berlin, 2006.

C. Urba, "Beiträge zur Geschichte der Augustinischen Textkritik", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse* 119/6, 1889.

E. Valdivieso González, "El expolio artístico de Sevilla durante la invasión francesa", *Boletín de la Real academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticae*, Nº 37, pp. 261-270 (2009).

J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Brussels, 1902.

I. L. Vives, *Absolutissimi doctoris Aurelii Augustini, Opus absolutissimum De civitate Dei emendatum per Ioannem Lodovicum Vivem et per eundem commentariis sic illustratum*, Basileae, 1512.

A. von Euw, *Erweitertes Kurzkatalogisat*. Köln, 1998.

F. Watson, "Vives and Saint Augustine's Civitas Dei", *Church Quarterly Review*, 76, pp. 127-151, 1913.

D. Weber, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Österreich*, Band VI: Österreich. Teilband 1: Werkverzeichnis. Teilband 2: Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 1993.

C. Weidmann, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Tschechische Republik und Slowakische Republik*, Band VII: Tschechische Republik und Slowakische Republik, Österreich, 1997.

C. Weidmann, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Russland, Slowenien und Ungarn*, Band XI, Österreich, 2010.

J. Wetzel (ed.), *Augustine's City of God: A Critical Guide*. Cambridge critical guides. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012.

M. T. Wieser, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus Belgien, Luxemburg und Niederlande*, Band VIII/1: Belgien, Luxemburg und Niederlande. Werkverzeichnis Band VIII/2: Belgien, Luxemburg und Niederlande. Verzeichnis nach Bibliotheken, Österreich, 2000.

H. Wilhelm / U. Berlière, *Nouveau Supplément a l'Histoire littéraire de la Congrégation de Saint-Maur*, Maredsous, 1932.

A. Wilmart, "La tradition des grands ouvrages de saint Augustin", *Miscellanea Agostiniana*, II, pp. 257-315, 1931.

A. Wilmart "Operum S. Augustini Elenchus a Possidio eiusdem discipulo Calamensi episcopo digestus," *Miscellanea Agostiniana*, 2, pp. 149-233, 1931.

Versiones et commentarii

J. C. Díaz de Beyral y Bermúdez, *La ciudad de Dios*, con notas y comentarios de Gabriel Riesco y una introducción de Giovanni Papini, Buenos Aires, 1941.

R. Marina Sáez, *San Agustín. La ciudad de Dios. Libros I-VII*. Introducción, traducción y notas, Madrid, 2007.

R. Marina Sáez, *San Agustín. La ciudad de Dios. Libros VIII-XV*. Introducción, traducción y notas, Madrid, 2012.

J. Morán, *Obras de San Agustín XVI. La ciudad de Dios*, Ed. preparada por J. Morán, I-II, Madrid, 1964.

S. Santamarta del Río / M. Fuertes Lanero, *Obras de San Agustín XVI. La ciudad de Dios*, trad. S. Santamarta del Río y M. Fuertes Lanero; introd. y notas V. Capánada, Madrid, 1988.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books I & II*, Liverpool, 2005.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books III & IV*, Liverpool, 2007.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Book V*, Liverpool, 2009.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books VI & VII*, Liverpool, 2010.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books VIII & IX*, Liverpool, 2013.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Book X*, Liverpool, 2014.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books XI & XII*, Liverpool, 2015.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books XIII & XIV*, Liverpool, 2017.

P. G. Walsh, *Augustine: De Civitate Dei Books XV & XVI*, Liverpool, 2018¹⁹³.

Lexica

A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout, 1954-1967.

A. Blaise, *Lexicon latinitatis medii aevi*, Turnhout, 1975.

A. Blánquez Fraile, *Diccionario latino-español*, vol. I-II, Barcelona, 1997.

A. Blánquez Fraile, *Diccionario español-latino*, vol. III, Barcelona, 1997.

Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, conditum a Carolo du Fresne Domino du Cange auctum a monachis ordinis s. Benedicti cum supplementis integris D.P. Carpenterii

---

193 Nondum exstat.

Adelungii, aliorum, suisque digessit G.A.L. Henschel Editio noua aucta pluribus uerbis aliorum scriptorum Léopold Favre T. I-VIII Parisiis, 1883-1887.

A. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, vol. I-IV, Italia, 1768.

F. Gaffiot, *Dictionnaire illustré latin-français*, France, 1934.

P. G. W. Glare, *Oxford Latin dictionary*, Oxford, 2012.

Lewis and Short, *A Latin dictionary*, Oxford, 1879.

A. A. Nebrissensis, *Dictionarium Latino-Hispanicum*, 1492, Salmanticae.

F. le Ver, *Dictionnaire latin-français*, edited by Brian Merrilees and William Edwards Turnhout, 1994.

F. Wagner: *Lexicon Latinum (Thesaurus, Latino-Latinum)*, Brugis, 1878.

LIBER IX

**CAPVT I: Ad quem articulum disputatio praemissa peruenerit et quid
discutiendum sit de residua quaestione**

Et bonos et malos deos esse quidam opinati sunt; quidam uero de diis meliora 01
sentientes tantum eis honoris laudisque tribuerunt, ut nullum deorum malum
credere auderent. Sed illi, qui deos quosdam bonos, quosdam malos esse
dixerunt, daemones quoque appellauerunt nomine deorum, quamquam et
deos, sed rarius, nomine daemonum, ita ut ipsum Iouem, quem uolunt esse
regem ac principem ceterorum, ab Homero fateantur daemonem nuncupatum. 05
Hi autem, qui omnes deos non nisi bonos esse adserunt et longe praestantiores
eis hominibus, qui perhibentur boni, merito mouentur daemonum factis, quae

---

4 sqq. Cf. Lact. Inst. 2, 14, 6; 4, 27, 14 sq. 7 Il. I, 222?

---

2 laudisque] ludis e 3 credere auderent] crederent s 7 boni perhib. v quae]
quia s

01 negare non possunt, eaque nullo modo a diis, quos omnes bonos uolunt,
committi posse existimantes differentiam inter deos et daemones adhibere
coguntur, ut, quidquid eis merito displicet in operibus uel affectibus prauis,
quibus uim suam manifestant occulti spiritus, id credant esse daemonum,
05 non deorum. Sed quia eosdem daemones inter homines et deos ita medios
constitutos putant, tamquam nullus deus homini misceatur, ut hinc
perferant desiderata, inde referant impetrata, atque hoc Platonici, praecipui
philosophorum ac nobilissimi, sentiunt, cum quibus uelut cum excellentioribus
placuit istam examinare quaestionem, utrum cultus plurimorum deorum
10 prosit ad consequendam uitam beatam quae post mortem futura est: libro
superiore quaesiuius, quo pacto daemones, qui talibus gaudent, qualia
boni et prudentes homines auersantur et damnant, id est sacrilega flagitiosa
facinerosa non de quolibet homine, sed de ipsis diis figmenta poetarum et
magicarum artium sceleratam puniendamque uiolentiam, possint quasi
15 propinquiores et amiciores diis bonis conciliare homines bonos, et hoc nulla
ratione posse compertum est.

**CAPVT II: An inter daemones, quibus di superiores sunt, sit aliqua pars
bonorum, quorum praesidio ad ueram beatitudinem possit humana
20 anima peruenire**

---

3 affectionibus *AF* affectibus *CR p t a b e* **5** qui *e* **7** philos. praecipui *e*
8 sentiant *s* **12** spernunt detestantur *e* **13** facinerosa *Cl* facinerosa *a b p v*

Proinde hic liber, sicut in illius fine promisimus, disputationem continere 01
debebit de differentia (si quam uolunt esse) non deorum inter se, quos omnes
bonos dicunt, nec de differentia deorum et daemonum, quorum illos ab
hominibus longe alteque seiungunt, istos inter deos et homines conlocant; sed
de differentia ipsorum daemonum, quod ad praesentem pertinet quaestionem. 05
Apud plerosque enim usitatum est dici, alios bonos alios malos daemones;
quae siue sit etiam Platonicorum, siue quorumlibet sententia, nequaquam eius
est negligenda discussio, ne quisquam uelut daemones bonos sequendos sibi
esse arbitretur, per quos tamquam medios diis, quos omnes bonos credit, dum
conciliari adfectat et studet, ut quasi cum eis possit esse post mortem, inretitus 10
malignorum spirituum deceptusque fallacia longe aberret a uero Deo, cum
quo solo et in quo solo et de quo solo anima humana, id est rationalis et
intellectualis, beata est.

**CAPVT III: Quae daemonibus Apuleius adscribat, quibus cum rationem 15
non subtrahat, nihil uirtutis adsignat**

Quae igitur est differentia daemonum bonorum et malorum? Quando quidem
Platonicus Apuleius de his uniuersaliter disserens et tam multa loquens de
aeriis eorum corporibus de uirtutibus tacuit animorum, quibus essent praediti, 20
si essent boni. Tacuit ergo beatitudinis causam, indicium uero miseriae tacere
non potuit, confitens eorum mentem, qua rationales esse perhibuit, non saltem

---

22 De deo Socr. c. 12

---

1 proposuimus *A p* promisimus *C F R a b e* promissimus *t'* 4 alteque *C K a*
lateque *a b l p q s* 12 rationabilis *s* 19 disserens *C A F R p a b e* disputans *l*

01 inbutam munitamque uirtute passionibus animi inrationalibus nequaquam
cedere, sed ipsam quoque, sicut stultarum mentium mos est, procellosis
quodam modo perturbationibus agitari. Verba namque eius de hac re ista
sunt: "Ex hoc ferme daemonum numero, inquit, poetae solent haudquaquam
05 procul a ueritate osores et amatores quorundam hominum deos fingere; hos
prosperare et euehere, illos contra aduersari et adfligere; igitur et misereri et
indignari, et angi et laetari omnemque humani animi faciem pati, simili motu
cordis et salo mentis per omnes cogitationum aestus fluctuare. Quae omnes
turbelae tempestatesque procul a deorum caelestium tranquillitate exulant."
10 Num est in his uerbis ulla dubitatio, quod non animorum aliquas inferiores
partes, sed ipsas daemonum mentes, quibus rationalia sunt animalia, uelut
procellosum salum dixit passionum tempestate turbari? Ut ne hominibus
quidem sapientibus comparandi sint, qui huius modi perturbationibus
animorum, a quibus humana non est immunis infirmitas, etiam cum eas huius
15 uitae condicione patiuntur, mente inperturbata resistunt, non eis cedentes ad
aliquid adprobandum uel perpetrandum, quod exorbitet ab itinere sapientiae
et lege iustitiae; sed stultis mortalibus et iniustis non corporibus, sed moribus
similes (ut non dicam deteriores, eo quo uetustiores et debita poena insanabiles)
ipsius quoque mentis, ut iste appellauit, salo fluctuant, nec in ueritate atque
20 uirtute, qua turbulentis et prauis affectionibus repugnatur, ex ulla animi parte
consistunt.

---

1 inrationalibus / 2 edere e 4 aut quaquam C 5 sores e

CAPVT IV: De perturbationibus, quae animo accidunt, quae sit Peripateticorum Stoicorumque sententia 01

Duae sunt sententiae philosophorum de his animi motibus, quae Graeci πάθη, nostri autem quidam, sicut Cicero, perturbationes, quidam in affectiones uel affectus, quidam uero, sicut iste, de Graeco expressius passiones uocant. Has ergo perturbationes siue affectiones siue passiones quidam philosophi dicunt etiam in sapientem cadere, sed moderatas rationique subiectas, ut eis leges quodam modo, quibus ad necessarium redigantur modum, dominatio mentis inponat. Hoc qui sentiunt, Platonici sunt siue Aristotelici, cum Aristoteles discipulus Platonis fuerit, qui sectam Peripateticam condidit. Aliis autem, sicut Stoicis, cadere ullas omnino huiusce modi passiones in sapientem non placet. Hos autem, id est Stoicos, Cicero in libris de finibus bonorum et malorum uerbis magis quam rebus aduersus Platonicos seu Peripateticos certare conuincit; quando quidem Stoici nolunt bona appellare, sed commoda corporis et externa, eo quod nullum bonum uolunt esse hominis praeter uirtutem, tamquam artem bene uiuendi, quae non nisi in animo est. Haec autem isti simpliciter et ex communi loquendi consuetudine appellant bona; sed in comparatione uirtutis, qua recte uiuitur, parua et exigua. Ex quo fit, ut ab utrisque quodlibet uocentur, seu bona seu commoda, pari tamen aestimatione pensentur, nec in hac quaestione Stoici delectentur nisi nouitate uerborum. 05 10 15 20

---

5 sqq. Cic. Tusc. Disp., IV, 10 et sqq.

---

12 omnino ullas C 20 uocetur s existimatione A R ρ aestimatione C F a
b e 21 istoici s

01 Videtur ergo mihi etiam in hoc, ubi quaeritur utrum accidant sapienti passiones
animi, an ab eis sit prorsus alienus, de uerbis eos potius quam de rebus facere
controversiam. Nam et ipsos nihil hinc aliud quam Platonicos et Peripateticos
sentire existimo, quantum ad uim rerum adtinet, non ad uocabulorum sonum.
05 Vt enim alia omittam, quibus id ostendam, ne longum faciam, aliquid unum
quod sit euentissimum dicam. In libris, quibus titulus est *Noctium Atticarum*,
scribit A. Gellius, uir elegantissimi eloquii et multae undecumque scientiae,
se nauigasse aliquando cum quodam philosopho nobili Stoico. Is philosophus,
sicut latius et uberius, quod ego breuiter adtingam, narrat A. Gellius, cum
10 illud nauigium horribili caelo et mari periculosissime iactaretur, ui timoris
expalluit. Id animaduersum est ab eis, qui aderant, quamuis in mortis uicinia
curiosissime adtentis, utrum necne philosophus animo turbaretur. Deinde
tempestate transacta mox ut securitas praebuit conloquendi uel etiam garriendi
locum, quidam ex his, quos nauis illa portabat, diues luxuriosus Asiaticus
15 philosophum compellat inludens, quod extimuisset atque palluisset, cum ipse
mansisset intrepidus in eo quod inpendebat exitio. At ille Aristippi Socratici
responsum rettulit, qui cum in re simili eadem uerba ab homine simili audisset,
respondit illum pro anima nequissimi nebulonis merito non fuisse sollicitum,
se autem pro Aristippi anima timere debuisse. Hac illo diuite responsione
20 depulso postea quaesiuit A. Gellius a philosopho non exagitandi animo, sed
discendi, quatenus illa ratio esset pauoris sui. Qui ut doceret hominem sciendi

---

6 Cf. Quaest. in Hept., I, 30   9 Lib. 19, c. 1

---

7 undecumque *p Hoff* multe ac facunde eunde scientiae *A* multe eunde *F*
multe scientie *p* multae unde *C* multae ac facundae *a b e* multae eiusdem
scientiae *R* 12 utrum necne *A K F B a b e l* utrumne *C p p s v* 15 compellabat
C

---

studio nauiter accensum, protulit statim de sarcinula sua Stoici Epicteti librum, 01
in quo ea scripta essent, quae congruerent decretis Zenonis et Chrysippi, quos
fuisse Stoicorum principes nouimus. In eo libro se legisse dicit A. Gellius
hoc Stoicis placuisse, quod animi uisa, quas appellant phantasias nec in
potestate est utrum et quando incidant animo, cum ueniunt ex terribilibus 05
et formidabilibus rebus, necesse est etiam sapientis animum moueant, ita ut
paulisper uel pauescat metu, uel tristitia contrahatur, tamquam his passionibus
praeuenientibus mentis et rationis officium; nec ideo tamen in mente fieri
opinionem mali, nec adprobari ista eisque consentiri. Hoc enim esse uolunt
in potestate idque interesse censent inter animum sapientis et stulti, quod 10
stulti animus eisdem passionibus cedit atque adcommodat mentis adsensum;
sapientis autem, quamuis eas necessitate patiat, retinet tamen de his, quae
adpetere uel fugere rationabiliter debet, ueram et stabilem inconcussa mente
sententiam. Haec ut potui non quidem commodius A. Gellio, sed certe breuius
et, ut puto, planius exposui, quae ille se in Epicteti libro legisse commemorat 15
eum ex decretis Stoicorum dixisse atque sensisse.

Quae si ita sunt, aut nihil aut paene nihil distat inter Stoicorum aliorumque
philosophorum opinionem de passionibus et perturbationibus animorum;
utrique enim mentem rationemque sapientis ab earum dominatione defendunt.
Et ideo fortasse dicunt eas in sapientem non cadere Stoici, quia nequaquam eius 20
sapientiam, qua utique sapiens est, ullo errore obnubilant aut labe subuertunt.

---

3 Aggellis A 5 ueniant e l s terribilius et formidabilius s 10 sapienti C
12 patiantur...retinent...debent C p a b l s Hoffm. patiat...retinet...debet e
p q v Domb.

---

01 Accidunt autem animo sapientis salua serenitate sapientiae propter illa, quae
commoda uel incommoda appellant, quamuis ea nolint dicere bona uel mala.
Nam profecto si nihili penderet eas res ille philosophus, quas amissurum
se naufragio sentiebat, sicuti est uita ista salusque corporis: non ita illud
05 periculum perhorresceret, ut palloris etiam testimonio proderetur. Verum
tamen et illam poterat permotionem pati, et fixam tenere mente sententiam,
uitam illam salutemque corporis, quorum amissionem minabatur tempestatis
inmanitas, non esse bona, quae illos quibus inessent facerent bonos, sicut
facit iustitia. Quod autem aiunt ea nec bona appellanda esse, sed commoda:
10 uerborum certamini, non rerum examini deputandum est. Quid enim interest,
utrum aptius bona uocentur an commoda, dum tamen ne his priuetur non
minus Stoicus quam Peripateticus pauescat et palleat, ea non aequaliter
appellando, sed aequaliter aestimando? Ambo sane, si bonorum istorum seu
commodorum periculis ad flagitium uel facinus urgeantur, ut aliter ea retinere
15 non possint, malle se dicunt haec amittere, quibus natura corporis salua et
incolumis habetur, quam illa committere, quibus iustitia uiolatur. Ita mens,
ubi fixa est ista sententia, nullas perturbationes, etiamsi accidunt inferioribus
animi partibus, in se contra rationem praeualere permittit; quin immo eis
ipsa dominatur eisque non consentiendo et potius resistendo regnum uirtutis
20 exercet. Talem describit etiam Vergilius Aenean, ubi ait:

“Mens inmota manet, lacrimae uoluuntur inanes”.

---

21 Aen. III, 449

---

1 accidunt *A F ρ t' a e* accedunt *C R b*   **6** mentis *C*   **15** mallere *C*   **17**
accidunt *A F R ρ b e* accedunt *C a*

CAPVT V: Quod passiones, quae Christianos animos adficiunt, non in uitium trahant, sed uirtutem exercent 01

Non est nunc necesse copiose ac diligenter ostendere, quid de istis passionibus doceat scriptura diuina, qua Christiana eruditio continetur. Deo quippe illa ipsam mentem subicit regendam et iuuandam mentique passiones ita moderandas atque frenandas, ut in usum iustitiae conuertantur. Denique in disciplina nostra non tam quaeritur utrum pius animus irascatur, sed quare irascatur; nec utrum sit tristis, sed unde sit tristis; nec utrum timeat, sed quid timeat. Irasci enim peccanti ut corrigatur, contristari pro afflicto ut liberetur, timere periclitanti ne pereat nescio utrum quisquam sana consideratione reprehendat. Nam et misericordiam Stoicorum est solere culpae; sed quanto honestius ille Stoicus misericordia perturbaretur hominis liberandi quam timore naufragii. Longe melius et humanius et piorum sensibus accommodatius Cicero in Caesaris laude locutus est, ubi ait: "Nulla de uirtutibus tuis nec admirabilior nec gratior misericordia est." Quid autem misericordia nisi alienae miseriae quaedam in nostro corde compassio, qua utique si possumus subuenire compellimur? Seruit autem motus iste rationi, quando ita praebetur misericordia, ut iustitia conseruetur, siue cum indigenti tribuitur, siue cum ignoscitur paenitenti. Hanc Cicero locutor egregius non dubitauit appellare uirtutem, quam Stoicos inter uitia numerare non pudet, qui tamen, ut docuit liber Epicteti, nobilissimi Stoi-

---

15 Lig. c. 12, 37

---

5 illa p s *Domb.* **6** iuuandam *A* iuuanda *t'* **7** usum *K ρ a b e l p q s* usu *C* usus *v* **16** est *om.* *C* quid est *plerr. mss* **20** locutor orator *A* loquitur *F* locutor *C a b e* loquutor *R*

01 ci, ex decretis Zenonis et Chrysippi, qui huius sectae primas habuerunt,
huiusce modi passiones in animum sapientis admittunt, quem uitii omnibus
liberum uolunt. Vnde fit consequens, ut haec ipsa non putent uitia, quando
sapienti sic accidunt, ut contra uirtutem mentis rationemque nihil possint, et
05 una sit eademque sententia Peripateticorum uel etiam Platonicorum et ipsorum
Stoicorum, sed, ut ait Tullius, uerbi controuersia iam diu torqueat homines
Graeculos contentionis cupidiores quam ueritatis. Sed adhuc merito quaeri
potest, utrum ad uitae praesentis pertineat infirmitatem etiam in quibusque
bonis officiis huiusce modi perpeti affectus, sancti uero angeli et sine ira
10 puniant, quos accipiunt aeterna Dei lege puniendos, et miseris sine miseriae
compassione subueniant, et periclitantibus eis, quos diligunt, sine timore
opitulentur; et tamen istarum nomina passionum consuetudine locutionis
humanae etiam in eos usurpentur propter quandam operum similitudinem,
non propter affectionum infirmitatem, sicut ipse Deus secundum scripturas
15 irascitur, nec tamen ulla passione turbatur. Hoc enim uerbum uindictae
usurpauit effectus, non illius turbulentus affectus.

**CAPVT VI: Quibus passionibus daemones confitente Apuleio exagitentur,
quorum ope homines apud deos adserit adiuuari**

20

Qua interim de sanctis angelis quaestione dilata uideamus quem ad modum

---

6 De orat. I, 11

---

6 torqueat *C A F R ρ a b* torquet *e* **10** accipiant *C* **12** consuetudo *l* **18**
exagitantur *p* **21** quemammodum *C*

---

dicant Platonici medios daemones inter deos et homines constitutos istis 01
passionum aestibus fluctuare. Si enim mente ab his libera eisque dominante
motus huiusce modi paterentur, non eos diceret Apuleius simili motu cordis et
salo mentis per omnes cogitationum aestus fluctuare. Ipsa igitur mens eorum,
id est pars animi superior, qua rationales sunt, in qua uirtus et sapientia, si 05
ulla eis esset, passionibus turbulentis inferiorum animi partium regendis
moderandisque dominaretur, ipsa, inquam, mens eorum, sicut iste Platonius
confitetur, salo perturbationum fluctuat. Subiecta est ergo mens daemonum
passionibus libidinum formidinum irarum atque huiusmodi ceteris. Quae igitur
pars in eis libera est composque sapientiae, qua placeant diis et ad bonorum 10
morum similitudinem hominibus consulant, cum eorum mens passionum
uitiis subiugata et oppressa, quidquid rationis naturaliter habet, ad fallendum
et decipiendum tanto acrius intendat, quanto eam magis possidet nocendi
cupiditas?

15

**CAPVT VII: Quod Platonici figmentis poetarum infamatos adserant deos
de contrariorum studiorum certamine, cum hae partes daemonum, non
deorum sint**

Quod si quisquam dicit, non ex omnium, sed ex malorum daemonum numero 20
esse, quos poetae quorundam hominum osores et amatores deos non procul a

---

---

1 ipsis *C* 4 salus *s* 7 ipsam *C* 8 fluctuat *A* fluctuaret *C* 9 huiusmodi
CAKρ huiusce modi *F t'*

01 ueritate confingunt (hos enim dixit Apuleius salo mentis per omnes
cogitationum aestus fluctuare): quo modo istud intellegere poterimus, quando,
cum hoc diceret, non quorundam, id est malorum, sed omnium daemonum
medietatem propter aera corpora inter deos et homines describebat? Hoc
05 enim ait fingere poetas, quod ex istorum daemonum numero deos faciunt et
eis deorum nomina inponunt et quibus uoluerint hominibus ex his amicos
inimicosque distribuunt ficti carminis inpunita licentia, cum deos ab his
daemonum moribus et caelesti loco et beatitudinis opulentia remotos esse
perhibeat. Haec est ergo fictio poetarum deos dicere, qui dii non sunt, eosque
10 sub deorum nominibus inter se decertare propter homines, quos pro studio
partium diligunt uel oderunt. Non procul autem a ueritate dicit hanc esse
fictionem, quoniam deorum appellati uocabulis, qui dii non sunt, tales tamen
describuntur daemones, quales sunt. Denique hinc esse dicit Homericam illam
Mineruam, "quae mediis coetibus Graium cohibendo Achilli interuenit." Quod
15 ergo Minerua illa fuerit, poeticum uult esse figmentum, eo quod Mineruam
deam putat eamque inter deos, quos omnes bonos beatosque credit, in alta
aetheria sede conlocat, procul a conuersione mortalium; quod autem, aliquis
daemon fuerit Graecis fauens Troianisque contrarius, sicut alius aduersus
Graecos Troianorum opitulatur, quem Veneris seu Martis nomine idem poeta
20 commemorat, quos deos iste talia non agentes in habitationibus caelestibus
ponit, et hi daemones pro eis, quos amabant, contra eos, quos oderant, inter

---

5 ib. 15, 13 sqq. **14** ib. De deo Socr. c. 11

---

9 perhibeat *p* *Domb.* peribeat *s* perhibeant *rell.* **12** finctionem *a s* **14**
Graium *A F ρ b e* gradum *C R* grauem *a* gratum *s*

se decertauerint: hoc non procul a ueritate poetas dixisse confessus est. De 01
his quippe ista dixerunt, quos hominibus simili motu cordis et salo mentis
per omnes cogitationum aestus fluctuare testatur, ut possint amores et odia
non pro iustitia, sed sicut populus similis eorum in uenatoribus et aurigis
secundum suarum studia partium pro aliis aduersus alios exercere. Id enim 05
uidetur philosophus curasse Platonius, ne, cum haec a poetis canerentur,
non a daemonibus mediis, sed ab ipsis diis, quorum nomina poetae fingendo
ponunt, fieri crederentur.

**CAPVT VIII: De diis caelestibus et daemonibus aeriis hominibusque 10
terrenis Apulei Platonici definitione**

Quid? illa ipsa definitio daemonum parumne intuenda est (ubi certe omnes
determinando complexus est), quod ait daemones esse genere animalia,
animo passiuia, mente rationalia, corpore aera, tempore aeterna? In quibus 15
quinque commemoratis nihil dixit omnino, quo daemones cum bonis saltem
hominibus id uiderentur habere commune, quod non esset in malis. Nam ipsos
homines cum aliquanto latius describendo complecteretur, suo loco de illis
dicens tamquam de infimis atque terrenis, cum prius dixisset de caelestibus
diis, ut commendatis duabus partibus ex summo et infimo ultimis tertio loco 20
de mediis daemonibus loqueretur: "Igitur homines, inquit, ratione gaudentes,

---

14 ib. c.13

---

3 possint C t l possent a b e p v 4 sed om. l 6 Platonius curasse e 16
quod mss. quo auctore Dueb. Domb. 21 claudentes A F R ρ gaudentes C
plaudentes a e fruantes b

01 oratione pollentes, immortalibus animis, moribundis membris, leuibus
et anxiis mentibus, brutis et obnoxiiis corporibus, dissimilibus moribus,
similibus erroribus, peruicaci audacia, pertinaci spe, casso labore, fortuna
caduca, singillatim mortales, cuncti tamen uniuerso genere perpetui, uicissim
05 sufficiens prole mutabiles, uolucris tempore, tarda sapientia, cita morte,
querula uita terras incolunt". Cum hic tam multa diceret, quae ad plurimos
homines pertinent, numquid etiam illud tacuit, quod nouerat esse paucorum,
ubi ait "tarda sapientia"? Quod si praetermisisset, nullo modo recte genus
humanum descriptionis huius tam intenta diligentia terminasset. Cum uero
10 deorum excellentiam commendaret, ipsam beatitudinem, quo uolunt homines
per sapientiam peruenire, in eis adfirmavit excellere. Proinde si aliquos
daemones bonos uellet intellegi, aliquid etiam in ipsorum descriptione
poneret, unde uel cum diis aliquam beatitudinis partem, uel cum hominibus
qualemcumque sapientiam putarentur habere communem. Nunc uero nullum
15 bonum eorum commemorauit, quo boni discernuntur a malis. Quamuis et
eorum malitiae liberius exprimendae pepercerit, non tam ne ipsos, quam
ne cultores eorum, apud quos loquebatur, offenderet: significauit tamen
prudentibus, quid de illis sentire deberent, quando quidem deos, quos omnes
bonos beatosque credi uoluit, ab eorum passionibus atque, ut ait ipse, turbelis
20 omni modo separauit, sola illos corporum aeternitate coniungens, animo autem
non diis, sed hominibus similes daemones apertissime inculcans; et hoc non

---

6 ib. c.4

---

1 oratione *om. b* 5 sufficiens prole *A F R p a b e* sufficiens prolem *C*
citata *l* 11 adfirmaret *C* 15 discernentur *s* 16 pepercit *l*

sapientiae bono, cuius et homines possunt esse participes, sed perturbatione 01
passionum, quae stultis malisque dominatur, a sapientibus uero et bonis ita
regitur, ut malint eam non habere quam uincere. Nam si non corporum, sed
animorum aeternitatem cum diis habere daemones uellet intellegi, non utique
homines ab huius rei consortio separaret, quia et hominibus aeternos esse 05
animos procul dubio sicut Platonius sentit. Ideo cum hoc genus animantum
describeret, immortalibus animis, moribundis membris dixit esse homines. Ac
per hoc si propterea communem cum diis aeternitatem non habent homines,
quia corpore sunt mortales: propterea ergo daemones habent, quia corpore
sunt immortales. 10

**CAPVT IX: An amicitia caelestium deorum per intercessionem daemonum
possit homini prouideri**

Quales igitur mediatores sunt inter homines et deos, per quos ad deorum 15
amicitias homines ambient, qui hoc cum hominibus habent deterius, quod est
in animante melius, id est animus; hoc autem habent cum diis melius, quod
est in animante deterius, id est corpus? Cum enim animans, id est animal, ex
anima constet et corpore, quorum duorum anima est utique corpore melior,
etsi uitiosa et infirma, melior certe corpore etiam sanissimo atque firmissimo, 20
quoniam natura eius excellentior nec labe uitiorum postponitur corpori, sicut

---

---

4 daemones habere l 6 animantium B a p v 16 ambulant a 18 animans id
est om. e 20 etiam om. l

01 aurum etiam sordidum argento seu plumbo, licet purissimo, carius aestimatur:
isti mediatores deorum et hominum, per quos interpositos diuinis humana
iunguntur, cum diis habent corpus aeternum, uitiosum autem cum hominibus
animum; quasi religio, qua uolunt diis homines per daemones iungi, in corpore
05 sit, non in animo constituta. Quaenam tandem istos mediatores falsos atque
fallaces quasi capite deorsum nequitia uel poena suspendit, ut inferiorem
animalis partem, id est corpus, cum superioribus, superiorem uero, id est
animum, cum inferioribus habeant, et cum diis caelestibus in parte seruiente
coniuncti, cum hominibus autem terrestribus in parte dominante sint miseri?
10 Corpus quippe seruum est, sicut etiam Sallustius ait: "Animi imperio, corporis
seruitio magis utimur." Adiunxit autem ille: "Alterum nobis cum diis, alterum
cum beluis commune est", quoniam de hominibus loquebatur, quibus sicut
beluis mortale corpus est. Isti autem, quos inter nos et deos mediatores nobis
philosophi prouiderunt, possunt quidem dicere de animo et corpore: Alterum
15 nobis cum diis, alterum cum hominibus commune est; sed, sicut dixi, tamquam
in peruersum ligati atque suspensi, seruum corpus cum diis beatis, dominum
animum cum hominibus miseris, parte inferiore exaltati, superiore deiecti.
Unde etiamsi quisquam propter hoc eos putauerit aeternitatem habere cum
diis, quia nulla morte, sicut animalium terrestrium, animi eorum soluuntur
20 a corpore: nec sic existimandum est eorum corpus tamquam honoratorum
aeternum uehiculum, sed aeternum uinculum damnatorum.

---

10 Cat. 1

---

7 corporis e 10 quippe] inquit C 14 prodiderunt C K B e 17 miseris
habentes p s v Hoffm. habentes om. rell. Domb. deiecti C A F R ρ a b e
deiecti sunt s

**CAPVT X: Quod secundum Plotini sententiam minus miseri sint homines
in corpore mortali quam daemones in aeterno**

Plotinus certe nostrae memoriae uicinis temporibus Platonem ceteris 05
excellentiùs intellexisse laudatur. Is cum de humanis animis ageret: "Pater,
inquit, misericors mortalia illis uincla faciebat." Ita hoc ipsum, quod mortales
sunt homines corpore, ad misericordiam Dei patris pertinere arbitratus est,
ne semper huius uitae miseria tenerentur. Hac misericordia indigna iudicata
est iniquitas daemonum, quae in animi passiuì miseria non mortale sicut 10
homines, sed aeternum corpus accepit. Essent quippe feliciores hominibus, si
mortale cum eis haberent corpus et cum diis animum beatum. Essent autem
pares hominibus, si cum animo misero corpus saltem mortale cum eis habere
meruissent; si tamen adquirerent aliquid pietatis, ut ab aerumnis uel in morte
requiescerent. Nunc uero non solum feliciores hominibus non sunt animo 15
misero, sed etiam miseriores sunt perpetuo corporis uinculo. Non enim aliqua
pietatis et sapientiae disciplina proficientes intellegi uoluit ex daemonibus
fieri deos, cum apertissime dixerit daemones aeternos.

**CAPVT XI: De opinione Platoniorum, qua putant animas hominum 20
daemones esse post corpora**

---

6 Enn. III, 3, 12

---

2 Platoni C Platonis p 3 corpore mortali] corporali C 5 protinus l 7
uincla C A K F B b uincla *rell.* 12 beatum animum v

01 Dicit quidem et animas hominum daemones esse et ex hominibus fieri lares,
si boni meriti sunt; lemures, si mali, seu laruas; manes autem deos dici, si
incertum est bonorum eos seu malorum esse meritorum. In qua opinione
quantam uoraginem aperiant sectandis perditis moribus, quis non uideat, si uel
05 paululum adtendat? Quando quidem quamlibet nequam homines fuerint, uel
laruas se fieri dum opinantur, uel dum manes deos, tanto peiores fiunt, quanto
sunt nocendi cupidiores, ut etiam quibusdam sacrificiis tamquam diuinis
honoribus post mortem se inuitari opinentur, ut noceant. Laruas quippe dicit
esse noxios daemones ex hominibus factos. Sed hinc alia quaestio est. Inde
10 autem perhibet appellari Graece beatos *εὐδαίμονας*, quod boni sint animi, hoc
est boni daemones, animos quoque hominum daemones esse confirmans.

**CAPVT XII: De ternis contrariis, quibus secundum Platonicos daemonum
hominumque natura distinguitur**

15 Sed nunc de his agimus, quos in natura propria descripsit inter deos et homines
genere animalia, mente rationalia, animo passiuia, corpore aera, tempore
aeterna. Nempe cum prius deos in sublimi caelo, homines autem in terra
infima disiunctos locis et naturae dignitate secerneret, ita conclusit: "Habetis,
20 inquit, interim bina animalia: deos ab hominibus plurimum differentes loci
sublimitate, uitae perpetuitate, naturae perfectione, nullo inter se propinquo

---

1 De deo Socr. c.15

---

4 perditisque *s* **5** nequaquam *s* homines nequam fuerint *a* nequam fuerint
homines *v* **10** beatos *om.* *a* **13** de terrenis *p* **14** et hominum *q v*

communicatu, cum et habitacula summa ab infimis tanta intercapedo fastigii 01
dispescat, et uiuacitas illic aeterna et indefecta sit, hic caduca et subsiciua,
et ingenia illa ad beatitudinem sublimata, haec ad miserias infimata." Hic
terna uideo commemorata contraria de duabus naturae partibus ultimis, id
est summis atque infimis. Nam tria quae proposuit de diis laudabilia, eadem 05
repetiuit, aliis quidem uerbis, ut eis aduersa alia tria ex hominibus redderet. Tria
deorum haec sunt: loci sublimitas, uitae perpetuitas, perfectio naturae. Haec
aliis uerbis ita repetiuit, ut eis tria contraria humanae condicionis opponeret.
"Cum et habitacula, inquit, summa ab infimis tanta intercapedo fastigii
dispescat", quia dixerat loci sublimitatem; "et uiuacitas, inquit, illic aeterna 10
et indefecta sit, hic caduca et subsiciua", quia dixerat uitae perpetuitatem; "et
ingenia illa, inquit, ad beatitudinem sublimata, haec ad miserias infimata",
quia dixerat naturae perfectionem. Tria igitur ab eo posita sunt deorum, id
est locus sublimis, aeternitas, beatitudo; et his contraria tria hominum, id est
locus infimus, mortalitas, miseria. 15

**CAPVT XIII: Quo modo daemones, si nec cum dis beati nec cum hominibus
sunt miseri, inter utramque partem sine utriusque communione sint medii**

Inter haec terna deorum et hominum quoniam daemones medios posuit, 20
de loco nulla est controuersia; inter sublimem quippe et infimum medius

---

15 De deo Socr. c. 4

---

1 fastigii *AFR* *pabe om. C* 2 subsiciua^{succidua} *A* subsiciva *FR* *e succidua*
p subsicava *C* succisiva *a* subitiua *B* dispescat *e* 12 inquit illa *l* 18
utrisque *p* 21 de loco nulla est *om. s*

01 locus aptissime habetur et dicitur. Cetera bina restant, quibus cura adtentior
adhibenda est, quem ad modum uel aliena esse a daemonibus ostendantur,
uel sic eis distribuantur, ut medietas uidetur exposcere. Sed ab eis aliena esse
non possunt. Non enim sicut dicimus locum medium nec summum esse nec
05 infimum, ita daemones, cum sint animalia rationalia, nec beatos esse nec
miseros, sicuti sunt arbusta uel pecora, quae sunt sensus uel rationis expertia,
recte possumus dicere. Quorum ergo ratio mentibus inest, aut miseros esse
aut beatos necesse est. Item non possumus recte dicere nec mortales esse
daemones nec aeternos. Omnia namque uiuentia aut in aeternum uiuunt, aut
10 finiunt morte quod uiuunt. Iam uero iste tempore aeternos daemone s dixit.
Quid igitur restat, nisi ut hi medii de duobus summis unum habeant et de duobus
infimis alterum? Nam si utraque de imis habebunt aut utraque de summis,
medii non erunt, sed in alterutram partem uel resiliunt uel recumbunt. Quia
ergo his binis, sicut demonstratum est, carere utrisque non possunt, acceptis
15 ex utraque parte singulis mediabuntur. Ac per hoc quia de infimis habere non
possunt aeternitatem, quae ibi non est, unum hoc de summis habent; et ideo
non est alterum ad complendam medietatem suam, quod de infimis habeant,
nisi miseriam.

Est itaque secundum Platonicos sublimium deorum uel beata aeternitas uel
20 aeterna beatitudo; hominum uero infimorum uel miseria mortalis uel mortalitas
misera; daemonum autem mediorum uel misera aeternitas uel aeterna miseria.

---

3 sic] si *Hoffm.* (*errore typ.*) sed...possunt *om. l* esse summum *v* **11** de
duobus *om. e* **14** bonis *e* **15** qui *s* **20** infirmorum *e* **21** miseria *a b*

Nam et quinque illis, quae in definitione daemonum posuit, non eos medios, 01
sicut promittebat, ostendit; quoniam tria dixit eos habere nobis cum, quod
genere animalia, quod mente rationalia, quod animo passiva sunt; cum
diis autem unum, quod tempore aeterna; et unum proprium, quod corpore
aeria. Quo modo ergo medii, quando unum habent cum summis, tria cum 05
infirmis? Quis non uideat relicta medietate quantum inclinentur et deprimantur
ad infima? Sed plane etiam ibi medii possunt ita inueniri, ut unum habeant
proprium, quod est corpus aereum, sicut et illi de summis atque infirmis singula
propria, dii corpus aetherium hominesque terrenum; duo uero communia sint 10
omnibus, quod genere sunt animalia et mente rationalia. Nam et ipse cum de
diis et hominibus loqueretur: "Habetis, inquit, bina animalia", et non solent
isti deos nisi rationales mente perhibere. Duo sunt residua, quod sunt animo
passiva et tempore aeterna; quorum habent unum cum infirmis, cum summis
alterum, ut proportionali ratione librata medietas neque sustollatur in summa,
neque in infima deprimatur. Ipsa est autem illa daemonum misera aeternitas 15
uel aeterna miseria. Qui enim ait "animo passiva", etiam "misera" dixisset,
nisi eorum cultoribus erubisset. Porro quia prouidentia summi Dei, sicut
etiam ipsi fatentur, non fortuita temeritate regitur mundus, numquam esset
istorum aeterna miseria, nisi esset magna malitia.

Si igitur beati recte dicuntur eudaemones, non sunt eudaemones daemones, 20
quos inter homines et deos isti in medio locauerunt. Quis ergo est locus

---

---

6 inclinantur l 15 illa om. a e l 17 cultores a Dei summi C 21 in medio
om. s

01 bonorum daemonum, qui supra homines, infra deos istis praebeant adiutorium,
illis ministerium? Si enim boni aeternique sunt, profecto et beati sunt. Aeterna
autem beatitudo medios eos esse non sinit, quia multum cum diis comparat
multumque ab hominibus separat. Unde frustra isti conabuntur ostendere, quo
05 modo daemones boni, si et immortales sunt et beati, recte medii constituentur
inter deos immortales ac beatos et homines mortales ac miseros. Cum enim
utrumque habeant cum diis, et beatitudinem scilicet et immortalitatem, nihil
autem horum cum hominibus et miseris et mortalibus: quo modo non potius
remoti sunt ab hominibus diisque coniuncti, quam inter utrosque medii
10 constituti? Tunc enim medii essent, si haberent et ipsi duo quaedam sua, non
cum binis alterutrorum, sed cum singulis utrorumque communia; sicut homo
medium quiddam est, sed inter pecora et angelos, ut, quia pecus est animal
inrationale atque mortale, angelus autem rationale et immortale, medius
homo est, sed inferior angelis, superior pecoribus, habens cum pecoribus
15 mortalitatem, rationem cum angelis, animal rationale mortale. Ita ergo cum
quaerimus medium inter beatos immortales miserosque mortales, hoc inuenire
debemus, quod aut mortale sit beatum, aut immortale sit miserum.

**CAPVT XIV: An homines, cum sint mortales, possint uera beatitudine
20 esse felices**

---

3 cum *om. A F ρ a b e* cum *C R* **11** bonis *s* alterutrum *l* sed...utrorumque
om. b **14** est sed *p* esset *C a b l v* esse *s* est *a e Domb.* **16** querimus *C*

Utrum et beatus et mortalis homo esse possit, magna est inter homines quaestio. 01
Quidam enim condicionem suam humiliter inspexerunt negaueruntque
hominem capacem esse posse beatitudinis, quamdiu mortaliter uiuit. Quidam
uero extulerunt se et ausi sunt dicere sapientiae compotes beatos esse posse
mortales. Quod si ita est, cur non ipsi potius medii: constituuntur inter mortales 05
miseros et immortales beatos, beatitudinem habentes cum immortalibus beatis,
mortalitatem cum mortalibus miseris? Profecto enim, si beati sunt, inuident
nemini (nam quid miserius inuidencia?) et ideo mortalibus miseris, quantum
possunt, ad consequendam beatitudinem consulunt, ut etiam immortales
ualeant esse post mortem et angelis immortalibus beatisque coniungi. 10

CAPVT XV: De mediatore Dei et hominum, homine Christo Iesu

Si autem, quod multo credibiliter et probabilius disputatur, omnes homines,
quamdiu mortales sunt, etiam miseri sint necesse est, quaerendus est medius, 15
qui non solum homo, uerum etiam deus sit, ut homines ex mortali miseria ad
beatam immortalitatem huius medii beata mortalitas interueniendo perducatur;
quem neque non fieri mortalem oportebat, neque permanere mortalem. Mortalis
quippe factus est non infirmata Verbi diuinitate, sed carnis infirmitate suscepta;
non autem permansit in ipsa carne mortalis, quam resuscitauit a mortuis; 20
quoniam Ipse est fructus mediationis eius, ut nec ipsi, propter quos liberandos

---

---

3 capacem *A F R p a b e* compotem *C* 4 posse *om. A a b* posse *V C*
F p t' e 9 ut etiam *A F R p a b l p* ut et etiam *C v* 21 mediationis *C A*
R p t' a b e meditationis *F*

---

01 mediator effectus est, in perpetua uel carnis morte remanerent. Proinde
mediatorem inter nos et Deum et mortalitatem habere oportuit transeuntem
et beatitudinem permanentem, ut per id, quod transit, congrueret morituris, et
ad id, quod permanet, transferret ex mortuis. Boni igitur angeli inter miseros
05 mortales et beatos inmortales medii esse non possunt, quia ipsi quoque et beati
et inmortales sunt; possunt autem medii esse angeli mali, quia inmortales sunt
cum illis, miseri cum istis. His contrarius est mediator bonus, qui aduersus
eorum inmortaliatem et miseriam et mortalis esse ad tempus uoluit, et beatus
in aeternitate persistere potuit; ac sic eos et inmortales superbos et miseros
10 noxios, ne inmortaliatis iactantia seducerent ad miseriam, et suae mortis
humilitate et suae beatitudinis benignitate destruxit in eis, quorum corda per
suam fidem mundans ab illorum inmundissima dominatione liberauit.

Homo itaque mortalis et miser longe seiunctus ab inmortaliibus et beatis quid
eligat medium, per quod inmortaliati et beatitudini copuletur? Quod possit
15 delectare in daemonum inmortaliati, miserum est; quod posset offendere in
Christi mortalitate, iam non est. Ibi ergo cauenda est miseria sempiterna; hic
mors timenda non est, quae non esse potuit sempiterna, et beatitudo amanda
est sempiterna. Ad hoc se quippe interponit medius inmortalis et miser, ut ad
inmortaliatem beatam transire non sinat, quoniam persistit quod inpedit, id
20 est ipsa miseria; ad hoc se autem interposuit mortalis et beatus, ut mortalitate
transacta et ex mortuis faceret inmortales, quod in se resurgendo monstrauit, et

---

---

1 remanerent C 10 per inmortaliatis iactantiam s 11 dignitate A e
benignitate C F R p t' a e bonitate b 14 possit C A posset V F p a b e

ex miseris beatos, unde numquam ipse discessit. Alius est ergo medius malus, 01
qui separat amicos; alius bonus, qui reconciliat inimicos. Et ideo multi sunt
medii separatores, quia multitudo, quae beata est, unius Dei participatione fit
beata; cuius participationis priuatione misera multitudo malorum angelorum,
quae se opponit potius ad impedimentum, quam interponit ad beatitudinis 05
adiutorium, etiam ipsa multitudine obstrepit quodam modo, ne possit ad illud
unum beatificum <bonum> perueniri, ad quod ut perduceremur, non multis,
sed uno mediatore opus erat, et hoc eo ipso, cuius participatione simus beati,
hoc est Verbo Dei non facto, per quod facta sunt omnia. Nec tamen ob hoc
mediator est, quia Verbum; maxime quippe immortale et maxime beatum 10
Verbum longe est a mortalibus miseris; sed mediator, per quod homo, eo
ipso utique ostendens ad illud non solum beatum, uerum etiam beatificum
bonum non oportere quaeri alios mediatores, per quos arbitremur nobis
peruentionis gradus esse moliendos, quia beatus et beatificus Deus factus
particeps humanitatis nostrae compendium praebuit participandae diuinitatis 15
suae. Neque enim nos a mortalitate et miseria liberans ad angelos immortales
beatosque ita perducit, ut eorum participatione etiam nos immortales et beati
simus; sed ad illam Trinitatem, cuius et angeli participatione beati sunt. Ideo
quando in forma serui, ut mediator esset, infra angelos esse uoluit, in forma
Dei supra angelos mansit; idem in inferioribus uia uitae, qui in superioribus 20
uita.

---

19 Phil. 2, 7

---

7 beatificum *C ρ a b l s* bonum *om.* *C A F R ρ t' a b e* perueniri *A R t' a*
peruenire *F ρ b e*

01

**CAPVT XVI: An rationabiliter Platonici definierint deos caelestes
declinantes terrena contagia hominibus non misceri, quibus ad amicitiam
deorum daemones suffragentur**

05

Non enim uerum est, quod idem Platonicus ait Platonem dixisse: "Nullus
Deus miscetur homini"; et hoc praecipuum eorum sublimitatis ait esse
specimen, quod nulla adtrectatione hominum contaminantur. Ergo daemones
contaminari fatetur, et ideo eos, a quibus contaminantur, mundare non possunt
10 omnesque inmundi pariter fiunt, et daemones contrectatione hominum et
homines cultu daemonum. Aut si et contrectari miscerique hominibus, nec
tamen contaminari daemones possunt, diis profecto meliores sunt, quia illi, si
mischerentur, contaminarentur. Nam hoc deorum dicitur esse praecipuum, ut
eos sublimiter separatos humana contrectatio contaminare non possit. Deum
15 quidem summum omnium creatorem, quem nos uerum Deum dicimus, sic
a Platone praedicari asseuerat, quod ipse sit solus qui non possit penuria
sermonis humani quauis oratione uel modice comprehendi; uix autem
sapientibus uiris, cum se uigore animi quantum licuit a corpore remouerunt,
intellectum huius Dei, id quoque interdum uelut in altissimis tenebris
20 rapidissimo coruscamine lumen candidum intermicare. Si ergo supra omnia
uere summus Deus intellegibili et ineffabili quadam praesentia, etsi interdum,

---

6 De deo Socr. c. 4

---

11 contrectare^{miscerique} *A* contrectare *FR* contrectari *C ρ a e* contrectatione *b*

16 penuria sermonis *C² A K F B ρ t^l a b e l p s v om. C^l* **17** quamuis *C a*

etsi tamquam rapidissimo coruscamine lumen candidum intermicans, adest 01
tamen sapientium mentibus, cum se quantum licuit a corpore remouerunt,
nec ab eis contaminari potest: quid est quod isti dii propterea constituuntur
longe in sublimi loco, ne contrectatione contaminentur humana? Quasi uero
aliud corpora illa aetheria quam uidere sufficiat, quorum luce terra, quantum 05
sufficit, inlustratur. Porro si non contaminantur sidera, cum uidentur, quos
deos omnes uisibiles dicit: nec daemones hominum contaminantur aspectu,
quamuis de proximo uideantur. An forte uocibus humanis contaminarentur, qui
acie non contaminantur oculorum, et ideo daemones medios habent, per quos
eis uoces hominum nuntientur, a quibus longe absunt, ut incontaminatissimi 10
perseuerent? Quid iam de ceteris sensibus dicam? Non enim olfaciendo
contaminari uel dii possent, si adessent, uel cum adsunt daemones possunt
uiuorum corporum uaporibus humanorum, si tantis sacrificiorum cadauerinis
non contaminantur nidoribus. In gustandi autem sensu nulla necessitate
reficiendae mortalitatis urgentur, ut fame adacti cibos ab hominibus quaerant. 15
Tactus uero in potestate est. Nam licet ab eo potissimum sensu contrectatio
dicta uideatur, hactenus tamen, si uellent, miscerentur hominibus, ut uiderent
et uiderentur, audirent et audirentur. Tangendi autem quae necessitas? Nam
neque homines id concupiscere auderent, cum deorum uel daemonum bonorum
conspectu uel conloquio fruerentur; et si in tantum curiositas progredieretur, ut 20
uellent: quonam pacto quispiam posset inuitum tangere deum uel daemonem,

---

3 ib. c. 3 11 ib. c. 2

---

2 remouerint s 12 possint l 14 sensu *A F R ρ a e* sensum *C b* 18 namque
e l 21 uellent *C A F R ρ a b*

01 qui nisi captum non potest passerem?

Videndo igitur uisibusque se praebendo et loquendo et audiendo dii corporaliter misceri hominibus possent. Hoc autem modo daemones si miscentur, ut dixi, et non contaminantur, dii autem contaminarentur, si
05 miscerentur: incontaminabiles dicunt daemones et contaminabiles deos. Si autem contaminantur et daemones, quid conferunt hominibus ad uitam post mortem beatam, quos contaminati mundare non possunt, ut eos mundos diis incontaminatis possint adiungere, inter quos et illos medii constituti sunt? Aut si hoc eis beneficii non conferunt, quid prodest hominibus daemonum amica
10 mediatio? An ut post mortem non ad deos homines per daemones transeant, sed simul uiuant utrique contaminati ac per hoc neutri beati? Nisi forte quis dicat more spongiarum uel huiusce modi rerum mundare daemones amicos suos, ut tanto ipsi sordidiores fiant, quanto fiunt homines eis uelut tergentibus mundiores. Quod si ita est, contaminatioribus dii miscentur daemonibus, qui,
15 ne contaminarentur, hominum propinquitatem contrectationemque uitarunt. An forte dii possunt ab hominibus contaminatos mundare daemones, nec ab eis contaminari, et eo modo non possent et homines? Quis talia sentiat, nisi quem fallacissimi daemones deceperunt? Quid quod, si uideri et uidere contaminat, uidentur ab hominibus dii, quos uisibiles dicit, "clarissima mundi lumina" et
20 cetera sidera, tutioresque sunt daemones ab ista hominum contaminatione, qui non possunt uideri, nisi uelint? Aut si non uideri, sed uidere contaminat,

---

19 De deo Socr. c. 2 **20** Verg. Georg. 1, 5 sqq.

---

3 possint *l* **12** sphongearum *A F e* spongiarum *R ρ t' b* sphonegarum *C*
fongearum *a*

negent ab istis clarissimis mundi luminibus, quos deos opinantur, uideri 01
homines, cum radios suos terras usque pertendant. Qui tamen eorum radii
per quaeque inmundi diffusa non contaminantur, et dii contaminarentur, si
hominibus miscerentur, etiamsi esset necessarius in subueniendo contactus?
Nam radiis solis et lunae terra contingitur, nec istam contaminat lucem. 05

**CAPVT XVII: Ad consequendam uitam beatam, quae in participatione
est summi boni, non tali mediatore indigere hominem qualis est daemon,
sed tali qualis est unus Christus** 10

Miror autem plurimum tam doctos homines, qui cuncta corporalia et sensibilia
prae incorporalibus et intellegibilibus postponenda iudicauerunt, cum agitur
de beata uita, corporalium contrectationum facere mentionem. Vbi est illud
Plotini, ubi ait: "Fugiendum est igitur ad carissimam patriam, et ibi pater, et ibi 15
omnia. Quae igitur, inquit, classis aut fuga? Similem Deo fieri." Si ergo Deo
quanto similior, tanto fit quisque propinquior: nulla est ab illo alia longinquitas
quam eius dissimilitudo. Incorporali uero illi aeterno et incommutabili tanto
est anima hominis dissimilior, quanto rerum temporalium mutabiliumque
cupidior. Hoc ut sanetur, quoniam immortalis puritati, quae in summo est, 20
ea quae in imo sunt mortalia et inmundi conuenire non possunt, opus est.

---

16 Enn. 1, 6, 8; 2, 3

---

12 corporalia *C A p t' e* corporea *F R a b* 13 igitur *p s* 14 facerent *s* 15
Plotini *A F p a e* Platonis *C R b* 16 classis inquit *v* clausis *l p s*

01 quidem mediatore; non tamen tali, qui corpus quidem habeat immortale
propinquum summis, animum autem morbidum similem infimis (quo morbo
nobis inuideat potius ne sanemur, quam adiuuet ut sanemur); sed tali, qui
nobis infimis ex corporis mortalitate coaptatus immortalis spiritus iustitia, per
05 quam non locorum distantia, sed similitudinis excellentia mansit in summis,
mundandis liberandisque nobis uere diuinum praebeat adiutorium. Qui
profecto incontaminabilis Deus absit ut contaminationem timeret ex homine
quo indutus est, aut ex hominibus inter quos in homine conuersatus est. Non
enim parua sunt haec interim duo, quae salubriter sua incarnatione monstrauit,
10 nec carne posse contaminari ueram diuinitatem, nec ideo putandos daemones
nobis esse meliores, quia non habent carnem. Hic est, sicut eum sancta
scriptura praedicat, *mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus*, de cuius
et diuinitate, qua patri est semper aequalis, et humanitate, qua nobis factus est
similis, non hic locus est ut competenter pro nostra facultate dicamus.

15

**CAPVT XVIII: Quod fallacia daemonum, dum sua intercessione uiam
spondet ad Deum, hoc adnitatur, ut homines a uia ueritatis auertat**

Falsi autem illi fallacesque mediatores daemones, qui, cum per spiritus
20 inmunditiam miseri ac maligni multis effectibus clareant, per corporalium
tamen locorum interualla et per aeriorum corporum leuitatem a prouectu

---

12 1 Tim. 2, 5

---

4 coaptatus *C A F R p a b e* coartatus *l* quoaptatus *s* **5** excellentiam *C* **20**
miseri ac] miseriae *e* clarent *l* calleant *e* **21** profectu *F* ac prouectum *p*
p ac prouecto *s*

animorum nos auocare atque auertere moliuntur, non uiam praebent ad 01
Deum, sed, ne uia teneatur, impediunt. Quando quidem et in ipsa uia corporali
(quae falsissima est et plenissima erroris, qua non iter agit iustitia; quoniam
non per corporalem altitudinem, sed per spiritalem, hoc est incorporalem,
similitudinem ad Deum debemus ascendere) — in ipsa tamen uia corporali, 05
quam daemonum amici per elementorum gradus ordinant inter aetherios deos
et terrenos homines aeriis daemonibus mediis constitutis, hoc deos opinantur
habere praecipuum, ut propter hoc interuallum locorum contrectatione non
contaminentur humana. Ita daemones contaminari potius ab hominibus,
quam homines mundari a daemonibus credunt, et deos ipsos contaminari 10
potuisse, nisi loci altitudine munirentur. Quis tam infelix est, ut ista uia
mundari se existimet, ubi homines contaminantes, daemones contaminati,
dii contaminabiles praedicantur; et non potius eligat uiam, ubi contaminantes
magis daemones euitentur et ab incontaminabili Deo ad ineundam societatem
incontaminatorum angelorum homines a contaminatione mudentur? 15

**CAPVT XIX: Quod appellatio daemonum iam nec apud cultores eorum
adsumatur in significationem alicuius boni**

Sed ne de uerbis etiam nos certare uideamur, quoniam nonnulli istorum, ut ita 20
dixerim, daemonicolarum, in quibus et Labeo est, eosdem perhibent ab aliis

---

20 cf Confess. 8, 2, 4

---

2 dominum s et in] etiam s 4 spiritualem v 13 incontaminabiles s elegat l
17 nec iam p 18 in signum p 20 de om. l

01 angelos dici, quos ipsi daemones nuncupant, iam mihi de bonis angelis aliquid
uideo disserendum, quos isti esse non negant, sed eos bonos daemones uocare
quam angelos malunt. Nos autem, sicut scriptura loquitur, secundum quam
Christiani sumus, angelos quidem partim bonos, partim malos, numquam
05 uero bonos daemones legimus; sed ubicumque illarum litterarum hoc nomen
positum reperitur, siue daemones, siue daemonia dicantur, non nisi maligni
significantur spiritus. Et hanc loquendi consuetudinem in tantum populi
usquequaque secuti sunt, ut eorum etiam, qui pagani appellantur et deos multos
ac daemones colendos esse contendunt, nullus fere sit tam litteratus et doctus,
10 qui audeat in laude uel seruo suo dicere: "Daemonem habes"; sed cuilibet
hoc dicere uoluerit, non se aliter accipi, quam maledicere uoluisse, dubitare
non possit. Quae igitur nos causa compellit, ut post offensionem aurium tam
multarum, ut iam paene sint omnium, quae hoc uerbum non nisi in malam
partem audire consuerunt, quod diximus cogamur exponere, cum possimus
15 angelorum nomine adhibito eandem offensionem, quae nomine daemonum
feri poterat, euitare?

CAPVT XX: De qualitate scientiae, quae daemones superbos facit

20 Quamquam etiam ipsa origo huius nominis, si diuinis intueamur libros,
aliquid adfert cognitione dignissimum. Daemones enim dicuntur (quoniam

---

---

9 tam doctus e 10 cuilibet hoc AFR ρ a b quilibet haec C quilibet e 11
uoluisse AFR ρ a b e uoluisset C dubitari l

uocabulum Graecum est) ab scientia nominati. Apostolus autem spiritu 01
sancto locutus ait: *Scientia inflat, caritas uero aedificat*; quod recte aliter non
intellegitur, nisi scientiam tunc prodesse, cum caritas inest; sine hac autem
inflare, id est in superbiam inanissimae quasi uentositatis extollere. Est ergo
in daemonibus scientia sine caritate, et ideo tam inflati, hoc est tam superbi 05
sunt, ut honores diuinos et religionis seruitutem, quam uero Deo deberi sciunt,
sibi satis egerint exhiberi, et quantum possunt et apud quos possunt adhuc
agant. Contra superbiam porro daemonum, qua pro meritis possidebatur genus
humanum, Dei humilitas, quae in Christo apparuit, quantam uirtutem habeat,
animae hominum nesciunt inmunditia elationis inflatae, daemonibus similes 10
superbia, non scientia.

CAPVT XXI: Ad quem modum Dominus uoluerit daemonibus innotescere

Ipsi autem daemones etiam hoc ita sciunt, ut eidem Domino infirmitate carnis 15
inducto dixerint: *Quid nobis et tibi, Iesu Nazarene? Venisti perdere nos?* Clarum
est in his uerbis, quod in eis et tanta scientia erat, et caritas non erat. Poenam
suam quippe formidabant ab illo, non in illo iustitiam diligebant. Tantum
uero eis innotuit, quantum uoluit; tantum autem uoluit, quantum oportuit. Sed
innotuit non sicut angelis sanctis, qui eius, secundum id quod Dei Verbum est, 20
participata aeternitate perfruuntur, sed sicut eis terrendis innotescendum fuit,

---

1 Lact. Inst. 2, 14, 6; Mart. Cap. 2, 154 2 1 Cor. 8, 1 16 Mr. 1, 24; Mt. 8, 29

---

1 ab scientia *A F R B ρ a b e l s Domb.* (cf. *Domb.-Kalb*³ 264, 27; 402, 29) ob
scientiam *C p v Hoffm.* 7 satis egerint *C A R ρ t' a b e* satis egerunt *F* 11 non
scientia *A F R ρ a b e* non scientia sed superbia *C Hoffm.*

01 ex quorum tyrannica quodam modo potestate fuerat liberaturus praedestinos
in suum regnum et gloriam semper ueracem et ueraciter sempiternam. Innotuit
ergo daemonibus non per id, quod est uita aeterna et lumen incommutabile,
quod inluminat pios, cui uidentur per fidem, quae in illo est, corda mundantur,
05 sed per quaedam temporalia suae uirtutis effecta et occultissimae signa
praesentiae, quae angelicis sensibus etiam malignorum spirituum potius quam
infirmis hominum possent esse conspicua. Denique quando ea paululum
supprimenda iudicauit et aliquanto altius latuit, dubitauit de illo daemonum
princeps eumque temptauit, an Christus esset explorans, quantum se temptari
10 ipse permisit, ut hominem, quem gerebat, ad nostrae imitationis temperaret
exemplum. Post illam uero temptationem, cum angeli, sicut scriptum est,
ministrarent ei, boni utique et sancti ac per hoc spiritibus inmundis metuendi
et tremendi, magis magisque innotescebat daemonibus quantus esset, ut ei
iubenti, quamuis in illo contemptibilis uideretur carnis infirmitas, resistere
15 nullus auderet.

**CAPVT XXII: Quid intersit scientiam sanctorum angelorum et scientiam
daemonum**

20 His igitur angelis bonis omnis corporalium temporaliumque rerum scientia,
qua inflantur daemones, uilis est; non quod earum ignari sint, sed quod illis

---

---

3 incommutabilem C 5 occultissimae C p t' a e l p s v occultissima a b 6
praesentiae C p a e l p s v sapientiae K a b 7 possint C A possent F R p a b
e possint C l p s possent a b e v Domb.

Dei, qua sanctificantur, caritas cara est, prae cuius non tantum incorporali, 01
uerum etiam incommutabili et ineffabili pulchritudine, cuius sancto amore
inardescunt, omnia, quae infra sunt et, quod illud est, non sunt seque ipsos
inter illa contemnunt, ut ex toto, quod boni sunt, eo bono, ex quo boni sunt,
perfruantur. Et ideo certius etiam temporalia et mutabilia ista nouerunt, quia 05
eorum principales causas in Verbo Dei conspiciunt, per quod factus est mundus;
quibus causis quaedam probantur, quaedam reprobantur, cuncta ordinantur.
Daemones autem non aeternas temporum causas et quodam modo cardinales
in Dei sapientia contemplantur, sed quorundam signorum nobis occultorum
maiore experientia multo plura quam homines futura prospiciunt; dispositiones 10
quoque suas aliquando praenuntiant. Denique saepe isti, numquam illi omnino
falluntur. Aliud est enim temporalibus temporalia et mutabilibus mutabilia
coniectare eisque temporalem et mutabilem modum suae uoluntatis et
facultatis inserere, quod daemonibus certa ratione permissum est; aliud autem
in aeternis atque incommutabilibus Dei legibus, quae in eius sapientia uiuunt, 15
mutationes temporum praeuidere Deique uoluntatem, quae tam certissima
quam potentissima est omnium, spiritus eius participatione cognoscere; quod
sanctis angelis recta discretione donatum est. Itaque non solum aeterni, uerum
etiam beati sunt. Bonum autem, quo beati sunt, Deus illis est, a quo creati sunt.
Illius quippe indeclinabiliter participatione et contemplatione perfruuntur. 20

---

13 et mutabilem *A F R ρ a b e* om. *C* motum *b* **15** in aeternis *om.* *s* **19**
quod beati *s*

---

01 **CAPVT XXIII: Nomen deorum falso adscribi dis gentim, quod tamen et
angelis sanctis et hominibus iustis ex diuinarum scripturarum auctoritate
commune est**

05 Hos si Platonici malunt deos quam daemones dicere eisque adnumerare, quos
a summo Deo conditos deos scribit eorum auctor et magister Plato: dicant
quod uolunt; non enim cum eis de uerborum controuersia laborandum est. Si
enim sic immortales, ut tamen a summo Deo factos, et si non per se ipsos, sed
ei, a quo facti sunt, adhaerendo beatos esse dicunt: hoc dicunt quod dicimus,
10 quolibet eos nomine appellent. Hanc autem Platoniorum esse sententiam,
siue omnium siue meliorum, in eorum litteris inueniri potest. Nam et de ipso
nomine, quod huius modi immortalem beatamque creaturam deos appellant,
ideo inter nos et ipsos paene nulla dissensio est, quia et in nostris sacris
litteris legitur: *Deus deorum dominus locutus est*, et alibi: *Confitemini Deo*
15 *deorum*, et alibi: *Rex magnus super omnes deos*. Illud autem ubi scriptum est:
Terribilis est super omnes deos, cur dictum sit, deinceps ostenditur. Sequitur
enim: *Quoniam omnes dii gentium daemonia, Dominus autem caelos fecit.*
Super omnes ergo deos dixit, sed gentium, id est quos gentes pro diis habent,
quae sunt *daemonia*; ideo *terribilis*, sub quo terrore Domino dicebant: *Venisti*
20 *perdere nos?* Illud uero, ubi dicitur: *Deus deorum*, non potest intellegi deus
daemoniorum; et rex magnus super omnes deos absit ut dicatur rex magnus

---

6 Tim. p.40; Cic.Tim.c10 14 Ps.49, 1; 135, 2 **15** Ps.94, 3 **18** Ps.95, 4 **19** Mr.1,24

---

6 daeorum C autem auctor s **8** ut tamen] uitam s et si p Domb. **10**
sapientiam l **12** quod C A F R p t' b quo a

super omnia daemona. Sed homines quoque in populo Dei eadem scriptura 01
deos appellat. *Ego, inquit, dixi, dii estis et filii Excelsi omnes.* Potest itaque
intellegi horum deorum deus, qui dictus est deus deorum, et super hos deos
rex magnus, qui dictus est *rex magnus super omnes deos.*

Verum tamen cum a nobis quaeritur: si homines dicti sunt dii, quod in populo 05
Dei sunt, quem per angelos uel per homines alloquitur Deus, quanto magis
immortales eo nomine digni sunt, qui ea fruuntur beatitudine, ad quam Deum
colendo cupiunt homines peruenire: quid respondebimus nisi non frustra in
scripturis sanctis expressius homines nuncupatos deos, quam illos immortales
et beatos, quibus nos aequales futuros in resurrectione promittitur, ne scilicet 10
propter illorum excellentiam aliquem eorum nobis constituere deum infidelis
auderet infirmitas? Quod in homine facile est euitare. Et euidentius dici
debuerunt homines dii in populo Dei, ut certi ac fidentes fierent eum esse
Deum suum, qui dictus est *deus deorum* quia etsi appellentur dii immortales
illi et beati, qui in caelis sunt, non tamen dicti sunt dii deorum, id est dii 15
hominum in populo Dei constitutorum, quibus dictum est: *Ego dixi, dii estis et
filii Excelsi omnes.* Hinc est quod ait apostolus: *Etsi sunt qui dicuntur dii, siue
in caelo siue in terra, sicuti sunt dii multi et domini multis nobis tamen unus
Deus Pater, ex quo omnia et nos in ipso, et unus Dominus Iesus Christus, per
quem omnia et nos per ipsum.* 20

Non multum ergo de nomine disceptandum est, cum res ipsa ita clareat, ut ab

---

20 1. Cor. 8, 5

---

5 dicti sint s 13 debuerunt AFR *ρ a b* debuerint C fiderent s 21 disceptandum
AFCR *t' a b e* clara sit s sit aliena s

01 scrupulo dubitationis aliena sit. Illud uero, quod nos ex eorum immortalium
beatorum numero missos esse angelos dicimus, qui Dei uoluntatem hominibus
adnuntiarent, illis autem non placet, quia hoc ministerium non per illos, quos
deos appellant, id est immortales et beatos, sed per daemones fieri credunt, quos
05 immortales tantum, non etiam beatos audent dicere, aut certe ita immortales
et beatos, ut tamen daemones bonos, non deos sublimiter conlocatos et ab
humana contrectatione semotos, quamuis nominis controuersia uideatur,
tamen ita detestabile est nomen daemonum, ut hoc modis omnibus a sanctis
angelis nos remouere debeamus. Nunc ergo ita liber iste claudatur, ut sciamus
10 immortales et beatos, quodlibet uocentur, qui tamen facti et creati sunt, medios
non esse ad inmortalem beatitudinem perducendis mortalibus miseris, a quibus
utraque differentia separantur. Qui autem medii sunt communem habendo
immortalitatem cum superioribus, miseriam cum inferioribus, quoniam
merito malitiae miseri sunt, beatitudinem, quam non habent, inuidere nobis
15 <possunt> potius quam praebere. Unde nihil habent amici daemonum quod
nobis dignum adferant, cur eos tamquam adiutores colere debeamus, quos
potius ut deceptores uitare debemus. Quos autem bonos et ideo non solum
immortales, uerum etiam beatos deorum nomine sacris et sacrificiis propter
uitam beatam post mortem adipiscendam colendos putant, qualescumque illi
20 sint et quolibet uocabulo digni sint, non eos uelle per tale religionis obsequium
nisi unum Deum coli, a quo creati et cuius participatione beati sunt, adiuuante

---

---

3 qui *s* **5** certe mortales ac *s* **6** et beatos *om. l* **11** ad inmortalem beatitudinem
C t' a b e l p s v ad immortalitatem beatitudinemque *Domb.* **15** possunt *om. C'*
l post praebere habet *e* praebent *l* **17** uitare *C l p s* euitare *Domb.*

---

ipso in sequenti libro diligentius disseremus.

01

05

10

15

20

---

1 in sequenti *C A F R t' a b e* diligenter *A* diligentius *C F R ρ a b e*

01

05

10

15

20

LIBER X

CAPVT I : Veram beatitudinem siue angelis siue hominibus per unum deum tribui etiam Platonicos definisse; sed utrum hi, quos ob hoc ipsum colendos putant, uni tantum deo, an etiam sibi sacrificari uelint, esse quaerendum.

01

05

Omniū certa sententia est, qui ratione quoquo modo uti possunt, beatos esse omnes homines uelle. qui autem sint uel unde fiant dum mortalium quaerit infirmitas, multae magnae que controuersiae concitatae sunt, in quibus philosophi sua studia et otia contriuerunt, quas in medium adducere atque discutere et longum est et non necessarium. Si enim recolit qui haec legit, quid in libro egerimus octauo in eligendis philosophis, cum quibus haec de beata uita, quae post mortem futura est, quaestio tractaretur, utrum ad eam uni deo uero, qui etiam effector est deorum, an plurimis dis religione sacrisque seruiendo peruenire possimus: non etiam hic eadem repeti expectat, praesertim cum possit relegendo, si forte oblitus est, adminiculari memoriam. Elegimus enim Platonicos omnium philosophorum merito nobilissimos, propterea quia sapere potuerunt licet inmortalem ac rationalem uel intellectualem hominis animam nisi participato lumine illius Dei, a quo et ipsa et mundus factus est, beatam esse non posse; ita illud, quod omnes homines adpetunt, id est uitam beatam, quemquam isti adsecuturum negant, qui non illi uni optimo, quod est incommutabilis Deus, puritate casti amoris adhaeserit. Sed quia ipsi quoque

10

15

20

---

7 dum *A F R ρ a b e* 8 concitatae *A R b e om. F* excitatae *ρ* cogitatae *a*
14 possimus *A F R ρ a e* possumus *b* 18 lumine illius *A F R ρ a b e* nomine
illius *C* 20 quod *C A F R ρ a b* qui *K^l B*

---

01 siue cedentes uanitati errorique populorum siue, ut ait apostolus, *euanescentes*
in cogitationibus suis multos deos colendos ita putauerunt uel putari uoluerunt,
ut quidam eorum etiam daemonibus diuinos honores sacrorum et sacrificiorum
deferendos esse censerent, quibus iam non parua ex parte respondimus:
05 nunc uidendum ac disserendum est, quantum Deus donat, immortales ac
beati in caelestibus sedibus dominationibus, principatibus potestatibus
constituti, quos isti deos et ex quibus quosdam uel bonos daemones uel nobis
cum angelos nominant, quomodo credendi sint uelle a nobis religionem
pietatemque seruari; hoc est, ut apertius dicam, utrum etiam sibi an tantum
10 deo suo, qui etiam noster est, placeat eis ut sacra faciamus et sacrificemus,
uel aliqua nostra seu nos ipsos religionis ritibus consecremus. Hic est enim
diuinitati uel, si expressius dicendum est, deitati debitus cultus, propter quem
uno uerbo significandum, quoniam mihi satis idoneum non occurrit Latinum,
Graeco ubi necesse est insinuo quid uelim dicere. *Λατρείαν* quippe nostri,
15 ubicumque sanctarum scripturarum positum est, interpretati sunt seruitutem.
Sed ea seruitus, quae debetur hominibus, secundum quam praecipit apostolus
seruos dominis suis subditos esse debere, alio nomine Graece nuncupari
solet; *λατρεία* uero secundum consuetudinem, qua locuti sunt qui nobis
diuina eloquia condiderunt, aut semper aut tam frequenter ut paene semper
20 ea dicitur seruitus, quae pertinet ad colendum Deum. Proinde si tantummodo
cultus ipse dicatur, non soli Deo deberi uidetur. Dicimur enim colere etiam

---

2 Rom. 1, 21 **6** Coloss. 1, 16 **17** Ephes. 6, 5

---

8 sint *A ρ b e* sunt *F R a* **18** latriam *A* latrian *F ρ a b e* luatrian *R* **20** seruitus
A F ρ a b e serbitus *V*

homines, quos honorifica uel recordatione uel praesentia frequentamus. Nec 01
solum ea, quibus nos religiosa humilitate subicimus, sed quaedam etiam,
quae subiecta sunt nobis, perhibentur coli. Nam ex hoc uerbo et agricolae et
coloni et incolae uocantur, et ipsos deos non ob aliud appellant caelicolas,
nisi quod caelum colant, non utique uenerando, sed inhabitando, tamquam 05
caeli quosdam colonos; non sicut appellantur coloni, qui condicionem debent
genitali solo, propter agriculturam sub dominio possessorum, sed, sicut ait
quidam Latini eloquii magnus auctor:

“Urbs antiqua fuit, Tyrii tenuere coloni”

Ab incolendo enim colonos uocauit, non ab agricultura. Hinc et ciuitates 10
a maioribus ciuitatibus uelut populorum examinibus conditae coloniae
nuncupantur. Ac per hoc cultum quidem non deberi nisi Deo propria quadam
notione uerbi huius omnino uerissimum est; sed quia et aliarum rerum dicitur
cultus, ideo Latine uno uerbo significari cultus Deo debitus non potest. Nam
et ipsa religio quamuis distinctius non quemlibet, sed Dei cultum significare 15
uideatur (unde isto nomine interpretati sunt nostri eam, quae Graece *θρησκεία*
dicitur), tamen quia Latina loquendi consuetudine, non inperitorum, uerum
etiam doctissimorum, et cognationibus humanis atque adfinitatibus et
quibusque necessitudinibus dicitur exhibenda religio, non eo uocabulo
uitatur ambiguum, cum de cultu deitatis uertitur quaestio, ut fidenter dicere 20
ualeamus religionem non esse nisi cultum Dei, quoniam uidetur hoc uerbum

---

9 Verg. Aen. 1, 12

---

3 coli perhibentur v 6 conditioni a 10 non ab agricultura A R ρ a b e l p s v non
ab agris F 12 nuncupantur mss rell. nuncupabantur C¹ -papantur C² 17 Latine a
consuetudine A F ρ a b e 19 necessitatibus a

01 a significanda obseruantia propinquitatis humanae insolenter auferri. Pietas
quoque proprie Dei cultus intellegi solet, quam Graeci *εὐσέβειαν* uocant. Haec
tamen et erga parentes officiose haberi dicitur. More autem uulgi hoc nomen
etiam in operibus misericordiae frequentatur; quod ideo arbitror euenisse,
05 quia haec fieri praecipue mandat Deus eaque sibi uel pro sacrificiis uel prae
sacrificiis placere testatur. Ex qua loquendi consuetudine factum est, ut et
Deus ipse dicatur pius; quem sane Graeci nullo suo sermonis usu *εὐσεβῆν*
uocant, quamuis *εὐσέβειαν* pro misericordia illorum etiam uulgi usurpet.
unde in quibusdam scripturarum locis, ut distinctio certior appareret, non
10 *εὐσέβειαν*, quod ex bono cultu, sed *θεοσέβειαν*, quod ex Dei cultu conpositum
resonat, dicere maluerunt. Utrumlibet autem horum nos uno uerbo enuntiare
non possumus. Quae itaque *λατρεία* Graece nuncupatur et Latine interpretatur
seruitus, sed ea qua colimus Deum; uel quae *θρησκεία* Graece, Latine autem
religio dicitur, sed ea quae nobis est erga Deum; uel quam illi *εὐσέβειαν*, nos
15 uero non uno uerbo exprimere, sed Dei cultum possumus appellare: hanc ei
tantum Deo deberi dicimus, qui uerus est Deus facitque suos cultores deos.
Quicumque igitur sunt in caelestibus habitationibus immortales et beati, si nos
non amant nec beatos esse nos uolunt, colendi utique non sunt. si autem amant
et beatos uolunt, profecto inde uolunt, unde et ipsi sunt; an aliunde ipsi beati,
20 aliunde nos?

---

7 2.Par.30, 9 Eccli.2, 13 Iudith 7, 20 9cf.1Tim. 2, 10 14 De spir. et litt. 11,
18 16 Ps. 81, 6

---

8 quamuis *A p a b e om. F R* 10 ex cultu dei *a* 11 maluerunt *A F p a b e*
malluerunt *R* 14 eusebian *K p a b l p s* theosebian *e* *θεοσέβειαν v*

CAPVT II: De superna inluminacione quid Plotinus Platonicus senserit.

Sed non est nobis ullus cum his excellentioribus philosophis in hac quaestione
conflictus. Viderunt enim suisque litteris multis modis copiosissime 05
mandauerunt hinc illos, unde et nos, fieri beatos, obiecto quodam lumine
intellegibili, quod deus est illis et aliud est quam illi, a quo inlustrantur,
ut clareant atque eius participatione perfecti beatique subsistant. Saepe
multumque Plotinus adserit sensum Platonis explanans, ne illam quidem,
quam credunt esse uniuersitatis animam, aliunde beatam esse quam nostram, 10
idque esse lumen quod ipsa non est, sed a quo creata est et quo intellegibiliter
inluminante intellegibiliter lucet. Dat etiam similitudinem ad illa incorporea
de his caelestibus conspicuis amplisque corporibus, tamquam ille sit sol et
ipsa sit luna. Lunam quippe solis obiectu inluminari putant. Dicit ergo ille
magnus Platonius animam rationalem, siue potius intellectualis dicenda sit, 15
ex quo genere etiam immortalium beatorumque animas esse intellegit, quos in
caelestibus sedibus habitare non dubitat, non habere supra se naturam nisi Dei,
qui fabricatus est mundum, a quo et ipsa facta est; nec aliunde illis supernis
praeberi uitam beatam et lumen intellegentiae ueritatis, quam unde praebetur
et nobis, consonans euangelio, ubi legitur: *Fuit homo missus a deo, cui nomen 20*
erat Iohannes; hic uenit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine,

---

---

6 obiectiuo *A* obiecto *p a b e* obiectaio *R* 12 inluminante intelligibiliter *A F p a*
b e inluminante *om. R et C* 13 conspicuis *om. C* 15 rationabilem *s* 19 praebere *e*

---

01 *ut omnes crederent per eum. Non erat ille lumen, sed ut testimonium perhiberet*
de lumine. Erat lumen uerum, quod inluminat omnem hominem uenientem
in hunc mundum. In qua differentia satis ostenditur animam rationalem uel
intellectualem, qualis erat in Iohanne, sibi lumen esse non posse, sed alterius
05 ueri luminis participatione lucere. Hoc et ipse Iohannes fatetur, ubi ei perhibens
testimonium dicit: *Nos omnes de plenitudine eius accepimus.*

CAPVT III : De uero Dei cultu, a quo Platonici, quamuis creatorem
10 **uniuersitatis intellexerint, deuiarunt colendo angelos seu bonos seu malos**
honore diuino.

Quae cum ita sint, si Platonici uel quicumque alii ista senserunt cognoscentes
Deum sicut Deum glorificarent et gratias agerent nec euanescerent in
15 cogitationibus suis nec populorum erroribus partim auctores fierent, partim
resistere non auderent: profecto confiterentur et illis immortalibus ac beatis
et nobis mortalibus ac miseris, ut immortales ac beati esse possimus, unum
Deum deorum colendum, qui et noster est et illorum.

Huic non seruitutem, quae *λατρεία* Graece dicitur, siue in quibusque sacramentis
20 siue in nobis ipsis debemus. Huius enim templum simul omnes et singuli templa
sumus, quia et omnium concordiam et singulos inhabitare dignatur; non in

---

3 Io. 1, 6 sq. **6** Io. 1, 16 **20** 1. Cor. 3, 16, sq.

---

10 seu bonos seu malos *C* bonos seu malos *omisso priore* seu *p* **13** alii
philosophi *a* **17** et beati *possemus B a*

omnibus quam in singulis maior, quoniam nec mole distenditur nec partitione 01
minuitur. Cum ad illum sursum est, eius est altare cor nostrum; eum unigenito
eius sacerdote placamus; ei cruentas uictimas caedimus, quando usque ad
sanguinem pro eius ueritate certamus; eum suauissimo adolemus incenso,
cum in eius conspectum pio sanctoque amore flagramus; ei dona eius in nobis 05
nosque ipsos uouemus et reddimus; ei beneficiorum eius sollemnitatibus festis
et diebus statutis dicamus sacramusque memoriam, ne uolumine temporum
ingrata subrepat obliuio; ei sacrificamus hostiam humilitatis et laudis in ara
cordis igne feruidam caritatis. Ad hunc uidendum, sicut uideri poterit, eique
cohaerendum ab omni peccatorum et cupiditatum malarum labe mundamur 10
et eius nomine consecramur. Ipse enim fons nostrae beatitudinis, ipse omnis
adpetitionis est finis. Hunc eligentes uel potius religentes (amiseramus enim
neglegentes) — hunc ergo religentes, unde et religio dicta perhibetur,
ad eum dilectione tendimus, ut perueniendo quiescamus, ideo beati, quia
illo fine perfecti. Bonum enim nostrum, de cuius fine inter philosophos 15
magna contentio est, nullum est aliud quam illi cohaerere, cuius unius anima
intellectualis incorporeo, si dici potest, amplexu ueris inpletur fecundaturque
uirtutibus. Hoc bonum diligere in toto corde, in tota anima et in tota uirtute
praecipimur; ad hoc bonum debemus et a quibus diligimur duci, et quos
diligimus ducere. Sic complentur duo illa praecepta, in quibus tota lex pendet 20
et prophetae: *Diliges Dominum Deum tuum in toto corde tuo et in tota anima*

---

4 suauissimo adolemus incenso *A F R ρ a b e* suauissimum adolemus incensum *C*
5 conspectu *A R a e* conspectum *C F ρ p s* 9 igne feruidam caritatis *t' a l p s* igne
(igni *e*) feruidae carit. *b e v Domb.*

---

01 *tua et in tota mente tua, et: Diliges proximum tuum tamquam te ipsum. Ut*
enim homo se diligere nosset, constitutus est ei finis, quo referret omnia quae
ageret, ut beatus esset; non enim qui se diligit aliud uult esse quam beatus.
Hic autem finis est adhaerere Deo. Iam igitur scienti diligere se ipsum, cum
05 mandatur de proximo diligendo sicut se ipsum, quid aliud mandatur, nisi ut ei,
quantum potest, commendet diligendum Deum? Hic est Dei cultus, haec uera
religio, haec recta pietas, haec tantum Deo debita seruitus. Quaecumque igitur
inmortalis potestas quantalibet uirtute praedita si nos diligit sicut se ipsam,
ei uult esse subditos, ut beati simus, cui et ipsa subdita beata est. si ergo
10 non colit deum, misera est, quia priuatur Deo; si autem colit Deum, non uult
se coli pro Deo. Illi enim potius diuinae sententiae suffragatur et dilectionis
uiribus fauet, qua scriptum est: *Sacrificans dis eradicabitur, nisi Domino soli.*

15 **CAPVT IV : Quod uni uero Deo sacrificium debeat.**

Nam, ut alia nunc taceam, quae pertinent ad religionis obsequium, quo colitur
Deus, sacrificium certe nullus hominum est qui audeat dicere deberi nisi Deo.
Multa denique de cultu diuino usurpata sunt, quae honoribus deferrentur
20 humanis, siue humilitate nimia siue adulatione pestifera: ita tamen, ut, quibus
ea deferrentur, homines haberentur, qui dicuntur colendi et uenerandi, si

---

1 Mt. 22, 37 sqq. **12** Ps. 72, 28

---

12 qua *AFRp* quia *abe* sacrificandis diis *e* **19** deferrentur *At^la* deferuntur
FRpb es **21** et *om. CAFps*

autem multum eis additur, <et> adorandi: quis uero sacrificandum censuit nisi 01
ei, quem Deum aut sciuit aut putauit aut finxit? Quam porro antiquus sit in
sacrificando Dei cultus, duo illi fratres Cain et Abel satis indicant, quorum
maioris Deus reprobauit sacrificium, minoris aspexit.

05

**CAPVT V : De sacrificiis, quae Deus non requirit, sed ad significationem
eorum offerri uoluit, quae requirit.**

Quis autem ita desipiat, ut existimet aliquibus usibus Dei esse necessaria, 10
quae in sacrificiis offeruntur? Quod cum multis locis diuina scriptura testetur,
ne longum faciamus, breue illud de psalmo commemorare suffecerit: *Dixi*
Domino, Deus meus es tu, quoniam bonorum meorum non eges. Non solum
igitur pecore uel qualibet alia re corruptibili atque terrena, sed ne ipsa quidem
iustitia hominis Deus egere credendus est, totumque quod recte colitur Deus 15
homini prodesse, non Deo. Neque enim fonti se quisquam dixerit consuluisse,
si biberit; aut luci, si uiderit. Nec quod ab antiquis patribus alia sacrificia
facta sunt in uictimis pecorum, quae nunc dei populus legit, non facit, aliud
intellegendum est, nisi rebus illis eas res fuisse significatas, quae aguntur in
nobis, ad hoc ut inhaereamus Deo et ad eundem finem proximo consulamus. 20
Sacrificium ergo uisibile inuisibilis sacrificii sacramentum, id est sacrum

---

13 Ps. 15, 2

---

1 eis multum *v* et *om.* *C F p a e s* 8 offerri *C q* referri uel offerri *p* obseruari *v*
ed. princ. 14 pecora uel quaelibet alia corruptibilia atque terrena *b* pecoribus uel
quibuslibet aliis corruptibilibus atque terrenis *a*

01 signum est. Unde ille paenitens apud prophetam uel ipse propheta quaerens
Deum peccatis suis habere propitium: *Si uoluisses, inquit, sacrificium, dedissem*
utique; holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus contribulatus;
cor contritum et humiliatum Deus non spernet. Intueamur quemadmodum,
05 ubi Deum dixit nolle sacrificium, ibi Deum ostendit uelle sacrificium. Non
uult ergo sacrificium trucidati pecoris, sed uult sacrificium contriti cordis.
Illo igitur quod eum nolle dixit, hoc significatur, quod eum uelle subiecit. Sic
itaque illa Deum nolle dixit, quomodo ab stultis ea uelle creditur, uelut suae
gratia uoluptatis. Nam si ea sacrificia quae uult (quorum hoc unum est: cor
10 contritum et humiliatum dolore paenitendi) nollet eis sacrificiis significari,
quae uelut sibi delectabilia desiderare putatus est: non utique de his offerendis
in lege uetere praecepisset. Et ideo mutanda erant opportuno certoque iam
tempore, ne ipsi deo desiderabilia uel certe in nobis acceptabilia, ac non
potius quae his significata sunt crederentur. Hinc et alio loco psalmi alterius:
15 *Si esuriero, inquit, non dicam tibi; meus est enim orbis terrae et plenitudo*
eius. Numquid manducabo carnes taurorum aut sanguinem hircorum potabo?
tamquam diceret: Utique si mihi essent necessaria, non a te peterem, quae
habeo in potestate. Deinde subiungens quid illa significant: *Immola, inquit, Deo*
sacrificium laudis et redde altissimo uota tua et inuoca me in die tribulationis,
20 *et eripiam te et magnificabis me.* Item apud alium prophetam: *In quo, inquit,*
adprehendam Dominum, adsumam Deum meum excelsum? Si adprehendam

---

4 Ps. 50, 18 sq. **20** Ps. 49, 12 sqq.

---

3 contritus *A F b* contribulatus *R ρ a e 6* sed *B p v s Hoffm.* et *C K A F R*
ρ a b e l 14 crederentur *A F R ρ b* credentur *a*

illum in holocaustis, in vitulis anniculis? Si acceptauerit dominus in milibus arietum aut in denis milibus hircorum pinguium? Si dederit primogenita mea impietatis, fructum uentris mei pro peccato animae meae? Si adnuntiatum est tibi, homo, bonum? Aut quid dominus exquirat a te nisi facere iudicium et diligere misericordiam et paratum esse ire cum domino Deo tuo? Et in huius prophetae uerbis utrumque distinctum est satisque declaratum illa sacrificia per se ipsa non requirere Deum, quibus significantur haec sacrificia, quae requirit deus. In epistula, quae inscribitur ad Hebraeos: *Bene facere, inquit, et communicatores esse nolite obliuisci; talibus enim sacrificiis placetur Deo.* Ac per hoc ubi scriptum est: *Misericordiam uolo quam sacrificium* nihil aliud quam sacrificium sacrificio praelatum oportet intellegi; quoniam illud, quod ab omnibus appellatur sacrificium, signum est ueri sacrificii. Porro autem misericordia uerum sacrificium est; unde dictum est, quod paulo ante commemorauimus: *Talibus enim sacrificiis placetur deo.* Quaecumque igitur in ministerio tabernaculi siue templi multis modis de sacrificiis leguntur diuinitus esse praecepta, ad dilectionem dei et proximi significando referuntur. In his enim *duobus praeceptis, ut scriptum est, tota lex pendet et prophetae.*

CAPVT VI: De uero perfectoque sacrificio.

20

---

5 Mich. 6, 6 sqq. 10 Hebr. 13, 16 Ose. 6, 6

---

2 primogenita mea impietatis *a b e l Domb.* respiciens *cod. Alex.* πρωτότοκά μου ἀσεβείας primogenitum meum pro scelere meo aut fructum *p s* 12 ab omnibus *A F R e* ab hominibus *p a b* 16 significando *b e l p s Domb.* significandam *a*

01 Proinde uerum sacrificium est omne opus, quod agitur ut sancta societate
inhaeremus Deo, relatum scilicet ad illum finem boni, quo ueraciter beati
esse possimus. Unde et ipsa misericordia, qua homini subuenitur, si non
propter deum fit, non est sacrificium. etsi enim ab homine fit uel offertur,
05 tamen sacrificium res diuina est, ita ut hoc quoque uocabulo id Latini ueteres
appellauerint. Unde ipse homo Dei nomine consecratus et Deo deuotus,
in quantum mundo moritur ut Deo uiuat, sacrificium est. Nam et hoc ad
misericordiam pertinet, quam quisque in se ipsum facit. Propterea scriptum
est: *Miserere animae tuae placens Deo*. Corpus etiam nostrum cum temperantia
10 castigamus, si hoc, quemadmodum debemus, propter deum facimus, ut non
exhibeamus membra nostra arma iniquitatis peccato, sed arma iustitiae Deo,
sacrificium est. Ad quod exhortans apostolus ait: *Obsecro itaque uos, fratres,
per misericordiam Dei, ut exhibeatis corpora uestra hostiam uiuam, sanctam,
Deo placentem, rationabile obsequium uestrum*. Si ergo corpus, quo inferiore
15 tamquam famulo uel tamquam instrumento utitur anima, cum eius bonus
et rectus usus ad Deum refertur, sacrificium est: quanto magis anima ipsa
cum se refert ad Deum, ut igne amoris eius accensa formam concupiscentiae
saecularis amittat eique tamquam incommutabili formae subdita reformetur,
hinc ei placens, quod ex eius pulchritudine acceperit, fit sacrificium. Quod
20 idem apostolus consequenter adiungens: *Et nolite, inquit, conformari huic
saeculo; sed reformamini in nouitate mentis uestrae ad probandum uos quae*

---

9 Eccli. 30, 24 **14** Rom. 6, 13 *ib.* 12, 1 sq.

---

2 quo *A a b Domb.* que *F* quod *R p e l p s v* **6** Deo uotus *A a e* Deo uotum
F deuotus *R p p s* Deo deuotus *b* **13** misericordiam *p a b p s* miserationem
A F R e rell. v Domb. **14** rationale *e*

sit uoluntas Dei, quod bonum et bene placitum et perfectum. Cum igitur uera 01
sacrificia opera sint misericordiae siue in nos ipsos siue in proximos, quae
referuntur ad Deum, opera uero misericordiae non ob aliud fiant, nisi ut a
miseria liberemur ac per hoc ut beati simus (quod non fit nisi bono illo, de
quo dictum est: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est*): profecto efficitur, 05
ut tota ipsa redempta ciuitas, hoc est congregatio societasque sanctorum,
uniuersale sacrificium offeratur Deo per sacerdotem magnum, qui etiam se
ipsum obtulit in passione pro nobis, ut tanti capitis corpus essemus, secundum
formam serui. Hanc enim obtulit, in hac oblatu est, quia secundum hanc
mediator est, in hac sacerdos, in hac sacrificium est. Cum itaque nos hortatus 10
esset apostolus, ut exhibeamus corpora nostra hostiam uiuam, sanctam, Deo
placentem, rationabile obsequium nostrum, et non conformemur huic saeculo,
sed reformemur in nouitate mentis nostrae: ad probandum quae sit uoluntas
Dei, quod bonum et bene placitum et perfectum, quod totum sacrificium nos
ipsi sumus: *Dico enim, inquit, per gratiam Dei, quae data est mihi, omnibus, 15*
qui sunt in uobis, non plus sapere, quam oportet sapere, sed sapere ad
temperantiam; sicut unicuique deus partitus est mensuram fidei. Sicut enim in
uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non eosdem actus
habent: ita multi unum corpus sumus in Christo; singuli autem alter alterius
membra, habentes dona diuersa secundum gratiam, quae data est nobis. Hoc 20
est sacrificium Christianorum: multi unum corpus in Christo. Quod etiam

---

9 Cf. Phil. 2, 7 20 Rom. 12, 3

---

2 sunt s 6 ciuitas dei s 12 huic saeculo sed reformemur om. p s 17 fidei
mensuram v

01 sacramento altaris fidelibus noto frequentat ecclesia, ubi ei demonstratur,
quod in ea re, quam offert, ipsa offeratur.

05 **CAPVT VII: Quod sanctorum angelorum ea sit in nos dilectio, ut nos non
suos, sed unius ueri Dei uelint esse cultores.**

Merito illi in caelestibus sedibus constituti immortales et beati, qui creatoris
sui participatione congaudent, cuius aeternitate firmi, cuius ueritate certi,
10 cuius munere sancti sunt, quoniam nos mortales et miseros, ut immortales
beatique simus, misericorditer diligunt, nolunt nos sibi sacrificari, sed ei,
cuius et ipsi nobis cum sacrificium se esse nouerunt. Cum ipsis enim sumus
una ciuitas Dei, cui dicitur in psalmo: *Gloriosissima dicta sunt de te, ciuitas
Dei*; cuius pars in nobis peregrinatur, pars in illis opitulatur. De illa quippe
15 superna ciuitate, ubi Dei uoluntas intellegibilis atque incommutabilis lex est,
de illa superna quodammodo curia (geritur namque ibi cura de nobis) ad nos
ministrata per angelos sancta illa scriptura descendit, ubi legitur: *Sacrificans
dis eradicabitur, nisi Domino soli*. Huic scripturae, huic legi, praeceptis
talibus tanta sunt adtestata miracula, ut satis appareat, cui nos sacrificari uelint
20 immortales ac beati, qui hoc nobis uolunt esse quod sibi.

---

14 Ps. 86, 3 **18** Exod. 22, 20

---

2 in ea oblatione *B p a e ed. Arg.* **11** sacrificare *A F p s v* sacrificari *C K B*
R p a b e l Domb. **13** gloriosissima *mss. praeter l* gloriosa *l v* **16** curans *e*
18 deo *b e*

CAPVT VIII: De miraculis, quae Deus ad conroborandam fidem piorum etiam per angelorum ministerium promissis suis adhibere dignatus est.

Nam nimis uetera si commemorem, longius quam satis est reuoluere uidebor, 05
quae miracula facta sint adtestantia promissis Dei, quibus ante annorum milia
praecedit Abrahae, quod in semine eius omnes gentes benedictionem fuerant
habiturae. Quis enim non miretur eidem Abrahae filium peperisse coniugem
sterilem eo tempore senectutis, quo parere nec fecunda iam posset, atque in
eiusdem Abrahae sacrificio flammam caelitus factam inter diuisas uictimas 10
cucurrisset, eidemque Abrahae praedictum ab angelis caeleste incendium
Sodomorum, quos angelos hominibus similes hospicio susceperat et per
eos de prole uentura dei promissa tenuerat, ipsoque imminente iam incendio
miram de Sodomis per eosdem angelos liberationem Loth filii fratris eius,
cuius uxor in uia retro respiciens atque in salem repente conuersa magno 15
admonuit sacramento neminem in uia liberationis suae praeterita desiderare
debere? Illa uero quae et quanta sunt, quae iam per Moysen pro populo
Dei de iugo seruitutis eruendo in Aegypto mirabiliter gesta sunt, ubi magi
Pharaonis, hoc est regis Aegypti, qui populum illum dominatione deprimebat,
ad hoc facere quaedam mira permissi sunt, ut mirabilius uincerentur illi enim 20
faciebant ueneficiis et incantationibus magicis, quibus sunt mali angeli, hoc

---

---

5 satis *A a p s Hoffm.* (*sed cf. Domb.-Kalb³ 290, 3*) 9 quo tempore parere filium
nec *C 17* pro *om. C e p s 21* angeli mali *B b*

01 est daemones, dediti; Moyses autem tanto potentius, quanto iustius, nomine
Dei, qui fecit caelum et terram, seruientibus angelis eos facile superauit.
Denique in tertia plaga deficientibus magis decem plagae per Moysen magna
mysteriorum dispositione completae sunt, quibus ad Dei populum dimittendum
05 Pharaonis et Aegyptiorum dura corda cesserunt. Moxque paenituit, et cum
abscedentes Hebraeos consequi conarentur, illis diuiso mari per siccum
transeuntibus unda hinc atque hinc in sese redeunte cooperti et obpressi sunt.
Quid de illis miraculis dicam, quae, cum in deserto idem populus ductaretur,
stupenda diuinitate crebuerunt: aquas, quae bibi non poterant, misso in eas,
10 sicut Deus praeceperat, ligno amaritudine caruisse sitientesque satiasse;
manna esurientibus uenisse de caelo et, cum esset colligentibus constituta
mensura, quidquid amplius quisque collegerat, exortis uermibus putruisse,
ante diem uero sabbati duplum collectum, quia sabbato colligere non licebat,
nulla putredine uiolatum; desiderantibus carne uesci, quae tanto populo nulla
15 sufficere posse uidebatur, uolatilibus castra completa et cupiditatis ardorem
fastidio satietatis extinctum; obuios hostes transitumque prohibentes atque
proeliantes orante Moyse manibusque eius in figuram crucis extentis nullo
Hebraeorum cadente prostratos; seditiosos in populo Dei ac sese ab ordinata
diuinitus societate diidentes ad exemplum uisibile inuisibilis poenae uiuos
20 terra dehiscente submersos; uirga percussam petram tantae multitudini
abundantia fluentia fudisse; serpentum morsus mortiferos, poenam iustissimam

---

---

1 potentius] potius *a* iustius] istius *a b* nomini Dei *A F R B ρ e l* nomine dei
a istius nomine *b* in nomine domini *v* **9** creb^ruerunt *C A B l v* crebuerunt
F R t^l a b e crepauerunt *ρ* **17** figuram *l v Hoffm.* figura *C A K F B a b p s*

---

peccatorum, in ligno exaltato atque prospecto aeneo serpente sanatos, ut et 01
populo subueniretur afflicto, et mors morte destructa uelut crucifixae mortis
similitudine signaretur? Quem sanae serpentem propter facti memoriam
reseruatum cum postea populus errans tamquam idolum colere coepisset,
Ezechias rex religiosa potestate Deo seruiens cum magna pietatis laude 05
contriuit.

**CAPVT IX: De inlicitis artibus erga daemonum cultum, in quibus 10
Porphyrius Platonius quaedam probando, quaedam quasi improbando
uersatur.**

Haec et alia multa huiuscemodi, quae omnia commemorare nimis longum est,
fiebant ad commendandum unius Dei ueri cultum et multorum falsorumque
prohibendum. Fiebant autem simplici fide atque fiducia pietatis, non 15
incantationibus et carminibus nefariae curiositatis arte compositis, quam uel
magian uel detestabiliori nomine goetian uel honorabiliori theurgian uocant,
qui quasi conantur ista discernere et inlicitis artibus deditos alios damnabiles,
quos et maleficos uulgus appellat (hos enim ad goetian pertinere dicunt), alios
autem laudabiles uideri uolunt, quibus theurgian deputant; cum sint utrique 20
ritibus fallacibus daemonum obstricti sub nominibus angelorum.

---

4 Reg. IV, 18, 4.

---

5 magnae a 14 ueri dei C B b 17 detestabiliori p s theurgian b theugian e
theorgian s theorian p

01 Nam et Porphyrius quandam quasi purgationem animae per theurgian,
cunctanter tamen et pudibunda quodammodo disputatione promittit;
reursionem uero ad deum hanc artem praestare cuiquam negat; ut uideas eum
inter uitium sacrilegae curiositatis et philosophiae professionem sententiis
05 alternantibus fluctuare. Nunc enim hanc artem tamquam fallacem et in ipsa
actione periculosam et legibus prohibitam cauendam monet; nunc autem uelut
eius laudatoribus cedens utilem dicit esse mundandae parti animae, non quidem
intellectuali, qua rerum intellegibilium percipitur ueritas, nullas habentium
similitudines corporum; sed spiritali, qua corporalium rerum capiuntur
10 imagines. Hanc enim dicit per quasdam consecrationes theurgicas, quas
teletas uocant, idoneam fieri atque aptam susceptioni spirituum et angelorum
et ad uidendos deos. Ex quibus tamen theurgicis teletis fateretur intellectuali
animae nihil purgationis accedere, quod eam faciat idoneam ad uidendum
Deum suum et perspicienda ea, quae uere sunt. Ex quo intellegi potest,
15 qualium deorum uel qualem uisionem fieri dicat theurgicis consecrationibus,
in qua non ea uidentur, quae uere sunt. Denique animam rationalem siue, quod
magis amat dicere, intellectualem, in sua posse dicit euadere, etiamsi quod
eius spiritale est nulla theurgica fuerit arte purgatum; porro autem a theurgo
spiritalem purgari hactenus, ut non ex hoc ad immortalitatem aeternitatemque
20 perueniat. Quamquam itaque discernat a daemonibus angelos, aethera loca esse
daemonum, aethera uel empyrea disserens angelorum, et admoneat utendum

---

---

6 cauendamque a 7 mundandam partem b 9 spiritali B a v corporis b 10
theurgias e theletas e s 11 susceptionem s 12 fatetur A F R p t a b e fateretur
Hoffm. 14 uere A uera F p t a b e uerae B

---

alicuius daemonis amicitia, quo subuectante uel paululum a terra possit eleuari 01
quisque post mortem, aliam uero uiam esse perhibeat ad angelorum superna
consortia: cauendam tamen daemonum societatem expressa quodammodo
confessione testatur, ubi dicit animam post mortem luendo poenas cultum
daemonum a quibus circumueniebatur horrescere; ipsamque theurgian, quam 05
uelut conciliatricem angelorum deorumque commendat, apud tales agere
potestates negare non potuit, quae uel ipsae inuideant purgationi animae,
uel artibus seruiant inuidorum, querelam de hac re Chaldaei nescio cuius
expromens: “Conqueritur, inquit, uir in Chaldaeae bonus, purgandae animae
magno in molimine frustratos sibi esse successus, cum uir ad eadem potens 10
tactus inuidia adiuratas sacris precibus potentias adligasset, ne postulata
concederent. Ergo et ligauit ille, inquit, et iste non soluit”. Quo indicio dixit
apparere theurgian esse tam boni conficiendi quam mali et apud deos et apud
homines disciplinam; pati etiam deos et ad illas perturbationes passionesque
deduci, quas communiter daemonibus et hominibus Apuleius adtribuit; deos 15
tamen ab eis aetheriae sedis altitudine separans et Platonis adserens in illa
discretione sententiam.

**CAPVT X: De theurgia, quae falsam purgationem animis daemonum
inuocatione promittit.** 20

---

10 frustratus C 11 adiuratas A F R ρ a b e adiuratus C 12 inquit ille C 14
patientia e 15 quos C

01 Ecce nunc alius Platonius, quem doctiorem ferunt, Porphyrius, per nescio
quam theurgicam disciplinam etiam ipsos deos obstrictos passionibus et
perturbationibus dicit, quoniam sacris precibus adiurari terrerique potuerunt,
ne praestarent animae purgationem, et ita terreri ab eo, qui imperabat malum,
05 ut ab alio, qui poscebat bonum, per eandem artem theurgicam solui illo timore
non possent et ad dandum beneficium liberari. Quis non uideat haec omnia
fallacium daemonum esse commenta, nisi eorum miserrimus seruus et a
gratia ueri liberatoris alienus? Nam si haec apud deos agerentur bonos, plus
ibi utique ualeret beneficus purgator animae quam maleuolus inpeditor. Aut si
10 dis iustus homo, pro quo agebatur, purgatione uidebatur indignus, non utique
ab inuido territi nec, sicut ipse dicit, per metum ualentioris numinis inpediti,
sed iudicio libero id negare debuerunt. Mirum est autem, quod benignus
ille Chaldaeus, qui theurgicis sacris animam purgare cupiebat, non inuenit
aliquem superiorem Deum, qui uel plus terreret atque ad bene faciendum
15 cogeret territos deos, uel ab eis terrentem conpesceret, ut libere bene facerent;
si tamen theurgo bono sacra defuerunt, quibus ipsos deos, quos inuocabat
animae purgatores, prius ab illa timoris peste purgaret. Quid enim causae
est, cur Deus potentior adhiberi possit a quo terreantur, nec possit a quo
purgentur? An inuenitur Deus qui exaudiat inuidum et timorem dis incutiat
20 ne bene faciant; nec inuenitur Deus qui exaudiat beneuolum et timorem dis
auferat ut bene faciant? O theurgia praeclara, o animae praedicanda purgatio,

---

---

3 adiurari terrerique *A F R B t a e* adiuuari tererique *ρ teneri om. b 9*
maliuolus *C B ρ a b e l 14* plures *e 20* beniuolum *C A B ρ a b e*

ubi plus imperat inmundanda inuidencia quam inpetrat pura beneficentia. Immo 01
uero malignorum spirituum cauenda et detestanda fallacia, et salutaris
audienda doctrina. Quod enim qui has sordidas purgationes sacrilegis ritibus
operantur quasdam mirabiliter pulchras, sicut iste commemorat, uel angelorum
imagines uel deorum tamquam purgato spiritu uident (si tamen uel tale aliquid 05
uident) illud est, quod apostolus dicit: *Quoniam satanas transfiguratur se uelut
angelum lucis*. Eius enim sunt illa phantasmata, qui miseras animas multorum
falsorumque deorum fallacibus sacris cupiens inretire et a uero ueri Dei cultu,
quo solo mundantur et sanantur, auertere, sicut de Proteo dictum est,

“formas se uertit in omnes”, 10

hostiliter insequens, fallaciter subueniens, utrobique nocens.

**CAPVT XI: De epistula Porphyrii ad Anebontem Aegyptium, in qua petit
de diuersitate daemonum se doceri.** 15

Melius sapuit iste Porphyrius, cum ad Anebontem scribit Aegyptium, ubi
consulenti similis et quaerenti et prodit artes sacrilegas et euertit. Et ibi quidem
omnes daemones reprobat, quos dicit ob imprudentiam trahere humidum
uaporem et ideo non in aethere, sed in aere esse sub luna atque in ipso lunae 20
globo; uerumtamen non audet omnes fallacias et malitias et ineptias, quibus

---

6 2.Cor. 11, 14. 10 Verg. Georg. 4, 411

---

3 ad has e 9 protheo mss 10 in homines s 17 sapuit iste om. e scribit A F R e
p s scripsit C K B ρ t^l a b Domb. (cf. Domb.-Kalb³ 419, 28)

01 merito mouetur, omnibus daemonibus dare. Quosdam namque benignos
daemones more appellat aliorum, cum omnes generaliter imprudentes esse
fateatur. Miratur autem quod non solum di adliciantur uictimis, sed etiam
compellantur atque cogantur facere quod homines uolunt; et si corpore
05 et incorporalitate di a daemonibus distinguuntur, quomodo deos esse
existimandum sit solem et lunam et uisibilia cetera in caelo, quae corpora esse
non dubitat; et si di sunt, quomodo alii benefici, alii malefici esse dicantur;
et quomodo incorporalibus, cum sint corporei, coniungantur. Quaerit etiam
ueluti dubitans, utrum in diuinantibus et quaedam mira facientibus animae
10 sint passiones an aliqui spiritus extrinsecus ueniant, per quos haec ualeant;
et potius uenire extrinsecus conicit, eo quod lapidibus et herbis adhibitis et
adligent quosdam, et aperiant clausa ostia, uel aliquid eiusmodi mirabiliter
operentur. Unde dicit alios opinari esse quoddam genus, cui exaudire sit
proprium, natura fallax, omniforme, multimodum, simulans deos et daemones
15 et animas defunctorum, et hoc esse quod efficiat haec omnia quae uidentur
bona esse uel praua; ceterum circa ea, quae uere bona sunt, nihil opitulari,
immo uero ista nec nosse, sed et male conciliare et insimulare atque inpedire
nonnumquam uirtutis sedulos sectatores, et plenum esse temeritatis et fastus,
gaudere nidoribus, adulationibus capi, et cetera, quae de hoc genere fallacium
20 malignorumque spirituum, qui extrinsecus in animam ueniunt humanosque
sensus sopitos uigilantesue deludunt, non tamquam sibi persuasa confirmat,

---

---

1 moueretur *a b* **4** corporei *b* corporalitate *s* **7** alii benefici *om. a* **10**
passiones *mss.* potentiores *v* **11** hostia *B a b e* **14** omnis formae *a e* **21**
uigilantesque *a s*

---

sed tam tenuiter suspicatur aut dubitat, ut haec alios adserat opinari. Difficile 01
quippe fuit tanto philosopho cunctam diabolicam societatem uel nosse uel
fidenter arguere, quam quaelibet anicula Christiana nec cunctatur esse, et
liberrime detestatur. Nisi forte iste et ipsum, ad quem scribit, Anebontem
tamquam talium sacrorum praeclarissimum antistitem et alios talium 05
operum tamquam diuinorum et ad deos colendos pertinentium admiratores
uerecundatur offendere.

Sequitur tamen et ea uelut inquirendo commemorat, quae sobrie considerata
tribui non possunt nisi malignis et fallacibus potestatibus. Quaerit enim cur
tamquam melioribus inuocatis quasi peioribus imperetur, ut iniusta praecepta 10
hominis exsequantur; cur adtrectatum re Veneria non exaudiant inprecantem,
cum ipsi ad incestos quosque concubitus quoslibet ducere non morentur;
cur animantibus suos antistites oportere abstinere denuntient, ne uaporibus
profecto corporeis polluantur, ipsi uero et aliis uaporibus inliciantur et nidoribus
hostiarum, cumque a cadaueris contactu prohibeatur inspector, plerumque 15
illa cadaueribus celebrentur; quid sit, quod non daemone uel alicui animae
defuncti, sed ipsi soli et lunae aut cuicumque caelestium homo uitio cuilibet
obnoxius intendit minas eosque territat falso, ut eis extorqueat ueritatem. nam
et caelum se conlidere comminatur et cetera similia homini impossibilia, ut
illi di tamquam insipientissimi pueri falsis et ridiculis comminationibus territi 20
quod imperatur efficiant. Dicit etiam scripsisse Chaeremonem quendam,

---

---

9 attribui *AR ρ l* tribui *F a e b* **11** adtrectatum *AR b e* attrectatum *F ρ a* adtrectatur
C **12** incertos *p* quosque *a b e l p s v* quoque *A ρ a Domb*.

01 talium sacrorum uel potius sacrilegiorum peritum, ea, quae apud Aegyptios
sunt celebrata rumoribus uel de Iside uel de Osiri marito eius, maximam uim
habere cogendi deos, ut faciant imperata, quando ille, qui carminibus cogit, ea
se prodere uel euertere comminatur, ubi se etiam Osiridis membra dissipaturum
05 terribiliter dicit, si facere iussa neglexerint. Haec atque huiusmodi uana et
insana hominem dis minari, nec quibuslibet, sed ipsis caelestibus et siderea
luce fulgentibus, nec sine effectum, sed uiolenta potestate cogentem atque
his terroribus ad facienda quae uoluerit perducentem, merito Porphyrius
admiratur; immo uero sub specie mirantis et causas rerum talium requirentis
10 dat intellegi illos haec agere spiritus, quorum genus superius sub aliorum
opinatione descripsit, non, ut ipse posuit, natura, sed uitio fallaces, qui simulant
deos et animas defunctorum, daemones autem non, ut ait ipse, simulant, sed
plane sunt. Et quod ei uidetur herbis et lapidibus et animantibus et sonis certis
quibusdam ac uocibus et figurationibus atque figmentis, quibusdam etiam
15 obseruatis in caeli conuersione motibus siderum fabricari in terra ab hominibus
potestates idoneas uariis effectibus exsequendis, totum hoc ad eosdem ipsos
daemones pertinet ludificatores animarum sibimet subditarum et uoluptaria
sibi ludibria de hominum erroribus exhibentes. Aut ergo reuera dubitans et
inquirens ista Porphyrius ea tamen commemorat, quibus conuincantur et
20 redarguantur, nec ad eas potestates, quae nobis ad beatam uitam capessendam
fauent, sed ad deceptores daemones pertinere monstrantur; aut, ut meliora de

---

---

2 Osiri *A p s* Osiride *F R ρ a b* 5 adque *Hoffm.* eiusmodi *s* 21 monstrantur
b monstratur *a*

philosopho suspicemur, eo modo uoluit hominem Aegyptium talibus erroribus 01
deditum et aliqua magna se scire opinantem non superba quasi auctoritate
doctoris offendere, nec aperte aduersantis altercatione turbare, sed quasi
quaerentis et discere cupientis humilitate ad ea cogitanda conuertere et quam
sint contemnenda uel etiam deuitanda monstrare. Denique prope ad epistulae 05
finem petit se ab eo doceri, quae sit ad beatitudinem uia ex Aegyptia sapientia.
Ceterum illos, quibus conuersatio cum dis ad hoc esset, ut ob inueniendum
fugitiuum uel praedium comparandum, aut propter nuptias uel mercaturam uel
quid huiusmodi mentem diuinam inquietarent, frustra eos uideri dicit coluisse
sapientiam; illa etiam ipsa numina, cum quibus conuersarentur, etsi de ceteris 10
rebus uera praedicerent, tamen quoniam de beatitudine nihil cautum nec satis
idoneum monerent, nec deos illos esse nec benignos daemones, sed aut illum
qui dicitur fallax, aut humanum omne commentum.

CAPVT XII: De miraculis, quae per sanctorum angelorum ministerium 15
Deus uerus operatur.

Verum quia tanta et talia geruntur his artibus, ut uniuersum modum humanae
facultatis excedant: quid restat, nisi ut ea, quae mirifice tamquam diuinitus
praedici uel fieri uidentur nec tamen ad unius Dei cultum referuntur, cui 20
simpliciter inhaerere fatentibus quoque Platonicis et per multa testantibus

---

---

9 uoluisse s 11 quoniam tamen v de om. e beatitudini e 11 aut illorum Hoffm; aut
illum mss v Domb. quod p qui rell. v Domb. 21 unius dei ueri a

01 solum beatificum bonum est, malignorum daemonum ludibria et seductoria
impedimenta, quae uera pietate cauenda sunt, prudenter intellegantur? Porro
autem quaecumque miracula siue per angelos siue quocumque modo ita
diuinitus fiunt, ut Dei unius, in quo solo beata uita est, cultum religionemque
05 commendent, ea uere ab eis uel per eos, qui nos secundum ueritatem
pietatemque diligunt, fieri ipso deo in illis operante credendum est. Neque
enim audiendi sunt, qui Deum inuisibilem uisibilia miracula operari negant,
cum ipse etiam secundum ipsos fecerit mundum, quem certe uisibilem negare
non possunt. Quidquid igitur mirabile fit in hoc mundo, profecto minus est
10 quam totus hic mundus, id est caelum et terra et omnia quae in eis sunt, quae
certe Deus fecit. Sicut autem ipse qui fecit, ita modus quo fecit occultus est
et inconprehensibilis homini. Quamuis itaque miracula uisibilium naturarum
uidendi adsiduitate uiluerint, tamen, cum ea sapienter intuemur, inusitatissimis
rarissimisque maiora sunt. Nam et omni miraculo, quod fit per hominem,
15 maius miraculum est homo. Quapropter Deus, qui fecit uisibilia caelum et
terram, non dedignatur facere uisibilia miracula in caelo uel terra, quibus
ad se inuisibilem colendum excitet animam adhuc uisibilibus deditam; ubi
uero et quando faciat, incommutabile consilium penes ipsum est, in cuius
dispositione iam tempora facta sunt quaecumque futura sunt. Nam temporalia
20 mouens temporaliter non mouetur, nec aliter nouit facienda quam facta, nec
aliter inuocantes exaudit quam inuocatuos uidet. Nam et cum exaudiunt

---

---

14 rarissimisque *A R ρ e* rarissimisque *F* rarissime *b* **16** uel terra *A R* uel
in terra *F ρ b e p* **17** animum...deditum *C*

angeli eius, ipse in eis exaudit, tamquam in uero nec manu facto templo suo, 01
sicut in hominibus sanctis suis, eiusque temporaliter fiunt iussa aeterna eius
lege conspecta.

05

**CAPVT XIII: De inuisibili Deo, qui se uisibilem saepe praestiterit, non
secundum quod est, sed secundum quod poterant ferre cernentes.**

Nec mouere debet, quod, cum sit inuisibilis, saepe uisibiliter patribus
apparuisse memoratur. Sicut enim sonus, quo auditur sententia in silentio 10
intellegentiae constituta, non est hoc quod ipsa: ita et species, qua uisus est
deus in natura inuisibili constitutus, non erat quod ipse. Verumtamen ipse in
eadem specie corporali uidebatur, sicut illa sententia ipsa in sono uocis auditur;
nec illi ignorabant inuisibilem deum in specie corporali, quod ipse non erat, se
uidere. Nam et loquebatur cum loquente Moyses et ei tamen dicebat: *Si inueni* 15
gratiam ante te, ostende mihi temet ipsum, scienter ut uideam te. Cum igitur
oporteret Dei legem in edictis angelorum terribiliter dari, non uni homini
paucisue sapientibus, sed uniuersae genti et populo ingenti: coram eodem
populo magna facta sunt in monte, ubi lex per unum dabatur, conspiciente
multitudine metuenda et tremenda quae fiebant. Non enim populus Israel 20
sic Moysi credidit, quemadmodum suo Lycurgo Lacedaemonii, quod a Ioue

---

16 Exod. 33, 13 Act. 7, 53

---

2 humilibus *B a* eiusque *Hoffm.* usque *e* 15 Moyse sed *a b e* 18 et populo
ingenti *om. s* 20 et *a b e l p s* ac *v Domb.* 21 *lygurgo a e* ligurgo *B*

01 seu Apolline leges, quas condidit, accepisset. Cum enim lex dabatur populo,
qua coli unus iubebatur Deus, in conspectu ipsius populi, quantum sufficere
diuina prouidentia iudicabat, mirabilibus rerum signis et motibus apparebat
ad eandem legem dandam creatori seruire creaturam.

05

**CAPVT XIV: De uno Deo colendo non solum propter aeterna, sed etiam
propter temporalia beneficia, quia uniuersa in ipsius prouidentiae
potestate consistunt.**

10

Sicut autem unius hominis, ita humani generis, quod ad Dei populum pertinet,
recta eruditio per quosdam articulos temporum tamquam aetatum profecit
accessibus, ut a temporalibus ad aeterna capienda et a uisibilibus ad inuisibilia
surgeretur; ita sane ut etiam illo tempore, quo uisibilia promittebantur diuinitus
15 praemia, unus tamen colendus commendaretur Deus, ne mens humana uel pro
ipsis terrenis uitae transitoriae beneficiis cuiquam nisi uero animae creatori
et domino subderetur. Omnia quippe, quae praestare hominibus uel angeli
uel homines possunt, in unius esse omnipotentis potestate quisquis diffitetur,
insanit. De prouidentia certe Plotinus Platonius disputat eamque a summo
20 Deo, cuius est intellegibilis atque ineffabilis pulchritudo, usque ad haec
terrena et ima pertingere flosculorum atque foliorum pulchritudine conprobat;

---

19 Enn. 3, 2, 13.

---

11 ita *om. a* **15** tamen] tantum *Domb.*¹ **16** uero *om. A* uero *F R ρ a b e* **12**
proficit *s* **19** platonius plotinus *e* plotinus philosophus platonius *a* **21**
pulchritudine] fortitudine *e*

quae omnia quasi abiecta et uelocissime pereuntia decentissimos formarum 01
suarum numeros habere non posse confirmat, nisi inde formentur, ubi forma
intellegibilis et incommutabilis simul habens omnia perseuerat. Hoc dominus
Iesus ibi ostendit, ubi ait: *Considerate lilia agri, non laborant neque neunt.*
Dico autem uobis, quia nec Salomon in tota gloria sua sic amictus est, sicut 05
unum ex eis. Quodsi faenum agri, quod hodie est et cras in clibanum mittitur,
Deus sic uestit: quanto magis uos, modicae fidei? Optime igitur anima humana
adhuc terrenis desideriis infirma ea ipsa, quae temporaliter exoptat bona infima
atque terrena uitae huic transitoriae necessaria et prae illius uitae sempiternis
beneficiis contemnenda, non tamen nisi ab uno Deo expectare consuescit, ut 10
ab illius cultu etiam in istorum desiderio non recedat, ad quem contemptu
eorum et ab eis auersione perueniat.

CAPVT XV: De ministerio sanctorum angelorum, quo prouidentiae Dei 15
seruiunt.

Sic itaque diuinae prouidentiae placuit ordinare temporum cursum, ut,
quemadmodum dixi et in actibus apostolorum legitur, lex in edictis angelorum
daretur de unius ueri Dei cultu, in quibus et persona ipsius Dei, non quidem 20
per suam substantiam, quae semper corruptibilibus oculis inuisibilis permanet,

---

7 Mt. 6, 28 sqq.

---

5 tanta *C A K B b v* tota *F R p e p s* 6 ex his *e l* ex istis *a* 7 modicae] minime *a*
9 sempiternae *s* 12 euersione *b* euersionem^{reuersionem} *a* 19 et *C l a b o m*.

01 sed certis indiciis per subiectam creatori creaturam uisibiliter appareret et
syllabatim per transitorias temporum morulas humanae linguae uocibus
loqueretur, qui in sua natura non corporaliter, sed spiritaliter, non sensibiliter,
sed intellegibiliter, non temporaliter, sed, ut ita dicam, aeternaliter nec incipit
05 loqui nec desinit; quod apud illum sincerius audiunt, non corporis aure sed
mentis, ministri eius et nuntii, qui eius ueritate incommutabili perfruuntur
inmortaliter beati; et quod faciendum modis ineffabilibus audiunt et usque in
ista uisibilia atque sensibilia perducendum, incunctanter atque indifficulter
efficiunt. Haec autem lex distributione temporum data est, quae prius haberet,
10 ut dictum est, promissa terrena, quibus tamen significarentur aeterna, quae
uisibilibus sacramentis celebrarent multi, intellegerent pauci. Unius tamen Dei
cultus apertissima illic et uocum et rerum omnium contestatione praecipitur,
non unius de turba, sed qui fecit caelum et terram et omnem animam et omnem
spiritum, qui non est quod ipse. Ille enim fecit, haec facta sunt, atque ut sint
15 et bene se habeant, eius indigent, a quo facta sunt.

**CAPVT XVI: An de promerenda beata uita his angelis sit credendum,
qui se coli exigunt honore diuino; an uero illis, qui non sibi, sed uni Deo
20 sancta praecipunt religione seruire.**

---

5 nec desinit *om. a* 6 ueritati *s* 7 ineffabiliter *s* 11 unus *a* 15 eius adiutorio
indigent *p*

Quibus igitur angelis de beata et sempiterna uita credendum esse censemus? 01
Utrum eis, qui se religionis ritibus coli uolunt sibi sacra et sacrificia flagitantes
a mortalibus exhiberi, an eis, qui hunc omnem cultum uni Deo creatori
omnium deberi dicunt eique reddendum uera pietate praecipiant, cuius et ipsi
contemplatione beati sunt et nos futuros esse promittunt? Illa namque uisio Dei 05
tantae pulchritudinis uisio est et tanto amore dignissima, ut sine hac quibuslibet
aliis bonis praeditum atque abundantem non dubitet Plotinus infelicissimum
dicere. Cum ergo ad hunc unum quidam angeli, quidam uero ad se ipsos latria
colendos signis mirabilibus excitent, et hoc ita, ut illi istos coli prohibeant, isti
autem illum prohibere non audeant: quibus potius sit credendum, respondeant 10
Platonici, respondeant quicumque philosophi, respondeant theurgi uel potius
periurgi; hoc enim sunt omnes illae artes uocabulo digniores; postremo
respondeant homines, si ullus naturae suae sensus, quod rationales creati
sunt, ex aliqua parte uiuit in eis; respondeant, inquam, eis ne sacrificandum
sit dis uel angelis, qui sibi sacrificari iubent, an illi uni, cui iubent hi qui et 15
sibi et istis prohibent? Si nec isti nec illi ulla miracula facerent, sed tantum
praeciperent, alii quidem ut sibi sacrificaretur, alii uero id uetarent, sed uni
tantum iuberent Deo; satis deberet pietas ipsa discernere, quid horum de fastu
superbiae, quid de uera religione descenderet. Plus etiam dicam: si tantum hi
mirabilibus factis humanas animas permouerent, qui sacrificia sibi expetunt, 20
illi autem, qui hoc prohibent et uni tantum Deo sacrificari iubent, nequaquam

---

8 Enn. 1, 6, 7

---

4 deberi *A F R ρ t' a e* delibari *b* 11 perturgi *a* 13 quod *ρ a b e l p s Domb. Hoffm.*
20 animas permouerent *ρ a e l p s Domb.*² mentes promouerent *a* promouerent
mentes *b Domb.*¹

01 ista uisibilia miracula facere dignarentur: profecto non sensu corporis, sed
ratione mentis praeponenda eorum esset auctoritas. Cum uero Deus id egerit
ad commendanda eloquia ueritatis suae, ut per istos immortales nuntios
non sui fastum, sed maiestatem illius praedicantes faceret maiora, certiora,
05 clariora miracula, ne infirmis piis illi, qui sacrificia sibi expetunt, falsam
religionem facilius persuaderent, eo quod sensibus eorum quaedam stupenda
monstrarent: quem tandem ita desipere libeat, ut non uera eligat quae sectetur,
ubi et ampliora inuenit quae miretur?

Illa quippe miracula deorum gentilium, quae commendat historia (non ea
10 dico, quae interuallis temporum occultis ipsius mundi causis, uerumtamen
sub diuina prouidentia constitutis et ordinatis monstrosa contingunt; quales
sunt inusitati partus animalium et caelo terraque rerum insolita facies, siue
tantum terrens siue etiam nocens, quae procurari atque mitigari daemonicis
ritibus fallacissima eorum astutia perhibentur; sed ea dico, quae ui ac
15 potestate eorum fieri satis euidenter apparet, ut est quod effigies deorum
Penatium, quas de Troia Aeneas fugiens aduexit, de loco in locum migrasse
referuntur; quod cotem Tarquinius nouacula secuit; quod Epidaurius serpens
Aesculapio nauiganti Romam comes adhaesit; quod nauem, qua simulacrum
matris Phrygiae uehebatur, tantis hominum boumque conatibus immobilem
20 redditam una muliercula zona adligatam ad suae pudicitiae testimonium
mouit et traxit; quod uirgo Vestalis, de cuius corruptione quaestio uertebatur,

---

---

2 proponenda e 4 non suum factum s non sua nomina sui fastu a 16 quas ρ
a b l p s v quos e Penatum a adduxit A advexit F R ρ a b e

aqua inpleto cribro de Tiberi neque perfluente abstulit controuersiam) haec 01
ergo atque huiusmodi nequaquam illis, quae in populo Dei facta legimus,
uirtute ac magnitudine conferenda sunt; quanto minus ea, quae illorum
quoque populorum, qui tales deos coluerunt, legibus iudicata sunt prohibenda
atque plectenda, magica scilicet uel theurgica. Quorum pleraque specie 05
tenus mortalium sensus imaginaria ludificatione decipiunt, quale est lunam
deponere, “donec subpositas” ut ait Lucanus “propior despumet in herbas”;
quaedam uero etsi nonnullis piorum factis uideantur opere coaequari, finis
ipse, quo discernuntur, incomparabiliter haec nostra ostendit excellere. Illis
enim multi tanto minus sacrificiis colendi sunt, quanto magis haec expetunt; 10
his uero unus commendatur Deus, qui se nullis talibus indigere et scripturarum
suarum testificatione et eorundem postea sacrificiorum remotione demonstrat.
Si ergo angeli sibi expetunt sacrificium, praeponendi eis sunt, qui non sibi,
sed Deo creatori omnium, cui seruiunt. Hinc enim ostendunt quam sincero
amore nos diligant, quando per sacrificium non sibi, sed ei nos subdere uolunt, 15
cuius et ipsi contemplatione beati sunt, et ad eum nos peruenire, a quo ipsi
non recesserunt. Si autem angeli, qui non uni sed plurimis sacrificia fieri
uolunt, non sibi, sed eis dis uolunt, quorum deorum angeli sunt: etiam sic
eis praeponendi sunt illi, qui unius Dei deorum angeli sunt, cui sacrificari
sic iubent, ut alicui alteri uetent, cum eorum nullus huic uetet, cui uni isti 20
sacrificari iubent. Porro si, quod magis indicat eorum superba fallacia, nec

---

7 Phars. 6, 506.

---

2 huius modi *l p s* huiusce modi *e* alia huius modi *K a b v* 7 subposita *e* 13 sunt
qui *a b e l p s* sunt illi qui *v Domb.* 15 diligant *p a e p l s Domb.* diligunt *a b v* 16
peruenire quaerunt *s*

01 boni nec bonorum deorum angeli sunt, sed daemones mali, qui non unum
solum ac summum deum, sed se ipsos sacrificiis coli uolunt: quod maius quam
unius Dei contra eos eligendum est praesidium, cui seruiunt angeli boni, qui
non sibi, sed illi iubent ut sacrificio seruiamus, cuius nos ipsi esse sacrificium
05 debemus?

**CAPVT XVII: De arca testamenti miraculisque signorum, quae ad
commendandam legis ac promissionis auctoritatem diuinitus facta sunt.**

10 Proinde lex Dei, quae in edictis data est angelorum, in qua unus Deus deorum
religione sacrorum iussus est coli, alii uero quilibet prohibiti, in arca erat
posita, quae arca testimonii nuncupata est. Quo nomine satis significatur non
Deum, qui per illa omnia colebatur, circumcludi solere uel contineri loco, cum
responsa eius et quaedam humanis sensibus darentur signa ex illius arcae loco,
15 sed uoluntatis eius hinc testimonia perhiberi; quod etiam ipsa lex erat in tabulis
conscripta lapideis et in arca, ut dixi, posita, quam tempore peregrinationis
in eremo cum tabernaculo, quod similiter appellatum est tabernaculum
testimonii, cum debita sacerdotes ueneratione portabant; signumque erat,
quod per diem nubes apparebat, quae sicut ignis nocte fulgebat; quae nubes
20 cum moueretur, castra mouebantur, et ubi staret, castra ponebantur. Reddita
sunt autem illi legi magni miraculi testimonia praeter ista, quae dixi, et praeter

---

18 Exod. 13, 21 **19** ib. 40, 34 sq.

---

4 esse sacrificium *A e* sacrificium esse *C K F R B p a b e p s* sacrificia esse *a*
7 arca *p*

uoces, quae ex illius arcae loco edebantur. Nam cum terram promissionis 01
intransibit eadem arca transiret, Iordanes fluuius ex parte superiore subsistens
et ex inferiore decurrens et ipsi et populo siccum praebuit transeundi locum.
Deinde ciuitatis, quae prima hostilis occurrit more gentium deos plurimos
colens, septiens eadem arca circumacta muri repente ceciderunt, nulla manu 05
oppugnati, nullo ariete percussi. Post haec etiam cum iam in terra promissionis
essent et eadem arca propter eorum peccata fuisset ab hostibus capta, hi,
qui ceperant, in templo eam Dei sui, quem prae ceteris colebant, honorifice
conlocarunt abeuntesque clauserunt, apertoque postridie simulacrum, cui
supplicabant, inuenerunt conlapsum deformiterque confractum. Deinde ipsi 10
prodigiis acti deformiusque puniti arcam diuini testimonii populo, unde
ceperant, reddiderunt. Ipsa autem redditio qualis fuit! Imposuerunt eam
plaustro eique iuuenas, a quibus uitulos sugentes abstraxerant, subiunxerunt
et eas quo uellent ire siuerunt, etiam hinc uim diuinam explorare cupientes. At
illae sine duce homine atque rectore ad Hebraeos uiam pertinaciter gradientes 15
nec reuocatae mugitibus esurientium filiorum magnum sacramentum suis
cultoribus reportarunt. Haec atque huiusmodi Deo parua sunt, sed magna
terrendis salubriter erudiendisque mortalibus. Si enim philosophi praecipueque
Platonici rectius ceteris sapuisse laudantur, sicut paulo ante commemorauimus,
quod diuinam prouidentiam haec quoque rerum infima atque terrena 20
administrare docuerunt numerosarum testimonio pulchritudinum, quae non

---

2 Ios. 3, 16 sq. 6 ib. 6, 20 12 Reg. I, 6, 11 sqq.

---

2 Iordanes *C F l* Iordannes *A* Iordanis *ρ R B a b e p s* 4 gentilium *A* 10
deformiterque *a s* 13 suggestentes *a e* 14 hic *C mss rell.* hinc *ρ ed. Arg. v* inde *p*
Hoffm.

01 solum in corporibus animalium, uerum in herbis etiam faenoque gignuntur:
quanto euidentius haec adtestantur diuinitati, quae ad horam praedicationis
eius fiunt, ubi ea religio commendatur, quae omnibus caelestibus, terrestribus,
infernis sacrificari uetat, uni Deo tantum iubens, qui solus diligens et dilectus
05 beatos facit eorumque sacrificiorum tempora imperata praefiniens eaque per
meliorem sacerdotem in melius mutanda praedicens non ista se adpetere, sed
per haec alia potiora significare testatur, non ut ipse his honoribus sublimetur,
sed ut nos ad eum colendum eique cohaerendum igne amoris eius accensi,
quod nobis, non illi, bonum est, excitemur.

10

**CAPVT XVIII: Contra eos, qui de miraculis, quibus Dei populus eruditus
est, negant ecclesiasticis libris esse credendum.**

15 An dicet aliquis ista falsa esse miracula nec fuisse facta, sed mendaciter
scripta? quisquis hoc dicit, si de his rebus negat omnino ullis litteris esse
credendum, potest etiam dicere nec deos ullos curare mortalia. Non enim se
aliter colendos esse persuaserunt nisi mirabilium operum effectibus, quorum
et historia gentium testis est, quarum di se ostentare mirabiles potius quam
20 utiles ostendere potuerunt. Unde hoc opere nostro, cuius hunc iam decimum
librum habemus in manibus, non eos suscepimus refellendos, qui uel ullam

---

8 igni eius amoris *e* **12** populos *C* **15** dicit *C A F ρ e s* dicit *R a* **19** quorum
e **21** reppellendos *b*

esse uim diuinam negant uel humana non curare contendunt, sed eos, qui 01
nostro Deo conditori sanctae et gloriosissimae ciuitatis deos suos praeferunt,
nescientes eum ipsum esse etiam mundi huius uisibilis et mutabilis inuisibilem
et incommutabilem conditorem et uitae beatae non de his, quae condidit, sed
de se ipso uerissimum largitorem. Eius enim propheta ueracissimus ait: *Mihi* 05
autem adhaerere Deo bonum est. De fine boni namque inter philosophos
quaeritur, ad quod adipiscendum omnia officia referenda sunt. Nec dixit iste:
Mihi autem diuitiis abundare bonum est, aut insigniri purpura et sceptro uel
diademate excellere, aut, quod nonnulli etiam philosophorum dicere non
erubuerunt: Mihi uoluptas corporis bonum est; aut quod melius uelut meliores 10
dicere uisi sunt: Mihi uirtus animi mei bonum est; sed: *Mihi, inquit, adhaerere*
Deo bonum est. Hoc eum docuerat, cui uni tantummodo sacrificandum sancti
quoque angeli eius miraculorum etiam contestatione monuerunt. Unde et ipse
sacrificium eius factus erat, cuius igne intellegibili correptus ardebat, et in
eius ineffabilem incorporeumque complexum sancto desiderio ferebatur. Porro 15
autem si multorum deorum cultores (qualescumque deos suos esse arbitrentur)
ab eis facta esse miracula uel ciuiliū rerum historiae uel libris magicis siue,
quod honestius putant, theurgicis credunt: quid causae est, cur illis litteris
nolint credere ista facta esse, quibus tanto maior debetur fides, quanto super
omnes est magnus, cui uni soli sacrificandum esse praecipunt? 20

---

6 Ps. 72, 28 20 Cf. Exod. 22, 20

---

1 humanam e 2 gloriosissimeque, religiosissimeque^{in marg.} e 6 namque boni p v 12
tantunmodo C 18 causae A F R ρ a b e theoricis p 19 nolunt s

01

CAPVT XIX: Quae ratio sit uisibilis sacrificii, quod uni uero et inuisibili Deo offerri docet uera religio.

05 Qui autem putant haec uisibilia sacrificia dis aliis congruere, illi uero tamquam inuisibili inuisibilia et maiori maiora meliorique meliora, qualia sunt purae mentis et bonae uoluntatis officia: profecto nesciunt haec ita signa esse illorum, sicut uerba sonantia signa sunt rerum. Quocirca sicut orantes atque laudantes ad eum dirigimus significantes uoces, cui res ipsas in corde quas significamus
10 offerimus: ita sacrificantes non alteri uisibile sacrificium offerendum esse nouerimus quam illi, cuius in cordibus nostris inuisibile sacrificium nos ipsi esse debemus. Tunc nobis fauent nobisque congaudent atque ad hoc ipsum nos pro suis uiribus adiuuant angeli quique uirtutesque superiores et ipsa bonitate ac pietate potentiores. Si autem illis haec exhibere uoluerimus, non libenter
15 accipiunt, et cum ad homines ita mittuntur, ut eorum praesentia sentiatur, apertissime uetant. sunt exempla in litteris sanctis. Putauerunt quidam deferendum angelis honorem uel adorando uel sacrificando, qui debetur Deo, et eorum sunt admonitione prohibiti iussique hoc ei deferre, cui uni fas esse nouerunt. Imitati sunt angelos sanctos etiam sancti homines Dei. Nam Paulus
20 et Barnabas in Lycaonia facto quodam miraculo sanitatis putati sunt di, eisque Lycaonii uictimas immolare uoluerunt; quod a se humili pietate remouentes

---

16 Iudic. 13, 16 Apoc. 22, 8; 9 **20** Act. 14

---

6 maiori maiora *p s v* maiora maiori *rell. Domb.* **7** ista *b e* **8** sicut] si *a* **13** quoque *e* quippe *s* **15** mittantur *a b*

eis in quem crederent adnuntiauerunt deum. Nec ob aliud fallaces illi superbe 01
sibi hoc exigunt, nisi quia uero Deo deberi sciunt. non enim reuera, ut ait
Porphyrius et nonnulli putant, cadauerinis nidoribus, sed diuinis honoribus
gaudent. copiam uero nidorum magnam habent undique, et si amplius uellent,
ipsi sibi poterant exhibere. Qui ergo diuinitatem sibi adrogant spiritus, non 05
cuiuslibet corporis fumo, sed supplicantis animo delectantur, cui decepto
subiectoque dominantur, intercludentes iter ad deum uerum, ne sit homo illius
sacrificium, dum sacrificatur cuiquam praeter illum.

10

**CAPVT XX: De summo ueroque sacrificio, quod ipse Dei et hominum
mediator effectus est.**

Vnde uerus ille mediator, in quantum formam serui accipiens mediator effectus
est dei et hominum, homo Christus Iesus, cum in forma Dei sacrificium cum 15
patre sumat, cum quo et unus Deus est, tamen in forma serui sacrificium
maluit esse quam sumere, ne uel hac occasione quisquam existimaret cuilibet
sacrificandum esse creaturae. Per hoc et sacerdos est, ipse offerens, ipse et
oblatio. Cuius rei sacramentum cottidianum esse uoluit ecclesiae sacrificium,
quae cum ipsius capitis corpus sit, se ipsam per ipsum discit offerre. Huius 20
ueri sacrificii multiplicia uariaque signa erant sacrificia prisca sanctorum, cum

---

---

14 in quantum...mediator *om. C^l* **16** est deus *B e* **18** offerens^{et} oblatio *a*

01 hoc unum per multa figuraretur, tamquam uerbis multis res una diceretur, ut
sine fastidio multum commendaretur. Huic summo ueroque sacrificio cuncta
sacrificia falsa cesserunt.

05

**CAPVT XXI: De modo potestatis daemonibus datae ad glorificandos
sanctos per tolerantiam passionum, qui aërios spiritus non placando
ipsos, sed in Deo permanendo uicerunt.**

10 Moderatis autem praefinitisque temporibus etiam potestas permissa
daemonibus, ut hominibus quos possident excitatis inimicitias aduersus dei
ciuitatem tyrannice exerceant sibiue sacrificia non solum ab offerentibus
sumant et a uolentibus expetant, uerum etiam ab inuitis persequendo
uiolenter extorqueant, non solum perniciosa non est, sed etiam utilis inuenitur
15 ecclesiae, ut martyrum numerus impleatur; quos ciuitas Dei tanto clariores
et honoratiores ciues habet, quanto fortius aduersus impietatis peccatum et
usque ad sanguinem certant. Hos multo elegantius, si ecclesiastica loquendi
consuetudo pateretur, nostros heroas uocaremus. Hoc enim nomen a Iunone
dicitur tractum, quod Graece Iuno *Ἥρα* appellatur, et ideo nescio quis filius
20 eius secundum Graecorum fabulas Heros fuerit nuncupatus, hoc uidelicet
ueluti mysticum significante fabula, quod aer Iunoni deputetur, ubi uolunt

---

15 Apoc. 6, 11 17 cf. Hebr. 12, 4

---

13 inuitos *A K a* ab inuitis *C R B ρ b e p s* ab inimicis *F²* **14** uerum etiam
inutilis *s* **18** consuetudine *b*

cum daemonibus heroas habitare, quo nomine appellant alicuius meriti animas 01
defunctorum. Sed a contrario martyres nostri heroes nuncuparentur, si, ut dixi,
usus ecclesiastici sermonis admitteret, non quo eis esset cum daemonibus in
aere societas, sed quod eosdem daemones, id est aerias uincerent potestates
et in eis ipsam, quidquid putatur significare, Iunonem, quae non usquequaque 05
inconuenienter a poetis inducitur inimica uirtutibus et caelum petentibus uiris
fortibus inuida. Sed rursus ei succumbit infeliciter ceditque Vergilius, ut, cum
apud eum illa dicat:

“Vincor ab Aenea”,

ipsum Aenean admoneat Helenus quasi consilio religioso et dicat: 10

“Iunoni cane uota libens, dominamque potentem
supplicibus supera donis”.

ex qua opinione Porphyrius, quamuis non ex sua sententia, sed ex aliorum,
dicit bonum deum uel genium non uenire in hominem, nisi malus fuerit
ante placatus; tamquam fortiora sint apud eos numina mala quam bona, 15
quandoquidem mala impediunt adiutoria bonorum, nisi eis placata dent locum,
malisque nolentibus bona prodesse non possunt; nocere autem mala possunt,
non sibi ualentibus resistere bonis. Non est ista uerae ueraciterque sanctae
religionis uia; non sic Iunonem, hoc est aerias potestates piorum uirtutibus
inuidentes, nostri martyres uincunt. Non omnino, si dici usitate posset, heroes 20
nostri supplicibus donis, sed uirtutibus diuinis Heran superant. Commodius

---

9 Aen. 7, 310 12 Aen. 3, 438 sq.

---

2 a contrario *C A¹ K¹ B b e p s v* e contrario *A F R* e contrarium *a* 3 quod *B p*
v 21 heran *A¹ B e l* heram *A² ρ ed. Arg. v* heroan *K* heroas *a b*

01 quippe Scipio Africanus est cognominatus, quod uirtute Africam uicerit,
quam si hostes donis placasset, ut parcerent.

05 **CAPVT XXII: Vnde sit sanctis aduersum daemones potestas et unde
cordis uera purgatio.**

Vera pietate homines Dei aeriam potestatem inimicam contrariamque pietati
exorcizando eiciunt, non placando, omnesque tentationes aduersitatis eius
10 uincunt orando non ipsam, sed Deum suum aduersus ipsam. Non enim aliquem
uincit aut subiugat nisi societate peccati. In eius ergo nomine uincitur, qui
hominem adsumpsit egitque sine peccato, ut in ipso sacerdote ac sacrificio
fieret remissio peccatorum, id est per mediatorem dei et hominum, hominem
Christum Iesum, per quem facta peccatorum purgatione reconciliamur Deo.
15 Non enim nisi peccatis homines separantur a Deo, quorum in hac uita non
fit nostra uirtute, sed diuina miseratione purgatio, per indulgentiam illius,
non per nostram potentiam; quia et ipsa quantulacumque uirtus, quae dicitur
nostra, illius est nobis bonitate concessa. Multum autem nobis in hac carne
tribueremus, nisi usque ad eius depositionem sub uenia uiueremus. Propterea
20 ergo nobis per mediatorem praestita est gratia, ut polluti carne peccati carnis
peccati similitudine mundaremur. Hac Dei gratia, qua in nos ostendit magnam

---

---

6 uera cordis p 10 deum suum a b e l p s suum Deum v Domb. 21 quia C
mundaremur a dei gratia quam in nos ostendit magna misericordia sua a

misericordiam suam, et in hac uita per fidem regimur, et post hanc uitam 01
per ipsam speciem incommutabilis ueritatis ad perfectionem plenissimam
perducemur.

05

**CAPVT XXIII: De principiis, in quibus Platonici purgationem animae
esse profitentur.**

Dicit etiam Porphyrius diuinis oraculis fuisse responsum nos non purgari lunae
teletis atque solis, ut hinc ostenderetur nullorum deorum teletis hominem posse 10
purgari. Cuius enim teletae purgant, si lunae solisque non purgant quos inter
caelestes deos praecipuos habent? Denique eodem dicit oraculo expressum
principia posse purgare, ne forte, cum dictum esset non purgare teletas solis et
lunae, alicuius alterius Dei de turba ualere ad purgandum teletae crederentur.
Quae autem dicat esse principia tamquam Platonius, nouimus. Dicit enim 15
Deum patrem et Deum filium, quem Graece appellat paternum intellectum uel
paternam mentem; de Spiritu autem Sancto aut nihil aut non aperte aliquid
dicit; quamuis quem alium dicat horum medium, non intellego. Si enim tertiam,
sicut Plotinus, ubi de tribus principalibus substantiis disputat, animae naturam
etiam iste uellet intellegi, non utique diceret horum medium, id est patris et 20
filii medium. Postponit quippe Plotinus animae naturam paterno intellectui;

---

19 Enn. 5, 1.

---

6 purgatione C 9 etiam] enim a b 13 teleta e 16 appellant b

01 iste autem cum dicit medium, non postponit, sed interponit. Et nimirum
hoc dixit, ut potuit siue ut uoluit, quod nos sanctum Spiritum, nec Patris
tantum nec Filii tantum, sed utriusque Spiritum dicimus. Liberis enim uerbis
loquuntur philosophi, nec in rebus ad intellegendum difficillimis offensionem
05 religiosarum aurium pertimescunt. Nobis autem ad certam regulam loqui fas
est, ne uerborum licentia etiam de rebus, quae his significantur, inpiam gignat
opinionem.

10 **CAPVT XXIV: De uno ueroque principio, quod solum naturam humanam
purgat atque renouat.**

Nos itaque ita non dicimus duo uel tria principia, cum de Deo loquimur,
sicut nec duos deos uel tres nobis licitum est dicere quamuis de unoquoque
15 loquentes, uel de Patre uel de Filio uel de Spiritu Sancto, etiam singulum
quemque Deum esse fateamur, nec dicamus tamen quod haeretici Sabelliani,
eundem esse Patrem, qui est et Filius, et eundem spiritum sanctum, qui est et
Pater et Filius, sed Patrem esse Filii Patrem, et Filium Patris Filium, et Patris
et Filii Spiritum Sanctum nec Patrem esse nec Filium. Verum itaque dictum
20 est non purgari hominem nisi principio, quamuis pluraliter apud eos sint dicta
principia.

---

2 ib. cap. 6

---

2 spiritum sanctum *p p v* **10** solam *p* humanam *om. p* **20** hominem *om. a* sint
apud eos *C v*

[XXIV] Sed subditus Porphyrius inuidis potestatibus, de quibus et erubescerat 01
et eas libere redarguere formidabat, noluit intellegere Dominum Christum
esse principium, cuius incarnatione purgamur. Eum quippe in ipsa carne
contempsit, quam propter sacrificium nostrae purgationis adsumpsit, magnum 05
scilicet sacramentum ea superbia non intellegens, quam sua ille humilitate
deiecit uerus benignusque mediator, in ea se ostendens mortalitate mortalibus,
quam maligni fallacesque mediatores non habendo se superbius extulerunt
miserisque hominibus adiutorium deceptorium uelut immortales mortalibus
promiserunt. Bonus itaque uerusque mediator ostendit peccatum esse malum,
non carnis substantiam uel naturam, quae cum anima hominis et suscipi sine 10
peccato potuit et haberi, et morte deponi et in melius resurrectione mutari;
nec ipsam mortem, quamuis esset poena peccati, quam tamen pro nobis sine
peccato ipse persoluit, peccando esse uitandam, sed potius, si facultas datur,
pro iustitia perferendam. Ideo enim soluere potuit moriendo peccata, quia
et mortuus est, et non pro peccato. Hunc ille Platonius non cognouit esse 15
principium; nam cognosceret purgatorium. Neque enim caro principium est
aut anima humana, sed uerbum per quod facta sunt omnia. Non ergo caro per
se ipsam mundat, sed per uerbum a quo suscepta est, cum *Verbum caro factum*
est et habitauit in nobis. Nam de carne sua manducanda mystice loquens, cum
hi qui non intellexerunt offensi recederent dicentes: *Durus est hic sermo, quis 20*
eum potest audire? Respondit manentibus ceteris: *Spiritus est qui uiuificat,*

---

19 Io. 1, 14 21 Io. 6, 60; 63

---

8 mortalium a 14 peccatum A 17 ergo] enim p s 18 ipsa CA KB e ipsam FR p
a l p v Hoffm.

01 *caro autem non prodest quicquam*. Principium ergo suscepta anima et carne
et animam credentium mundat et carnem. Ideo quaerentibus Iudaeis quis esset
respondit se esse principium. Quod utique carnales, infirmi, peccatis obnoxii
et ignorantiae tenebris obuoluti nequaquam percipere possemus, nisi ab eo
05 mundaremur atque sanaremur per hoc quod eramus et non eramus. Eramus
enim homines, sed iusti non eramus; in illius autem incarnatione natura
humana erat, sed iusta, non peccatrix erat. Haec est mediatio, qua manus
lapis iacentibusque porrecta est; hoc est semen dispositum per angelos, in
quorum edictis et lex dabatur, qua et unus Deus coli iuebatur et hic mediator
10 uenturus promittebatur.

**CAPVT XXV: Omnes sanctos et sub legis tempore et sub prioribus
saeculis in sacramento et fide Christi iustificatos fuisse.**

15 Huius sacramenti fide etiam iusti antiqui mundari pie uiuendo potuerunt, non
solum antequam lex populo Hebraeo daretur (neque enim eis praedicator Deus
uel angeli defuerunt), sed ipsius quoque legis temporibus, quamuis in figuris
rerum spiritalium habere uideretur promissa carnalia, propter quod uetus
20 dicitur testamentum. Nam et prophetae tunc erant, per quos, sicut per angelos,
eadem promissio praedicata est, et ex illorum numero erat, cuius tam magnam

---

2 Io. 8, 25 **10** Gal. 3, 19

---

1 quidquam C¹ **7** meditatio a b¹ **9** et ante lex om. e **17** eis om. e **18**
temporibus legis a **19** habere...testamentum om. s

diuinamque sententiam de boni humani fine paulo ante commemoravi: *Mihi* 01
autem adhaerere Deo bonum est. In quo plane psalmo duorum testamentorum,
quae dicuntur uetus et nouum, satis est declarata distinctio. Propter carnales
enim terrenasque promissiones, cum eas in piis abundare perspiceret, dicit
pedes suos paene fuisse commotos et effusos in lapsum propemodum gressus 05
suos, tamquam frustra Deo ipse seruisset, cum ea felicitate, quam de illo
expectabat, contemptores eius florere perspiceret; seque in rei huius inquisitione
laborasse, uolentem cur ita esset adprehendere, donec intraret in sanctuarium
Dei et intellegeret in nouissima eorum, qui felices uidebantur erranti. Tunc eos
intellexit in eo, quod se extulerunt, sicut dicit, fuisse deiectos et defecisse ac 10
perisse propter iniquitates suas; totumque illud culmen temporalis felicitatis
ita eis factum tamquam somnium euigilantis, qui se repente inuenit suis quae
somniabat fallacibus gaudiis destitutum. Et quoniam in hac terra uel in ciuitate
terrena magni sibi uidebantur: *Domine, inquit, imaginem illorum in ciuitate*
tua ad nihilum rediges. Quod huic tamen utile fuerit etiam ipsa terrena nonnisi 15
ab uno uero Deo quaerere, in cuius potestate sunt omnia, satis ostendit ubi
ait: *Velut pecus factus sum apud te, et ego semper tecum. Velut pecus* dixit
utique non intellegens. Ea quippe a te desiderare debui, quae mihi cum in piis
non possunt esse communia, quibus eos cum abundare cernerem, putauit me
incassum tibi seruuisse, quando et illi haec haberent, qui tibi seruire noluissent. 20
Tamen ego semper tecum, quia etiam in talium rerum desiderio deos alios non

---

11 Ps. 72, 17 sqq. 15 Ps. 72, 28 17 Ps. 72, 20 sqq.

---

8 adprehendere] approbare *a* adprehenderet *C* 10 quo *s* eiectos *a* disiectos *l*
14 imaginem illorum in ciuitate tua *p s* in ciuitate tua imagine illorum *v Domb.*
imagines *e* eorum *C v* ipsorum *B* illorum *rell.* 21 quia *C A F R p a b e l* qui *p s v*

01 quaesiui. Ac per hoc sequitur: *Tenuisti manum dexteræ meae, et in uoluntate*
tua deduxisti me, et cum gloria adsumpsisti me; tamquam ad sinistram cuncta
illa pertineant, quae abundare apud inpios cum uidisset paene conlapsus est.
Quidenim mihi est, inquit, in caelo, et a te quid uolui super terram? Reprehendit
05 se ipsum iuste que sibi displicuit, quia, cum tam magnum bonum haberet in
caelo (quod post intellexi), rem transitoriam, fragilem et quodammodo luteam
felicitatem a suo Deo quaesiuit in terra. *Defecit, inquit, cor meum et caro mea,*
Deus cordis mei, defectu utique bono ab inferioribus ad superna; unde in alio
psalmo dicitur: *Desiderat et deficit anima mea in atria Domini*; item in alio:
10 *Defecit in salutare tuum anima mea*. Tamen cum de utroque dixisset, id est de
corde et carne deficiente, non subiecit: *Deus cordis et carnis meae, sed Deus*
cordis mei. Per cor quippe caro mundatur. Unde dicit Dominus: *Mundate,*
quae intus sunt, et quae foris sunt munda erunt. Partem deinde suam dicit
ipsum Deum, non aliquid ab eo, sed ipsum. *Deus, inquit, cordis mei, et pars*
15 *mea Deus in saecula*; quod inter multa, quae ab hominibus eliguntur, ipse
illi placuerit eligendus. *Quia ecce, inquit, qui longe se faciunt a te, peribunt;*
perdidisti omnem, qui fornicatur abs te, hoc est, qui multorum deorum uult
esse prostibulum. Unde sequitur illud, propter quod et cetera de eodem psalmo
dicenda uisa sunt: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est*, non longe ire, non
20 per plurima fornicari. Adhaerere autem Deo tunc perfectum erit, cum totum,
quod liberandum est, fuerit liberatum. Nunc uero fit illud, quod sequitur:

---

10 Ps. 83, 3 Ps. 118, 81 **13** Mt. 23, 26

---

1 in *C A K F B a b e l Domb. (sec. Graec.)* et in *p s v Hoffm.* **9** defecit *C A*
b item alio loco *B* **15** ipse ei placuerat *s* **16** longe se faciunt] elongant se *a*
20 cum] quando *a b*

Ponere in Deo spem meam. Spes enim quae uidetur, non est spes; quod enim uidet quis, quid sperat? ait apostolus. Si autem quod non uidemus speramus, per patientiam expectamus. In hac autem spe nunc constituti agamus quod sequitur, et simus nos quoque pro modulo nostro angeli Dei, id est nuntii eius, adnuntiantes eius uoluntatem et gloriam gratiamque laudantes. Unde cum dixisset: *Ponere in Deo spem meam, ut adnuntiem*, inquit, *omnes laudes tuas in portis filiae Sion*. Haec est gloriosissima ciuitas Dei, haec unum Deum nouit et colit; hanc angeli sancti adnuntiauerunt, qui nos ad eius societatem inuitauerunt ciuesque suos in illa esse uoluerunt; quibus non placet ut eos colamus tamquam nostros deos, sed cum eis et illorum et nostrum Deum; nec eis sacrificemus, sed cum ipsis sacrificium simus Deo. Nullo itaque dubitante, qui haec deposita maligna obstinatione considerat, omnes immortales beati, qui nobis non inuident (neque enim si inuiderent, essent beati), sed potius nos diligunt ut et nos cum ipsis beati simus, plus nobis fauent, plus adiuuant, quando unum Deum cum illis colimus, Patrem et Filium et Spiritum Sanctum, quam si eos ipsos per sacrificia coleremus.

CAPVT XXVI: De inconstantia Porphyrii inter confessionem ueri Dei et cultum daemonum fluctuantis.

---

2 Rom. 8, 24 sq.

---

2 quid sperat *a b² p s k² v* quid et sperat *ρ b^l e l k^l* 4 simus nos] scimus nunc s 6
domino Deo *a* 16 ipsis *A a* illis *F R ρ b e*

01 Nescio quomodo (quantum mihi uidetur) amicis suis theurgis erubescerat
Porphyrius. Nam ista utcumque sapiebat, sed contra multorum deorum
cultum non libere defendebat. Et angelos quippe alios esse dixit, qui deorsum
descendentes hominibus theurgicis diuina pronuntiant; alios autem, qui in
05 terris ea, quae patris sunt, et altitudinem eius profunditatem que declarent.
Num igitur hoc angelos, quorum ministerium est declarare uoluntatem Patris,
credendum est uelle nos subdi nisi ei, cuius nobis adnuntiant uoluntatem?
Unde optime admonet etiam ipse Platonius imitandos eos potius quam
inuocandos. Non itaque debemus metuere, ne immortales et beatos uni Deo
10 subditos non eis sacrificando offendamus. Quod enim non nisi uni uero Deo
deberi sciunt, cui et ipsi adhaerendo beati sunt, procul dubio neque per ullam
significantem figuram, neque per ipsam rem, quae sacramentis significatur,
sibi exhiberi uolunt. Daemonum est haec adrogantia superbiorum atque
miserorum, a quibus longe diuersa est pietas subditorum deo nec aliunde quam
15 illi cohaerendo beatorum. Ad quod bonum percipiendum etiam nobis sincera
benignitate oportet ut faueant, neque sibi adrogent quo eis subiciamur, sed eum
adnuntiant sub quo eis in pace sociemur. Quid adhuc trepidas, o philosophe,
aduersus potestates et ueris uirtutibus et ueri Dei muneribus inuidas habere
liberam uocem? Iam distinxisti angelos, qui Patris adnuntiant uoluntatem,
20 ab eis angelis, qui ad theurgos homines nescio qua deducti arte descendunt.
Quid adhuc eos honoras, ut dicas pronuntiare diuina? Quae tandem diuina

---

---

1 theurgicis *A F R e* theurgis *p a b* theurgicis *s* theurgicis *p* **2** *ut ed. C mss*
plerr. non deum uerum lib. *A² p ed. Arg.* d.u. non *l. B* **16** *ut om. a* quod *a p*

---

pronuntiant, qui non uoluntatem Patris adnuntiant? Nempe illi sunt, quos sacris 01
precibus inuidus adligauit, ne praestarent animae purgationem, nec a bono, ut
dicis, purgare cupiente ab illis uinculis solui et suae potestati reddi potuerunt.
Adhuc dubitas haec maligna esse daemonia, uel te fingis fortasse nescire, dum
non uis theurgos offendere, a quibus curiositate deceptus ista perniciosa et 05
insana pro magno beneficio didicisti? Audes istam inuidam non potentiam,
sed pestilentiam, et non dicam dominam, sed, quod tu fateris, ancillam potius
inuidorum isto aere transcenso leuare in caelum et inter deos uestros etiam
sidereos conlocare, uel ipsa quoque sidera his opprobriis infamare?

10

CAPVT XXVII: De impietate Porphyrii, qua etiam Apulei transcendit errorem.

Quanto humanius et tolerabilius consecutaneus tuus Platonius Apuleius 15
errauit, qui tantummodo daemones a luna et infra ordinatos agitari morbis
passionum mentisque turbellis honorans eos quidem, sed uolens nolensque
confessus est; deos tamen caeli superiores ad aethera spatia pertinentes, siue
uisibiles, quos conspicuos lucere cernebat, solem ac lunam et cetera ibidem
lumina, siue inuisibiles, quos putabat, ab omni labe istarum perturbationum 20
quanta potuit disputatione secreuit. Tu autem hoc didicisti non a Platone, sed

---

---

1 adnuntiant *A F e* nuntiant *R ρ a* praenuntiant *b* 3 cupienti *K B a b l* 15 consent.
b 17 turbellis *C* 18 superioris *ρ e s* 21 discreuit *v* didicisti hoc *v*

01 a Chaldaeis magistris tuis, ut in aetherias uel empyreas mundi sublimitates
et firmamenta caelestia extolleret uitia humana, ut possent di uestri theurgis
pronuntiare diuina; quibus diuinis te tamen per intellectualem uitam facis
altiolem, ut tibi uidelicet tamquam philosopho theurgicae artis purgationes
05 nequaquam necessariae uideantur; sed aliis eas tamen inportas, ut hanc ueluti
mercedem reddas magistris tuis, quod eos, qui philosophari non possunt, ad
ista seducis, quae tibi tamquam superiorum capaci esse inutilia confiteris; ut
uidelicet quicumque a philosophiae uirtute remoti sunt, quae ardua nimis atque
paucorum est, te auctore theurgos homines, a quibus non quidem in anima
10 intellectuali, uerum saltem in anima spiritali purgentur, inquirant, et quoniam
istorum, quos philosophari piget, incomparabiliter maior est multitudo,
plures ad secretos et inlicitos magistros tuos, quam ad scholas Platonicas
uenire cogantur. Hoc enim tibi inmundissimi daemones, deos aetherios se
esse fingentes, quorum praedicator et angelus factus es, promiserunt, quod
15 in anima spiritali theurgica arte purgati ad Patrem quidem non redeunt, sed
super aerias plagas inter deos aetherios habitabunt. Non audit ista hominum
multitudo, propter quos a daemonum dominatu liberandos Christus aduenit.
In illo enim habent misericordissimam purgationem et mentis et spiritus et
corporis sui. Propterea quippe totum hominem sine peccato ille suscepit, ut
20 totum, quo constat homo, a peccatorum peste sanaret. Quem tu quoque utinam
cognouisses eique te potius quam uel tuae uirtuti, quae humana, fragilis et

---

---

1 magistris tuis *p s* tuis *om. rell. v Domb.* empyreas *p v* emphyrias *rell.*
empyrias *Domb.* **2** possint *e s* theurgis *s* theoricis *p* **13** coguntur *b se om. s*
15 theurgica *s* theorica *p* redeant *s*

---

infirmum est, uel perniciosissimae curiositati sanandum tutius commisisses. 01
Non enim te decepisset, quem uestra, ut tu ipse scribis, oracula sanctum
immortalemque confessa sunt; de quo etiam poeta nobilissimus poetice quidem,
quia in alterius adumbrata persona, ueraciter tamen, si ad ipsum referas, dixit:

05

“Te duce, si qua manent sceleris uestigia nostri,
inrita perpetua soluent formidine terras”.

Ea quippe dixit, quae etiam multum proficientium in uirtute iustitiae possunt
propter huius uitae infirmitatem, etsi non scelera, scelerum tamen manere
uestigia, quae non nisi ab illo saluatore sanantur, de quo iste uersus expressus 10
est. Nam utique non hoc a se ipso se dixisse Vergilius in eclogae ipsius quarto
ferme uersu indicat, ubi ait:

“Ultima Cumaevi uenit iam carminis aetas”;

unde hoc a Cumaea Sibylla dictum esse incunctanter apparet. Theurgi uero 15
illi uel potius daemones deorum speciem figurasque fingentes inquinant
potius quam purgant humanum spiritum falsitate phantasmatum et deceptorum
uanarum ludificatione formarum. Quomodo enim purgant hominis spiritum,
qui immundum habent proprium? Alioquin nullo modo carminibus inuidi
hominis ligarentur ipsumque inane beneficium, quod praestaturi uidebantur, 20
aut metu premerent aut simili inuidia denegarent. Sufficit quod purgatione

---

7 Verg. Eclog. 4, 13 sq.

---

4 qui s 8 proficientium om. a 10 saluatore] salutari a 14 uenient e 16 species
figurasque B p e p s v Hoffm. speciem figurasque a b Domb. speciem figuramque
A

01 theurgica neque intellectualem animam, hoc est mentem nostram, dicis posse
purgari, et ipsam spiritalem, id est nostrae animae partem mente inferiorem,
quam tali arte purgari posse adseris, immortalem tamen aeternamque non
posse hac arte fieri confiteris. Christus autem uitam promittit aeternam; unde
05 ad eum mundus uobis quidem stomachantibus, mirantibus tamen stupentibus
que concurrat. Quid prodest quia negare non potuisti errare homines theurgica
disciplina et quam plurimos fallere per caecam insipientemque sententiam
atque esse certissimum errorem agendo et supplicando ad principes angelosque
decurrere, et rursus, quasi ne operam perdidisse uidearis ista discendo mittis
10 homines ad theurgos, ut per eos anima spiritalis purgetur illorum, qui non
secundum intellectualem animam uiuunt?

**CAPVT XXVIII: Quibus persuasionibus Porphyrius obcaecatus non
15 potuerit ueram sapientiam, quod est Christus, agnoscere.**

Mittis ergo homines in errorem certissimum, neque hoc tantum malum te
pudet, cum uirtutis et sapientiae profitearis amatorem; quam si uere ac fideliter
amasses, *Christum Dei uirtutem et Dei sapientiam* cognouisses nec ab eius
20 saluberrima humilitate tumore inflatus uanae scientiae resiluisses. Confiteris
tamen etiam spiritalem animam sine theurgicis artibus et sine teletis, quibus

---

19 1. Cor. 1, 24

---

2 animae nostrae *a* **9** quasi si ne *e* ne *om.* *b* opera *e* *s* opera tu *p* dicendo *a*
e **10** atheurgos *e* at theurgicos *s* ad theurgicos *p* animae spirituales purgantur
a **18** amorem *s* **21** theurgicis *s* theurgicis *p*

frustra discendis elaborasti, posse continentiae uirtute purgari. Aliquando 01
etiam dicis, quod teletae non post mortem eleuant animam, ut iam nec eidem
ipsi, quam spiritalem uocas, aliquid post huius uitae finem prodesse uideantur;
et tamen uersas haec multis modis et repetis, ad nihil aliud, quantum existimo,
nisi ut talium quoque rerum quasi peritus appareas et placeas inlicitarum 05
artium curiosis, uel ad eas facias ipse curiosos. Sed bene, quod metuendam
dicis hanc artem uel legum periculis uel ipsius actionis. Atque utinam hoc
saltem abs te miseri audiant et inde, ne illic absorbeantur, abscedant aut eo
penitus non accedant. Ignorantiam certe et propter eam multa uitia per nullas
teletas purgari dicis, sed per solum *πατρικὸν νοῦν*, id est paternam mentem 10
siue intellectum, qui paternae est conscius uoluntatis. Hunc autem Christum
esse non credis; contemnis enim eum propter corpus ex femina acceptum et
propter crucis obprobrium, excelsam uidelicet sapientiam spretis atque abiectis
infimis idoneus de superioribus carpere. At ille inplet, quod prophetae sancti
de illo ueraciter praedixerunt: *Perdam sapientiam sapientium et prudentiam 15*
prudentium reprobabo. Non enim suam in eis perdit et reprobat, quam ipse
donauit, sed quam sibi adrogant, qui non habent ipsius. Unde commemorato
isto prophetico testimonio sequitur et dicit apostolus: *Ubi sapiens? Ubi scriba?*
Ubi conquisitor huius saeculi? Nonne stultam fecit Deus sapientiam huius
mundi? Nam quoniam in Dei sapientia non cognouit mundus per sapientiam 20
Deum, placuit Deo per stultitiam praedicationis saluos facere credentes.

---

16 Esai. 29, 14

---

3 uidentur a 6 bene A R ρ a b e vere F 8 aut...accedant om. C¹ 10 patricum num
s^l patr. numen a^l b e l p s² patr. nomen a²

01 *quoniam quidem Iudaei signa petunt et Graeci sapientiam quaerunt; nos*
autem, inquit, praedicamus Christum crucifixum, Iudaeis quidem scandalum,
gentibus autem stultitiam, ipsis uero uocatis Iudaeis et Graecis Christum Dei
uirtutem et Dei sapientiam; quoniam stultum Dei sapientius est hominibus, et
05 *infirmum Dei fortius est hominibus.* Hoc quasi stultum et infirmum tamquam
sua uirtute sapientes fortesque contemnunt. Sed haec est gratia, quae sanat
infirmos, non superbe iactantes falsam beatitudinem suam, sed humiliter
potius ueram miseriam confitentes.

10

**CAPVT XXIX: De incarnatione Domini nostri Iesu Christi, quam
confiteri Platoniorum erubescit impietas.**

Praedicas Patrem et eius Filium, quem uocas paternum intellectum seu
15 mentem, et horum medium, quem putamus te dicere Spiritum sanctum, et
more uestro appellas tres deos. Ubi, etsi uerbis indisciplinatis utimini, uidetis
tamen qualitercumque et quasi per quaedam tenuis imaginationis umbracula,
quo nitendum sit; sed incarnationem incommutabilis Filii Dei, qua saluamur,
ut ad illa, quae credimus uel ex quantulacumque parte intellegimus, uenire
20 possimus, non uultis agnoscere. Itaque uidetis utcumque, etsi de longinquo,
etsi acie caligante, patriam in qua manendum est, sed uiam qua eundum est

---

5 1. Cor. 1, 19 sqq.

---

7 superbae C 14 praedicans F praedicas R p a b e 17 imaginationibus a 18
quo nit.] conitendum e

non tenetis. Confiteris tamen gratiam, quandoquidem ad Deum per uirtutem 01
intellegentiae peruenire paucis dicis esse concessum. Non enim dicis: Paucis
placuit, uel: Pauci uoluerunt; sed cum dicis esse concessum, procul dubio Dei
gratiam, non hominis sufficientiam confiteris. Uteris etiam hoc uerbo apertius,
ubi Platonis sententiam sequens nec ipse dubitas in hac uita hominem nullo 05
modo ad perfectionem sapientiae peruenire, secundum intellectum tamen
uiuientibus omne quod deest prouidentia Dei et gratia post hanc uitam posse
conpleri. O si cognouisses Dei gratiam per Iesum Christum dominum nostrum
ipsamque eius incarnationem, qua hominis animam corpusque suscepit,
summum esse exemplum gratiae uidere potuisses. Sed quid faciam? Scio 10
me frustra loqui mortuo, sed quantum ad te adinet; quantum autem ad eos,
qui te magni pendunt et te uel qualicumque amore sapientiae uel curiositate
artium, quas non debuisti discere, diligunt, quos potius in tua conpellatione
adloquor, fortasse non frustra. Gratia Dei non potuit gratius commendari,
quam ut ipse unicus Dei Filius in se incommutabiliter manens indueretur 15
hominem et spiritum dilectionis suae daret hominibus homine medio, qua
ad illum ab hominibus ueniretur, qui tam longe erat immortalis a mortalibus,
incommutabilis a commutabilibus, iustus ab impiis, beatus a miseris. Et quia
naturaliter indidit nobis, ut beati immortalesque esse cupiamus, manens beatus
suscipiensque mortalem, ut nobis tribueret quod amamus, perpetiando docuit 20
contemnere quod timemus.

---

13 dubitasti B 14 Gratia *inc. c. XXVIII C* 15 indueretur *a b e l s Domb.* indueret
p v homine *a e* 16 spiritum *Wey.* (*in adn. crit.; cf. Dombart-Kalb³ 314, 24 sqq.*)
spiritus *ed. Arg.* spem *C* qua *C plerr.* dilectione *p* quo *a v*

---

01 Sed huic ueritati ut possetis adquiescere, humilitate opus erat, quae ceruici
uestrae difficillime persuaderi potest. Quid enim incredibile dicitur, praesertim
uobis qui talia sapitis, quibus ad hoc credendum uos ipsos admonere debeat;
quid, inquam, uobis incredibile dicitur, cum dicitur Deus adsumpsisse
05 humanam animam et corpus? Vos certe tantum tribuitis animae intellectuali,
quae anima utique humana est, ut eam consubstantialem paternae illi menti,
quem Dei filium confitemini, fieri posse dicatis. Quid ergo incredibile est,
si aliqua una intellectualis anima modo quodam ineffabili et singulari pro
multorum salute suscepta est? Corpus uero animae cohaerere, ut homo totus
10 et plenus sit, natura ipsa nostra teste cognoscimus. Quod nisi usitatissimum
esset, hoc profecto esset incredibilius; facilius quippe in fidem recipiendum
est, etsi humanum diuino, etsi mutabile incommutabili, tamen spiritum
spiritui, aut ut uerbis utar quae in usu habetis, incorporeum incorporeo,
quam corpus incorporeo cohaerere. An forte uos offendit inusitatus corporis
15 partus ex uirgine? Neque hoc debet offendere, immo potius ad pietatem
suscipiendam debet adducere, quod mirabilis mirabiliter natus est. An uero
quod ipsum corpus morte depositum et in melius resurrectione mutatum
iam incorruptibile neque mortale in superna subuexit, hoc fortasse credere
recusatis intuentes Porphyrium in his ipsis libris, ex quibus multa posui,
20 quos de regressu animae scripsit tam crebro praecipere omne corpus esse
fugiendum, ut anima possit beata permanere cum Deo? Sed ipse potius ista

---

---

1 possemus *a* **2** nostrae *a* **3** debeat *a b e l v* debeat *v* deceat *p* **4** dicitur
deus *a b e l p s* Deus dicitur *v Domb.* **11** in fide *e* **12** mutabile *A F R p b e*
s mutabilem *C B a rell. v Hoffm.*

---

sentiens corrigendus fuit, praesertim cum de anima mundi huius uisibilis et 01
tam ingentis corporeae molis cum illo tam incredibilia sapiatis. Platone quippe
auctore animal esse dicitis mundum et animal beatissimum, quod uultis esse
etiam sempiternum. Quomodo ergo nec umquam soluetur a corpore, nec
umquam carebit beatitudine, si, ut beata sit anima, corpus sit omne fugiendum? 05
Solem quoque istum et cetera sidera non solum in libris uestris corpora esse
fatemini, quod uobis cum omnes homines et conspiceret non cunctantur et
dicere uerum etiam altiore, ut putatis, peritia haec esse animalia beatissima
perhibetis et cum his corporibus sempiterna. Quid ergo est, quod, cum uobis
fides Christiana suadetur, tunc obliuiscimini, aut ignorare uos fingitis, quid 10
disputare aut docere soleatis? Quid causae est, cur propter opiniones uestras,
quas uos ipsi obpugnatis, Christiani esse nolitis, nisi quia Christus humiliter
uenit et uos superbi estis? Qualia sanctorum corpora in resurrectione futura sint,
potest aliquanto scrupulosius inter Christianarum scripturarum doctissimos
disputari; futura tamen sempiterna minime dubitamus, et talia futura, quale sua 15
resurrectione Christus demonstrauit exemplum. Sed qualiacumque sint, cum
in corruptibilia prorsus et immortalia nihiloque animae contemplationem, qua
in Deo figitur, inpedientia praedicentur uosque etiam dicatis esse in caelestibus
immortalia corpora immortaliter beatorum: quid est quod, ut beati simus, omne
corpus fugiendum esse opinamini, ut fidem Christianam quasi rationabiliter 20
fugere uideamini, nisi quia illud est, quod iterum dico: Christus est humilis,

---

2 Tim. p.30 sqq.

---

5 corpus sit *p s* corp. est *v Domb.* 7 prospicere *s* 9 perhibeatis *e* 14 aliquanto *F a*
b l p s aliquando *a e v* 17 contemplatione *e p s* 21 fugire *C*

01 uos superbi? An forte corrigi pudet? Et hoc uitium nonnisi superborum est.
Pudet uidelicet doctos homines ex discipulis Platonis fieri discipulos Christi,
qui piscatorem suo spiritu docuit sapere ac dicere: *In principio erat Verbum,*
et Verbum erat apud Deum, et Deus erat uerbum. Hoc erat in principio apud
05 *Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum*
est. In ipso uita erat, et uita erat lux hominum, et lux in tenebris lucet, et
tenebrae eam non comprehenderunt. Quod initium sancti euangelii, cui nomen
est secundum Iohannem, quidam Platonius, sicut a sancto sene Simpliciano,
qui postea Mediolanensi ecclesiae praesedit episcopus, solebamus audire,
10 aureis litteris conscribendum et per omnes ecclesias in locis eminentissimis
proponendum esse dicebat. Sed ideo uiluit superbis Deus ille magister, quia
Verbum caro factum est et habitauit in nobis; ut parum sit miseris quod
aegrotant, nisi se etiam in ipsa aegritudine extollant et de medicina, qua
sanari poterant, erubescant. Non enim hoc faciunt ut erigantur, sed ut cadendo
15 grauius adfligantur.

**CAPVT XXX: Quanta Platonici dogmatis Porphyrius refutauerit et
dissentiendo correxerit.**

20

Si post Platonem aliquid emendare existimatur indignum, cur ipse Porphyrius

---

12 Io. 1, 14

---

9 praesidit C **10** in om. C **13** etiam in ipsa A p s ipsa etiam (om. in) C in
ipsa etiam F B ρ rell. v **19** correxit C p

---

nonnulla et non parua emendauit? Nam Platonem animas hominum post 01
mortem reuolui usque ad corpora bestiarum scripsisse certissimum est.
Hanc sententiam Porphyrii doctor tenuit et Plotinus; Porphyrio tamen iure
displicuit. In hominum sane non sua quae dimiserant, sed alia noua corpora
redire humanas animas arbitratus est. Pudit scilicet illud credere, ne mater 05
fortasse filium in mulam reuoluta uectaret; et non pudit hoc credere, ubi
reuoluta mater in puellam filio forsitan nuberet. Quanto creditur honestius,
quod sancti et ueraces angeli docuerunt, quod prophetae Dei spiritu acti locuti
sunt, quod ipse quem uenturum saluatorem praemissi nuntii praedixerunt,
quod missi apostoli qui orbem terrarum euangelio repleuerunt, — quanto, 10
inquam, honestius creditur reuerti animas semel ad corpora propria quam
reuerti totiens ad diuersa! Verumtamen, ut dixi, ex magna parte correctus
est in hac opinione Porphyrius, ut saltem in solos homines humanas animas
praecipitari posse sentiret, beluinos autem carceres euertere minime dubitaret.
Dicit etiam ad hoc Deum animam mundo dedisse, ut materiae cognoscens 15
mala ad Patrem recurreret nec aliquando iam talium polluta contagione
teneretur. Ubi etsi aliquid inconuenienter sapit (magis enim data est corpori,
ut bona faceret; non enim mala disceret, si non faceret), in eo tamen aliorum
Platonicorum opinionem et non in re parua emendauit, quod mundatam ab
omnibus malis animam et cum Patre constitutam numquam iam mala mundi 20
huius passuram esse confessus est. Qua sententia profecto abstulit, quod esse

---

4 Enn. 3, 4, 2 21 Phaed. p. 70 C. sqq.

---

1 nonnulla *om. a* 2 uestiarum *s* 3 ductor a 10 missi] nostri 11 animas semel *a b*
e l p s semel animas *v Domb.* 21 esse *om. a e*

01 Platonicum maxime perhibetur: ut mortuos ex uiuis, ita uiuos ex mortuis
semper fieri; falsum que esse ostendit, quod Platonice uidetur dixisse Vergilius,
in campos Elysios purgatas animas missas (quo nomine tamquam per fabulam
uidentur significari gaudia beatorum) ad fluuium Letheum euocari, hoc est ad
05 obliuionem praeteritorum:

“scilicet inmemores supera ut conuexa reuisant
rursus et incipiant in corpora uelle reuerti”.

Merito displicuit hoc Porphyrio, quoniam reuera credere stultum est ex illa
10 uita, quae beatissima esse non poterit nisi de sua fuerit aeternitate certissima,
desiderare animas corruptibilium corporum labem et inde ad ista remeare,
tamquam hoc agat summa purgatio, ut inquinatio requiratur. Si enim quod
perfecte mundantur hoc efficit, ut omnium obliuiscantur malorum, malorum
autem obliuio facit corporum desiderium, ubi rursus implicentur malis:
15 profecto erit infelicitatis causa summa felicitas et stultitiae causa perfectio
sapientiae et inmunditiae causa summa mundatio. Nec ueritate ibi beata
erit anima, quamdiucumque erit, ubi oportet fallatur, ut beata sit. Non enim
beata erit nisi segura; ut autem segura sit, falso putabit semper se beatam
fore, quoniam aliquando erit et misera. Cui ergo gaudendi causa falsitas erit,
20 quomodo de ueritate gaudebit? Vidit hoc Porphyrius purgatamque animam
ob hoc reuerti dixit ad Patrem, ne aliquando iam malorum polluta contagione

---

8 Aen. 6, 750 sq.

---

7 superum *a* ut] et *e* **11** corp. corrupt. *v* **17** oportet ut fallatur beata sit *e*
18 sit segura *e* putauit *e s*

teneatur. Falso igitur a quibusdam est Platonice creditus quasi necessarius 01
orbis ille ab eisdem abeundi et ad eadem revertendi. Quod etiamsi verum
esset, quid hoc scire prodesset, nisi forte inde se nobis auderent praeferre
Platonice, quia id nos in hac vita iam nesciremus, quod ipsi in alia meliore vita
purgatissimi et sapientissimi fuerant nescituri et falsum credendo beati futuri? 05
Quod si absurdissimum et stultissimum est dicere, Porphyrii profecto est
praeferenda sententia his, qui animarum circulos alternante semper beatitate
et miseria suspicati sunt. Quod si ita est, ecce Platonice in melius a Platone
dissentit; ecce vidit, quod ille non vidit, nec post talem ac tantum magistrum
refugit correctionem, sed homini praeponit veritatem. 10

**CAPVT XXXI: Contra argumentum Platonice, quo animam
humanam Deo adserunt esse coaeternam.**

Cur ergo non potius diuinitati credimus de his rebus, quas humano ingenio
peruestigare non possumus, quae animam quoque ipsam non Deo coaeternam,
sed creatam dicit esse, quae non erat? Ut enim hoc Platonice nollent credere,
hanc utique causam idoneam sibi uidebantur adferre, quia, nisi quod semper
antea fuisset, sempiternum deinceps esse non posset; quamquam et de mundo 20
et de his, quos in mundo deos a Deo factos scribit Plato, apertissime dicat

---

---

2 ab eisdem *om. a* 3 a nobis *e* 7 animarum] nimirum *a* circulo *p s Hoffm.* circulos
rell. Domb. alternantem *Hoffm.* beatitudinem *p Hoffm.* beatitudine *e² s* beatitate
rell. Domb. miseriam *Hoffm.* miseria *rell. Domb.* 20 non potest sed *e*

---

01 eos esse coepisse et habere initium, finem tamen non habituros, sed per
conditoris potentissimam uoluntatem in aeternum mansuros esse perhibeat.
Verum id quomodo intellegant inuenerunt, non esse hoc uidelicet temporis,
sed substitutionis initium. “Sicut enim -inquiunt- si pes ex aeternitate semper
05 fuisset in puluere, semper ei subesset uestigium, quod tamen uestigium
a calcante factum nemo dubitaret, nec alterum altero prius esset, quamuis
alterum ab altero factum esset: sic -inquiunt- et mundus atque in illo di creati
et semper fuerunt semper existente qui fecit, et tamen facti sunt”. Numquid
ergo, si anima semper fuit, etiam miseria eius semper fuisse dicenda est? Porro
10 si aliquid in illa, quod ex aeterno non fuit, esse coepit ex tempore, cur non fieri
potuerit, ut ipsa esset ex tempore quae antea non fuisset? Deinde beatitudo
quoque eius post experimentum malorum firmior et sine fine mansura, sicut
iste confitetur, procul dubio coepit ex tempore, et tamen semper erit, cum
antea non fuerit. Illa igitur omnis argumentatio dissoluta est, qua putatur
15 nihil esse posse sine fine temporis, nisi quod initium non habet temporis.
Inuenta est enim animae beatitudo, quae cum initium temporis habuerit, finem
temporis non habebit. Quapropter diuinae auctoritati humana cedat infirmitas,
eisque beatis et immortalibus de uera religione credamus, qui sibi honorem
non expetunt, quem Deo suo, qui etiam noster est, deberi sciunt, nec iubent,
20 ut sacrificium faciamus, nisi ei tantum, cuius et nos cum illis, ut saepe dixi et
saepe dicendum est, sacrificium esse debemus, per eum sacerdotem offerendi,

---

---

2 perhibebat b 3 inuenerunt] uiderint a 5 puluerem C 10 quod] quae s
externo s

qui in homine, quem suscepit, secundum quem et sacerdos esse uoluit, etiam 01
usque ad mortem sacrificium pro nobis dignatus est fieri.

**CAPVT XXXII: De uniuersali uia animae liberandae, quam Porphyrius
male quaerendo non repperit, et quam sola gratia Christiana reserauit.** 05

Haec est religio, quae uniuersalem continet uiam animae liberandae, quoniam
nulla nisi hac liberari potest. Haec est enim quodammodo regalis uia, quae una
ducit ad regnum, non temporali fastigio nutabundum, sed aeternitatis firmitate 10
securum. Cum autem dicit Porphyrius in primo iuxta finem de regressu
animae libro nondum receptum in unam quandam sectam, quae uniuersalem
contineat uiam animae liberandae, uel a philosophia uerissima aliqua uel ab
Indorum moribus ac disciplina, aut inductione Chaldaeorum aut alia qualibet
uia, nondumque in suam notitiam eandem uiam historiali cognitione perlatam:
procul dubio confitetur esse aliquam, sed nondum in suam uenisse notitiam. Ita 15
ei non sufficiebat quidquid de anima liberanda studiosissime didicerat sibi
uel potius aliis nosse ac tenere uidebatur. Sentiebat enim adhuc sibi deesse
aliquam praestantissimam auctoritatem, quam de re tanta sequi oporteret.
Cum autem dicit uel a philosophia uerissima aliqua nondum in suam notitiam
peruenisse sectam, quod uniuersalem contineat uiam animae liberandae: satis, 20
quantum arbitror, ostendit uel eam philosophiam, in qua ipse philosophatus est,

---

---

1 in homine quem suscepit] in forma quam susc. *a b* 7 uniuersam *a* 8 regalis
uitalis uita *a* 9 fastigio *C*¹ nutabundum] timidam *a* 11 receptum *a b l s*
receptam *e v* 20 quod *rell. Domb.* quae *p s v*

---

01 non esse uerissimam, uel ea non contineri talem uiam. Et quomodo iam potest
esse uerissima, qua non continetur haec uia? Nam quae alia uia est uniuersalis
animae liberandae, nisi qua uniuersae animae liberantur ac per hoc sine illa
nulla anima liberatur? Cum autem addit et dicit: “Vel ab Indorum moribus ac
05 disciplina, uel ab inductione Chaldaeorum uel alia qualibet uia”, manifestissima
uoce testatur neque illis quae ab Indis neque illis quae a Chaldaeis didicerat
hanc uniuersalem uiam liberandae animae contineri; et utique se a Chaldaeis
oracula diuina sumpsisse, quorum adsiduam commemorationem facit, tacere
non potuit. Quam uult ergo intellegi animae liberandae uniuersalem uiam
10 nondum receptam uel ex aliqua uerissima philosophia uel ex earum gentium
doctrinis, quae magnae uelut in diuinis rebus habebantur, quia plus apud eas
curiositas ualuit quorumque angelorum cognoscendorum et colendorum,
nondumque in suam notitiam historiali cognitione perlatam? Quenam ista
est uniuersalis uia, nisi quae non suae cuique genti propria, sed uniuersis
15 gentibus quae communis esset diuinitus inperita est? Quam certe iste homo
non mediocri ingenio praeditus esse non dubitat. Prouidentiam quippe diuinam
sine ista uniuersali uia liberandae animae genus humanum relinquere potuisse
non credit. Neque enim ait non esse, sed hoc tantum bonum tantumque
adiutorium nondum receptum, nondum in suam notitiam esse perlatum; nec
20 mirum. Tunc enim Porphyrius erat in rebus humanis, quando ista liberandae
animae uniuersalis uia, quae non est alia quam religio Christiana, obpugnari

---

---

5 manifesta a 7 liber. animae a b e l p an. lib. s v 17 ista om. s 20 tunc]
et hunc s

permittebatur ab idolorum daemonumque cultoribus regibusque terrenis, 01
propter adserendum et consecrandum martyrum numerum, hoc est testium
ueritatis, per quos ostenderetur omnia corporalia mala pro fide pietatis et
commendatione ueritatis esse toleranda. Videbat ergo ista Porphyrius et per
huiusmodi persecutiones cito istam uiam perituram et propterea non esse 05
ipsam liberandae animae uniuersalem putabat, non intellegens hoc, quod eum
mouebat et quod in eius electione perpeti metuebat, ad eius confirmationem
robustiolemque commendationem potius pertinere.

Haec est igitur animae liberandae uniuersalis uia, id est uniuersis gentibus
diuina miseratione concessa, cuius profecto notitia ad quoscumque iam uenit 10
et ad quoscumque uentura est, nec debuit nec debebit ei dici: Quare modo? et:
Quare sero? Quoniam mittentis consilium non est humano ingenio penetrabile.
Quod sensit etiam iste, cum dixit, nondum receptum hoc donum Dei et nondum
in suam notitiam fuisse perlatum neque enim propterea uerum non esse 15
iudicauit, quia nondum in fidem suam receptum fuerat uel in notitiam nondum
peruenerat. Haec est, inquam, liberandorum credentium uniuersalis uia, de qua
fidelis Abraham diuinum accepit oraculum: *In semine tuo benedicentur omnes
gentes*. Qui fuit quidem gente Chaldaeus, sed ut talia promissa perciperet et
ex illo propagaretur semen dispositum per angelos in manu mediatoris, in
quo esset ista liberandae animae uniuersalis uia, hoc est omnibus gentibus 20
data, iussus est discedere de terra sua et de cognatione sua et de domo patris

---

17 Gen. 22, 18 20 Gal. 3, 19

---

1 idolum C 2 testimonium s 13 sensit etiam] sententiam s 15 in suam fidem
B v in fide sua A

01 sui. Tunc ipse primitus a Chaldaeorum superstitionibus liberatus unum
uerum Deum sequendo coluit, cui haec promittenti fideliter credidit. Haec est
uniuersalis uia, de qua in sancta prophetia dictum est: *Deus misereatur nostri*
et benedicat nos; inluminet uultum suum super nos et misereatur nostri, ut
05 *cognoscamus in terra uiam tuam, in omnibus gentibus salutare tuum.* Unde
tanto post ex Abrahae semine carne suscepta de ipso ait ipse Saluator: *Ego*
sum uia, ueritas et uita. Haec est uniuersalis uia, de qua tanto ante praedictum
est: *Erit in nouissimis diebus manifestus mons domus Domini, paratus in*
cacumine montium et extolletur super colles, et uenient ad eum uniuersae
10 *gentes et ingredientur nationes multae et dicent: Venite, ascendamus in*
montem Domini et in domum Dei Iacob; et adnuntiabit nobis uiam suam, et
ingrediemur in eam. Ex Sion enim prodiet lex et uerbum Domini ab Hierusalem.
Via ergo ista non est unius gentis, sed uniuersarum gentium; et lex uerbumque
Domini non in Sion et Hierusalem remansit, sed inde processit, ut se per
15 uniuersa diffunderet. Unde ipse mediator post resurrectionem suam discipulis
trepidantibus ait: *Oportebat inpleri quae scripta sunt in lege et prophetis et*
psalmis de me. Tunc aperuit illis sensum, ut intellegerent scripturas, et dixit
eis, quia oportebat Christum pati et resurgere a mortuis tertio die et praedicari
in nomine eius paenitentiam et remissionem peccatorum per omnes gentes
20 *incipientibus ab Hierusalem.* Haec est igitur uniuersalis animae liberandae
uia, quam sancti angeli sanctique prophetae prius in paucis hominibus ubi

---

5 Ps. 66, 2 sq. **7** Io. 14, 6 **20** Esai. 2, 2 sq. **20** Lc. 24, 44 sqq.

---

3 nostri *a p s v* nobis *K b* et miser. nostri *om. F a e l Domb.* **7** ante *K F a b^l*
e l p s ante tempore *b² v* **8** manifestus *A F R a b e* manifestatus *p s Hoffm.*
9 in cacum.] in uertice *a* super cacumina *p s Hoffm.* **12** in ea *A F K R B ρ*

potuerunt dei gratiam reperientibus et maxime in Hebraea gente, cuius erat 01
ipsa quodammodo sacrata respublica in prophetationem et praenuntiationem
ciuitatis Dei ex omnibus gentibus congregandae, et tabernaculo et templo
et sacerdotio et sacrificiis significauerunt et eloquiis quibusdam manifestis,
plerisque mysticis praedixerunt; praesens autem in carne ipse mediator 05
et beati eius apostoli iam testamenti noui gratiam reuelantes apertius
indicarunt, quae aliquanto occultius superioribus sunt significata temporibus,
pro aetatum generis humani distributione, sicut eam Deo sapienti placuit
ordinare, mirabilium operum diuinorum, quorum superius pauca iam posui,
contestantibus signis. Non enim apparuerunt tantummodo uisiones angelicae 10
et caelestium ministrorum sola uerba sonuerunt, uerum etiam hominibus Dei
uerbo simplicis pietatis agentibus spiritus inmundi de hominum corporibus ac
sensibus pulsati sunt, uitia corporis languoresque sanati, fera animalia terrarum
et aquarum, uolatilia caeli, ligna, elementa, sidera diuina iussa fecerunt,
inferna cesserunt, mortui reuixerunt; exceptis ipsius Saluatoris propriis 15
singularibusque miraculis, maxime natiuitatis et resurrectionis, quorum in
uno maternae uirginitatis tantummodo sacramentum, in altero autem etiam
eorum, qui in fine resurrecturi sunt, demonstrauit exemplum. Haec uia totum
hominem mundat et immortalitati mortalem ex omnibus quibus constat
partibus praeparat. Ut enim non alia purgatio ei parti quaereretur, quam uocat 20
intellectualem Porphyrius, alia ei, quam uocat spiritalem, aliaque ipsi corpori:

(ἐν αὐτῇ) in eam *a b e l p s* Hoffm. 2 praedicationem *s* 5 presentes *a*
mediator iste 7 occultus *s* 13 pulsati sunt, uitia] pulsati in uitia *s* 19 mundat et
immortalem *a b*

---

01 propterea totum suscepit ueracissimus potentissimusque mundator atque
saluator. Praeter hanc uiam, quae, partim cum haec futura praenuntiantur,
partim cum facta nuntiantur, numquam generi humano defuit, nemo liberatus
est, nemo liberatur, nemo liberabitur.

05 Quod autem Porphyrius uniuersalem uiam animae liberandae nondum in
suam notitiam historiali cognitione dicit esse perlatam: quid hac historia
uel inlustrius inueniri potest, quae uniuersum orbem tanto apice auctoritatis
obtinet, uel fidelius, in qua ita narrantur praeterita, ut futura etiam
praedicantur, quorum multa uidemus inpleta, ex quibus ea quae restant
10 sine dubio speremus implenda? Non enim potest Porphyrius uel quicumque
Platonici etiam in hac uia quasi terrenarum rerum et ad uitam istam mortalem
pertinentium diuinationem praedictionemque contemnere, quod merito in aliis
uaticinationibus et quorumlibet modorum uel artium diuinationibus faciunt.
Negant enim haec uel magnorum hominum uel magni esse pendenda, et
15 recte. Nam uel inferiorum fiunt praesensione causarum, sicut arte medicinae
quibusdam antecedentibus signis plurima euentura ualetudini praeuidentur;
uel immundi daemones sua disposita facta praenuntiant, quorum ius et in
mentibus atque cupiditatibus iniquorum ad quaeque congruentia facta ducendis
quodammodo sibi uindicant, et in materia infima fragilitatis humanae. Non
20 talia sancti homines in ista uniuersali animarum liberandarum uia gradientes
tamquam magna prophetare curarunt, quamuis et ista eos non fugerint et ab eis

---

---

13 uaticinantibus *CAKFR* *ρ a e l Domb.* uaticinationibus *b p s v Hoffm.* **15**
praesensione *s* **16** ualitudini *C A B b e v Domb.* ualetudine *F R p s Hoffm.*
ualetudines *ρ a* **19** infima *p s a v* infirma *F a b l*

saepe praedicta sint ad eorum fidem faciendam, quae mortalium sensibus non 01
poterant intimari nec ad experimentum celeri facilitate perducere. Sed alia erant
uere magna atque diuina, quae quantum dabatur cognita Dei uoluntate futura
nuntiabant. Christus quippe in carne uenturus et quae in illo tam clara perfecta
sunt atque in eius nomine inpleta, paenitentia hominum et ad Deum conuersio 05
uoluntatum, remissio peccatorum, gratia iustitiae, fides piorum et per uniuersum
orbem in ueram diuinitatem multitudo credentium, culturae simulacrorum
daemonumque subuersio et a tentationibus exercitatio, proficientium purgatio
et liberatio ab omni malo, iudicii dies, resurrectio mortuorum, societatis
inpiorum aeterna damnatio regnumque aeternum gloriosissimae ciuitatis Dei 10
conspectu eius immortaliter perfruendis in huius uiae scripturis praedicta atque
promissa sunt; quorum tam multa inpleta conspiciamus, ut recta pietate futura
esse cetera confidamus. Huius uiae rectitudinem usque ad Deum uidendum
eique in aeternum cohaerendum in sanctarum scripturarum qua praedicatur
atque adseritur ueritate quicumque non credunt et ob hoc nec intellegunt, 15
obpugnare possunt, sed expugnare non possunt.

Quapropter in decem istis libris, etsi minus quam nonnullorum de nobis
expectabat intentio, tamen quorundam studio, quantum uerus Deus et
Dominus adiuuare dignatus est, satisfacimus refutando contradictiones
inpiorum, qui conditori sanctae ciuitatis, de qua disputare instituimus, deos 20
suos praeferunt. Quorum decem librorum quinque superiores aduersus eos

---

---

1 mortalibus s 4 clare e 8 conuersio p s 19 satisfacimus R b satisfacimus

01 conscripti sunt, qui propter bona uitae huius deos colendos putant; quinque
autem posteriores aduersus eos, qui cultum deorum propter uitam, quae post
mortem futura est, seruandum existimant. deinceps itaque, ut in primo libro
polliciti sumus, de duarum ciuitatum, quas in hoc saeculo perplexas diximus
05 inuicemque permixtas, exortu et procursu et debitis finibus quod dicendum
arbitror, quantum diuinitus adiuuabor, expediam.

10

15

20

---

1 conscripti sunt *A F R ρ a b e* conscripsimus *C* **3** seruandum *A F a b e*
seruamdam *ρ* serbandum *R* seruiendum *C*²

LIBER XI

**CAPVT I : De ea parte operis, qua duarum ciuitatum, id est caelestis
atque terrena, initia et fines incipient demonstrari.**

Ciuitatem Dei dicimus, cuius ea scriptura testis est, quae non fortuitis motibus
animorum, sed plane summae dispositione prouidentiae super omnes omnium
gentium litteras omnia sibi genera ingeniorum humanorum diuina excellens
auctoritate subiecit. Ibi quippe scriptum est: *Gloriosa dicta sunt de te, ciuitas
Dei*; et in alio psalmo legitur: *Magnus dominus et laudabilis nimis in ciuitate
Dei nostri, in monte sancto eius, dilatans exultationes uniuersae terrae*;
et paulo post in eodem psalmo: *Sicut audiuimus, ita et uidimus, in ciuitate
Domini uirtutum, in ciuitate Dei nostri; Deus fundauit eam in aeternum*; item
in alio: *Fluminis inpetus laetificat ciuitatem Dei, sanctificauit tabernaculum
suum Altissimus; Deus in medio eius non commouebitur*. His atque huiusmodi
testimoniis, quae omnia commemorare nimis longum est, didicimus esse
quandam ciuitatem Dei, cuius ciues esse concupiimus illo amore, quem
nobis illius conditor inspirauit. Huic conditori sanctae ciuitatis ciues terrena
ciuitatis deos suos praeferunt ignorantes eum esse Deum deorum, non deorum
falsorum, hoc est inpiorum et superborum, qui eius incommutabili omnibusque
communi luce priuati et ob hoc ad quandam egenam potestatem redacti suas
quodammodo priuatas potentias consecretantur honoresque diuinos a deceptis

---

9 Ps. 86, 3 **12** Ps. 47, 2, 3, 9 **14** Ps. 45, 5 sq.

---

9 nimis *V A F G R ρ t^h B a e l p* ualde *b v* **14** huius modi *A F ρ* **16**
concupiimus *A F R ρ b e* concupimus *V a* cupimus *G* concupiscimus *p v*
Hoffm.

01 subditis quaerunt; sed deorum piorum atque sanctorum, qui potius se ipsos
uni subdere quam multos sibi, potiusque Deum colere quam pro Deo coli
delectantur. Sed huius sanctae ciuitatis inimicis decem superioribus libris,
quantum potuimus, domino et rege nostro adiuuante respondimus. Nunc uero
05 quid a me iam expectetur agnoscens meique non inmemor debiti de duarum
ciuitatum, terrenae scilicet et caelestis, quas in hoc interim saeculo perplexas
quodammodo diximus inuicemque permixtas, exortu et excursu et debitis
finibus, quantum ualuerit, disputare eius ipsius domini et regis nostri ubique
opitulatione fretus adgrediar, primumque dicam, quemadmodum exordia
10 duarum istarum ciuitatum in angelorum diuersitate praecesserint.

**CAPVT II : De cognoscendo Deo, ad cuius notitiam nemo hominum
peruenit, nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum
Iesum.**

15
Magnum est et admodum rarum uniuersam creaturam corpoream et
incorpoream consideratam conpertamque mutabilem intentione mentis
excedere atque ad incommutabilem dei substantiam peruenire et illic discere
ex ipso, quod cunctam naturam, quae non est quod ipse, non fecit nisi ipse.
20 sic enim Deus cum homine non per aliquam creaturam loquitur corporalem,
corporalibus instrepens auribus, ut inter sonantem et audientem aera spatia

---

---

2 coli delectantur *A G ρ l p t v* delectantur coli *V F B R a b e* 13 homin.]
dominum p christ. ies. *V A ρ*

uerberentur, neque per eiusmodi spiritalem, quae corporum similitudinibus 01
figuratur, sicut in somnis uel quo alio tali modo (nam et sic uelut corporis auribus
loquitur, quia uelut per corpus loquitur et uelut interposito corporalium locorum
interuallo; multum enim similia sunt talia uisa corporibus); sed loquitur ipsa
ueritate, si quis sit idoneus ad audiendum mente, non corpore. Ad illud enim 05
hominis ita loquitur, quod in homine ceteris, quibus homo constat, est melius,
et quo ipse Deus solus est melior. Cum enim homo rectissime intellegatur uel,
si hoc non potest, saltem credatur factus ad imaginem Dei: profecto ea sui
parte est propinquior superiori Deo, qua superat inferiores suas, quas etiam
cum pecoribus communes habet. Sed quia ipsa mens, cui ratio et intellegentia 10
naturaliter inest, uitiis quibusdam tenebrosis et ueteribus inualida est, non
solum ad inhaerendum fruendo, uerum etiam ad perferendum incommutabile
lumen, donec de die in diem renouata atque sanata fiat tantae felicitatis capax,
fide primum fuerat inbuenda atque purganda. In qua ut fidentius ambularet ad
ueritatem, ipsa ueritas, Deus Dei filius, homine adsumpto, non Deo consumpto, 15
eandem constituit et fundauit fidem, ut ad hominis Deum iter esset homini
per hominem Deum. Hic est enim mediator Dei et hominum, homo Christus
Iesus. Per hoc enim mediator, per quod homo, per hoc et uia. Quoniam si inter
eum qui tendit et illud quo tendit uia media est, spes est perueniendi; si autem
desit aut ignoretur qua eundum sit, quid prodest nosse quo eundum sit? Sola 20
est autem aduersus omnes errores uia munitissima, ut idem ipse sit Deus et

---

---

2 somnis *mss* somniis *v* 18 quoniam *VAFRGpabe* quia *B*

01 homo; quo itur Deus, qua itur homo.

CAPVT III : De auctoritate canonicae scripturae diuino spiritu conditae

05 Hic prius per prophetas, deinde per se ipsum, postea per apostolos, quantum
satis esse iudicauit, locutus etiam scripturam condidit, quae canonica
nominatur, eminentissimae auctoritatis, cui fidem habemus de his rebus,
quas ignorare non expedit nec per nos ipsos nosse idonei sumus. Nam si ea
sciri possunt testibus nobis, quae remota non sunt a sensibus nostris siue
10 interioribus siue etiam exterioribus (unde et praesentia nuncupantur, quod ita
ea dicimus esse prae sensibus, sicut prae oculis quae praesto sunt oculis):
profecto ea, quae remota sunt a sensibus nostris, quoniam nostro testimonio
scire non possumus, de his alios testes requirimus eisque credimus, a quorum
sensibus remota esse uel fuisse non credimus. Sicut ergo de uisibilibus, quae
15 non uidimus, eis credimus, qui uiderunt, atque ita de ceteris, quae ad suum
quemque sensum corporis pertinent, ita de his, quae animo ac mente sentiuntur
(quia et ipse rectissime dicitur sensus, unde et sententia uocabulum accepit),
hoc est de inuisibilibus, quae a nostro sensu interiore remota sunt, his nos
oportet credere, qui haec in illo incorporeo lumine disposita didicerunt uel
20 manentia contuentur.

---

13 a *AFR* *ρ e om. V* **17** qua **18** hiis *B* iis *v* corpor. *V*

CAPVT IV : De conditione mundi, quae nec intemporalis sit, nec nouo Dei ordinata consilio, quasi postea uoluerit, quod ante noluerat.

Visibilium omnium maximus mundus est, inuisibilium omnium maximus Deus 05
est. Sed mundum esse conspicimus, Deum esse credimus. Quod autem Deus
fecerit mundum, nulli tutius credimus quam ipsi Deo. Ubi eum audiui-
mus? Nusquam interim non melius quam in scripturis sanctis, ubi dixit propheta eius:
In principio fecit deus caelum et terram. Numquidnam ibi fuit iste propheta,
quando fecit Deus caelum et terram? Non; sed ibi fuit sapientia Dei, per quam 10
facta sunt omnia, quae in animas sanctas etiam se transfert amicos Dei et
prophetas constituit eisque opera sua sine strepitu intus enarrat. Loquuntur
eis quoque angeli Dei, qui semper uident faciem patris uoluntatemque eius
quibus oportet adnuntiant. Ex his unus erat iste propheta, qui dixit et scripsit:
In principio fecit deus caelum et terram. Qui tam idoneus testis est, per quem 15
Deo credendum sit, ut eodem spiritu Dei, quo haec sibi reuelata cognouit,
etiam ipsam fidem nostram futuram tanto ante praedixerit.

Sed quid placuit aeterno Deo tunc facere caelum et terram, quae antea non
fecisset? Qui hoc dicunt, si mundum aeternum sine ullo initio et ideo nec a
Deo factum uideri uolunt, nimis auersi sunt a ueritate et letali morbo impietatis 20
insaniunt. Exceptis enim propheticis uocibus mundus ipse ordinatissima

---

14 Mt. 18, 10

---

2 quae *V A p p q* quod *v* 3 ante noluerat *V a p p* antea noluerit *q v* 7 potius *G*
B e 11 transfert et *G* -feret *t* ferens *p Hoffm.* 18 tunc *V F G R a b e* tum *A p*

01 sua mutabilitate et mobilitate et uisibilium omnium pulcherrima specie
quodammodo tacitus et factum se esse et non nisi a Deo ineffabiliter atque
inuisibiliter magno et ineffabiliter atque inuisibiliter pulchro fieri se potuisse
proclamat. Qui autem a Deo quidem factum fatentur, non tamen eum temporis
05 uolunt habere sed suae creationis initium, ut modo quodam uix intellegibili
semper sit factus, dicunt quidem aliquid, unde sibi Deum uidentur uelut a
fortuita temeritate defendere, ne subito illi uenisse credatur in mentem, quod
numquam ante uenisset, facere mundum, et accidisse illi nouam uoluntatem,
cum in nullo sit omnino mutabilis: sed non uideo quomodo eis possit in ceteris
10 rebus ratio ista subsistere maximeque in anima, quam si Deo coaeternam
esse contenderint, unde illi acciderit noua miseria, quae numquam antea
per aeternum, nullo modo poterunt explicare. Si enim alternasse semper
eius miseriam et beatitudinem dixerint, necesse est dicant etiam semper
alternaturam; unde illa eos sequetur absurditas, ut etiam cum beata dicitur in
15 hoc utique non sit beata, si futuram suam miseriam et turpitudinem praeuidet;
si autem non praeuidet nec se turpem ac miseram fore, sed beatam semper
existimat, falsa opinione sit beata; quo dici stultius nihil potest. Si autem
semper quidem per saecula retro infinita cum beatitudine alternasse animae
miseriam putant, sed nunc iam de cetero, cum fuerit liberata, ad miseriam non
20 esse redituram, nihilominus conuincuntur numquam eam fuisse uere beatam,
Sed deinceps esse incipere noua quadam nec fallaci beatitudine; ac per hoc

---

---

4 fatetur *t* eum *om. p t* uolunt temporis *v* 5 quodam modo e 8 nouam
uoluntatem *A ρ l p t* 12 semper alternasse *l* 14 alternare naturam *A² F G*
alternasse naturam *B ρ e l²* alternatam naturam *b*

---

fatebuntur accidere illi aliquid noui, et hoc magnum atque praeclarum, quod 01
numquam retro per aeternitatem accidisset. Cuius nouitatis causam si Deum
negabunt in aeterno habuisse consilio, simul eum negabunt beatitudinis eius
auctorem, quod nefandae impietatis est; si autem dicent etiam ipsum nouo
consilio excogitasse, ut de cetero sit anima in aeternum beata, quomodo 05
eum alienum ab ea, quae illis quoque displicet, mutabilitate monstrabunt?
Porro si ex tempore creatam, sed nullo ulterius tempore perituram, tamquam
numerum, habere initium, sed non habere finem fatentur, et ideo semel
expertam miserias, si ab eis fuerit liberata, numquam miseram postea futuram:
non utique dubitabunt hoc fieri manente incommutabilitate consilii Dei. Sic 10
ergo credant et mundum ex tempore fieri potuisse, nec tamen ideo Deum in eo
faciendo aeternum consilium uoluntatemque mutasse.

**CAPVT V : Tam non esse cogitandum de infinitis temporum spatiis ante
mundum, quam nec de infinitis locorum spatiis extra mundum, quia, sicut 15
nulla ante ipsum sunt tempora, ita nulla extra ipsum sunt loca.**

Deinde uidendum est, isti, qui Deum conditorem mundi esse consentiunt et
tamen quaerunt de mundi tempore quid respondeamus, quid ipsi respondeant
de mundi loco. Ita enim quaeritur, cur potius tunc et non antea factus sit, 20
quemadmodum quaeri potest, cur hic potius ubi est et non alibi. Nam si

---

---

1 illi *om. l* 2 causa *t* 3 in eterno habuisse simili (simul *t*) eum negabunt
consilio beatitudinis *p t* simul eum] si malum *V'* 6 monstrabant *V'* 18 isti
V A F R p t'' e l istis *G B a b t p v*

---

01 infinita spatia temporis ante mundum cogitant, in quibus eis non uidetur Deus
ab opere cessare potuisse, similiter cogitent extra mundum infinita spatia
locorum, in quibus si quisquam dicat non potuisse uacare omnipotentem,
nonne consequens erit, ut innumerabiles mundos cum Epicuro somniare
05 cogantur (ea tantum differentia, quod eos ille fortuitis motibus atomorum
gigni adserit et resolui, isti autem opere Dei factos dicturi sunt), si eum
per interminabilem immensitatem locorum extra mundum circumquaque
patientium uacare noluerint, nec eosdem mundos, quod etiam de isto sentiunt,
ulla causa posse dissolui? Cum his enim agimus, qui et Deum incorporeum et
10 omnium naturarum, quae non sunt quod ipse, creatorem nobis cum sentiunt;
alios autem nimis indignum est ad istam disputationem religionis admittere,
maxime quod apud eos, qui multis dis sacrorum obsequium deferendum putant,
isti philosophos ceteros nobilitate atque auctoritate uicerunt, non ob aliud,
nisi quia longo quidem interuallo, uerumtamen reliquis propinquiores sunt
15 ueritati. An forte substantiam Dei, quam nec includunt nec determinant nec
distendunt loco, sed eam, sicut de Deo sentire dignum est, fatentur incorporea
praesentia ubique totam, a tantis locorum extra mundum spatiis absentem esse
dicturi sunt, et uno tantum atque in comparatione illius infinitatis tam exiguo
loco, in quo mundus est, occupatam? Non opinor eos in haec uaniloquia
20 progressuros. Cum igitur unum mundum ingenti quidem mole corporea,
finitum tamen et loco suo determinatum et operante Deo factum esse dicant:

---

2 similiter cogitent *V A G ρ b* similiter ergo cogitent *F R* similiter *om. a*
cogitant *e* **8** eos de mundo *A^l ρ* **13** nouitate *V²* **18** in comparationem *V*
Hoffm. (cf. *Domb-Kalb*³ 110, 19; 133, 4; 470, 6; 478, 23)

---

quod respondent de infinitis extra mundum locis, cur in eis ab opere Deus 01
cesset, hoc sibi respondeant de infinitis ante mundum temporibus, cur in eis
ab opere Deus cessauerit. Et sicut non est consequens, ut fortuito potius quam
ratione diuina Deus non alio, sed isto in quo est loco mundum constituerit, cum
pariter infinitis ubique patentibus nullo excellentiore merito posset hic eligi, 05
quamuis eandem diuinam rationem, qua id factum est, nulla possit humana
comprehendere: ita non est consequens, ut Deo aliquid existimemus accidisse
fortuitum, quod illo potius quam anteriore tempore condidit mundum, cum
aequaliter anteriora tempora per infinitum retro spatium praeterissent nec
fuisset aliqua differentia, unde tempus tempori eligendo praeponeretur. 10
Quodsi dicunt inanes esse hominum cogitationes, quibus infinita imaginantur
loca, cum locus nullus sit praeter mundum, respondetur eis isto modo: inaniter
homines cogitare praeterita tempora uacationis Dei, cum tempus nullum sit
ante mundum.

15

**CAPVT VI: Creationis mundi et temporum unum esse principium nec
aliud alio praeueniri.**

Si enim recte discernuntur aeternitas et tempus, quod tempus sine aliqua mobili
mutabilitate non est, in aeternitate autem nulla mutatio est: quis non uideat, 20
quod tempora non fuissent, nisi creatura fieret, quae aliquid aliqua motione

---

---

3 fortuitu t 6 humana intellegentia comprehendere A² F G e hum. compr.
natura B 19 mobili om. B E

01 mutaret, cuius motionis et mutationis cum aliud atque aliud, quae simul esse
non possunt, cedit atque succedit, in breuioribus uel productionibus morarum
interuallis tempus sequeretur? Cum igitur Deus, in cuius aeternitate nulla est
omnino mutatio, creator sit temporum et ordinator: quomodo dicatur post
05 temporum spatia mundum creasse non uideo, nisi dicatur ante mundum iam
aliquam fuisse creaturam, cuius motibus tempora currerent. Porro si litterae
sacrae maximeque ueraces ita dicunt, in principio fecisse Deum caelum et
terram, ut nihil antea fecisse intellegatur, quia hoc potius in principio fecisse
diceretur, si quid fecisset ante cetera cuncta quae fecit: procul dubio non est
10 mundus factus in tempore, sed cum tempore. Quod enim fit in tempore, et post
aliquod fit et ante aliquod tempus; post id quod praeteritum est, ante id quod
futurum est; nullum autem posset esse praeteritum, quia nulla erat creatura,
cuius mutabilibus motibus ageretur. Cum tempore autem factus est mundus,
si in eius conditione factus est mutabilis motus, sicut uidetur se habere etiam
15 ordo ille primorum sex uel septem dierum, in quibus et mane et uespera
nominantur, donec omnia, quae his diebus Deus fecit, sexto perficiantur die
septimoque in magno mysterio Dei uacatio commendetur. Qui dies cuiusmodi
sint, aut perdifficile nobis aut etiam impossibile est cogitare, quanto magis
dicere.

20

---

4 temporis *l* 6 aliqua...creatura *p t* 12 possit *l'* 13 tempori *p* 16 nominatur
p t facit *l*

CAPVT VII: De qualitate primorum dierum, qui etiam antequam sol fieret uesperam et mane traduntur habuisse. 01

Videmus quippe istos dies notos non habere uesperam nisi de solis occasu nec mane nisi de solis exortu; illorum autem priores tres dies sine sole peracti sunt, qui die quarto factus refertur. Et primitus quidem lux uerbo Dei facta atque inter ipsam et tenebras Deus separasse narratur et eandem lucem uocasse diem, tenebras autem noctem; sed qualis illa sit lux et quo alternante motu qualemque uesperam et mane fecerit, remotum est a sensibus nostris, nec ita ut est intellegi a nobis potest, quod tamen sine ulla haesitatione credendum est. 10

Aut enim aliqua lux corporea est, siue in superioribus mundi partibus longe a conspectibus nostris siue unde sol postmodum accensus est; aut lucis nomine significata est sancta ciuitas in sanctis angelis et spiritibus beatis, de qua dicit apostolus: *Quae sursum est Hierusalem, mater nostra aeterna in caelis*; ait quippe et alio loco: *Omnes enim uos filii lucis estis et filii diei; non sumus noctis neque tenebrarum*; si tamen et uesperam diei huius et mane aliquatenus congruenter intellegere ualeamus. Quoniam scientia creaturae in comparatione scientiae creatoris quodammodo uesperascit, itemque lucescit et mane fit, cum et ipsa refertur ad laudem dilectionemque creatoris; nec in noctem uergitur, ubi non creator creaturae dilectione relinquitur. Denique scriptura cum illos dies dinumeraret ex ordine, nusquam interposuit uocabulum noctis. Non enim 20

---

14 Gal. 4, 26 **16** 1 Thess. 5, 5

---

1 etiam *V A p om. p q v* **15** non...diei *om. e* **17** in comparationem *V l Hoffm.*

01 ait alicubi: Facta est nox; sed: *Facta est uespera et factum est mane dies unus.*
Ita dies secundus et ceteri. Cognitio quippe creaturae in se ipsa decoloratior
est, ut ita dicam, quam cum in Dei sapientia cognoscitur, uelut in arte qua
facta est. Ideo uespera quam nox congruentius dici potest; quae tamen, ut
05 dixi, cum ad laudandum et ad amandum refertur creatorem, recurrit in mane.
Et hoc cum facit in cognitione sui ipsius, dies unus est; cum in cognitione
firmamenti, quod inter aquas inferiores et superiores caelum appellatum est,
dies secundus; cum in cognitione terrae ac maris omniumque gignentium, quae
radicibus continuata sunt terrae, dies tertius; cum in cognitione luminarium
10 maioris et minoris omniumque siderum, dies quartus; cum in cognitione
omnium ex aquis animalium natatiliū atque uolatiliū, dies quintus; cum in
cognitione omnium animalium terrenorum atque ipsius hominis, dies sextus.

**CAPVT VIII: Quae qualisque intellegenda sit Dei requies, qua post opera
15 sex dierum requieuit in septimo.**

Cum uero in die septimo requiescit Deus ab omnibus operibus suis et sanctificat
eum, nequaquam est accipiendum pueriliter, tamquam Deus laborauerit
operando, qui *dixit et facta sunt* uerbo intellegibili et sempiterno, non sonabili
et temporali. Sed requies Dei requiem significat eorum qui requiescunt in Deo,
20 sicut laetitia domus laetitiam significat eorum, qui laetantur in domo, etiamsi
non eos domus ipsa, sed alia res aliqua laetos facit. Quanto magis, si eadem

---

---

4 quam] quae a 5 et (uel a) ad amand. *A Flap Hoffm.* 6 cognitione ipsius sui
A G R ρ a e om. F cognitione sui *b* cognitionem sui ipsius *V b* 11 natantium
atque volantium *A R ρ p t* natatiliū atque uolatiliū *V F G a b*

---

domus pulchritudine sua faciat laetos habitatores, ut non solum eo loquendi 01
modo laeta dicatur, quo significamus per id quod continet id quod continetur
(sicut “theatra plaudunt, prata mugiant”, cum in illis homines plaudunt, in
his boues mugiant); sed etiam illo, quo significatur per efficientem id quod
efficitur; sicut laeta epistula dicitur, significans eorum laetitiam, quos legentes 05
efficit laetos. Conuenientissime itaque, cum Deum requiesuisse prophetica
narrat auctoritas, significatur requies eorum, qui in illo requiescunt et quos
facit ipse requiescere; hoc etiam hominibus, quibus loquitur et propter quos
utique conscripta est, promittente propheta, quod etiam ipsi post bona opera,
quae in eis et per eos operatur Deus, si ad illum prius in ista uita per fidem 10
quodammodo accesserint, in illo habebunt requiem sempiternam. Hoc enim et
sabbati uacatione ex praecepto legis in uetere Dei populo figuratum est, unde
suo loco diligentius arbitror disserendum.

**CAPVT IX: De angelorum conditione quid secundum diuina testimonia 15
sentiendum sit.**

Nunc, quoniam de sanctae ciuitatis exortu dicere institui et prius quod ad
sanctos angelos adinet dicendum putauit, quae huius ciuitatis et magna pars
est et eo beatior, quod numquam peregrinata, quae hinc diuina testimonia 20
subpetant, quantum satis uidebitur, Deo largiente explicare curabo. Ubi de

---

3 plaudunt *V¹ A E p* plaudant *V² F G B a b e l v* 4 boues *V* mugiant *V¹ A¹ p*
t² mugiant V² A² F G B p t¹ rell. 21 curabo *A F G R p a b e* conabor *V*

01 mundi constitutione sacrae litterae loquuntur, non euidenter dicitur, utrum uel
quo ordine creati sint angeli; sed si praetermissi non sunt, uel caeli nomine,
ubi dictum est: *In principio fecit Deus caelum et terram*, uel potius lucis huius,
de qua loquor, significati sunt. Non autem esse praetermissos hinc existimo,
05 quod scriptum est, requieuisse Deum in die septimo ab omnibus operibus
suis quae fecit, cum liber ipse ita sit exorsus: *In principio fecit Deus caelum
et terram*, ut ante caelum et terram nihil aliud fecisse uideatur. Cum ergo a
caelo et terra coeperit, atque ipsa terra, quam primitus fecit, sicut scriptura
consequenter eloquitur, inuisibilis et incomposita nondumque luce facta
10 utique tenebrae fuerint super abyssum, id est super quandam terrae et aquae
indistinctam confusionem (ubi enim lux non est, tenebrae sint necesse est),
deinde omnia creando disposita sint, quae per sex dies consummata narrantur:
quomodo angeli praetermitterentur, tamquam non essent in operibus Dei, a
quibus in die septimo requieuit? Opus autem Dei esse angelos hic quidem
15 etsi non praetermissum, non tamen euidenter expressum est; sed alibi hoc
sancta scriptura clarissima uoce testatur. Nam et in hymno trium in camino
uirorum cum praedictum esset: *Benedicite omnia opera domini dominum*,
in executione eorundem operum etiam angeli nominati sunt; et in psalmo
canitur: *Laudate dominum de caelis, laudate eum in excelsis; laudate eum
20 omnes angeli eius, laudate eum omnes uirtutes eius; laudate eum sol et luna,
laudate eum omnes stellae et lumen; laudate eum caeli caelorum, et aquae,*

---

17 Dan. 3, 57 sq.

---

1 loquuntur A F G R a b e locuntur ρ B^l dicuntur V 5 post existimo ad nisi
aeterna est continuo sequuntur verba A 8 prim.] principio l 12 deinde si p
t Hoffm. rell. om. sunt p t Hoffm.

quae super caelos sunt, laudent nomen domini; quoniam ipse dixit, et facta 01
sunt; ipse mandavit, et creata sunt. Etiam hic apertissime a Deo factos esse
angelos diuinitus dictum est, cum eis inter cetera caelestia commemoratis
infertur ad omnia: *Ipse dixit, et facta sunt*. Quis porro audebit opinari post
omnia ista, quae sex diebus enumerata sunt, angelos factos? Sed etsi quisquam 05
ita desipit, redarguit istam uanitatem illa scriptura paris auctoritatis, ubi Deus
dicit: *Quando facta sunt sidera, laudauerunt me uoce magna omnes angeli
mei*. Iam ergo erant angeli, quando facta sunt sidera. facta sunt autem quarto
die. Numquidnam ergo die tertio factos esse dicemus? Absit. In promptu est
enim, quid illo die factum sit. Ab aquis utique terra discreta est et distinctas 10
sui generis species duo ista elementa sumpserunt et produxit terra quidquid
ei radicitus inhaeret. Numquidnam secundo? Ne hoc quidem. Tunc enim
firmamentum factum est inter aquas superiores et inferiores caelumque
appellatum est; in quo firmamento quarto die facta sunt sidera. Nimirum ergo
si ad istorum dierum opera Dei pertinent angeli, ipsi sunt illa lux, quae diei 15
nomen accepit, cuius unitas et commendaretur, non est dictus dies primus,
sed dies unus. Nec alius est dies secundus aut tertius aut ceteri; sed idem ipse
unus ad inplendum senarium uel septenarium numerum repetitus est propter
senariam uel septenariam cognitionem; senariam scilicet operum, quae fecit
Deus, et septenariam quietis Dei. Cum enim dixit Deus: *Fiat lux*, et facta 20
est lux, si recte in hac luce creatio intellegitur angelorum, profecto facti sunt

---

2 Ps. 148, 1 sqq. 8 Iob 38, 7

---

3 cetera om. V 9 dicimus l prom(p)tum V t 12 nam F numquidnam rell mss
secundum V 13 inter] super V 19 septenariam cogn. V F t^{ll} l p t senariam uel
septenariam cogn. rell. v Hoffm 20 septimam V F G b septenariam R a v Hoffm

---

01 participes lucis aeternae, quod est ipsa incommutabilis sapientia Dei, per quam
facta sunt omnia, quem dicimus unigenitum Dei filium; ut ea luce inluminati,
qua creati, fierent lux et uocarentur dies participatione incommutabilis lucis
et diei, quod est uerbum Dei, per quod et ipsi et omnia facta sunt. *Lumen*
05 *quippe uerum, quod inluminat omnem hominem uenientem in hunc mundum,*
hoc inluminat et omnem angelum mundum, ut sit lux non in se ipso, sed in
Deo; a quo si auertitur angelus, fit immundus; sicut sunt omnes, qui uocantur
inmundi spiritus, nec iam lux in Domino, sed in se ipsis tenebrae, priuati
participatione lucis aeternae. Mali enim nulla natura est; sed amissio boni
10 mali nomen accepit.

**CAPVT X: De simplici et incommutabili trinitate Dei Patris et Dei Filii
et Dei Spiritus sancti, unius Dei, cui non est aliud qualitas aliudque
substantia.**

15
Est itaque bonum solum simplex et ob hoc solum incommutabile, quod est
Deus. Ab hoc bono creata sunt omnia bona, sed non simplicia et ob hoc
mutabilia. Creata sane, inquam, id est facta, non genita. Quod enim de
simplici bono genitum est, pariter simplex est et hoc est quod illud de quo
20 genitum est; quae duo Patrem et Filium dicimus; et utrumque hoc cum spiritu
suo unus Deus est; qui spiritus Patris et Filii Spiritus sanctus propria quadam

---

5 Io. 1, 9 10 Cf. Plot. Enn. 3, 2, 5

(cf. Domb. "Z. Textgesch. d. Ciu. Dei" [1908] p. 49 sq.) **13** aliudque *V A ρ*
aliud *p q² v* **19** ob hoc *V* **21** suo *mss.* sancto e *in marg.* v Deus est *mss.* est
Deus *B v Domb.*

notione huius nominis in sacris litteris nuncupatur. Alius est autem quam Pater 01
et Filius, quia nec Pater est nec Filius; sed “alius”. dixi, non “aliud”, quia et
hoc pariter simplex pariterque incommutabile bonum est et coaeternum. Et
haec trinitas unus est Deus; nec ideo non simplex, quia trinitas. Neque enim
propter hoc naturam istam boni simplicem dicimus, quia Pater in ea solus aut 05
solus Filius aut solus Spiritus sanctus, aut uero sola est ista nominis trinitas
sine subsistentia personarum, sicut Sabelliani haeretici putauerunt; sed ideo
simplex dicitur, quoniam quod habet hoc est, excepto quod relatiue quaeque
persona ad alteram dicitur. Nam utique Pater habet Filium, nec tamen ipse est
Filius et Filius habet Patrem <nec tamen ipse est Pater>. In quo ergo ad semet 10
ipsum dicitur, non ad alterum, hoc est quod habet; sicut ad se ipsum dicitur
uiuus habendo utique uitam, et eadem uita ipse est.

Propter hoc utique natura dicitur simplex, cui non sit aliquid habere, quod
uel possit amittere; uel aliud sit habens, aliud quod habet; sicut uas aliquem 15
liquorem aut corpus colorem aut aer lucem siue feruorem aut anima sapientiam.
Nihil enim horum est id quod habet; nam nec uas liquor est, nec corpus
color, nec aer lux siue feruor, neque anima sapientia est. Hinc est quod etiam
priuari possunt rebus quas habent, et in alios habitus uel qualitates uerti atque
mutari, ut et uas euacuetur umore quo plenum est, et corpus decoloretur et aer
tenebrescat siue frigescat et anima desipiat. Sed etsi sit corpus incorruptibile, 20
quale sanctis in resurrectione promittitur, habet quidem ipsius incorruptionis

---

---

12 uiuens *v* **13** utique *B G p* itaque *V F a b e Domb.* **16** neque uas *Hoffm.*
neque corp. *F G e t* neque aer *F G e l t* **18** qualitate subuerti *l*

01 inamissibilem qualitatem, sed manente substantia corporali non hoc est, quod
ipsa incorruptio. Nam illa etiam per singulas partes corporis tota est nec alibi
maior, alibi minor; neque enim ulla pars est incorruptior quam altera; corpus
uero ipsum maius est in toto quam in parte; et cum alia pars est in eo amplior,
05 alia minor, non ea quae amplior est incorruptior quam ea quae minor. Aliud
est itaque corpus, quod non ubique sui totum est, alia incorruptio, quae ubique
eius tota est, quia omnis pars incorruptibilis corporis etiam ceteris inaequalis
aequaliter incorrupta est. Neque enim uerbi gratia, quia digitus minor est quam
tota manus, ideo incorruptibilior manus quam digitus. Ita cum sint inaequales
10 manus et digitus, aequalis est tamen incorruptibilitas manus et digiti. Ac per
hoc quamuis a corpore incorruptibili inseparabilis incorruptibilitas sit, aliud
est tamen substantia, qua corpus dicitur, aliud qualitas eius, qua incorruptibile
nuncupatur. Et ideo etiam sic non hoc est quod habet. Anima quoque ipsa,
etiamsi semper sit sapiens, sicut erit cum liberabitur in aeternum, participatione
15 tamen incommutabilis sapientiae sapiens erit, quae non est quod ipsa. Neque
enim si aer infusa luce numquam deseratur, ideo non aliud est ipse, aliud lux
qua inluminatur. Neque hoc ita dixerim, quasi aer sit anima, quod putauerunt
quidam qui non potuerunt incorpoream cogitare naturam. Sed habent
haec ad illa etiam in magna disparilitate quandam similitudinem, ut non
20 inconuenienter dicatur sic inluminari animam incorpoream luce incorporea
simplicis sapientiae Dei, sicut inluminatur aeris corpus luce corporea; et sicut

---

---

3 nec alibi minor *e* **4** aliqua *p Hoffm.* alia *rell.* **8** et qualiter *t* **12** aliud *b t v*
Domb. alia *V ρ a e l* **20** lucem incorpoream *V*

aer tenebrescit ista luce desertus (nam nihil sunt aliud quae dicuntur locorum 01
quorumque corporalium tenebrae quam aer carens luce), ita tenebrescere
animam sapientiae luce priuatam.

Secundum hoc ergo dicuntur illa simplicia, quae principaliter uereque 05
diuina sunt, quod non aliud est in eis qualitas, aliud substantia, nec aliorum
participatione uel diuina uel sapientia uel beata sunt. Ceterum dictus est in
scripturis sanctis Spiritus sapientiae multiplex, eo quod multa in sese habeat;
sed quae habet, haec et est, et ea omnia unus est. Neque enim multae, sed
una sapientia est, in qua sunt infiniti quidam eique finiti thesauri rerum
intellegibilium, in quibus sunt omnes inuisibiles atque incommutabiles rationes 10
rerum etiam uisibilium et mutabilium, quae per ipsam factae sunt. Quoniam
Deus non aliquid nesciens fecit, quod nec de quolibet homine artifice recte
dici potest; porro si sciens fecit omnia, ea utique fecit quae nouerat. Ex quo
occurrit animo quiddam mirum, sed tamen uerum, quod iste mundus nobis
notus esse non posset, nisi esset; Deo autem nisi notus esset, esse non posset. 15

**CAPVT XI: An eius beatitudinis, quam sancti angeli ab initio sui semper
habuerunt, etiam illos spiritus, qui in ueritate non steterunt, participes
fuisse credendum sit.**

20

Quae cum ita sint, nullo modo quidem secundum spatium aliquod temporis

---

7 Sap. 7, 22

---

1 colorum V quorumque $V F G B a b^2 l$; *om. p* quorumcumque *v Hoffm.* 7
sese $V B t'' a e l p$ se $F G b t v$ 8 haec *v hoc V F G B rell. mss.* 9 infiniti
quidam eique finiti $V \beta b e l p$ infinita quaedam eique infiniti (finiti t) thes. F

---

01 prius erant spiritus illi tenebrae, quos angelos dicimus; sed simul ut facti sunt,
lux facti sunt; non tamen tantum ita creati, ut quoquo modo essent et quoquo
modo uiuerent; sed etiam inluminati, ut sapienter beateque uiuerent. Ab hac
inluminacione auersi quidam angeli non obtinuerunt excellentiam sapientis
05 beataeque uitae, quae procul dubio non nisi aeterna est aeternitatisque suae
certa atque segura; sed rationalem uitam licet insipientem sic habent, ut eam
non possint amittere, nec si uelint. Quatenus autem, antequam peccassent,
illius sapientiae fuerint participes, definire quis potest? In eius tamen
participatione aequales fuisse istos illis, qui propterea uere pleneque beati
10 sunt, quoniam nequaquam de suae beatitudinis aeternitate falluntur, quomodo
dicturi sumus? Quandoquidem si aequales in ea fuissent, etiam isti in eius
aeternitate mansissent pariter beati, quia pariter certi. Neque enim sicut uita,
quamdiucumque fuerit, ita aeterna uita ueraciter dici poterit, si finem habitura
sit; siquidem uita tantummodo uiuendo, aeterna uero finem non habendo
15 nominata est. Quapropter quamuis non, quidquid aeternum, continuo beatum
sit (dicitur enim etiam poenalis ignis aeternus), tamen si uere perfecteque beata
uita non nisi aeterna est, non erat talis istorum, quandoque desitura et propterea
non aeterna, siue id scirent, siue nescientes aliud putarent; quia scientes timor,
nescientes error beatos esse utique non sinebat. Si autem hoc ita nesciebant,
20 ut falsis incertis ue non fiderent, sed utrum sempiternum an quandoque finem
habiturum esset bonum suum, in neutram partem firma adsensione ferrentur:

G B a t immensi quidam atque infiniti thes. *v* infiniti eidemque indefiniti
thens. *Welld.* thens. *V l 19* nescientes *V A F G R ρ a b e*; *Hoffm. et Domb.-*
Kalb³ perperam

ipsa de tanta felicitate cunctatio eam beatæ uitæ plenitudinem, quam in sanctis 01
angelis esse credimus, non habebat. Neque enim beatæ uitæ uocabulum ita
contrahimus ad quasdam significationis angustias, ut solum Deum dicamus
beatum; qui tamen uere ita beatus est, ut maior beatitudo esse non possit, in
cuius conparatione, quod angeli beati sunt summa quadam sua beatitudine, 05
quanta esse in angelis potest, quid aut quantum est?

**CAPVT XII: De conparatione beatitudinis iustorum necdum obtinentium
promissionis diuinæ præmium et primorum in paradiso hominum ante
peccatum.** 10

Nec ipsos tantum, quod adtinet ad rationalem uel intellectualem creaturam,
beatos nuncupandos putamus. Quis enim primos illos homines in paradiso
negare audeat beatos fuisse ante peccatum, quamuis sua beatitudo quam
diuturna uel utrum aeterna esset incertos (esset autem aeterna, nisi peccassent), 15
cum hodie non inpudenter beatos uocemus, quos uidemus iuste ac pie cum spe
futuræ immortalitatis hanc uitam ducere sine crimine uastante conscientiam,
facile inpetrantes peccatis huius infirmitatis diuinam misericordiam. Qui licet
de suæ perseuerantiæ præmio certi sint, de ipsa tamen perseuerantia sua
reperiuntur incerti. Quis enim hominum se in actione prouectuque iustitiæ 20
perseueraturum usque in finem sciat, nisi aliqua reuelatione ab illo fiat certus,

---

---

2 habebant *V b* habent *p* 5 sua quad. beat. *A ρ* sua qu. summa beat. *F G B* 8
obtinendum (optin. *V*) *V A ρ* tenentium *p q v* 15 incertos] incertum est *p t e^{marg.}*
incertos esse e 17 astante *V* 20 prouectuque *V A F G ρ t^{ll} a b* profectuque

---

01 qui de hac re iusto latentique iudicio non omnes instruit, sed neminem fallit?
Quantum itaque pertinet ad delectationem praesentis boni, beatior erat primus
homo in paradiso, quam quilibet iustus in hac infirmitate mortali; quantum
autem ad spem futuri, beatior quilibet in quibuslibet cruciatibus corporis, cui
05 non opinione, sed certa ueritate manifestum est, sine fine se habiturum omni
molestia carentem societatem angelorum in participatione summi Dei, quam
erat ille homo sui casus incertus in magna illa felicitate paradisi.

CAPVT XIII: An ita unius felicitatis omnes angeli sint creati, ut neque
10 **lapsuros se possent nosse qui lapsi sunt, et post ruinam labentium**
perseuerantiae suae praescientiam acceperint qui steterunt.

Quocirca cuius iam non difficulter occurrit utroque coniuncto effici
beatitudinem, quam recto proposito intellectualis natura desiderat, hoc
15 est, ut et bono incommutabili, quod Deus est, sine ulla molestia perfruatur
et in eo se in aeternum esse mansurum nec ulla dubitatione cunctetur nec
ullo errore fallatur. Hanc habere angelos lucis pia fide credimus; hanc nec
antequam caderent habuisse angelos peccatores, qui sua prauitate illa luce
priuati sunt, consequenti ratione colligimus; habuisse tamen aliquam, etsi non
20 praesciam, beatitudinem, si uitam egerunt ante peccatum, profecto credendi
sunt. Aut si durum uidetur, quando facti sunt angeli, alios credere ita factos

---

---

*BR v 13 cuius] cuius in marg. et quiuis e uiuis t 15 et om. V 16 mansurum
mss mansuram Gal v illa V*

ut non acciperent praescientiam uel perseuerantiae uel casus sui, alios autem 01
ita ut ueritate certissima aeternitatem suae beatitudinis nossent, sed aequalis
felicитatis omnes ab initio creati sunt, et ita fuerunt, donec isti, qui nunc mali
sunt, ab illo bonitatis lumine sua uoluntate cecidissent: procul dubio multo
est durius nunc putare angelos sanctos aeternae suae beatitudinis incertos, et 05
ipsos de semet ipsis ignorare, quod nos de illis per scripturas sanctas nosse
potuimus. Quis enim catholicus Christianus ignorat nullum nouum diabolum
ex bonis angelis ulterius futurum, sicut nec istum in societatem bonorum
angelorum ulterius rediturum? Veritas quippe in euangelio sanctis fidelibusque
promittit, quod erunt aequales angelis Dei; quibus etiam promittitur, quod 10
ibunt in uitam aeternam. Porro autem si nos certi sumus numquam nos ex illa
immortali felicitate casuros, illi uero certi non sunt: iam potiores, non aequales
eis erimus. Sed quia nequaquam ueritas fallit et aequales eis erimus, profecto
etiam ipsi certi sunt suae felicitatis aeternae. Cuius illi alii quia certi non
fuerunt (non enim erat eorum aeterna felicitas cuius certi essent, quae finem 15
fuerat habitura), restat, ut aut in pares fuerint, aut, si pares fuerunt, post istorum
ruinam illis certa scientia suae sempiternae felicitatis accesserit. Nisi forte
quis dicat id, quod Dominus ait de diabolo in euangelio: *Ille homicida erat ab
initio et in ueritate non stetit*, sic esse accipiendum, ut non solum homicida
fuerit ab initio, id est initio humani generis, ex quo utique homo factus est, 20
quem decipiendo posset occidere, uerum etiam ab initio suae conditionis in

---

9 Mt. 22, 30 10 Ib. 25, 46

---

1 autem factos e 5 si nunc putant p t sanctos om. e aeternitate t^{II} a e
beatitudinis b e v 11 simus A F b certi V G B si certi rell. v Hoffm. 12 potentes
B¹ 17 ruina V 18 id] hic A F ρ

01 ueritate non steterit et ideo numquam beatus cum sanctis angelis fuerit, suo
recusans esse subditus creatori et sua per superbiam uelut priuata potestate
laetatus, ac per hoc falsus et fallax, quia nec quisquam potestatem omnipotentis
euidit, et qui per piam subiectionem noluit tenere quod uere est, adfectat per
05 superbam elationem simulare quod non est, ut sic intellegatur etiam quod
beatus Iohannes apostolus ait: *Ab initio diabolus peccat*, hoc est, ex quo
creatus est, iustitiam recusauit, quam nisi pia Deoque subdita uoluntas habere
non posset. Huic sententiae quisquis adquiescit, non cum illis haereticis sapit,
id est Manichaeis, et si quae aliae pestes ita sentiunt, quod suam quandam
10 propriam tamquam ex aduerso quodam principio diabolus habeat naturam
mali; qui tanta uanitate desipiunt, ut, cum uerba ista euangelica in auctoritate
nobis cum habeant, non adtendant non dixisse Dominum: A ueritate alienus
fuit; sed: *In ueritate non stetit*, ubi a ueritate lapsum intellegi uoluit, in qua
utique si stetisset, eius particeps factus beatus cum sanctis angelis permaneret.

15

CAPVT XIV: Quo genere locutionis dictum sit de diabolo, quod in ueritate non steterit, quia ueritas non est in eo.

Subiecit autem indicium, quasi quaesissemus, unde ostendatur, quod in
20 ueritate non steterit, atque ait: *Quia non est ueritas in eo*. Esset autem in
eo, si in illa stetisset. Locutione autem dictum est minus usitata. Sic enim

---

---

3 neque quisquam *A p β b e* nec unquam *F G B R a p v* nequisquam *V* **8**
possit *l v* potest *β²* **9** hoc est *A p l p* **10** tamquam *om. t*

uidetur sonare: *In ueritate non stetit, quia ueritas non est in eo*, tamquam 01
 ea sit causa, ut in ueritate non steterit, quod in eo ueritas non sit; cum potius
 ea sit causa, ut in eo ueritas non sit, quod in ueritate non stetit. Ista locutio
 est et in psalmo: *Ego clamaui, quoniam exaudisti me Deus*; cum dicendum
 fuisse uideatur: *Exaudisti me Deus, quoniam clamaui*. Sed cum dixisset: “Ego 05
 clamaui”, tamquam ab eo quaereretur, unde se clamasse monstraret, ab effectu
 exauditionis Dei clamoris sui ostendit affectum; tamquam diceret: “Hinc
 ostendo clamasse me, quoniam exaudisti me.”

**CAPVT XV: Quid sentiendum sit de eo, quod dictum est: Ab initio 10
 diabolus peccat.**

Illud etiam, quod ait de diabolo Iohannes: *Ab initio diabolus peccat*, non
 intellegunt, si natura talis est, nullo modo esse peccatum. Sed quid respondetur
 propheticis testimoniis, siue quod ait Esaias sub figurata persona principis 15
 Babyloniae diabolum notans: *Quomodo cecidit Lucifer, qui mane oriebatur*;
 siue quod Hiezechiel: *In deliciis paradisi Dei fuisti, omni lapide pretioso
 ornatus es?* Ubi intellegitur fuisse aliquando sine peccato. Nam expressius
 ei paulo post dicitur: *Ambulasti in diebus tuis sine uitio*. Quae si aliter
 conuenientius intellegi nequeunt, oportet etiam illud, quod dictum est: *In 20
 ueritate non stetit*, sic accipiamus, quod in ueritate fuerit, sed non permanserit;

---

4 Ps. 16, 6 16 Esai. 14, 12 18 Hiezech. 28, 13 sq.

---

7 affectum *V F G R a b e* effectum *A ρ* (*Hoffm. Domb.-Kalb³ perperam*) 10
 dictum *V A ρ* scriptum *p q v* 13 etiam] autem *l* 14 nat. talis *V F B l²* naturalis
A G ρ a e^l l^l p t naturale *b e² v* 17 lapidi *V* 18 ei] et *l*

01 et illud, quod *ab initio diabolus peccat*, non ab initio, ex quo creatus est,
peccare putandus est, sed ab initio peccati, quod ab ipsius superbia coeperit
esse peccatum. Nec illud, quod scriptum est in libro Iob, cum de diabolo
sermo esset: *Hoc est initium figmenti Domini, quod fecit ad inludendum ab*
05 *angelis suis* (cui consonare uidetur et psalmus, ubi legitur: *Draco hic, quem*
finxisti ad inludendum ei), sic intellegendum est, ut existimemus talem ab
initio creatum, cui ab angelis inluderetur, sed in hac poena post peccatum
ordinatum. Initium ergo eius figmentum est Domini; non enim est ulla natura
etiam in extremis infimisque bestiolis, quam non ille constituit, a quo est
10 omnis modus, omnis species, omnis ordo, sine quibus nihil rerum inueniri uel
cogitari potest; quanto magis angelica creatura, quae omnia cetera, quae Deus
condidit, naturae dignitate praecedit.

CAPVT XVI: De gradibus et differentiis creaturarum, quas aliter pendit

15 **usus utilitatis, aliter ordo rationis.**

In his enim, quae quoquo modo sunt et non sunt quod Deus est a quo facta
sunt, praeponuntur uiuentia non uiuentibus, sicut ea, quae habent uim
gignendi uel etiam adpetendi, his, quae isto motu carent; et in his, quae uiuunt,
20 praeponuntur sententia non sentientibus, sicut arboribus animalia; et in his,
quae sentiunt, praeponuntur intellegentia non intellegentibus, sicut homines

---

5 Iob. 40, 14 **6** Ps. 103, 26. Retract. 1, 14, 10

---

3 scriptum] dictum *t* **6** non sic non talem *t* **14** quas *V A ρ* quod *p q v* perdit
V pendet *v*

pecoribus; et in his, quae intellegunt, praeponuntur immortalia mortalibus, 01
sicut angeli hominibus. Sed ista praeponuntur naturae ordine; est autem alius
atque alius pro suo cuiusque usu aestimationis modus, quo fit, ut quaedam
sensu carentia quibusdam sentientibus praeponamus, in tantum, ut si potestas
esset ea prorsus de natura rerum auferre uellemus, siue quem in ea locum 05
habeant ignorantes, siue etiamsi sciamus nostris ea commodis postponentes.
Quis enim non domui suae panem habere quam mures, nummos quam pulices
malit? Sed quid mirum, cum in ipsorum etiam hominum aestimatione, quorum
certe natura tantae est dignitatis, plerumque carius comparetur equus quam
seruus, gemma quam famula? Ita libertate iudicandi plurimum distat ratio 10
considerantis a necessitate indigentis seu uoluptate cupientis, cum ista quid per
se ipsum in rerum gradibus pendat, necessitas autem quid propter quid expetat
cogitat, et ista quid uerum luci mentis appareat, uoluptas uero quid iucundum
corporis sensibus blandiatur expectat. Sed tantum ualet in naturis rationalibus
quoddam ueluti pondus uoluntatis et amoris, ut, cum ordine naturae angeli 15
hominibus, tamen lege iustitiae boni homines malis angelis praeferantur.

**CAPVT XVII: Vitium malitiae non naturam esse, sed contra naturam,
cui ad peccandum non conditor causa est, sed uoluntas.**

20

Propter naturam igitur, non propter malitiam diaboli, dictum recte intellegimus:

---

2 ista *B v Domb.* ita *V e l p t Hoffm.* 6 etiamsi *G² v si om. V A F G^l ρ B rell.*
etiam sciamus *V a e l p t* 7 domui *V A² F ρ a b p* domi *A^l B v* 8 in *V A F G*
B ρ a b e p t om. l v 11 uoluptate *G a b* uoluptate *e* uoluntate *V A F R ρ p t l*

---

01 *Hoc est initium figmenti Domini.* Quia sine dubio, ubi esset uitium malitiae,
natura non uitata praecessit. Vitium autem ita contra naturam est, ut non possit
nisi nocere naturae. Non itaque esset uitium recedere a Deo, nisi naturae, cuius
05 id uitium est, potius competeret esse cum Deo. Quapropter etiam uoluntas mala
grande testimonium est naturae bonae. Sed Deus sicut naturarum bonarum
optimus creator est, ita malarum uoluntatum iustissimus ordinator, ut, cum
illae male utuntur naturis bonis, ipse bene utatur etiam uoluntatibus malis.
Itaque fecit, ut diabolus institutione illius bonus, uoluntate sua malus, in
inferioribus ordinatus inluderetur ab angelis eius, id est, ut prosint tentationes
10 eius sanctis, quibus eas obesse desiderat. Et quoniam Deus, cum eum conderet,
futurae malignitatis eius non erat utique ignarus et praeuidebat quae bona de
malo eius esset ipse facturus: propterea psalmus ait: *Draco hic, quem finxisti*
ad inludendum ei, ut in eo ipso quod eum finxit, licet per suam bonitatem
bonum, iam per suam praescientiam praeparasse intellegatur quomodo illo
15 uteretur et malo.

**CAPVT XVIII: De pulchritudine uniuersitatis, quae per ordinationem
Dei etiam ex contrariorum fit obpositione luculentior.**

20 Neque enim Deus ullum, non dico angelorum, sed uel hominum crearet,
quem malum futurum esse praescisset, nisi pariter nosset quibus eos bonorum

---

---

7 male illae v 11 praeuidebat VGRb providebat AFpel 12 malo VAF
Gp t^{ll} alpt malis B b e^{in marg.} v

usibus commodaret atque ita ordinem saeculorum tamquam pulcherrimum 01
carmen etiam ex quibusdam quasi antithetis honestaret. Antitheta enim quae
appellantur in ornamentis elocutionis sunt decentissima, quae Latine uel
appellentur obposita, uel, quod expressius dicitur, contrapposita. Non est apud
nos huius uocabuli consuetudo, cum tamen eisdem ornamentis locutionis 05
etiam sermo Latinus utatur, immo linguae omnium gentium. His antithetis
et Paulus apostolus in secunda ad Corinthios epistula illum locum suauiter
explicat, ubi dicit: *Per arma iustitiae dextra et sinistra: per gloriam et
ignobilitatem, per infamiam et bonam famam; ut seductores et ueraces, ut
qui ignoramur et cognoscimur; quasi morientes, et ecce uiuimus, ut coerciti 10
et non mortificati; ut tristes, semper autem gaudentes; sicut egeni, multos
autem ditantes; tamquam nihil habentes et omnia possidentes.* Sicut ergo ista
contraria contrariis obposita sermonis pulchritudinem reddunt: ita quadam non
uerborum, sed rerum eloquentia contrariorum obpositione saeculi pulchritudo
conponitur. Apertissime hoc positum est in libro ecclesiastico isto modo: 15
*Contra malum bonum est et contra mortem uita; sic contra pium peccator. Et
sic intueri in omnia opera altissimi, bina bina, unum contra unum.*

**CAPVT XIX: Quid sentiendum uideatur de eo quod scriptum est: Diuisit
Deus inter lucem et tenebras.** 20

---

12 2. Cor. 6, 7 sqq. 17 Eccli. 33, 15

---

4 ut appellantur *V A F G ρ t^{ll} a b l p t* appellantur (*om. ut*) e appellantur *B v* uel
appellentur *Hoffm. idem Domb. prior. edit.* 8 dextra et sinistra *V l p t* a dextra
et a (*om. A*) sinistra *A ρ e* a dextris et a sinistris *F G B a b v* 11 egeni

01 Quamuis itaque diuini sermonis obscuritas etiam ad hoc sit utilis, quod plures
sententias ueritatis parit et in lucem notitiae producit, dum alius eum sic, alius
sic intellegit (ita tamen ut, quod in obscuro loco intellegitur, uel adtestatione
rerum manifestarum uel aliis locis minime dubiis adseratur; siue, cum multa
05 tractantur, ad id quoque perueniatur, quod sensit ille qui scripsit, siue id
lateat, sed ex occasione tractandae profundae obscuritatis alia quaedam uera
dicantur) non mihi uidetur ab operibus Dei absurda sententia, si, cum lux prima
illa facta est, angeli creati intelleguntur, inter sanctos angelos et inmundos
fuisse discretum, ubi dictum est: *Et diuisit Deus inter lucem et tenebras; et*
10 *uocauit Deus lucem diem et tenebras uocauit noctem.* Solus quippe ille ista
discernere potuit, qui potuit etiam priusquam caderent praescire casuros et
priuatos lumine ueritatis in tenebrosa superbia remansuros. Nam inter istum
nobis notissimum diem et noctem, id est inter hanc lucem et has tenebras,
uulgatissima sensibus nostris luminaria caeli ut diuiderent imperauit: *Fiant,*
15 *inquit, luminaria in firmamento caeli, ut luceant super terram et diuidant inter*
diem et noctem; et paulo post: *Et fecit, inquit, Deus duo luminaria magna,*
luminare maius in principia diei, et luminare minus in principia noctis, et
stellas; et posuit illa Deus in firmamento caeli lucere super terram et praeesse
diei et nocti et diuidere inter lucem et tenebras. Inter illam uero lucem, quae
20 sancta societas angelorum est inlustratione ueritatis intellegibiliter fulgens, et
ei contrarias tenebras, id est malorum angelorum auersorum a luce iustitiae

---

10 Gen. 1, 4 sqq.

---

ditantes *V F G R t^l a b e* egentes locupletantes *A ρ* **14** uulgatissima *A G ρ v*
uulgatissimas *V F R a b e* **17** principia *V e l p t v* principio *A F G B ρ a b*

taeterrimas mentes, ipse diuidere potuit, cui etiam futurum non naturae, sed 01
uoluntatis malum occultum aut incertum esse non potuit.

**CAPVT XX: De eo, quod post discretionem lucis atque tenebrarum
dictum est: Et uidit Deus lucem quia bona est.** 05

Denique nec illud est praetereundum silentio, quod, ubi dixit Deus: *Fiat lux,
et facta est lux*, continuo subiunctum est: *Et uidit Deus lucem quia bona est*;
non posteaquam separauit inter lucem et tenebras et uocauit lucem diem et
tenebras noctem, ne simul cum luce etiam talibus tenebris testimonium placiti 10
sui perhibuisse uideretur. Nam ubi tenebrae inculpabiles sunt, inter quas et
lucem istam his oculis conspicuam luminaria caeli diuidunt, non ante, sed
post infertur: *Et uidit Deus quia bonum est. Posuit illa*, inquit, *in firmamento
caeli lucere super terram et praeesse diei et nocti et separare inter lucem et
tenebras. Et uidit Deus quia bonum est*. Utrumque placuit, quia utrumque 15
sine peccato est. Ubi autem dixit Deus: *Fiat lux, et facta est lux. Et uidit Deus
lucem quia bona est*; et postmodum infertur: *Et separauit Deus inter lucem et
tenebras; et uocauit Deus lucem diem et tenebras uocauit noctem*: non hoc loco
additum est: *Et uidit Deus quia bonum est*, ne utrumque appellaretur bonum,
cum esset horum alterum malum, uitio proprio, non natura. Et ideo sola ibi 20
lux placuit conditori; tenebrae autem angelicae, etsi fuerant ordinandae, non

---

---

5 quod esset bona p 11 inpalpabiles a 13 posuit V A ρ a b e l p t et posuit v
inquit om. A F ρ 15 utrumque enim v 18 uocauitque v

01 tamen fuerant adprobandae.

**CAPVT XXI: De aeterna et incommutabili scientia Dei ac uoluntate, qua
semper illi uniuersa quae fecit sic placuerunt facienda, quemadmodum
05 facta.**

Quid est enim aliud intellegendum in eo, quod per omnia dicitur: *Vidit Deus
quia bonum est*, nisi operis adprobatio secundum artem facti, quae sapientia
Dei est? Deus autem usque adeo non, cum factum est, tunc didicit bonum,
10 ut nihil eorum fieret, si ei fuisset incognitum. Dum ergo uidet quia bonum
est, quod, nisi uidisset antequam fieret, non utique fieret: docet bonum esse,
non discit. Et Plato quidem plus ausus est dicere, elatum esse scilicet Deum
gaudio mundi uniuersitate perfecta. Ubi et ipse non usque adeo desipiebat, ut
putaret Deum sui operis nouitate factum beatiorem; sed sic ostendere uoluit
15 artifici suo placuisse iam factum, quod placuerat in arte faciendum; non quod
ullo modo Dei scientia uarietur, ut aliud in ea faciant quae nondum sunt,
aliud quae iam sunt, aliud quae fuerunt; non enim more nostro ille uel quod
futurum est prospicit, uel quod praesens est aspicit, uel quod praeteritum
est respicit; sed alio modo quodam a nostrarum cogitationum consuetudine
20 longe alteque diuerso. Ille quippe non ex hoc in illud cogitatione mutata, sed
omnino incommutabiliter uidet; ita ut illa quidem, quae temporaliter fiunt, et

---

12 Tim., p.37, C. Cic. Tim. 8, 28 (p.178, Plasb.)

---

3 uoluntate] bonitate *V* qua] quia *p* **4** illi] ei *A ρ* **9** dicit *V* **18** prospicit *A F*
G R B ρ a e praeficit *V t* **20** lateque *A ρ e* alteque *V F G R a b*

futura nondum sint et praesentia iam sint et praeterita iam non sint, ipse uero 01
haec omnia stabili ac sempiterna praesentia comprehendat; nec aliter oculis,
aliter mente; non enim ex animo constat et corpore; nec aliter nunc et aliter
antea et aliter postea; quoniam non sicut nostra, ita eius quoque scientia trium
temporum, praesentis uidelicet et praeteriti uel futuri, uarietate mutatur, *apud* 05
quem non est inmutatio nec momenti obumbratio. Neque enim eius intentio
de cogitatione in cogitationem transit, in cuius incorporeo contuitu simul
adsunt cuncta quae nouit; quoniam tempora ita nouit nullis suis temporalibus
notionibus, quemadmodum temporalia mouet nullis suis temporalibus
motibus. Ibi ergo uidit bonum esse quod fecit, ubi bonum esse uidit ut faceret; 10
nec quia factum uidit scientiam duplicauit uel ex aliqua parte auxit, tamquam
minoris scientiae fuerit priusquam faceret quod uideret, qui tam perfecte non
operaretur, nisi tam perfecta scientia, cui nihil ex eius operibus adderetur.
Quapropter, si tantummodo nobis insinuandum esset quis fecerit lucem,
sufficeret dicere, fecit Deus lucem; si autem non solum quis fecerit, uerum 15
etiam per quid fecerit, satis esset ita enuntiari: *Et dixit Deus: Fiat lux, et facta*
est lux; ut non tantum Deum, sed etiam per uerbum lucem fecisse nossemus.
Quia uero tria quaedam maxime scienda de creatura nobis oportuit intimari,
quis eam fecerit, per quid fecerit, quare fecerit: *Dixit Deus, inquit: Fiat lux,*
et facta est lux. Et uidit Deus lucem quia bona est. Si ergo quaerimus, quis 20
fecerit: *Deus est*; si per quid fecerit: *Dixit: Fiat, et facta est*; si quare fecerit:

---

6 Iac. 1, 17

---

1 praeteritam iam] praeteritatem t 3 nec aliter nunc *V a b e p t* et om. *l v* 7
contuitu *V B R b e l v* intuitu *A F G p a p t*

01 quia bona est. Nec auctor est excellentior Deo, nec ars efficacior Dei uerbo,
nec causa melior quam ut bonum crearetur a Deo bono. Hanc etiam Plato
causam condendi mundi iustissimam dicit, ut a bono Deo bona opera fierent;
siue ista legerit, siue ab his qui legerant forte cognouerit; siue acerrimo ingenio
05 inuisibilia Dei per ea, quae facta sunt, intellecta conspexerit, siue ab his qui
ista conspexerant et ipse didicerit.

**CAPVT XXII: De his, quibus in uniuersitate rerum a bono Creatore
bene conditarum quaedam displicent, et putant nonnullam malam esse
10 naturam.**

Hanc tamen causam, id est ad bona creanda bonitatem Dei, hanc, inquam,
causam tam iustam atque idoneam, quae diligenter considerata et pie cogitata
omnes controuersias quaerentium mundi originem terminat, quidam haeretici
15 non uiderunt, quia egenam carnis huius fragilemque mortalitatem iam de
iusto supplicio uenientem, dum ei non conueniunt, plurima offendunt, sicut
ignis aut frigus aut fera bestia aut quid eiusmodi; nec adtendunt, quam uel
in suis locis naturisque uigeant pulchroque ordine disponantur, quantumque
uniuersitati rerum pro suis portionibus decoris tamquam in communem
20 rempublicam conferant uel nobis ipsis, si eis congruenter atque scienter
utamur, commoditatis adtribuunt, ita ut uenena ipsa, quae per inconuenientiam

---

2 Tim. p. 30 **5** Rom. 1, 20

---

3 deo bono *A F p v* bono deo *a e* deo *om.* *V G B b l'* **9** nonnullam *v* ullam *V*
A p p q nullam *ed. princ.* **17** aut quid *A G p e l p t v* uel quid *V F B a b* **19**
pro sui portione *p Hoffm.* pro suis portionis *t* pro suis positionibus *B*

perniciosa sunt, conuenienter adhibita in salubria medicamenta uertantur; 01
quamque a contrario etiam haec, quibus delectantur, sicut cibus et potus et
ista lux, inmoderato et inopportuno usu noxia sentiantur. Unde nos admonet
diuina prouidentia non res insipienter uituperare, sed utilitatem rerum
diligenter inquirere, et ubi nostrum ingenium uel infirmitas deficit, ita credere 05
occultam, sicut erant quaedam, quae uix potuimus inuenire; quia et ipsa
utilitatis occultatio aut humilitatis exercitatio est aut elationis adtritio; cum
omnino natura nulla sit malum nomenque hoc non sit nisi priuationis boni. Sed
a terrenis usque ad caelestia et a uisibilibus usque ad inuisibilia sunt aliis alia
bona meliora, ad hoc inaequalia, ut essent omnia; Deus autem ita est artifex 10
magnus in magnis, ut minor non sit in paruis; quae parua non sua granditate
(nam nulla est), sed artificis sapientia metienda sunt; sicut in specie uisibilis
hominis, si unum radatur supercilium, quam propemodum nihil corpori,
et quam multum detrahitur pulchritudini, quoniam non mole constat, sed
parilitate ac dimensione membrorum. Nec sane multum mirandum est, quod 15
hi, qui nonnullam malam putant esse naturam suo quodam contrario exortam
propagatamque principio, nolunt accipere istam causam creationis rerum, ut
bonus Deus conderet bona, credentes eum potius ad haec mundana molimina
rebellantis aduersum se mali repellendi extrema necessitate perductum
suamque naturam bonam malo coercedendo superandoque miscuisse, quam 20
turpissime pollutam et crudelissime captiuatam et obpressam labore magno

---

---

2 cibut potus et l 4 utilitate rerum t 5 diligentes t deficit V G B ρ t^{ll} a b² l²
p t v defecit A F b^l e l^l 6 occulta A F G ρ e p t 20 coercedendo V A ρ R a
coercedendo F G e coherendo b

---

01 uix mundet ac liberet; non tamen totam, sed quod eius non potuerit ab illa
inquinacione purgari, tegmen ac uinculum futurum hostis uicti et inclusi. Sic
autem Manichaei non desiperent uel potius insanirent, si Dei naturam, sicuti
est, incommutabilem atque omnino incorruptibilem crederent, cui nocere
05 nulla res possit; animam uero, quae uoluntate mutari in deterius et peccato
corrumpi potuit atque ita incommutabilis ueritatis luce priuari, non Dei partem
nec eius naturae, quae Dei est, sed ab illo conditam longe inparem conditori
Christiana sanitate sentirent.

10 **CAPVT XXIII: De errore, in quo Origenis doctrina culpatur.**

Sed multo est mirandum amplius, quod etiam quidam, qui unum nobis cum
credunt omnium rerum esse principium, ullam que naturam, quae non est quod
Deus est, nisi ab illo conditore esse non posse, noluerunt tamen istam causam
15 fabricandi mundi tam bonam ac simplicem bene ac simpliciter credere, ut
Deus bonus conderet bona et essent post Deum quae non essent quod est
Deus, bona tamen, quae non faceret nisi bonus Deus; sed animas dicunt,
non quidem partes Dei, sed factas a Deo, peccasse a conditore recedendo
et diuersis progressibus pro diuersitate peccatorum a caelis usque ad terras
20 diuersa corpora quasi uincula meruisse, et hunc esse mundum eamque causam
mundi fuisse faciendi, non ut conderentur bona, sed ut mala cohiberentur.

---

1 totam tamen *v* **4** inconmutabilem *mss* inmutabilem *e l* **5** re t anima t **10**
culpatur *A ρ* culpatus *V* inculpatur *p q v*

Hinc Origenes iure culpat. In libris enim, quos appellat *περὶ ἀρχῶν*, id est de 01
 principiis, hoc sensit, hoc scripsit. Ubi plus quam dici potest miror hominem
 in ecclesiasticis litteris tam doctum et exercitatum non adtendisse, primum
 quam hoc esset contrarium scripturae huius tantae auctoritatis intentioni, quae
 per omnia opera Dei subiungens: *Et uidit Deus, quia bonum est*, completisque 05
 omnibus inferens: *Et uidit Deus omnia, quae fecit, et ecce bona ualde*, nullam
 aliam causam faciendi mundi intellegi uoluit, nisi ut bona fierent a bono
 Deo. Ubi si nemo peccasset, tantummodo naturis bonis esset mundus ornatus
 et plenus; et quia peccatum est, non ideo cuncta sunt inpleta peccatis, cum
 bonorum longe maior numerus in caelestibus suae naturae ordinem seruet; 10
 nec mala uoluntas, quia naturae ordinem seruare noluit, ideo iusti Dei leges
 omnia bene ordinantis effugit; quoniam sicut pictura cum colore nigro loco
 suo posito, ita uniuersitas rerum, si quis possit intueri, etiam cum peccatoribus
 pulchra est, quamuis per se ipsos consideratos sua deformitas turpet.

Deinde uidere debuit Origenes et quicumque ita sapiunt, si haec opinio uera 15
 esset, mundum ideo factum, ut animae pro meritis peccatorum suorum tamquam
 ergastula, quibus poenaliter includerentur, corpora acciperent, superiora et
 leuiora quae minus, inferiora uero et grauiora quae amplius peccauerunt,
 daemones, quibus deterius nihil est, terrena corpora, quibus inferius et grauius
 nihil est, potius quam homines etiam bonos habere debuisse. Nunc uero, ut 20
 intellegeremus animarum merita non qualitatibus corporum esse pensanda,

---

1 hinc *V G ρ t^l a b e* hic *A F* 13 posito *V F G R b l* posita *A B ρ a e p t v*
 15 haec *G^l e Domb.* ista *Hoffm.* ita *mss. rell. v* 20 bonos] malos *v*

01 aerium pessimus daemon, homo autem, et nunc licet malus longe minoris
mitiorisque malitiae, et certe ante peccatum, tamen luteum corpus accepit. Quid
autem stultius dici potest, quam istum solem, ut in uno mundo unus esset, non
decori pulchritudinis uel etiam saluti rerum corporalium consuluisse artificem
05 Deum, sed hoc potius euenisse, quia una anima sic peccauerat, ut tali corpore
mereretur includi? Ac per hoc si contigisset, ut non una, sed duae; immo non
duae, sed decem uel centum similiter aequaliterque peccassent, centum soles
haberet hic mundus? Quod ut non fieret, non opificis prouisione mirabili ad
rerum corporalium salutem decoremque consultum est, sed contigit potius
10 tanta unius animae progressionem peccantis, ut sola corpus tale mereretur. Non
plane animarum, de quibus nesciunt quid loquantur, sed eorum ipsorum, qui
taliter sapiunt multum longe a ueritate, et merito est cohercenda progressio. Haec
ergo tria, quae superius commendauimus, cum in unaquaque creatura requirantur,
quis eam fecerit, per quid fecerit, quare fecerit, ut respondeatur. Deus, per
15 uerbum, quia bona est, utrum altitudine mystica nobis ipsa trinitas intimetur,
hoc est pater et filius et spiritus sanctus, an aliquid occurrat, quod hoc loco
scripturarum id accipiendum esse prohibeat, multi sermonis est quaestio, nec
omnia uno uolumine ut explicemus urgendum est.

20 **CAPVT XXIV: De trinitate diuina, quae per omnia opera sua significationis
suae sparsit indicia.**

---

3 potest dici *B* quam istum solem ut *codd. plerr.* (*praegnantia quadam
orationis cum infinitivo?*) quam per ist. sol. ut *p v* in isto sole ut (*om.* quam)
G quam isto sole ut *Hoffm.* quam iste sol ut? *Domb.* **4** decore *V^l t²* **13** requi-

---

Credimus et tenemus et fideliter praedicamus, quod Pater genuerit Verbum, 01
hoc est sapientiam, per quam facta sunt omnia, unigenitum Filium, unus
unum, aeternus coaeternum, summe bonus aequaliter bonum; et quod Spiritus
sanctus simul et Patris et Filii sit Spiritus et ipse consubstantialis et coaeternus
ambobus; atque hoc totum et trinitas sit propter proprietatem personarum et 05
unus Deus propter inseparabilem diuinitatem, sicut unus Omnipotens propter
inseparabilem omnipotentiam; ita tamen, ut etiam cum de singulis quaeritur
unusquisque eorum et Deus et omnipotens esse respondeatur; cum uero de
omnibus simul, non tres dii uel tres omnipotentes, sed unus Deus omnipotens;
tanta ibi est in tribus inseparabilis unitas, quae sic se uoluit praedicari. Utrum 10
autem boni Patris et boni Filii Spiritus sanctus, quia communis ambobus
est, recte bonitas dici possit amborum, non audeo temerariam praecipitare
sententiam; uerumtamen amborum eum dicere sanctitatem facilius ausus
fui, non amborum quasi qualitatem, sed ipsum quoque substantiam et
tertiam in trinitate personam. Ad hoc enim me probabilius ducit, quod, 15
cum sit et Pater Spiritus et Filius Spiritus, et Pater sanctus et Filius sanctus,
proprie tamen ipse uocatur Spiritus sanctus tamquam sanctitas substantialis et
consubstantialis amborum. Sed si nihil est aliud bonitas diuina quam sanctitas,
profecto et diligentia rationis est, non praesumptionis audacia, ut in operibus
Dei secreto quodam loquendi modo, quo nostra exerceatur intentio, eadem 20
nobis insinuata intellegatur trinitas, unamquamque creaturam quis fecerit, per

---

---

rantur *V A G R* requiruntur *F G B a b e* requirentur ρ **14** ipsam *B e* **18** si *om.*
a b' l' **19** illa dil.] intellegentia *Hoffm. scripsit; sed cf. Schroed. vers. II, 181'*
21 trinitas unamq. *V t'' t* trinitas unaquaeque (-quaque *t*)

---

01 quid fecerit, propter quid fecerit. Pater quippe intellegitur Verbi, qui dixit ut
fiat; quod autem illo dicente factum est, procul dubio per Verbum factum est;
in eo uero quod dicitur: *Vidit Deus, quia bonum est*, satis significatur Deum
nulla necessitate, nulla suae cuiusquam utilitatis indigentia, sed sola bonitate
05 fecisse quod factum est, id est, quia bonum est; quod ideo posteaquam factum
est dicitur, ut res, quae facta est, congruere bonitati, propter quam facta est,
indicetur. Quae bonitas si Spiritus sanctus recte intellegitur, uniuersa nobis
trinitas in suis operibus intimatur. Inde est ciuitatis sanctae, quae in sanctis
angelis sursum est, et origo et informatio et beatitudo. Nam si quaeratur unde
10 sit: Deus eam condidit; si unde sit sapiens: a Deo inluminatur; si unde sit
felix: Deo fruitur; subsistens modificatur, contemplans inlustratur, inhaerens
iucundatur; est, uidet, amat; in aeternitate Dei uiget, in ueritate Dei lucet, in
bonitate Dei gaudet.

15 **CAPVT XXV: De tripertita totius philosophiae disciplina.**

Quantum intellegi datur, hinc philosophi sapientiae disciplinam tripertitam
esse uoluerunt, immo tripertitam esse animaduertere potuerunt (neque enim
ipsi instituerunt ut ita esset, sed ita esse potius inuenerunt), cuius una pars
20 appellaretur physica, altera logica, tertia ethica, (quarum nomina Latina
iam multorum litteris frequentata sunt, ut naturalis, rationalis moralisque

---

---

1 per quid fec. propter quid fecerit *om. t* 3 deus *t^l* 21 rationalis naturalis *V A*
ρ naturalis rationalis *F G R a b e*

uocarentur; quas etiam in octauo libro breuiter strinximus); non quo sit 01
 consequens, ut isti in his tribus aliquid secundum Deum de trinitate cogitauerint,
 quamuis Plato primus istam distributionem repperisse et commendasse dicatur,
 cui neque naturarum omnium auctor nisi Deus uisus est neque intellegentiae
 dator neque amoris, quo bene beateque uiuitur, inspirator. Sed certe cum et de 05
 natura rerum et de ratione indagandae ueritatis et de boni fine, ad quem cuncta
 quae agimus referre debemus, diuersi diuersa sentiant: in his tamen tribus
 magnis et generalibus quaestionibus omnis eorum uersatur intentio. Ita cum in
 unaquaque earum quid quisque sectetur multiplex discrepantia sit opinionum,
 esse tamen aliquam naturae causam, scientiae formam, uitae summam nemo 10
 cunctatur. Tria etiam sunt, quae in unoquoque homine artifice spectantur, ut
 aliquid efficiat: natura, doctrina, usus; natura ingenio, doctrina scientia, usus
 fructu diiudicandus est. nec ignoro, quod proprie fructus fruētis, usus utentis
 sit, atque hoc interesse uideatur, quod ea re frui dicimur, quae nos non ad aliud
 referenda per se ipsa delectat; uti uero ea re, quam propter aliud quaerimus 15
 (unde temporalibus magis utendum est, quam fruendum, ut frui mereamur
 aeternis; non sicut peruersi, qui frui uolunt nummo, uti autem Deo; quoniam
 non nummum propter Deum inpendunt, sed Deum propter nummum colunt);
 uerumtamen eo loquendi modo, quem plus obtinuit consuetudo, et fructibus
 utimur et usibus fruimur; nam et fructus iam proprie dicuntur agrorum, 20
 quibus utique omnes temporaliter utimur. Hoc itaque more usum dixerim in

---

1 instrinximus *V A ρ* strinximus *F G B t'' a b e p* instrinximus *R* 5 quolibet
 quo bene *V* uiuatur *t'' B b'* 6 indagandae *V B a b v* inueniendae *A F G R ρ*
 indagandae *e* 15 ipsa *V A* ipsam *B ρ b l p v* nisi (*marg sed*) per se ipsa *e* ni-

01 his tribus, quae in homine spectanda commonui, quae sunt natura, doctrina,
usus. Ex his propter obtinendam beatam uitam tripertita, ut dixi, a philosophis
inuenta est disciplina, naturalis propter naturam, rationalis propter doctrinam,
moralis propter usum. Si ergo natura nostra esset a nobis, profecto et nostram
05 nos genuissemus sapientiam, nec eam doctrina, id est aliunde discendo,
percipere curaremus; et noster amor a nobis profectus et ad nos relatus et
ad beate uiuendum sufficeret, nec bono alio quo frueremur ullo indigeret;
nunc uero quia natura nostra, ut esset, deum habet auctorem, procul dubio ut
uera sapiamus ipsum debemus habere doctorem, ipsum etiam ut beati simus
10 suauitatis intimae largitorem.

**CAPVT XXVI: De imagine summae trinitatis, quae secundum quendam
modum in natura etiam necdum beatificati hominis inuenitur.**

15 Et nos quidem in nobis, tametsi non aequalem, immo ualde longeque
distantem, neque coaeternam et, quo breuius totum dicitur, non eiusdem
substantiae, cuius Deus est, tamen qua Deo nihil sit in rebus ab eo factis natura
propinquius, imaginem Dei, hoc est illius summae trinitatis, agnoscimus,
adhuc reformatione perficiendam, ut sit etiam similitudine proxima. Nam
20 et sumus et nos esse nouimus et id esse ac nosse diligimus. In his autem
tribus, quae dixi, nulla nos falsitas uerisimilis turbat. Non enim ea sicut illa,

---

---

si per se ipsam *F a 6* et ad *V p t* (cf. *10 sqq.* et...nec) et *om. rell.* v **17** qua *V*
t^h a b quia *A ρ G e* quando *F R 20* id *A F G R ρ e v* id *om. V a b*

quae foris sunt, ullo sensu corporis tangimus, uelut colores uidendo, sonos 01
audiendo, odores olfaciendo, saporos gustando, dura et mollia contrectando
sentimus, quorum sensibilibus etiam imagines eis simillimas nec iam corporeas
cogitatione uersamus, memoria tenemus et per ipsas in istorum desideria
concitamur; sed sine ulla phantasiarum uel phantasmatum imaginatione 05
ludificatoria mihi esse me idque nosse et amare certissimum est. nulla in his
ueris Academicorum argumenta formido dicentium: Quid si falleris? Si enim
fallor, sum. Nam qui non est, utique nec falli potest: ac per hoc sum, si fallor.
Quia sum ergo, si fallor, quomodo esse me fallor, quando certum est me esse,
si fallor? Quia igitur essem qui fallerer, etiamsi fallerer, procul dubio in eo, 10
quod me noui esse, non fallor. Consequens est autem, ut etiam in eo, quod
me noui nosse, non fallar. Sicut enim noui esse me, ita noui etiam hoc ipsum,
nosse me. Eaque duo cum amo, eundem quoque amorem quiddam tertium nec
inparis aestimationis eis quas noui rebus adiungo. Neque enim fallor amare
me, cum in his quae amo non fallar; quamquam etsi illa falsa essent, falsa me 15
amare uerum esset. Nam quo pacto recte reprehenderer et recte prohiberer ab
amore falsorum, si me illa amare falsum esset? Cum uero et illa uera atque
certa sint, quis dubitet quod eorum, cum amantur, et ipse amor uerus et certus
est? Tam porro nemo est qui esse se nolit, quam nemo est qui non esse beatus
uelit. Quomodo enim potest beatus esse, si nihil sit? 20

---

8 si fallor prius *om. p t* 9 quia ergo sum (sum ergo *Hoffm.*) si fallor *V A F G*
R p a b e; eadem *B e, ed. Arg.* (qui), sed *omisso* si fallor si quia sum fallor *p*
si quia hoc sunt fallor *t* 12 etiam] iam *V* 19 nemo est...quam *om. V'*

---

01 **CAPVT XXVII: De essentia et scientia et utriusque amore.**

Ita uero ui quadam naturali ipsum esse iucundum est, ut non ob aliud et hi
qui miseri sunt nolint interire et, cum se miseros esse sentiant, non se ipsos
05 de rebus, sed miseriam suam potius auferri uelint. Illis etiam, qui et sibi
miserrimi apparent et plane sunt et non solum a sapientibus, quoniam stulti,
uerum et ab his, qui se beatos putant, miseri iudicantur, quia pauperes atque
mendici sunt, si quis immortalitatem daret, qua nec ipsa miseria moreretur,
proposito sibi quod, si in eadem miseria semper esse nollent, nulli et nusquam
10 essent futuri, sed omni modo perituri, profecto exultarent laetitia et sic semper
eligerent esse quam omnino non esse. Huius rei testis est notissimus sensus
illorum. Unde enim mori metuunt et malunt in illa aerumna uiuere, quam
eam morte finire, nisi quia satis apparet quam refugiat natura non esse? Atque
ideo cum se nouerint esse morituros, pro magno beneficio sibi hanc inpendi
15 misericordiam desiderant, ut aliquanto productius in eadem miseria uiuant
tardiusque moriantur. Procul dubio ergo indicant, immortalitatem, saltem
talem quae non habeat finem mendicitatis, quanta gratulatione susciperent.
Quid? Animalia omnia etiam inrationalia, quibus datum non est ista cogitare,
ab immensis draconibus usque ad exiguos uermiculos nonne se esse uelle atque
20 ob hoc interitum fugere omnibus quibus possunt motibus indicant? Quid?
arbusta omnesque frutices, quibus nullus est sensus ad uitandam manifesta

---

---

10 esse futuri *V* 12 eorum *B t* 18 inrationalia *V G b v* (cf. p. 157, 8)
inrationabilia *A F ρ B R t^{ll} a e l p t* (cf. CE 42, 70, 16; 44, 569, 8)

motione perniciem, nonne ut in auras tutum cacuminis germen emittant, aliud 01
terrae radicis adfigunt, quo alimentum trahant atque ita suum quodammodo
esse conseruent? Ipsa postremo corpora, quibus non solum sensus, sed nec
ulla saltem seminalis est uita, ita tamen uel exiliunt in superna uel in ima
descendunt uel librantur in mediis, ut essentiam suam, ubi secundum naturam 05
possunt esse, custodiant.

Iam uero nosse quantum ametur quamque falli nolit humana natura, uel hinc
intellegi potest, quod lamentari quisque sana mente mauult quam laetari in
amentia. Quae uis magna atque mirabilis mortalibus praeter homini animantibus
nulla est, licet eorum quibusdam ad istam lucem contuendam multo quam 10
nobis sit acrior sensus oculorum; sed lucem illam incorpoream contingere
nequeunt, qua mens nostra quodammodo radiatur, ut de his omnibus recte
iudicare possimus. Nam in quantum eam capimus, in tantum id possumus.
Verumtamen inest in sensibus inrationalium animantium, etsi scientia nullo
modo, at certe quaedam scientiae similitudo; cetera autem rerum corporalium, 15
non quia sentiunt, sed quia sentiuntur, sensibilia nuncupata sunt. Quorum in
arbustis hoc simile est sensibus, quod aluntur et gignunt. Verumtamen et haec
et omnia corporalia latentes in natura causas habent; sed formas suas, quibus
mundi huius uisibilis structura formosa est, sentiendas sensibus praebent,
ut pro eo, quod nosse non possunt, quasi innotescere uelle uideantur. Sed 20
nos ea sensu corporis ita capimus, ut de his non sensu corporis iudicemus.

---

1 cacuminis *V A F G B e l* culminis *R a b* aliud *V A F G R t^{ll} b e l p t* altius
B a v **2** radicis *V a b e t* radices *F G B a l p v*

---

01 Habemus enim alium interioris hominis sensum isto longe praestantio-
quo iusta et iniusta sentimus, iusta per intellegibilem speciem, iniusta per
eius priuationem. Ad huius sensus officium non acies pupulae, non foramen
auriculae, non spiramenta narium, non gustus faucium, non ullus corporeus
05 tactus accedit. Ibi me et esse et hoc nosse certus sum, et haec amo atque amare
me similiter certus sum.

**CAPVT XXVIII: An etiam ipsum amorem, quo et esse et scire diligimus,
diligere debeamus, quo magis diuinae trinitatis imagini propinquemus.**

10 Sed de duobus illis, essentia scilicet et notitia, quantum amentur in nobis, et
quemadmodum etiam in ceteris rebus, quae infra sunt, eorum reperiatur, etsi
differens, quaedam tamen similitudo, quantum suscepti huius operis ratio uisa
est postulare, satis diximus; de amore autem, quo amantur, utrum et ipse amor
15 ametur, non dictum est. Amatur autem; et hinc probamus, quod in hominibus,
qui rectius amantur, ipse magis amatur. Neque enim uir bonus merito dicitur
qui scit quod bonum est, sed qui diligit. Cur ergo et in nobis ipsis non et
ipsum amorem nos amare sentimus, quo amamus quidquid boni amamus?
Est enim et amor, quo amatur et quod amandum non est, et istum amorem
20 odit in se, qui illum diligit, quo id amatur quod amandum est. Possunt enim
ambo esse in uno homine, et hoc bonum est homini, ut illo proficiente quo

---

---

3 pupulae *VA'* pupulae *t* pupillae *A² F G B ρ* *rell. v* **4** spiramen *e* inspiramenta
t gustos *t* **5** nosse] non esse *t* **9** propinquamus *p q v* **20** quo] quod *V t''*

bene uiuimus, iste deficiat quo male uiuimus, donec ad perfectum sanetur 01
et in bonum commutetur omne quod uiuimus. Si enim pecora essemus,
carnalem uitam et quod secundum sensum eius est amaremus idque esset
sufficiens bonum nostrum et secundum hoc, cum esset nobis bene, nihil aliud
quaereremus. Item si arbores essemus, nihil quidem sentiente motu amare 05
possemus, uerumtamen id quasi adpetere uideremur, quo feracius essemus
uberiusque fructuosae. Si essemus lapides aut fluctus aut uentus aut flamma
uel quid huiusmodi, sine ullo quidem sensu atque uita, non tamen nobis deesset
quasi quidam nostrorum locorum atque ordinis adpetitus. Nam uelut amores
corporum momenta sunt ponderum, siue deorsum grauitate siue sursum leuitate 10
nitantur. Ita enim corpus pondere, sicut animus amore fertur, quocumque
fertur. Quoniam igitur homines sumus ad nostri creatoris imaginem creati,
cuius est uera aeternitas, aeterna ueritas, aeterna et uera caritas, estque ipse
aeterna et uera et cara trinitas neque confusa neque separata: in his quidem
rebus, quae infra nos sunt, quoniam et ipsa nec aliquo modo essent nec aliqua 15
specie containerentur nec aliquem ordinem uel adpeterent uel tenerent, nisi ab
illo facta essent, qui summe est, qui summe sapiens est, qui summe bonus est,
tamquam per omnia, quae fecit mirabili stabilitate, currentes quasi quaedam
eius alibi magis, alibi minus inpressa uestigia colligamus; in nobis autem ipsis
eius imaginem contuentes tamquam minor ille euangelicus filius ad nosmet 20
ipsos reuersi surgamus et ad illum redeamus, a quo peccando recesseramus.

---

21 Lc. 15, 18

---

3 sensus A 13 ipse VA GBR ρ t^{ll} e l p t ipsa F a b v 14 his] eis v 18 currentis
V t 21 et V G B R ρ t^{ll} a b e l p t ut F v eamus V b' e

01 Ibi esse nostrum non habebit mortem, ibi nosse nostrum non habebit errorem,
ibi amare nostrum non habebit offensionem. Nunc autem tria ista nostra
quamuis certa teneamus nec aliis ea credamus testibus, sed nos ipsi praesentia
sentiamus atque interiore ueracissimo cernamus aspectu, tamen, quam diu
05 futura uel utrum numquam defutura et quo si male, quo autem si bene agantur
peruentura sint, quoniam per nos ipsos nosse non possumus, alios hinc testes
uel quaerimus uel habemus; de quorum fide cur nulla debeat esse dubitatio,
non est iste, sed posterior erit diligentius disserendi locus. In hoc autem
libro de ciuitate Dei, quae non peregrinatur in huius uitae mortalitate, sed
10 immortalis semper in caelis est, id est de angelis sanctis Deo cohaerentibus,
qui nec fuerunt umquam nec futuri sunt desertores, inter quos et illos, qui
aeternam lucem deserentes tenebrae facti sunt, Deum primitus diuisisse iam
diximus, illo adiuuante quod coepimus ut possumus explicemus.

15 **CAPVT XXIX: De sanctorum angelorum scientia, qua trinitatem in ipsa
eius deitate nouerunt et qua operum causas prius in operantis arte quam
in ipsis operibus artificis intuentur.**

Illi quippe angeli sancti non per uerba sonantia Deum discunt, sed per ipsam
20 praesentiam inmutabilis ueritatis, hoc est Verbum eius unigenitum, et ipsum
Verbum et Patrem et eorum Spiritum sanctum, eamque esse inseparabilem

---

---

4 tamquam diu e 5 quos si t si male] simile e bene...male v 9 non] nunc
l t peregrinantur e 11 fuerant V

trinitatem singulasque in ea personas esse substantiam, et tamen omnes non 01
tres deos esse, sed unum Deum, ita nouerunt, ut eis magis ista, quam nos ipsi
nobis cogniti simus. Ipsam quoque creaturam melius ibi, hoc est in sapientia
Dei, tamquam in arte, qua facta est, quam in ea ipsa sciunt; ac per hoc et se
ipsos ibi melius quam in se ipsis, uerumtamen et in se ipsis. Facti sunt enim 05
et aliud sunt quam ille qui fecit. Ibi ergo tamquam in diurna cognitione, in se
ipsis autem tamquam in uespertina, sicut iam supra diximus. Multum enim
differt, utrum in ea ratione cognoscatur aliquid, secundum quam factum est,
an in se ipso; sicut aliter scitur rectitudo linearum seu ueritas figurarum, cum
intellecta conspicitur, aliter cum in puluere scribitur; et aliter iustitia in ueritate 10
incommutabili, aliter in anima iusti. Sic deinde cetera, sicut firmamentum inter
aquas superiores et inferiores, quod caelum uocatum est; sicut deorsum aquarum
congeries terraeque nudatio et herbarum institutio atque lignorum; sicut solis
ac lunae stellarumque conditio; sicut ex aquis animalium, uolucrum scilicet
atque piscium beluarumque natantium; sicut quorumque in terra gradientium 15
atque repentium et ipsius hominis, qui cunctis in terra rebus excelleret. Omnia
haec aliter in uerbo Dei cognoscuntur ab angelis, ubi habent causas rationesque
suas, id est secundum quas facta sunt, incommutabiliter permanentes, aliter
in se ipsis; illa clariore, hac obscuriore cognitione, uelut artis atque operum;
quae tamen opera cum ad ipsius creatoris laudem uenerationemque referuntur, 20
tamquam mane lucescit in mentibus contemplantium.

---

1 esse substantiam *V A ρ a b e l p t* (cf. p. 151, 14; substantias? *Domb.*) unam
esse subst. *a b e Welld.* esse unam substantiam *F G B R v 3* simus *V A² G ρ b²*
e l p t sumus *A¹ F B a b¹ v 15* quorumque *mss* quorumcumque *v*

---

01 **CAPVT XXX: De senarii numeri perfectione, qui primus partium suarum
quantitate completur.**

Haec autem propter senarii numeri perfectionem eodem die sexiens repetito
05 sex diebus perfecta narrantur, non quia Deo fuerit necessaria mora temporum,
quasi qui non potuerit creare omnia simul, quae deinceps congruis motibus
peragerent tempora; sed quia per senarium numerum est operum significata
perfectio. Numerus quippe senarius primus completur suis partibus, id est
sexta sui parte et tertia et dimidia, quae sunt unum et duo et tria, quae in
10 summam ducta sex fiunt. Partes autem in hac consideratione numerorum illae
intellegendae sunt, quae quotae sint dici potest; sicut dimidia, tertia, quarta
et deinceps ab aliquo numero denominatae. Neque enim exempli gratia quia
in nouenario numero quattuor pars aliqua eius est, ideo dici potest quota eius
sit; unum autem potest, nam nona eius est; et tria potest, nam tertia eius est.
15 Coniunctae uero istae duae partes eius, nona scilicet atque tertia, id est unum
et tria, longe sunt a tota summa eius, quod est nouem. Itemque in denario
quaternarius est aliqua pars eius; sed quota sit dici non potest; unum autem
potest; nam decima pars eius est. habet et quintam, quod sunt duo; habet et
dimidiam, quod sunt quinque. Sed hae tres partes eius, decima et quinta et
20 dimidia, id est unum et duo et quinque, simul ductae non complent decem; sunt
enim octo. Duodenarii uero numeri partes in summam ductae transeunt eum;

---

1 primus *om. p q* 6 simul *V A F G R ρ a b e* simulque *V* deinceps *om. V* 7
pergerent *V* 8 contempletur *t* 10 summam *F G ρ a b* summum *V* summa *R*
p t

---

habet enim duodecimam, quod est unum; habet sextam, quae sunt duo; habet 01
quartam, quae sunt tria; habet tertiam, quae sunt quattuor; habet et dimidiam,
quae sunt sex; unum autem et duo et tria et quattuor et sex non duodecim,
sed amplius, id est sedecim, fiunt. Hoc breuiter commemorandum putavi ad
commendandam senarii numeri perfectionem, qui primus, ut dixi, partibus 05
suis in summam redactis ipse perficitur; in quo perfecit Deus opera sua. Unde
ratio numeri contemnenda non est, quae in multis sanctarum scripturarum
locis quam magni aestimanda sit elucet diligenter intuentibus. Nec frustra in
laudibus Dei dictum est: *Omnia in mensura et numero et pondere disposuisti.*

10

CAPVT XXXI: De die septimo, in quo plenitudo et requies commendatur.

In septimo autem die, id est eodem die septiens repetito, qui numerus
etiam ipse alia ratione perfectus est, Dei requies commendatur, in qua
primum sanctificatio sonat. Ita Deus noluit istum diem in ullis suis operibus 15
sanctificare, sed in requie sua, quae non habet uesperam; neque enim ulla
creatura est, ut etiam ipsa aliter in Dei Verbo, aliter in se cognita faciat aliam
uelut diurnam, aliam uelut uespertinam notitiam. De septenarii porro numeri
perfectione dici quidem plura possunt; sed et liber iste iam prolixus est, et
uereor ne occasione conperta scientiolam nostram leuiter magis quam utiliter 20
iactare uelle uideamur. Habenda est itaque ratio moderationis atque grauitatis,

---

9 Sap. 11, 21

---

6 perficit *V A' l' p t* 9 depos. *Hoffm (err. typ.?) Welld.* 14 ipse *Hoffm. (err. typ.?)* 15 primum *V A F G R ρ a b e* 18 porro] uero *a*

01 ne forte, cum de numero multum loquimur, mensuram et pondus negligere
iudicemur. Hoc itaque satis sit admonere, quod totus impar primus numerus
ternarius est, totus par quaternarius; ex quibus duobus septenarius constat.
Ideo pro uniuerso saepe ponitur, sicuti est: *Septiens cadet iustus, et resurget;*
05 id est: quotienscumque ceciderit, non peribit; quod non de iniquitatibus, sed de
tribulationibus ad humilitatem perducentibus intellegi uoluit; et: *Septiens in*
die laudabo te; quod alibi alio modo dictum est: *Semper laus eius in ore meo;*
et multa huiusmodi in diuinis auctoritatibus reperiuntur, in quibus septenarius
numerus, ut dixi, pro cuiusque rei uniuersitate poni solet. Propter hoc eodem
10 saepe numero significatur Spiritus sanctus, de quo Dominus ait: *Docebit uos*
omnem ueritatem. Ibi requies Dei, qua requiescitur in Deo. In toto quippe,
id est in plena perfectione, requies; in parte autem labor. Ideo laboramus,
quamdiu ex parte scimus, sed cum uenerit quod perfectum est, quod ex parte
est euacuabitur. Hinc est quod etiam scripturas istas cum labore rimamur.
15 Sancti uero angeli quorum societati et congregationi in hac peregrinatione
laboriosissima suspiramus, sicut habent permanendi aeternitatem, ita
cognoscendi facilitatem et requiescendi felicitatem. Sine difficultate quippe
nos adiuuant, quoniam spiritalibus motibus puris et liberis non laborant.

20 **CAPVT XXXII: De opinione eorum, qui angelorum creationem
anteriorem uolunt esse quam mundi.**

---

4 Prov. 24, 16 **7** Ps. 118, 164; Ps. 33, 2 **11** Io. 16, 13 **14** 1. Cor. 13, 9 sq.

---

1 dum *A ρ* **2** num. prim. **B** primus *om. V* **4** sicut *V* cadit *V G e* **15** *ut*
editur mss ad quorum societatem et congregationem *v* **16** laboriosissime *p*
laboriosissimus *t*

Ne quis autem contendat et dicat non sanctos angelos esse significatos in 01
eo quod scriptum est: *Fiat lux, et facta est lux*, sed quamlibet lucem tunc
primum factam esse corpoream aut opinetur aut doceat; angelos autem prius
esse factos non tantum ante firmamentum, quod inter aquas et aquas factum
appellatum est caelum, sed ante illud de quo dictum est: *In principio fecit* 05
Deus caelum et terram; atque illud, quod dictum est: *In principio*, non ita
dictum tamquam primum hoc factum sit, cum ante fecerit angelos, sed quia
omnia in sapientia fecit, quod est Verbum eius et ipsum scriptura principium
nominavit (sicut ipse in euangelio Iudaeis quaerentibus quis esset respondit
se esse principium): non e contrario referam contentionem, maxime quia hoc 10
me delectat plurimum, quod etiam in summo exordio sancti libri geneseos
trinitas commendatur. Cum enim ita dicitur: *In principio fecit Deus caelum*
et terram, ut pater fecisse intellegatur in Filio, sicut adtestatur psalmus, ubi
legitur: *Quam magnificata sunt opera tua, Domine. Omnia in sapientia fecisti:*
conuenientissime paulo post commemoratur etiam Spiritus sanctus. Cum 15
enim dictum esset, qualem terram Deus primitus fecerit, uel quam molem
materiamue futurae constructionis mundi caeli et terrae nomine nuncupauerit
subiciendo et addendo: *Terra autem erat inuisibilis et inconposita et tenebrae*
erant super abyssum: mox, ut trinitatis commemoratio conpleretur: *Et spiritus,*
inquit, *Dei superferebatur super aquam*. Proinde ut uolet quisque accipiat, 20
quod ita profundum est, ut ad exercitationem legentium a fidei regula non

---

10 Io. 8, 25 **14** Ps. 103, 24

---

5 de quo *V A G R ρ t^{ll} a b e* quod *F B v* **20** ferebatur super aquas *A G ρ t^{ll}*
superferebatur super aquas *V F R a b e*

01 abhorrentes plures possit generare sententias, dum tamen angelos sanctos in
sublimibus sedibus non quidem Deo coaeternos, sed tamen de sua sempiterna
et uera felicitate securos et certos esse nemo ambigat. Ad quorum societatem
pertinere paruulos suos Dominus docens non solum illud ait: *Erunt aequales*
05 *angelis Dei*; uerum ipsi quoque angeli qua contemplatione fruuntur ostendit,
ubi ait: *Videte, ne contemnatis unum ex pusillis istis; dico enim uobis, quia*
angeli eorum in caelis semper uident faciem Patris mei, qui in caelis est.

CAPVT XXXIII: De duabus angelorum societatibus diuersis atque
10 **disparibus, quae non incongrue intelleguntur lucis et tenebrarum**
nominibus nuncupatae.

Peccasse autem quosdam angelos et in huius mundi ima detrusos, qui eis uelut
carcer est, usque ad futuram in die iudicii ultimam damnationem apostolus Petrus
15 apertissime ostendit dicens, quod Deus angelis peccantibus non pepercerit, sed
carceribus caliginis inferi retrudens tradiderit in iudicio puniendos reseruari.
Inter hos ergo et illos Deum uel praescientia uel opere diuisisse quis dubitet?
Illosque lucem merito appellari quis contradicat? Quandoquidem nos adhuc
in fide uiuentes eorum aequalitatem adhuc sperantes, utique nondum tenentes,
20 iam lux dicti ab apostolo sumus: *Fuistis enim, inquit, aliquando tenebrae,*
nunc autem lux in Domino. Istos uero desertores tenebras aptissime nuncupari

---

5 Mt. 22, 30 7 ib. 18, 10 21 Ephes. 5, 8

---

1 abhorrentes *G e* aberrantes *V A F ρ B a* oberrantes *R b l p* obseruantes *t*
4 illud *om. A G ρ e p t* in caelis *om. A ρ* 21 aptissime *V A F G R ρ t^u a l p t*
apertissime *B b e v*

perfecto aduertunt, qui peiores esse hominibus infidelibus siue intellegunt siue 01
credunt. Quapropter, etsi alia lux in isto huius libri loco intellegenda est, ubi
legimus: *Dixit Deus: Fiat lux, et facta est lux*, et aliae tenebrae significatae
sunt in eo quod scriptum est: *Diuisit Deus inter lucem et tenebras*: nos tamen
has duas angelicas societates, unam fruentem Deo, alteram tumentem typho; 05
unam cui dicitur: *Adorate eum omnes angeli eius*, aliam cuius princeps
dicit: *Haec omnia tibi dabo, si prostratus adoraueris me*; unam Dei sancto
amore flagrantem, alteram propriae celsitudinis inmundo amore fumantem;
et quoniam, sicut scriptum est, *Deus superbis resistit, humilibus autem dat*
gratiam, illam in caelis caelorum habitantem, istam inde deiectam in hoc 10
infimo aereo caelo tumultuantem; illam luminosa pietate tranquillam, istam
tenebrosis cupiditatibus turbulentam; illam Dei nutu clementer subuenientem,
iuste ulciscentem, istam suo fastu subdendi et nocendi libidine exaestuantem;
illam, ut quantum uult consulat, Dei bonitati ministram, istam, ne quantum
uult noceat, Dei potestate frenatam; illam huic inludentem ut nolens prosit 15
persecutionibus suis, hanc illi inuidentem, cum peregrinos colligit suos, —
nos ergo has duas societates angelicas inter se dispares atque contrarias, unam
et natura bonam et uoluntate rectam, aliam uero natura bonam, sed uoluntate
peruersam, aliis manifestioribus diuinarum scripturarum testimoniis declaratas,
quod etiam in hoc libro, cui nomen est genesis, lucis tenebrarumque uocabulis 20
significatas existimauimus, etiamsi aliud hoc loco sensit forte qui scripsit,

---

6 Ps. 96, 7 7 Mt. 4, 9 10 Iac. 4, 6; 1 Petr. 5, 5

---

13 exaestuantem *A a* estuantem *F* exestuantem *R ρ* aestuantem *V G b* 18
bonam *A G R ρ a b e* bona *V* 21 existimauimus *V A G R ρ t^{ll} b e* existimamus *a*

01 non est inutiliter obscuritas huius pertractata sententiae, quia, etsi uoluntatem
auctoris libri huius indagare nequiuimus, a regula tamen fidei, quae per alias
eiusdem auctoritatis sacras litteras satis fidelibus nota est, non abhorruimus.
Etsi enim corporalia hic commemorata sunt opera Dei, habent procul dubio
05 nonnullam similitudinem spiritalium, secundum quam dicit apostolus: *Omnes
enim uos filii lucis estis et filii diei, non sumus noctis neque tenebrarum.* Si
autem hoc sensit etiam ille qui scripsit, ad perfectiorem disputationis finem
nostra peruenit intentio, ut homo Dei tam eximiae diuinaeque sapientiae,
immo per eum spiritus dei in commemorandis operibus Dei, quae omnia sexto
10 die dixit esse perfecta, nullo modo angelos praetermississe credatur siue in
principio, quia primo fecit, siue quod conuenientius intellegitur, *in principio*,
quia in uerbo unigenito fecit, scriptum sit: *In principio fecit Deus caelum et
terram*; quibus nominibus uniuersalis est significata creatura, uel spiritalis et
corporalis, quod est credibilius, uel magnae duae mundi partes, quibus omnia
15 quae creata sunt continentur, ut primitus eam totam proponeret ac deinde
partes eius secundum mysticum dierum numerum exsequeretur.

**CAPVT XXXIV: De eo quod quidam putant in conditione firmamenti
aquarum discretarum nomine angelos significatos, et quod quidam aquas
20 existimant non creatas.**

---

6 1. Thess. 5, 5

---

2 indagare *V A F G R a b* indicare *e* inuenire *l* 3 abhorruimus *V A F G ρ*
b e aborruimus *R* 5 spirital. *B v* 19 quo *V* 20 aestimant *V A ρ* existim. *p*
(*q?*) *v Domb.*

Quamquam nonnulli putauerint aquarum nomine significatos quodammodo 01
 populos angelorum et hoc esse quod dictum est: *Fiat firmamentum inter aquam
 et aquam*, ut supra firmamentum angeli intellegantur, infra uero uel aquae istae
 uisibiles uel malorum angelorum multitudo uel omnium hominum gentes.
 Quod si ita est, non illic apparet ubi facti sint angeli, sed ubi discreti; quamuis 05
 et aquas, quod peruersissimae atque inopiae uanitatis est, negent quidam factas
 a deo, quoniam nusquam scriptum est: Dixit Deus: Fiant aquae. Quod possunt
 simili uanitate etiam de terra dicere; nusquam enim legitur: Dixit Deus: Fiat
 terra. Sed, inquit, scriptum est: *In principio fecit Deus caelum et terram*.
 Illic ergo et aqua intellegenda est; uno enim nomine utrumque comprehensum 10
 est. Nam *ipsius est mare*, sicut in psalmo legitur, *et ipse fecit illud, et aridam
 terram manus eius finxerunt*. Sed hi, qui in nomine aquarum, quae super
 caelos sunt, angelos intellegi uolunt, ponderibus elementorum mouentur et
 ideo non putant aquarum fluidam grauemque naturam in superioribus mundi
 locis potuisse constitui; qui secundum rationes suas, si ipsi hominem facere 15
 possent, non ei pituitam, quod Graece *φλέγμα* dicitur et tamquam in elementis
 corporis nostri aquarum uicem obtinet, in capite ponerent. Ibi enim sedes est
 phlegmatis, secundum Dei opus utique aptissime, secundum istorum autem
 coniecturam tam absurde, ut, si hoc nesciremus et in hoc libro similiter
 scriptum esset, quod Deus umorem fluidum et frigidum ac per hoc grauem 20
 in superiore omnibus ceteris humani corporis parte posuerit, isti trutinatores

---

4 Cf. Aug. *Retract.* 2, 6 (32, 3) CE 36, 138 13 sqq. 12 Ps. 94, 5

---

1 putauerint *V G B ρ t^{ll} b e p t v* putauerunt *A F a* putaberunt *R 3* ut] et *V*
t 5 sint *V A G B ρ t^{ll} a e t* sunt *F b l p v* 14 fluidam *V A F G R a e* fluidam
A² ρ B^l b p v flouidam *l*

01 elementorum nequaquam crederent, et si auctoritati eiusdem scripturae subditi
essent, aliquid aliud ex hoc intellegendum esse censerent. Sed quoniam, si
diligenter singula scrutemur atque tractemus, quae in illo diuino libro de
constitutione mundi scripta sunt, et multa dicenda et a proposito instituti
05 operis longe digrediendum est, iamque de duabus istis diuersis inter se atque
contrariis societatibus angelorum, in quibus sunt quaedam exordia duarum
etiam in rebus humanis ciuitatum, de quibus deinceps dicere instituti, quantum
satis esse uisum est, disputauimus: hunc quoque librum aliquando claudamus.

10

15

20

---

3 *in*scrutemur *V*

LIBER XII

CAPVT I: De una bonorum angelorum malorumque natura. 01

Antequam de institutione hominis dicam, ubi duarum ciuitatum, quantum ad rationalium mortalium genus adtinet, apparebit exortus, sicut superiore libro apparuisse in angelis iam uidetur: prius mihi quaedam de ipsis angelis uideo esse dicenda, quibus demonstretur, quantum a nobis potest, quam non inconueniens neque incongrua dicatur esse hominibus angelisque societas, ut non quattuor (duae scilicet angelorum totidemque hominum), sed duae potius ciuitates, hoc est societates, merito esse dicantur, una in bonis, altera in malis non solum angelis, uerum etiam hominibus constitutae. 10

Angelorum bonorum et malorum inter se contrarios adpetitus non naturis principiisque diuersis, cum Deus omnium substantiarum bonus auctor et conditor utrosque creauerit, sed uoluntatibus et cupiditatibus extitisse dubitare fas non est, dum alii constanter in communi omnibus bono, quod ipse illis Deus est, atque in eius aeternitate ueritate caritate persistunt; alii sua potestate potius delectati, uelut bonum suum sibi ipsi essent, a superiore communi omnium beatifico bono ad propria defluerunt et habentes elationis fastum pro excelsissima aeternitate, uanitatis astutiam pro certissima ueritate, studia partium pro indiuidua caritate superbi fallaces inuidi effecti sunt. Beatitudinis igitur illorum causa est adhaerere Deo; quocirca istorum miseriae causa ex contrario est intellegenda, quod est non adhaerere Deo. Quamobrem si cum 20

---

1 post De in A lacuna est uerbis una — natura omissis; in ρ De quoque deest
4 adtineat t 7 dicitur e societas ut] societa sunt t 11 contrarius V 15 et
caritate e 21 si om. a

01 quaeritur, quare illi beati sint, recte respondetur: Quia Deo adhaerent; et cum
quaeritur, cur isti sint miseri, recte respondetur: Quia non adhaerent Deo:
non est creaturae rationalis uel intellectualis bonum, quo beata sit, nisi Deus.
Ita quamuis non omnis beata possit esse creatura (neque enim hoc munus
05 adipiscuntur aut capiunt ferae ligna saxa et si quid huiusmodi est), ea tamen,
quae potest, non ex se ipsa potest, quia ex nihilo creata est, sed ex illo, a quo
creata est. Hoc enim adepti beata, quo amisso misera est. Ille uero qui non
alio, sed se ipso bono beatus est, ideo miser non potest esse, quia non se potest
amittere.

10 Dicimus itaque inmutabile bonum non esse nisi unum uerum beatum Deum;
ea uero, quae fecit, bona quidem esse, quod ab illo, uerumtamen mutabilia,
quod non de illo, sed de nihilo facta sunt. Quamquam ergo summa non sint,
quibus est Deus maius bonum: magna sunt tamen ea mutabilia bona, quae
adhaerere possunt, ut beata sint, inmutabili bono, quod usque adeo bonum
15 eorum est, ut sine illo misera esse necesse sit. Nec ideo cetera in hac creaturae
uniuersitate meliora sunt, quia misera esse non possunt; neque enim cetera
membra corporis nostri ideo dicendum est oculis esse meliora, quia caeca esse
non possunt. Sicut autem melior est natura sentiens et cum dolet quam lapis
qui dolere nullo modo potest, ita rationalis natura praestantior etiam misera,
20 quam illa quae rationis uel sensus est expers, et ideo in eam non cadit miseria.
Quod cum ita sit, huic naturae, quae in tanta excellentia creata est, ut, licet

---

3 uel *V R ρ a b e* uelut *A* et *G* **10** inmutabile *V A F G R ρ b e*
incommutabile *a v Hoffm.* (*cf. ed. Domb-Kalb³ 513, 17; 515, 28*) **15** essent *t*
19 natura] creatura *a* praestantior est *v* **20** in ea *V*

---

sit ipsa mutabilis, inhaerendo tamen incommutabili bono, id est summo Deo, 01
beatitudinem consequatur, nec expleat indigentiam suam nisi utique beata sit
eique explendae non sufficiat nisi Deus, profecto non illi adhaerere uitium est.
Omne autem uitium naturae nocet ac per hoc contra naturam est. Ab illa igitur,
quae adhaeret Deo, non natura differt ista, sed uitio; quo tamen etiam uitio 05
ualde magna multumque laudabilis ostenditur ipsa natura. Cuius enim recte
uituperatur uitium, procul dubio natura laudatur. Nam recta uitii uituperatio
est, quod illo dehonestatur natura laudabilis. Sicut ergo cum uitium oculorum
dicitur caecitas, id ostenditur, quod ad naturam oculorum pertinet uisus; et
cum uitium aurium dicitur surditas, ad earum naturam pertinere demonstratur 10
auditus: ita, cum uitium creaturae angelicae dicitur, quo non adhaeret Deo,
hinc apertissime declaratur, eius naturae ut Deo adhaereat conuenire. Quam
porro magna sit laus adhaerere Deo, ut ei uiuat, inde sapiat, illo gaudeat
tantoque bono sine morte sine errore sine molestia perfruatur, quis digne
cogitare possit aut eloqui? Quapropter etiam uitio malorum angelorum, quo 15
non adhaerent Deo, quoniam omne uitium naturae nocet, satis manifestatur
Deum tam bonam eorum creasse naturam, cui noxium sit non esse cum Deo.

**CAPVT II: Nullam essentiam Deo esse contrariam, quia ab eo, qui summe
et semper est, hoc in totum uidetur diuersum esse quod non est.** 20

---

1 ipsa sit v 7 uitii *om. l* 10 demonstratur] uidetur l 11 quo $A F B \rho e t v$ quod
 $R a b$ (cf. *Domb-Kalb*³ 514,3; 515, 9) 16 adhaerent Deo] adhaerendo t' 19
summe est et v 20 in $V A \rho q^2$

---

01 Haec dicta sint, ne quisquam, cum de angelis apostaticis loquimur, existimet
eos aliam uelut ex alio principio habere potuisse naturam, nec eorum naturae
auctorem Deum. Cuius erroris impietate tanto quisque carebit expeditius et
facilius, quanto perspicacius intellegere potuerit, quod per angelum Deus
05 dixit, quando Moysen mittebat ad filios Israel: *Ego sum, qui sum*. Cum enim
Deus summa essentia sit, hoc est summe sit, et ideo inmutabilis sit: rebus,
quas ex nihilo creauit, esse dedit, sed non summe esse, sicut est ipse; et
aliis dedit esse amplius, aliis minus, atque ita naturas essentiarum gradibus
ordinauit (sicut enim ab eo, quod est sapere, uocatur sapientia, sic ab eo, quod
10 est esse, uocatur essentia, nouo quidem nomine, quo usi ueteres non sunt
Latini sermonis auctores, sed iam nostris temporibus usitato, ne deesset etiam
linguae nostrae, quod Graeci appellant *οὐσίαν*; hoc enim uerbum e uerbo
expressum est, ut diceretur essentia); ac per hoc ei naturae, quae summe est,
qua faciente sunt quaecumque sunt, contraria natura non est, nisi quae non
15 est. Ei quippe, quod est, non esse contrarium est. Et propterea Deo, id est
summae essentiae et auctori omnium qualiumcumque essentiarum, essentia
nulla contraria est.

**CAPVT III: De inimicis Dei non per naturam, sed per contrariam
20 uoluntatem, quae cum ipsis nocet, bonae utique naturae nocet, quia
uitium, si non nocet, non est.**

---

5 Exod. 3, 14

---

1 sunt *Fp* apostatis *l* 5 israhel *V* 11 usitatio *t* 12 usian *mss e om. e*

Dicuntur autem in scripturis inimici Dei, qui non natura, sed uitii aduersantur 01
eius imperio, nihil ei ualentes nocere, sed sibi. Inimici enim sunt resistendi
uoluntate, non potestate laedendi. Deus namque inmutabilis est et omni modo
incompactibilis. Idcirco uitium, quo resistunt Deo qui eius appellantur inimici,
non est Deo, sed ipsis malum, neque hoc ob aliud, nisi quia corrumpit in eis 05
naturae bonum. Natura igitur contraria non est Deo sed uitium, quia malum
est contrarium est bono. Quis autem neget Deum summe bonum? Vitium ergo
contrarium est Deo, tamquam malum bono. Porro autem bonum est et natura
quam uitiat; unde et huic bono utique contrarium est; sed Deo tantummodo
tamquam bono malum, naturae uero, quam uitiat, non tantum malum, sed etiam 10
noxium. Nulla quippe mala Deo noxia sed mutabilibus corruptibilibusque
naturis, bonis tamen ipsorum quoque testimonio uitiorum. Si enim bonae
non essent, eis uitia nocere non possent. Nam quid eis nocendo faciunt, nisi
adimunt integritatem pulchritudinem, salutem uirtutem et quidquid boni
naturae per uitium detrahi siue minui consueuit? Quod si omnino desit, 15
nihil boni adimendo non nocet ac per hoc nec uitium est. Nam esse uitium
et non nocere non potest. Unde colligitur, quamuis non possit uitium nocere
incommutabili bono, non tamen posse nocere nisi bono, quia non inest, nisi
ubi nocet. Hoc etiam isto modo dici potest, uitium esse nec in summo posse
bono nec nisi in aliquo bono. Sola ergo bona alicubi esse possunt, sola mala 20
nusquam; quoniam naturae etiam illae, quae ex malae uoluntatis initio uitiat

---

---

3 pot. laed.] nocendi potestate l 4 quod t 5 quia A F G R ρ a b e qua V 6 et
quia e malum est contr. est bono V A F G ρ e l p' t m. est contr. b. a uitium,
quia m. contr. est b. b p² Hoffm. uitium. quia quod m. e. contr. e. b. B v 21 ini-

---

01 sunt, in quantum uitiosae sunt, malae sunt, in quantum autem naturae sunt,
bonae sunt. Et cum in poenis est natura uitiosa, excepto eo, quod natura est,
etiam hoc ibi bonum est, quod impunita non est. Hoc enim est iustum et omne
iustum procul dubio bonum. Non enim quisquam de uitiiis naturalibus, sed
05 de uoluntariis poenas luit. Nam etiam quod uitium consuetudine nimioe
progressu roboratum uelut naturaliter inoleuit, a uoluntate sumpsit exordium.
De uitiiis quippe nunc loquimur eius naturae, cui mens inest capax intellegibilis
lucis, qua discernitur iustum ab iniusto.

10

**CAPVT IV: De naturis inrationalium aut uita carentium, quae in suo
genere atque ordine ab uniuersitatis dedecore non discrepant.**

Ceterum uitia pecorum et arborum aliarumque rerum mutabilium atque
15 mortalium uel intellectu uel sensu uel uita omnino carentium, quibus eorum
dissolubilis natura corrumpitur, damnabilia putare ridiculum est, cum istae
creaturae eum modum nutu creatoris acceperint, ut cedendo ac succedendo
peragant infimam pulchritudinem temporum in genere suo istius mundi partibus
congruentem. Neque enim caelestibus fuerant terrena coaequanda, aut ideo
20 uniuersitati deesse ista debuerunt, quoniam sunt illa meliora. Cum ergo in his
locis, ubi esse talia competebat, aliis alia deficientibus oriuntur et succumbunt

---

tio mss uitio v 1 in quantum uitiatas sunt V¹ F² G² B a e² in quantum uit.
sunt om. F¹ G¹ 11 naturis V A ρ natura p q v inrationabilium V A ρ (recte?)
18 istis A F R ρ e istius G a b isti ipsi V 20 ita l

---

minora maioribus atque in qualitates superantium superata uertuntur, rerum est 01
ordo transeuntium. Cuius ordinis decus nos propterea non delectat, quoniam
parti eius pro condicione nostrae mortalitatis intexti uniuersum, cui particulae,
quae nos offendunt, satis apte decenterque conueniunt, sentire non possumus.
Unde nobis, in quibus eam contemplari minus idonei sumus, rectissime 05
credenda praecipitur prouidentia conditoris, ne tanti artificis opus in aliquo
reprehendere uanitate humanae temeritatis audeamus. Quamquam et uitia
rerum terrenarum non uoluntaria neque poenalia naturas ipsas, quarum nulla
omnino est, cuius non sit auctor et conditor Deus, si prudenter adtendamus,
eadem ratione commendant, quia et in eis hoc nobis per uitium tolli displicet, 10
quod in natura placet; nisi quia hominibus etiam ipsae naturae plerumque
displicent, cum eis fiunt noxiae, non eas considerantibus, sed utilitatem suam,
sicut illa animalia, quorum abundantia Aegyptiorum superbia uapulauit. Sed
isto modo possunt et solem uituperare, quoniam quidam peccantes uel debita
non reddentes poni a iudicibus iubentur ad solem. Non itaque ex commodo 15
uel incommodo nostro, sed per se ipsam considerata natura dat artifici suo
gloriam. Sic est et natura ignis aeterni sine ulla dubitatione laudabilis, quamuis
damnatis inpiis futura poenalis. Quid enim est igne flammante uigente lucente
pulchrius? Quid calfaciente curante coquente utilius? Quamuis eo nihil sit
urente molestius. Idem igitur ipse aliter adpositus perniciosus, qui conuenienter 20
adhibitus commodissimus inuenitur. Nam eius in uniuerso mundo utilitates

---

---

6 aliqua *V* 10 tolli *om.* *B*'' 18 atque *luc. a e* 19 calfac. *V l' t* calefac. *A F G*
B B'' *p a b e l' p v* quoquente *B*

01 uerbis explicare quis sufficit? Nec audiendi sunt, qui laudant in igne lucem,
ardorem autem uituperant, uidelicet non ex ui naturae, sed ex suo commodo
uel incommodo. Videre enim uolunt, ardere nolunt. Sed parum adtendunt eam
ipsam lucem, quae certe et illis placet, oculis infirmis per inconuenientiam
05 nocere, et in illo ardore, qui eis displicet, nonnulla animalia per conuenientiam
salubriter uiuere.

**CAPVT V: Quod in omnium naturarum specie ac modo laudabilis sit
10 creator.**

Naturae igitur omnes, quoniam sunt et ideo habent modum suum, speciem
suam et quandam se cum pacem suam, profecto bonae sunt; et cum ibi sunt, ubi
esse per naturae ordinem debent, quantum acceperunt, suum esse custodiunt;
15 et quae semper esse non acceperunt, pro usu motuque rerum, quibus creatoris
lege subduntur, in melius deteriusue mutantur, in eum diuina prouidentia
tendentes exitum, quem ratio gubernandae uniuersitatis includit; ita ut nec
tanta corruptio, quanta usque ad interitum naturas mutabiles mortalesque
perducit, sic faciat non esse quod erat, ut non inde fiat consequenter quod esse
20 debebat. Quae cum ita sint, Deus, qui summe est atque ob hoc ab illo facta
est omnis essentia, quae non summe est (quia neque illi aequalis esse deberet,

---

---

1 suff.] possit *B B* 2 ui naturae *A F G ρ e² l* (cf. *Domb.-Kalb³ 483, 26*) ui
naturae *V* sui natura *B a b e l p t v* 9 omnium natura et specie *V A ρ* (*sigla
syllabarum '-rum' et 'et' saepe simillima apparent; cf. Domb.-Kalb³ 29, 14*)

---

quae de nihilo facta esset, neque ullo modo esse posset, si ab illo facta non 01
esset), nec ullorum uitiorum offensione uituperandus et omnium naturarum
consideratione laudandus est.

**CAPVT VI: Quae causa sit beatitudinis angelorum bonorum et quae 05
causa sit miseriae angelorum malorum.**

Proinde causa beatitudinis angelorum bonorum ea uerissima reperitur, quod
ei adhaerent qui summe est. Cum uero causa miseriae malorum angelorum
quaeritur, ea merito occurrit, quod ab illo, qui summe est, auersi ad se ipsos 10
conuersi sunt, qui non summe sunt; et hoc uitium quid aliud quam superbia
nuncupetur? *Initium quippe omnis peccati superbia.* Noluerunt ergo ad
illum custodire fortitudinem suam, et qui magis essent, si ei qui summe est
adhaerent, se illi praeferendo id quod minus est praetulerunt. Hic primus
defectus et prima inopia primumque uitium eius naturae, quae ita creata est, 15
ut nec summe esset, et tamen ad beatitudinem habendam eo, qui summe est,
frui posset, a quo auersa non quidem nulla, sed tamen minus esset atque ob
hoc misera fieret. Huius porro malae uoluntatis causa efficiens si quaeratur,
nihil inuenitur. Quid est enim quod facit uoluntatem malam, cum ipsa faciat
opus malum? Ac per hoc mala uoluntas efficiens est operis mali, malae autem 20
uoluntatis efficiens nihil est. Quoniam si res aliqua est, aut habet aut non

---

12 Eccli. 10, 13 **13** Ps. 58, 10

---

omni natura spec. *q* omni naturae spec. (*p?*) *ed. princ. v Domb.²³ Hoffm.* **20**
debebat *A F G B* debeat *ρ a b e* debebant *V* debebat *R* **12** nuncupetur *V F*
nuncupatur *A G R ρ a b e*

01 habet aliquam uoluntatem; si habet, aut bonam profecto habet aut malam;
si bonam, quis ita desipiat, ut dicat quod bona uoluntas faciat uoluntatem
malam? Erit enim, si ita est, bona uoluntas causa peccati, quo absurdus putari
nihil potest. Si autem res ista, quae putatur facere uoluntatem malam, ipsa
05 quoque habet uoluntatem malam, etiam eam quae fecerit res consequenter
interrogo, atque ita, ut sit aliquis inquirendi modus, causam primae malae
uoluntatis inquiri. Non est enim prima uoluntas mala, quam fecit uoluntas
mala; sed illa prima est, quam nulla fecit. Nam si praecessit a qua fieret,
illa prior est, quae alteram fecit. Si respondetur quod eam nulla res fecerit
10 et ideo semper fuerit: quaero utrum in aliqua natura fuerit. Si enim in nulla
fuit, omnino non fuit; si autem in aliqua, uitabat eam et corrumpibat eratque
illi noxia ac per hoc bono priuabat. Et ideo in mala natura uoluntas mala
esse non poterat, sed in bona, mutabili tamen, cui uitium hoc posset nocere.
Si enim non nocuit, non utique uitium fuit, ac per hoc nec mala uoluntas
15 fuisse dicenda est. Porro si nocuit, bonum auferendo uel minuendo utique
nocuit. Non igitur esse potuit sempiterna uoluntas mala in ea re, in qua bonum
naturale praecesserat, quod mala uoluntas nocendo posset adimere. Si ergo
non erat sempiterna, quis eam fecerit quaero. Restat ut dicatur, quod ea res
fecerit malam uoluntatem, in qua nulla uoluntas fuit. Haec utrum superior
20 sit, requiro, an inferior, an aequalis. Sed superior utique melior; quomodo
ergo nullius, ac non potius bonae uoluntatis? Hoc idem profecto et aequalis.

---

1 aliquam *om. A F p t* 5 eam] ipsam a 6 ita *V F R e* ita *om. A G p a p t v*
atque sic b 8 a quo l 13 hoc possit l 14 enim] ergo l 19 quam ulla *V* 20 Sed
si sup. *B b p² v*

duo quippe quamdiu sunt pariter uoluntatis bonae, non facit alter in altero 01
uoluntatem malam. Relinquitur ut inferior res, cui nulla uoluntas est, fecerit
angelicae naturae, quae prima peccauit, uoluntatem malam. Sed etiam res ipsa
quaecumque est inferior usque ad infimam terram, quoniam natura et essentia 05
est, procul dubio bona est, habens modum et speciem suam in genere atque
ordine suo. Quomodo ergo res bona efficiens est uoluntatis malae? Quomodo,
inquam, bonum est causa mali? Cum enim se uoluntas relicto superiore ad
inferiora conuertit, efficitur mala, non quia malum est, quo se conuertit, sed
quia peruersa est ipsa conuersio. Idcirco non res inferior uoluntatem malam
fecit, sed rem inferiorem praue atque inordinate, ipsa quia facta est, adpetiuit. 10
Si enim aliqui duo aequaliter affecti animo et corpore uideant unius corporis
pulchritudinem, qua uisa unus eorum ad inlicite fruendum moueatur, alter in
uoluntate pudica stabilis perseueret, quid putamus esse causae, ut in illo fiat,
in illo non fiat uoluntas mala? Quae illam res fecit in quo facta est? Neque
enim pulchritudo illa corporis; nam eam non fecit in ambobus, quandoquidem 15
amborum non dispariliter occurrit aspectibus. An caro intuentis in causa
est? Cur non et illius? An uero animus? Cur non utriusque? Ambos enim et
animo et corpore aequaliter affectos fuisse praediximus. An dicendum est
alterum eorum occulta maligni spiritus suggestionem tentatum, quasi non eidem
suggestioni et qualicumque suasioni propria uoluntate consenserit? Hanc 20
igitur consensionem, hanc malam quam male suadenti adhibuit uoluntatem,

---

---

10 facit *l* quia] a qua *p* a que *t* quae *v* 12 qua uisa *A F G R ρ a b e*
perfruendum *v* 13 putemus *A ρ* 17 in utr. *l*

01 quae in eo res fecerit, quaerimus. Nam ut hoc quoque impedimentum ab ista
quaestione tollatur, si eadem tentatione ambo tententur, et unus ei cedat atque
consentiat, alter idem qui fuerat perseueret: quid aliud apparet, nisi unum
noluisse, alterum uoluisse a castitate deficere? Unde nisi propria uoluntate, ubi
05 eadem fuerat in utroque corporis et animi affectio? Amborum oculis pariter
uisa est eadem pulchritudo, ambobus pariter institit occulta tentatio; propriam
igitur in uno eorum uoluntatem malam res quae fecerit scire uolentibus, si
bene intueantur, nihil occurrit. Si enim dixerimus quod ipse eam fecerit, quid
erat ipse ante uoluntatem malam nisi natura bona, cuius auctor Deus, qui est
10 inmutabile bonum? Qui ergo dicit eum, qui consensit tentanti atque suadenti,
cui non consensit alius, ad inlicite utendum pulchro corpore, quod uidendum
ambobus pariter adfuit, cum ante illam uisionem ac tentationem similes ambo
animo et corpore fuerint, ipsum sibi fecisse uoluntatem malam, qui utique
bonus ante uoluntatem malam fuerit: quaerat cur eam fecerit, utrum quia
15 natura est, an quia ex nihilo facta est, et inueniet uoluntatem malam non ex eo
esse incipere quod natura est, sed ex eo quod de nihilo facta natura est. Nam si
natura causa est uoluntatis malae, quid aliud cogimur dicere, nisi a bono fieri
malum et bonum esse causam mali, siquidem a natura bona fit uoluntas mala?
Quod unde fieri potest, ut natura bona, quamuis mutabilis, antequam habeat
20 uoluntatem malam, faciat aliquid mali, hoc est ipsam uoluntatem malam?

---

4 uoluisse, alterum noluisse v 10 incommutabile B v 13 qui V A F B p e l p
t quia a b v utique R quumque G 14 quaeratur V F p t 15 ex] de l Hoffm.

Caput VII. Causam efficientem malae uoluntatis non esse quaerendam. 01

Nemo igitur quaerat efficientem causam malae uoluntatis; non enim est
efficiens sed deficiens, quia nec illa effectio sed defectio. Deficere namque ab
eo, quod summe est, ad id, quod minus est, hoc est incipere habere uoluntatem 05
malam. Causas porro defectionum istarum, cum efficientes non sint, ut dixi,
sed deficientes, uelle inuenire tale est, ac si quisquam uelit uidere tenebras uel
audire silentium, quod tamen utrumque nobis notum est, neque illud nisi per
oculos, neque hoc nisi per aures, non sane in specie, sed in speciei priuatione.
Nemo ergo ex me scire quaerat, quod me nescire scio, nisi forte ut nescire 10
discat, quod sciri non posse sciendum est. Ea quippe quae non in specie, sed
in eius priuatione sciuntur, si dici aut intellegi potest, quodammodo nesciendo
sciuntur, ut sciendo nesciantur. Cum enim acies etiam oculi corporalis currit
per species corporales, nusquam tenebras uidet, nisi ubi coeperit non uidere.
Ita etiam non ad aliquem alium sensum, sed ad solas aures pertinet sentire 15
silentium, quod tamen nullo modo nisi non audiendo sentitur. Sic species
intellegibiles mens quidem nostra intellegendo conspicit; sed ubi deficiunt,
nesciendo condiscit. *Delicta enim quis intellegit?*

**CAPVT VIII: De amore peruerso, quo uoluntas ab incommutabili bono
ad mutabile bonum deficit.** 20

---

17 Ps. 18, 13

---

4 efficiens] effectio est v sed deficiens om. b 7 talis t 10 scire nescio^{in marg.} e
11 discendum t 20 quod V 21 conmutabile v

01 Hoc scio, naturam Dei numquam, nusquam, nulla ex parte posse deficere,
et ea posse deficere, quae ex nihilo facta sunt. Quae tamen quanto magis
sunt et bona faciunt (tunc enim aliquid faciunt), causas habent efficientes; in
quantum autem deficiunt et ex hoc mala faciunt (quid enim tunc faciunt nisi
05 uana?), causas habent deficientes. Itemque scio, in quo fit mala uoluntas, id
in eo fieri, quod si nollet non fieret, et ideo non necessarios, sed uoluntarios
defectus iusta poena consequitur. Deficitur enim non ad mala, sed male, id est
non ad malas naturas, sed ideo male, quia contra ordinem naturarum ab eo
quod summe est ad id quod minus est. Neque enim auri uitium est auaritia, sed
10 hominis peruerse amantis aurum iustitia derelicta, quae incomparabiliter auro
debuit anteponi; nec luxuria uitium est pulchrorum suauiumque corporum,
sed animae peruerse amantis corporeas uoluptates neglecta temperantia, qua
rebus spiritaliter pulchrioribus et incorruptibiliter suauioribus coaptamur;
nec iactantia uitium est laudis humanae, sed animae peruerse amantis laudari
15 ab hominibus spreto testimonio conscientiae; nec superbia uitium est dantis
potestatem uel ipsius etiam potestatis, sed animae peruerse amantis potestatem
suam potentioris iustiore contempta. Ac per hoc qui peruerse amat cuiuslibet
naturae bonum, etiamsi adipiscatur, ipse fit in bono malus et miser meliore
priuatus.

20

CAPVT IX: An sancti angeli, quem habent creatorem naturae, eundem

---

---

2 et ea — deficere *om. p^l t* 3 aliquid faciunt *V l p* cum aliquid *b e t* cum
causae *a* habentes *e* 6 et idem *V* 10 incomparabiliter *A F G p a b e*
incorporaliter *V* incomparabiliter *R*

**habeant bonae uoluntatis auctorem per Spiritum sanctum in eis caritate
diffusa.** 01

Cum ergo malae uoluntatis efficiens naturalis uel, si dici potest, essentialis
nulla sit causa (ab ipsa quippe incipit spirituum mutabilium malum, quo 05
minuitur atque deprauatur naturae bonum, nec talem uoluntatem facit nisi
defectio, qua deseritur Deus, cuius defectionis etiam causa utique deficit): si
dixerimus nullam esse efficientem causam etiam uoluntatis bonae, cauendum
est, ne uoluntas bona bonorum angelorum non facta, sed Deo coaeterna esse
credatur. Cum ergo ipsi facti sint, quomodo illa non esse facta dicetur? Porro 10
quia facta est, utrum cum ipsis facta est, an sine illa fuerunt prius? Sed si cum
ipsis, non dubium quod ab illo facta sit, a quo et ipsi; simulque ut facti sunt,
ei, a quo facti sunt, amore, cum quo facti sunt, adhaeserunt; eoque sunt isti
ab illorum societate discreti, quod illi in eadem bona uoluntate manserunt,
isti ab ea deficiendo mutati sunt, mala scilicet uoluntate hoc ipso quod a bona 15
defecerunt; a qua non defecissent, si utique noluisent. Si autem boni angeli
fuerunt prius sine bona uoluntate eamque in se ipsi Deo non operante fecerunt,
ergo meliores a se ipsis quam ab illo facti sunt. Absit. Quid enim erant sine
bona uoluntate nisi mala? Aut si propterea non mali, quia nec mala uoluntas eis
inerat (neque enim ab ea, quam nondum coeperant habere, defecerant), certe 20
nondum tales, nondum tam boni quam esse cum bona uoluntate coeperunt.

---

2 diffusa semper fuisse existimant *p q ed. princ.*; cf. *Domb.-Kalb*³ 526, 10;
525, 21 9 esse *om. A* 13 sq. illi...isti *mss plerr.* isti...illi *B* hi...illi *v* 17 bona
om. A 18 sunt? Absit *B* (cf. *CE* 60, 208, 16 sq.) sunt. [Absit] *Domb.*^{2,3}

---

01 At si non potuerunt se ipsos facere meliores, quam eos ille fecerat, quo nemo
melius quidquam facit, profecto et bonam uoluntatem, qua meliores essent,
nisi operante adiutorio creatoris habere non possent. Et cum id egit eorum
uoluntas bona, ut non ad se ipsos, qui minus erant, sed ad illum, qui summe
05 est, conuerterentur eique adhaerentes magis essent eiusque participatione
sapienter beateque uiuerent: quid aliud ostenditur nisi uoluntatem quamlibet
bonam inopem fuisse in solo desiderio remansuram, nisi ille, qui bonam
naturam ex nihilo sui capacem fecerat, ex se ipso faceret implendo meliorem,
prius faciens excitando auidiorem?

10 Nam et hoc discutiendum est, si boni angeli ipsi in se fecerunt bonam
uoluntatem, utrum aliqua eam an nulla uoluntate fecerunt. Si nulla, utique
nec fecerunt. Si aliqua, utrum mala an bona? Si mala, quomodo esse potuit
mala uoluntas bonae uoluntatis effectrix? Si bona, iam ergo habebant. Et
istam quis fecerat nisi ille, qui eos cum bona uoluntate, id est cum amore
15 casto quo illi adhaerent, creauit, simul eis et condens naturam et largiens
gratiam? Unde sine bona uoluntate, hoc est Dei amore, numquam sanctos
angelos fuisse credendum est. Isti autem, qui, cum boni creati essent, tamen
mali sunt (mala propria uoluntate, quam bona natura non fecit, nisi cum a
bono sponte defecit, ut mali causa non sit bonum, sed defectus a bono), aut
20 minorem acceperunt diuini amoris gratiam quam illi, qui in eadem perstiterunt,
aut si utrique boni aequaliter creati sunt, istis mala uoluntate cadentibus illi

---

---

1 at VAR p e l p ad F aut V² G B a b v illa V t 4 bona ut] bona uita t 10 uol.
bon. B bonam...fecerunt om. e 21 utriusque bonae qualiter t aeq] pariter l

amplius adiuti ad eam beatitudinis plenitudinem, unde se numquam casuros 01
certissimi fierent, peruenerunt; sicut iam etiam in libro, quem sequitur iste,
tractauimus. Confitendum est igitur cum debita laude creatoris non ad solos
sanctos homines pertinere, uerum etiam de sanctis angelis posse dici, quod
caritas Dei diffusa sit in eis per Spiritum sanctum, qui datus est eis; nec tantum 05
hominum, sed primitus praecipueque angelorum bonum esse, quod scriptum
est: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est*. Hoc bonum quibus commune
est, habent et cum illo cui adhaerent et inter se sanctam societatem et sunt
una ciuitas Dei eadem que uiuum sacrificium eius uiuumque templum eius.
Cuius pars, quae coniungenda immortalibus angelis ex mortalibus hominibus 10
congregatur et nunc mutabiliter peregrinatur in terris uel in eis, qui mortem
obierunt, secretis animarum receptaculis sedibusque requiescit, eodem Deo
creante quemadmodum exorta sit, sicut de angelis dictum est, iam uideo esse
dicendum. Ex uno quippe homine, quem primum Deus condidit, humanum
genus sumpsit exordium secundum sanctae scripturae fidem, quae mirabilem 15
auctoritatem non inmerito habet in orbe terrarum atque in omnibus gentibus,
quas sibi esse credituras inter cetera uera, quae dixit, uera diuinitate praedixit.

**CAPVT X: De opinione eorum, qui humanum genus sicut ipsum mundum
semper fuisse existimant.** 20

---

2 L. 11 c.13 5 Rom. 5, 5 7 Ps. 72, 28

---

5 sit] est *F l 7 bonum sup. lin. V 8 soc. sanct. B v 11 et]* ut *l om. p mutabiliter
V F mortaliter A G B R ρ a b e l p t v Hoffm. mortem V b¹ morte A F G B ρ a
b² e l p v 1 sq. ut editur V A ρ; om. p q ed. princ.; uulgo hic legebatur inscrip-*

01 Omittamus igitur coniecturas hominum nescientium quid loquantur de
natura uel institutione generis humani. Alii namque, sicut de ipso mundo
crediderunt, semper fuisse homines opinantur. Unde ait et Apuleius, cum hoc
animantium genus describeret: “Singillatim mortales, cuncti tamen uniuerso
05 genere perpetui”. Et cum illis dictum fuerit, si semper fuit humanum genus,
quonam modo uerum eorum loquatur historia narrans qui fuerint quarumque
rerum inuentores, qui primi liberalium disciplinarum aliarumque artium
institutores, uel a quibus primum illa uel illa regio parsque terrarum, illa atque
illa insula incolae coeperit, respondent diluuiis et conflagrationibus per certa
10 interualla temporum non quidem omnia, sed plurima terrarum ita uastari,
ut redigantur homines ad exiguam paucitatem, ex quorum progenie rursus
multitudo pristina reparatur; ac sic identidem reperiri et institui quasi prima,
cum restituantur potius, quae fuerant illis nimis uastationibus interrupta et
extincta; ceterum hominem nisi ex homine existere omnino non posse. Dicunt
15 autem quod putant, non quod sciunt.

**CAPVT XI. De falsitate eius historiae, quae multa milia annorum
praeteritis temporibus adscribit.**

20 Fallunt eos etiam quaedam mendacissimae litterae, quas perhibent in historia
temporum multa annorum milia continere, cum ex litteris sacris ab institutione

---

2 Cf. Domb.-Kalb³ p.465, 10 sqq. **5** De deo Socr. cap. 4

---

*tio capitis XI 3 et ait A p p t v Hoffm. 4 cunctim (Lipsius) 12 idem p t reperiri
(repperiri) A F G B R p a' b e l t repperi V reparari a² p v 17 sqq. ut editur V A p;
uulgo haec, nulla capitis noui inscriptione interposita, capiti decimo subiun-*

hominis nondum completa annorum sex milia computemus. Unde ne multa 01
disputem quemadmodum illarum litterarum, in quibus longe plura annorum
milia referuntur, uanitas refellatur et nulla in illis rei huius idonea reperiatur
auctoritas: illa epistula Alexandri Magni ad Olympiadem matrem suam,
quam scripsit narrationem cuiusdam Aegyptii sacerdotis insinuans, quam 05
protulit ex litteris quae sacrae apud illos haberentur, continet etiam regna,
quae Graeca quoque nouit historia; in quibus regnum Assyriorum in eadem
epistula Alexandri quinque milia excedit annorum; in Graeca uero historia
mille ferme et trecentos habet ab ipsius Beli principatu, quem regem et ille 10
Aegyptius in eiusdem regni ponit exordio; Persarum autem et Macedonum
imperium usque ad ipsum Alexandrum, cui loquebatur, plus quam octo
annorum milia ille constituit, cum apud Graecos Macedonum usque ad mortem
Alexandri quadringenti octoginta quinque reperiuntur, Persarum uero, donec
ipsius Alexandri uictoria finiretur, ducenti et triginta tres computentur. Longe
itaque hi numeri annorum illis Aegyptiis sunt minores, nec eis, etiamsi per 15
tantum computarentur, aequarent. Perhibentur enim Aegyptii quondam tam
breues annos habuisse, ut quaternis mensibus finirentur; unde annus plenior
et uerior, qualis nunc et nobis et illis est, tres eorum annos complectebatur
antiquos. Sed ne sic quidem, ut dixi, Graeca Aegyptiae numero temporum
concordat historia. Et ideo Graecae potius fides habenda est, quia ueritatem 20
non excedit annorum, qui litteris nostris, quae uere sacrae sunt, continentur.

---

gebantur 6 habentur *B^l p* continet etiam *V A B ρ E a² e l t* continet enim
p continent etiam *F b* continentem *v* 9 belli *V l' t* 14 computentur *B b p v*
computantur *V A F G R ρ e* computarentur *a* 16 aeq. *mss plerr* aequarentur *B v*

---

01 Porro si haec epistula Alexandri, quae maxime innotuit, multum abhorret in
spatiis temporum a probabili fide rerum, quanto minus credendum est illis
litteris, quas plenas fabulosis uelut antiquitatibus proferre uoluerint contra
auctoritatem notissimorum diuinorumque librorum, quae totum orbem sibi
05 crediturum esse praedixit, et cui totus orbis, sicut ab ea praedictum est,
credidit; quae uera se narrasse praeterita ex his, quae futura praenuntiauit,
cum tanta ueritate implentur, ostendit.

**CAPVT XII: De his, qui hunc quidem mundum non sempiternum putant,
10 sed aut innumerabiles aut eundem unum certa conclusione saeculorum
semper nasci et resolui opinantur.**

Alii uero, qui mundum istum non existimant sempiternum, siue non eum
solum, sed innumerabiles opinentur, siue solum quidem esse, sed certis
15 saeculorum interuallis innumerabiliter oriri et occidere, necesse est fateantur
hominum genus prius sine hominibus gignentibus extitisse. Neque enim ut
alluionibus incendiisque terrarum, quas illi non putant toto prorsus orbe
contingere, et ideo paucos homines, ex quibus multitudo pristina reparetur,
semper remanere contendunt, ita et hi possunt putare, quod aliquid hominum
20 pereunte mundo relinquatur in mundo; sed sicut ipsum mundum ex materia
sua renasci existimant, ita in illo ex elementis eius genus humanum ac deinde

---

---

1 XII *V A ρ XI B v* **10** unum *om. V* **13** illi *F*; *sed cf. Domb.-Kalb³ cf. 526, 13*
non *om. V F G t* **19** aliquid *V A¹ G ρ B a b l* aliqui *A² F e p t v* **20** relinquatur
F G B R a b l t relinquantur *V A ρ e p v*

a parentibus progeniem pullulare mortalium, sicut aliorum animalium. 01

CAPVT XIII: Quid respondendum sit his, qui primam conditionem hominis tardam esse causantur.

05

Quod autem respondimus, cum de mundi origine quaestio uerteretur, eis, qui nolunt credere non eum semper fuisse, sed esse coepisse, sicut etiam Plato apertissime confitetur, quamuis a nonnullis contra quam loquitur sensisse credatur: hoc etiam de prima hominis conditione responderim, propter eos, qui similiter mouentur, cur homo per innumerabilia atque infinita retro 10 tempora creatus non sit tamque sero sit creatus, ut minus quam sex milia sint annorum, ex quo esse coepisse in sacris litteris inuenitur. Si enim breuitas eos offendit temporis, quod tam pauci eis uidentur anni, ex quo institutus homo in nostris auctoritatibus legitur: considerent nihil esse diuturnum, in quo est aliquid extremum, et omnia saeculorum spatia definita, si aeternitati 15 interminae comparentur, non exigua existimanda esse, sed nulla. Ac per hoc si non quinque uel sex, uerum etiam sexaginta milia siue sescenta, aut sexagiens, aut sescentiens, aut sescentiens miliens dicerentur annorum, aut itidem per totidem totiens multiplicaretur haec summa, ubi iam nullum numeri nomen haberemus, ex quo Deus hominem fecit: similiter quaeri posset, cur ante 20 non fecerit. Dei quippe ab hominis creatione cessatio retrorsus aeterna sine

---

---

1 a om. *Vt* ex *p* 8 sens] sumpsisse *l* apparentibus *b* 10 similem amouentur *V*
16 interminae *VFR* *ρ a* int[ ] *A* interminatae *G b e v* 17 sexag. aut sesc.
V e l t v sexag. siue sesc. *A* aut sesc. om. *F B a b p* 19 multiplicarentur *V*

---

01 initio tanta est, ut, si ei conferatur quamlibet magna et ineffabilis numerositas
temporum, quae tamen fine conclusa certi spatii terminatur, nec saltem tanta
uideri debeat, quanta si umoris breuissimam guttam uniuerso mari, etiam
quantum Oceanus circumfluit, conparemus; quoniam istorum duorum unum
05 quidem perexiguum est, alterum incomparabiliter magnum, sed utrumque
finitum; illud uero temporis spatium, quod ab aliquo initio progreditur et
aliquo termino cohercetur, magnitudine quantacumque tendatur, comparatum
illi, quod initium non habet, nescio utrum pro minimo an potius pro nullo
deputandum est. Hinc enim si a fine uel breuissima singillatim momenta
10 detrahantur, decrescente numero licet tam ingenti, ut uocabulum non inueniat,
retrorsum redeundo (tamquam si hominis dies ab illo, in quo nunc uiuit,
usque ad illum, in quo natus est, detrahas) quandoque ad initium illa detractio
perducetur. Si autem detrahantur retrorsus in spatio, quod a nullo coepit
exordio, non dico singillatim minuta momenta uel horarum aut dierum aut
15 mensum aut annorum etiam quantitates, sed tam magna spatia, quanta illa
summa comprehendit annorum, quae iam dici a quibuslibet computatoribus
non potest, quae tamen momentorum minutatim detractio consumitur, et
detrahantur haec tanta spatia non semel atque iterum saepius que, sed semper:
quid fit, quid agitur, quando numquam ad initium, quod omnino nullum est,
20 peruenitur? Quapropter quod nos modo quaerimus post quinque milia et quod
excurrit annorum, possent et posterius etiam post annorum sescentiens miliens

---

---

2 terminetur *v* **7** quantumcumque **t** **13** perducetur *om.* *a*^l **15** mensum *V A F b*
e^l *t*^l (*cf.* *II*, 80, 25; *progr. p.19*; *Neue-Wagen F*³ *p.396*) mensuum *p*^l *l* mensium
*G B p*² *a e*² *p t*² *v* **21** possint *a*^l etiam *om.* *A F p e l*

---

eadem curiositate requirere, si in tantum haec mortalitas hominum exoriendo 01
et occubando et inperita perseueraret infirmitas. Potuerunt et qui fuerunt ante
nos ipsis recentibus hominis creati temporibus istam mouere quaestionem.
Ipse denique primus homo uel postridie uel eodem die posteaquam factus
est potuit inquirere, cur non ante sit factus; et quandocumque antea factus 05
esset, non uires tunc alias et alias nunc uel etiam postea ista de initio rerum
temporalium controuersia reperiret.

**CAPVT XIV: De reuolutione saeculorum, quibus certo fine conclusis 10
uniuersa semper in eundem ordinem eandemque speciem reditura
quidam philosophi crediderunt.**

Hanc autem se philosophi mundi huius non aliter putauerunt posse uel debere
dissoluere, nisi ut circuitus temporum inducerent, quibus eadem semper fuisse 15
renouata atque repetita in rerum natura atque ita deinceps fore sine cessatione
adseuerarent uolumina uenientium et praetereuntium saeculorum; siue in
mundo permanente isti circuitus fierent, siue certis interuallis oriens et occidens
mundus eadem semper quasi noua, quae transacta et uentura sunt, exhiberet.
A quo ludibrio prorsus inmortalem animam, etiam cum sapientiam perceperit,
liberare non possunt, euntem sine cessatione ad falsam beatitudinem et ad 20
ueram miseriam sine cessatione redeuntem. Quomodo enim uera beatitudo

---

---

2 occubando *AFGR E et* occumbendo *pBa^lp^v* occupando *b* obcubando *V*
9 certo fine *om. A p* 14 ducerent *t* 15 renouarem *t* 16 uen. praetereuntiumque
v 19 at quo *V*

---

01 est, de cuius numquam aeternitate confiditur, dum anima uenturam miseriam
aut inperitissime in ueritate nescit aut infelicissime in beatitudine pertimescit?
At si ad miserias numquam ulterius reditura ex his ad beatitudinem pergit: fit
ergo aliquid noui in tempore, quod finem non habet temporis. Cur non ergo et
05 mundus? Cur non et homo factus in mundo? Ut illi nescio qui falsi circuitus a
falsis sapientibus fallacibusque conperti in doctrina sana tramite recti itineris
euitentur.

Nam quidam et illud, quod legitur in libro Salomonis, qui uocatur ecclesiastes:
Quid est quod fuit? Ipsum quod erit. Et quid est quod factum est? Ipsum quod
10 *fiet; et non est omne recens sub sole. Qui loquetur et dicet: Ecce hoc nouum*
est: iam fuit saeculis quae fuerunt ante nos, propter hos circuitus in eadem
redeuntes et in eadem cuncta reuocantes dictum intellegi uolunt; quod ille aut
de his rebus dixit, de quibus superius loquebatur, hoc est de generationibus aliis
euntibus, aliis uenientibus, de solis anfractibus, de torrentium lapsibus; aut
15 *certe de omnium rerum generibus, quae oriuntur atque occidunt. Fuerunt enim*
homines ante nos, sunt et nobiscum, erunt et post nos; ita quaeque animantia
uel arbusta. Monstra quoque ipsa, quae inusitata nascuntur, quamuis inter se
diuersa sint et quaedam eorum semel facta narrentur, tamen secundum id, quod
generaliter miracula et monstra sunt, utique et fuerunt et erunt. Nec recens et
20 *nouum est, ut monstrum sub sole nascatur. Quamuis haec uerba quidam sic*
intellexerint, tamquam in praedestinatione Dei iam facta fuisse omnia sapiens

---

11 Eccle. 1, 9 sq.

---

3 at *V A F G ρ a^l* (cf. *Domb-Kalb*³ 524, 21; 535, 26) ait *e^l* aut *B a² e² p² v ac*
p^l t **10** qui *mss plerr* quod *G* loquetur *Domb*. -itur *mss* -atur *v* dicet *V l^l* -it
A F G B ρ a b e l² p t -at *v* **11** in saec. *G B b l² p v* **21** iam *om. V*

ille uoluisset intellegi, et ideo nihil recens esse sub sole. Absit autem a recta 01
fide, ut his Salomonis uerbis illos circuitus significatos esse credamus, quibus
illi putant sic eadem temporum temporaliumque rerum uolumina repeti, ut
uerbi gratia, sicut isto saeculo Plato philosophus in urbe Atheniensi et in ea
schola, quae Academia dicta est, discipulos docuit, ita per innumerabilia retro 05
saecula multum quidem prolixis interuallis, sed tamen certis, et idem Plato et
eadem ciuitas et eadem schola idemque discipuli repetiti et per innumerabilia
deinde saecula repetendi sint. Absit, inquam, ut nos ista credamus. Semel enim
Christus mortuus est pro peccatis nostris; *surgens autem a mortuis iam non*
moritur, et mors ei ultra non dominabitur; et nos post resurrectionem semper 10
cum Domino erimus, cui modo dicimus, quod sacer admonet psalmus: *Tu,*
Domine, seruabis nos et custodies nos a generatione hac et in aeternum. Satis
autem istis existimo conuenire quod sequitur: *In circuitu impij ambulabunt*;
non quia per circulos, quos opinantur, eorum uita est recursura, sed quia modo
talis est erroris eorum uia, id est falsa doctrina. 15

**CAPVT XV: De temporali conditione generis humani, quam Deus nec
nouo consilio instituerit nec mutabili uoluntate.**

Quid autem mirum est, si in his circuitibus errantes nec aditum nec exitum 20
inueniunt? Quia genus humanum atque ista nostra mortalitas nec quo initio

---

10 Rom. 6, 9 **12** Ps. 11, 8 sq.

---

9 resurg. *G e v* **10** et om. *A ρ* (*Vulg.*; cf. *Domb.-Kalb³ II, 231, 17*); sed cf. *CE*
34II, 546, 17; 712, 1; 44, 567; 712, 1; 44, 567; 53, 65, 26; 57, 327, 22 al. ei]
illi *A ρ* (cf. *Vulg.*) **13** ambulabunt *V A R ρ e* ambulant *F G B a b l' p v*

---

01 coepta sit sciunt, nec quo fine claudatur; quandoquidem altitudinem Dei
penetrare non possunt, qua, cum ipse sit aeternus et sine initio, ab aliquo
tamen initio exorsus est tempora et hominem, quem numquam antea
fecerat, fecit in tempore, non tamen nouo et repentino, sed inmutabili
05 aeternoque consilio. Quis hanc ualeat altitudinem inuestigabilem uestigare
et inscrutabilem perscrutari, secundum quam Deus hominem temporalem,
ante quem nemo umquam hominum fuit, non mutabili uoluntate in tempore
condidit et genus humanum ex uno multiplicauit? Quandoquidem psalmus
ipse cum praemisisset atque dixisset: *Tu, domine, seruabis nos et custodies*
10 *nos a generatione hac et in aeternum*, ac deinde repercussisset eos, in quorum
stulta inopiaque doctrina nulla liberationis et beatitudinis animae seruatur
aeternitas, continuo subiciens: *In circuitu impij ambulabunt*: tamquam ei
diceretur: “Quid ergo tu credis, sentis, intellegis? Numquidnam existimandum
est subito Deo placuisse hominem facere, quem numquam antea infinita retro
15 aeternitate fecisset, cui nihil noui accidere potest, in quo mutabile aliquid non
est?” Continuo respondit ad ipsum eum loquens: *Secundum altitudinem tuam
multiplicasti filios hominum*. Sentiant, inquit, homines quod putant, et quod
eis placet opinentur et disputent: *Secundum altitudinem tuam*, quam nullus
potest nosse hominum, *multiplicasti filios hominum*. Valde quippe altum est
20 et semper fuisse, et hominem, quem numquam fecerat, ex aliquo tempore
primum facere uoluisse, nec consilium uoluntatemque mutasse.

---

2 qua *E B a l p' t* quam *V b* quia *A F G R p e* 2 sit *om. V* et sine init.]
omnium initium *p* 20 fuisse *V A F G R p E a b e l* deum fuisse *B v* ex quo *V*

**CAPVT XVI: An ut Deus semper etiam dominus fuisse intellegatur, 01
credendum sit creaturam quoque numquam defuisse cui dominaretur, et
quomodo dicatur semper creatum quod dici non potest coaeternum.**

Ego quidem sicut Dominum Deum aliquando dominum non fuisse dicere non 05
audeo, ita hominem numquam antea fuisse et ex quodam tempore primum
hominem creatum esse dubitare non debeo. Sed cum cogito cuius rei dominus
semper fuerit, si semper creatura non fuit, adfirmare aliquid pertimesco,
quia et me ipsum intueor et scriptum esse recolo: *Quis hominum potest scire 10
consilium Dei, aut quis poterit cogitare quid uelit Dominus? Cogitationes
enim mortalium timidae et incertae adiuuentiones nostrae. Corruptibile
enim corpus adgrauat animam, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa
cogitantem.* Ex his igitur, quae in hac terrena inhabitatione multa cogito (ideo
utique multa, quia unum, quod ex illis uel praeter illa, quod forte non cogito,
uerum est, inuenire non possum), si dixero semper fuisse creaturam, cuius 15
dominus esset, qui semper est dominus nec dominus umquam non fuit: sed
nunc illam, nunc aliam per alia atque alia temporum spatia, ne aliquam Creatori
coaeternam esse dicamus, quod fides ratioque sana condemnat: cauendum
est, ne sit absurdum et a luce ueritatis alienum mortalem quidem per uices
temporum semper fuisse creaturam, decedentem aliam, aliam succedentem; 20
immortalem uero non esse coepisse, nisi cum ad nostrum saeculum uentum

---

12 Sap. 9, 13 sq.

---

1 fuisse semper intellegatur *p q v* 2 quoque *om. A p* 6 sed ex *a* 10 dom.] deus
B l 15 possumus *V² t*

01 est, quando et angeli creati sunt, si eos recte lux illa primum facta significat
aut illud potius caelum, de quo dictum est: *In principio fecit Deus caelum*
et terram, cum tamen non fuerint, antequam fierent, ne immortales, si
semper fuisse dicuntur, Deo coaeterni esse credantur. Si autem dixero non
05 in tempore creatos angelos, sed ante omnia tempora et ipsos fuisse, quorum
Deus dominus esset, qui numquam nisi Dominus fuit: quaeretur a me etiam,
si ante omnia tempora facti sunt, utrum semper potuerint esse qui facti sunt.
Hic respondendum forte uideatur: quomodo non semper, cum id, quod est
omni tempore, non inconuenienter semper esse dicatur? Usque adeo autem
10 isti omni tempore fuerunt, ut etiam ante omnia tempora facti sint; si tamen a
caelo coepta sunt tempora, et illi iam erant ante caelum. At si tempus non a
caelo, uerum et ante caelum fuit; non quidem in horis et diebus et mensibus et
annis (nam istae dimensiones temporalium spatiorum, quae usitate ac proprie
dicuntur tempora, manifestum est quod a motu siderum coeperint; unde et
15 Deus, cum haec institueret, dixit: *Et sint in signa et in tempora et in dies*
et in annos), sed in aliquo mutabili motu, cuius aliud prius, aliud posterius
praeterit, eo quod simul esse non possunt; — si ergo ante caelum in angelicis
motibus tale aliquid fuit et ideo tempus iam fuit atque angeli, ex quo facti sunt,
temporaliter mouebantur: etiam sic omni tempore fuerunt, quandoquidem
20 cum illis facta sunt tempora. Quis autem dicat: Non semper fuit, quod omni
tempore fuit?

---

4 dicantur *b v* 6 quaeritur *a e l* 7 facti sunt — tempora (II) *om. a* 11 aut si
B ac si *b* 16 posterius esse *p* 17 praeterit *V A F G R E p a b e* poterit *p t* non
potuerunt *p t* 20 sint *l*

Sed si hoc respondero, dicetur mihi: Quomodo ergo non coaeterni Creatori, si 01
semper ille, semper illi fuerunt? Quomodo etiam creati dicendi sunt, si semper
fuisse intelleguntur? Ad hoc quid respondebitur? An dicendum est et semper
eos fuisse, quoniam omni tempore fuerunt, qui cum tempore facti sunt, aut
cum quibus facta sunt tempora, et tamen creatos? Neque enim et ipsa tempora 05
creata esse negabimus, quamuis omni tempore tempus fuisse nemo ambigat.
Nam si non omni tempore fuit tempus, erat ergo tempus, quando nullum erat
tempus. Quis hoc stultissimus dixerit? Possumus enim recte dicere: Erat
tempus, quando non erat Roma; erat tempus, quando non erat Hierusalem; erat
tempus, quando non erat Abraham; erat tempus, quando non erat homo, et si 10
quid huiusmodi; postremo si non cum initio temporis, sed post aliquod tempus
factus est mundus, possumus dicere: Erat tempus, quando non erat mundus; at
uero: Erat tempus, quando nullum erat tempus, tam inconuenienter dicimus, ac
si quisquam dicat: Erat homo, quando nullus erat homo, aut: erat iste mundus,
quando iste non erat mundus. Si enim de alio atque alio intellegatur, potest 15
dici aliquo modo, hoc est: Erat alius homo, quando non erat iste homo; sic
ergo: erat aliud tempus, quando non erat hoc tempus, recte possumus dicere;
at uero: Erat tempus, quando nullum erat tempus, quis uel insipientissimus
dixerit? Sicut ergo dicimus creatum tempus, cum ideo semper fuisse dicatur,
quia omni tempore tempus fuit: ita non est consequens, ut, si semper fuerunt 20
angeli, ideo non sint creati, ut propterea semper fuisse dicantur, quia omni

---

---

1 non sunt *a v* **4** eos *om. V* **5** temp. facta sunt *l v* **12** possumus...mundus *om.*
e' **15** sic enim de alta *t* **16** si ergo *e t*

01 tempore fuerunt, et propterea omni tempore fuerunt, quia nullo modo sine his
ipsa tempora esse potuerunt. Ubi enim nulla creatura est, cuius mutabilibus
motibus tempora peragantur, tempora omnino esse non possunt; ac per hoc
etsi semper fuerunt, creati sunt, nec si semper fuerunt, ideo creatori coaeterni
05 sunt. Ille enim semper fuit aeternitate inmutabili; isti autem facti sunt; sed
ideo semper fuisse dicuntur, quia omni tempore fuerunt, sine quibus tempora
nullo modo esse potuerunt; tempus autem quoniam mutabilitate transcurrit,
aeternitati inmutabili non potest esse coaeternum. Ac per hoc etiamsi
immortalitas angelorum non transit in tempore, nec praeterita est quasi iam
10 non sit, nec futura quasi nondum sit: tamen eorum motus, quibus tempora
peraguntur, ex futuro in praeteritum transeunt, et ideo Creatori, in cuius motu
dicendum non est uel fuisse quod iam non sit, uel futurum esse quod nondum
sit, coaeterni esse non possunt.

Quapropter si Deus semper dominus fuit, semper habuit creaturam suo
15 dominatui seruientem; uerumtamen non de ipso genitam, sed ab ipso de nihilo
factam nec ei coaeternam; erat quippe ante illam, quamuis nullo tempore
sine illa; non eam spatio transcurrente, sed manente perpetuitate praecedens.
Sed hoc si respondero eis qui requirunt, quomodo semper creator, semper
dominus fuit, si creatura seruiens non semper fuit, aut quomodo creata est
20 et non potius creatori coaeterna est, si semper fuit: uereor ne facilius iudicem
adfirmare quod nescio, quam docere quod scio. Redeo igitur ad id, quod

---

---

3 peraguntur $V B$ peragatur ρ^l peragantur ρ^2 **8** aeternitati t **11** peragunt V
12 quo l **15** de ipso non e genitum V^l **17** transcurrentem t **19** fuerit si l

creator noster scire nos uoluit; illa uero, quae uel sapientioribus in hac uita 01
scire permisit uel omnino perfectis in alia uita scienda seruauit, ultra uires meas
esse confiteor. Sed ideo putauit sine adfirmatione tractanda, ut qui haec legunt
uideant, a quibus quaestionum periculis debeant temperare, nec ad omnia se
idoneos arbitrentur potiusque intellegant quam sit apostolo obtemperandum 05
praecipienti salubriter, ubi ait: *Dico autem per gratiam Dei quae data est mihi
omnibus qui sunt in uobis, non plus sapere quam oportet sapere, sed sapere
ad temperantiam, unicuique sicut Deus partitus est mensuram fidei.* Si enim
pro uiribus suis alatur infans, fiet, ut crescendo plus capiat; si autem uires suae
capacitatis excedat, deficient antequam crescat. 10

**CAPVT XVII: Quomodo intellegenda sit promissa homini a Deo uita
aeterna ante tempora aeterna.**

Quae saecula praeterierint antequam genus institueretur humanum, me fateor 15
ignorare; non tamen dubito nihil omnino creaturae Creatori esse coaeternum.
Dicit etiam apostolus tempora aeterna, nec ea futura, sed, quod magis est
mirandum, praeterita. Sic enim ait: *In spem uitae aeternae, quam promisit
non mendax Deus ante tempora aeterna; manifestauit autem temporibus suis
uerbum suum.* Ecce dixit retro quod fuerint tempora aeterna, quae tamen non 20
fuerint Deo coaeterna, siquidem ille ante tempora aeterna non solum erat,

---

8 Rom. 12, 3 20 Tit. 1, 2 sq.

---

6 dei mss; om. v 7 inter uos A p a 8 sicut unicuique 9 suis om. t 15
praeterierint V A F G R E p a b e praeterierunt l 17 nec afutura t

01 uerum etiam promisit uitam aeternam, quam manifestauit temporibus suis,
id est congruis, quid aliud quam uerbum suum? Hoc est enim uita aeterna.
Quomodo autem promisit, cum hominibus utique promiserit, qui nondum
erant ante tempora aeterna, nisi quia in eius aeternitate atque in ipso Verbo
05 eius eidem coaeterna iam praedestinatione fixum erat, quod suo tempore
futurum erat?

**CAPVT XVIII: Quid de incommutabili consilio ac uoluntate Dei fides
sana defendat contra ratiocinationes eorum, qui opera Dei ex aeternitate
10 repetita per eosdem semper uolunt saeculorum redire circuitus.**

Illud quoque non dubito, antequam homo primus creatus esset, numquam
quemquam fuisse hominem; nec eundem ipsum nescio quibus circuitibus
nescio quotiens reuolutum, nec alium aliquem natura similem. Neque ab
15 hac fide me philosophorum argumenta deterrent, quorum acutissimum illud
putatur, quod dicunt nulla infinita ulla scientia posse comprehendi; ac per hoc
Deus, inquit, rerum quas facit omnium finitarum omnes finitas apud se
rationes habet; bonitas autem eius numquam uacua fuisse credenda est, ne sit
temporalis eius operatio, cuius retro fuerit aeterna cessatio, quasi paenituerit
20 Deum prioris sine initio uacationis ac propterea sit operis adgressus initium; et
ideo necesse est, inquit, eadem semper repeti eademque semper repetenda

---

---

4 quia] qui a in eius *mss*; in ipsius *v* 8 inmutabili *p q* ac *V A ρ* aut *p q v* 12
primus homo *B v* 17 finitarum *V G E a b* infinitarum *A F R ρ e* infinitorum *t*

transcurrere, uel manente mundo mutabiliter, qui licet numquam non fuerit et 01
sine initio temporis tamen factus est, uel eius quoque ortu et occasu semper illis
circuitibus repetito semperque repetendo; ne uidelicet, si aliquando primum
Dei opera coepta dicuntur, priorem suam sine initio uacationem tamquam
inertem ac desidiosam et ideo sibi displicentem damnasse quodammodo 05
atque ob hoc mutasse credatur, si autem semper quidem temporalia, sed alia
atque alia perhibetur operatus ac sic aliquando etiam ad hominem faciendum,
quem numquam antea fecerat, peruenisse, non scientia, qua putant non
posse quaecumque infinita comprehendi, sed quasi ad horam, sicut ueniebat
in mentem, fortuita quadam inconstantia uideatur fecisse quae fecit. Porro 10
si illi circuitus admittantur, inquirunt, quibus uel manente mundo uel ipso
quoque reuolubiles ortus suos et occasus eisdem circuitibus inserente eadem
temporalia repetuntur, nec ignauum otium, praesertim tam longae sine initio
diurnitatis, Deo tribuitur, nec inprouida temeritas operum suorum; quoniam
si non eadem repetantur, non possunt infinita diuersitate uariata ulla eius 15
scientia uel praescientia comprehendi.

Has argumentationes, quibus inpii nostram simplicem pietatem, ut cum illis in
circuitu ambulemus, de uia recta conantur auertere, si ratio refutare non posset,
fides inridere deberet. Huc accedit, quod in adiutorio Domini Dei nostri hos
uolubiles circulos, quos opinio confingit, ratio manifesta confringit. Hinc enim 20
maxime isti errant, ut in circuitu falso ambulare quam uero et recto itinere malint,

---

17 Ps. 11, 9

---

3 repetitio t 4 praecepta p t dicantur F G² v 6 ob hoc om. A ρ p t 11 illic e
12 reuolutiles B l t -tile e 18 possit l 19 in aduentum p -tu t

01 quod mentem diuinam omnino inmutabilem, cuiuslibet infinitatis capacem et
innumera omnia sine cogitationis alternatione numerantem, de sua humana
mutabili angustaque metiuntur; et fit illis quod ait apostolus: *Comparantes*
enim semet ipsos sibimet ipsis non intellegunt. Nam quia illis quidquid noui
05 faciendum uenit in mentem, nouo consilio faciunt (mutabiles quippe mentes
gerunt), profecto non Deum, quem cogitare non possunt, sed semet ipsos pro
illo cogitantes, non illum, sed se ipsos, nec illi, sed sibi comparant. Nobis
autem fas non est credere, aliter affici Deum cum uacat, aliter cum operatur;
quia nec affici dicendus est, tamquam in eius natura fiat aliquid, quod ante non
10 fuerit. Patitur quippe qui afficitur, et mutabile est omne quod aliquid patitur.
Non itaque in eius uacatione cogitetur ignauia desidia inertia, sicut nec in
eius opere labor conatus industria. Nouit quiescens agere et agens quiescere.
Potest ad opus nouum non nouum, sed sempiternum adhibere consilium;
nec paenitendo, quia prius cessauerat, coepit facere quod non fecerat. Sed
15 etsi prius cessauit et posterius operatus est (quod nescio quemadmodum ab
homine possit intellegi), hoc procul dubio, quod dicitur prius et posterius,
in rebus prius non existentibus et posterius existentibus fuit; in illo autem
non alteram praecedentem altera subsequens mutauit aut abstulit uoluntatem,
sed una eademque sempiterna et inmutabili uoluntate res, quas condidit, et ut
20 prius non essent egit, quamdiu non fuerunt, et ut posterius essent, quando esse
coeperunt, hinc eis, qui talia uidere possunt, mirabiliter fortassis ostendens,

---

4 2. Cor. 10, 12

---

9 affici *mss* afficiendus est *e* non ante *v* antea non *B* quod] quia *t* 16 et...
prius (17) *om.* 17 in illo autem fuit *t* 18 mutabit *e t*

quam non eis indiguerit, sed eas gratuita bonitate condiderit, cum sine illis ex aeternitate initio carente in non minore beatitate permansit. 01

CAPVT XIX: Contra eos, qui dicunt ea, quae infinita sunt, nec Dei posse scientia comprehendi. 05

Illud autem aliud quod dicunt, nec Dei scientia quae infinita sunt posse comprehendi: restat eis, ut dicere audeant atque huic se uoragini profundae impietatis immergant, quod non omnes numeros Deus nouerit. Eos quippe infinitos esse certissimum est; quoniam in quocumque numero finem faciendum putaueris, idem ipse, non dico uno addito augeri, sed quamlibet sit magnus et quamlibet ingentem multitudinem continens, in ipsa ratione atque scientia numerorum non solum duplicari, uerum etiam multiplicari potest. Ita uero suis quisque numerus proprietatibus terminatur, ut nullus eorum par esse cuicumque alteri possit. Ergo et dispares inter se atque diuersi sunt, et singuli quique finiti sunt, et omnes infiniti sunt. Ita ne numeros propter infinitatem nescit omnes Deus, et usque ad quandam summam numerorum scientia Dei peruenit, ceteros ignorat? Quis hoc etiam dementissimus dixerit? Nec audebunt isti contemnere numeros et eos dicere ad Dei scientiam non pertinere, apud quos Plato Deum magna auctoritate commendat mundum numeris fabricantem. Et apud nos Deo dictum legitur: *Omnia in mensura* 10 15 20

---

21 Tim. 31 C sqq.; 35, 36 Cic. Tim. 5; 7

---

2 beatitate *A F G R ρ a* beatitudine *Ve* beatitatem *b* 17 infinitatem *F G R ρ* infirmitatem *Va* 18 etiam *om. VF* uel *B*

01 *et numero et pondere disposuisti; de quo et propheta dicit: Qui profert*
numerosae saeculum, et Saluator in euangelio: Capilli, inquit, uestri omnes
numerati sunt. Absit itaque ut dubitemus, quod ei notus sit omnis numerus,
cuius intellegentiae, sicut in psalmo canitur, non est numerus. Infinitas itaque
05 *numeri, quamuis infinitorum numerorum nullus sit numerus, non est tamen*
inconprehensibilis ei, cuius intellegentiae non est numerus. Quapropter si,
quidquid scientia conprehenditur, scientis conprehensione finitur: profecto et
omnis infinitas quodam ineffabili modo Deo finita est, quia scientiae ipsius
inconprehensibilis non est. Quare si infinitas numerorum scientiae Dei, qua
10 *conprehenditur, esse non potest infinita, qui tandem nos sumus homunculi,*
qui eius scientiae limites figere praesumamus, dicentes quod, nisi eisdem
circuitibus temporum eadem temporalia repetantur, non potest Deus cuncta
quae facit uel praescire ut faciat, uel scire cum fecerit? Cuius sapientia
simpliciter multiplex et uniformiter multiformis tam inconprehensibili
15 *conprehensione omnia inconprehensibilia conprehendit, ut, quaecumque noua*
et dissimilia consequentia praecedentibus si semper facere uellet, inordinata
et inprouisa habere non posset, nec ea prouideret ex proximo tempore, sed
aeterna praescientia contineret.

20 **CAPVT XX: De saeculis saeculorum.**

---

1 Sap. 11, 21 Esai. 40, 26 **2** Mt. 10, 30 **4** Ps. 146, 5

---

1 numero *B e l* **13** facit *V A F R ρ* fecit *G B a b l p v* ut] quid *l* **17** posset *A G*
R E ρ b e possit *F l* prouideret *V A F G R E ρ a e p^l t* prouidere *b* praeuideret
B l p² v ex] et *V e b*

Quod utrum ita faciat, et continuata sibi conexione copulentur quae appellantur 01
saecula saeculorum, alia tamen atque alia ordinata dissimilitudine procurrentia,
eis dumtaxat, qui ex miseria liberantur, in sua beata immortalitate sine fine
manentibus, an ita dicantur saecula saeculorum, ut intellegantur saecula in
sapientia Dei inconcussa stabilitate manentia istorum, quae cum tempore 05
transeunt, tamquam efficientia saeculorum, definire non audeo. Fortassis enim
possit dici saeculum, quae sunt saecula, ut nihil aliud perhibeatur saeculum
saeculi quam saecula saeculorum, sicut nihil aliud dicitur caelum caeli quam
caeli caelorum. Nam caelum Deus uocavit firmamentum super quod sunt
aquae; et tamen psalmus: *Et aquae, inquit, quae super caelos, laudent nomen* 10
Domini. Quid ergo istorum duorum sit, an praeter haec duo aliquid aliud de
saeculis saeculorum possit intellegi, profundissima quaestio est, neque hoc
quod nunc agimus inpedit, si indiscussa interim differatur; siue aliquid in ea
definire ualeamus, siue nos faciat cautiores diligentior ipsa tractatio, ne in
tanta obscuritate rerum adfirmare temere aliquid audeamus. Nunc enim contra 15
opinionem disputamus, qua illi circuitus adseruntur, quibus semper eadem per
interualla temporum necesse esse repeti existimantur. Quaelibet autem illarum
sententiarum de saeculis saeculorum uera sit, ad hos circuitus nihil pertinet;
quoniam siue saecula saeculorum sint non eadem repetita, sed alterum ex
altero conexione ordinatissima procurrentia, liberatorum beatitudine sine ullo 20
recursu miseriarum certissima permanente, siue saecula saeculorum aeterna

---

11 Ps. 148, 4

---

1 ita A F G R ρ a b e ista V 9 insuper t quo super e 10 super caelos V A ρ' e
t s.c. sunt F G B ρ² a b l p v 19 sunt e 20 conexione A G R ρ b e contextitne
V contextione B

01 sint temporalium tamquam dominantia subditorum, circuitus illi eadem
reuoluentes locum non habent, quos maxime refellit aeterna uita sanctorum.

**CAPVT XXI: De impietate eorum, qui adserunt animas summae ueraeque
05 beatitudinis participes iterum atque iterum per circuitus temporum ad
easdem miserias laboresque redituras.**

Quorum enim aures piorum ferant post emensam tot tantisque calamitatibus
uitam (si tamen uita ista dicenda est, quae potius mors est, ita grauis, ut mors,
10 quae ab hac liberat, mortis huius amore timeatur), post tam magna mala tamque
multa et horrenda tandem aliquando per ueram religionem atque sapientiam
expiata atque finita ita peruenire ad conspectum Dei atque ita fieri beatum
contemplatione incorporeae lucis per participationem inmutabilis immortalitatis
eius, cuius adipiscendae amore flagramus, ut eam quandoque necesse sit deseri
15 et eos, qui deserunt, ab illa aeternitate ueritate felicitate deiectos tartareae
mortalitati, turpi stultitiae, miseriis execrabilibus implicari, ubi Deus amittatur,
ubi odio ueritas habeatur, ubi per inmundas nequitias beatitudo quaeratur, et
hoc itidem atque itidem sine ullo fine priorum et posteriorum certis interuallis
et dimensionibus saeculorum factum et futurum; et hoc propterea, ut possint
20 Deo circuitibus definitis euntibus semper atque redeuntibus per nostras falsas
beatitudines et ueras miserias alternatim quidem, sed reuolutione incessabili

---

2 Mt. 25, 46

---

2 habentes maxima V 12 ita om. t 14 amore om. e quando l 19 huc V 20
definitis...redeunt. om. e

sempiternas nota esse opera sua, quoniam neque a faciendo quiescere neque 01
sciendo potest ea, quae infinita sunt, indagare? Quis haec audiat? Quis credat?
Quis ferat? Quae si uera essent, non solum tacerentur prudentius, uerum etiam
(ut quomodo ualeo dicam quod uolo) doctius nescirentur. Nam si haec illic
in memoria non habebimus et ideo beati erimus, cur hic per eorum scientiam 05
grauatur amplius nostra miseria? Si autem ibi ea necessario scituri sumus,
hic saltem nesciamus, ut hic felicior sit expectatio quam illic adeptio summi
boni, quando hic aeterna uita consequenda expectatur, ibi autem beata, sed
non aeterna, quandoque amittenda cognoscitur.

Si autem dicunt neminem posse ad illam beatitudinem peruenire, nisi hos 10
circuitus, ubi beatitudo et miseria uicissim alternant, in huius uitae eruditione
cognouerit, quomodo ergo fatentur, quanto plus quisque amauerit Deum, tanto
eum facilius ad beatitudinem peruenturum, qui ea docent, quibus amor ipse
torpescat? Nam quis non remissius et tepidius amet eum, quem se cogitat
necessario deserturum et contra eius ueritatem sapientiamque sensurum, et 15
hoc cum ad eius plenam pro sua capacitate notitiam beatitudinis perfectione
peruenerit? Quando nec hominem amicum possit quisque amare fideliter, cui
se futurum nouit inimicum. Sed absit ut uera sint, quae nobis minantur ueram
miseriam numquam finiendam, sed interpositionibus falsae beatitudinis saepe
ac sine fine rumpendam. Quid enim illa beatitudine falsius atque fallacius, 20
ubi nos futuros miseros aut in tanta ueritatis luce nesciamus aut in summa

---

2 potest ea *V A ρ e l p* postea *F a b* possit ea *v* (*om.* ea) indagare *V A F G*
R E ρ a b e inuenire *l* (*cf. Domb.-Kalb³ 496, 13*) 5 habebimus *A F G R E ρ b*
habemus *e* habuerimus *V* 6 amplius *om.* e 18 nouit *V A F G E B ρ a b^l e l p t*

---

01 felicitatis arce timeamus? Si enim uenturam calamitatem ignoraturi sumus,
peritior est hic nostra miseria, ubi uenturam beatitudinem nouimus; si autem
nos illic clades imminens non latebit, beatius tempora transigit anima misera,
quibus transactis ad beatitudinem subleuetur, quam beata, quibus transactis in
05 miseriam reuoluatur. Atque ita spes nostrae infelicitatis est felix et felicitatis
infelix. Unde fit, ut, quia hic mala praesentia patimur, ibi metuimus inminentia,
uerius semper miseri quam beati aliquando esse possimus.

Sed quoniam haec falsa sunt clamante pietate, conuincente ueritate (illa
enim nobis ueraciter promittitur uera felicitas, cuius erit semper retinenda
10 et nulla infelicitate rumpenda certa securitas), uiam rectam sequentes, quod
nobis est Christus, eo duce ac saluatore a uano et inepto inpiorum circuitu
iter fidei mentemque auertamus. Si enim de istis circuitibus et sine cessatione
alternantibus itionibus et reditionibus animarum Porphyrius Platonius
suorum opinionem sequi noluit, siue ipsius rei uanitate permotus siue iam
15 tempora Christiana reueritus, et, quod in libro decimo commemorauit, dicere
maluit animam propter cognoscenda mala traditam mundo, ut ab eis liberata
atque purgata, cum ad Patrem redierit, nihil ulterius tale patiatur: quanto
magis nos istam inimicam Christianae fidei falsitatem detestari ac deuitare
debemus. His autem circuitibus euacuatis atque frustratis nulla necessitas nos
20 compellit ideo putare non habere initium temporis ex quo esse coeperit genus
humanum, quia per nescio quos circuitus nihil sit in rebus noui, quod non et

---

15 c.30

---

nouerit *b*² *v* **6** imminetiam *t* **9** eius *l* **10** quod *mss plerr.* quae *G p v* **13**
rectionibus *b* Porph] proprius a platonius^{in margine B} **20** temporis *om. a*
coeperit *V F G B E a b e* coepit *A R ρ*

antea certis interuallis temporum fuerit et postea sit futurum. Si enim liberatur 01
anima non reditura ad miserias, sicut numquam antea liberata est, fit in illa
aliquid, quod antea numquam factum est, et hoc quidem ualde magnum, id est
quae numquam desinat aeterna felicitas. Si autem in natura inmortalis fit tanta
nouitas nullo repetita, nullo repetenda circuitu, cur in rebus mortalibus fieri 05
non posse contenditur? Si dicunt non fieri in anima beatitudinis nouitatem,
quoniam ad eam reuertitur, in qua semper fuit, ipsa certe liberatio noua fit,
cum de miseria liberatur in qua numquam fuit, et ipsa miseriae nouitas in ea
facta est quae numquam fuit. Haec autem nouitas si non in rerum, quae diuina
prouidentia gubernantur, ordinem uenit, sed casu potius euenit, ubi sunt illi 10
determinati dimensique circuitus, in quibus nulla noua fiunt, sed repetuntur
eadem quae fuerunt? Si autem et haec nouitas ab ordinatione prouidentiae non
excluditur, siue data sit anima siue lapsa sit, possunt fieri noua, quae neque
antea facta sint nec tamen a rerum ordine aliena sint. Et si potuit anima per
inprudentiam facere sibi nouam miseriam, quae non esset improuisa diuinae 15
prouidentiae, ut hanc quoque in rerum ordine includeret et ab hac eam non
inprouide liberaret, qua tandem temeritate humanae uanitatis audemus negare
diuinitatem facere posse res, non sibi, sed mundo nouas, quas neque antea
fecerit nec umquam habuerit improuisas? Si autem dicunt liberatas quidem
animas ad miseriam non reuersuras, sed cum hoc fit in rebus nihil noui fieri, 20
quoniam semper aliae atque aliae liberatae sunt et liberantur et liberabuntur,

---

---

4 mortali l 10 ordinem *VEBblv* ordine *AFGpept* 11 mensique l 15
improuida *V* 19 animas liberatas quidem *p* 20 miserias *Aρ*

---

01 hoc certe concedunt, si ita est, nouas animas fieri, quibus sit et noua miseria
et noua liberatio. Nam si antiquas eas esse dicunt et retrorsum sempiternas,
ex quibus cottidie noui fiant homines, de quorum corporibus, si sapienter
uixerint, ita liberentur, ut numquam ad miserias reuoluantur, consequenter
05 dicturi sunt infinitas. Quantuslibet namque finitus numerus fuisset animarum,
infinitis retro saeculis sufficere non ualeret, ut ex illo semper homines fierent,
quorum essent animae ab ista semper mortalitate liberandae, numquam ad
eam deinceps rediturae. Nec ullo modo explicabunt, quomodo in rebus, quas,
ut Deo notae esse possint, finitas uolunt, infinitus sit numerus animarum.

10 Quapropter quoniam circuitus illi iam explosi sunt, quibus ad easdem miserias
necessario putabatur anima reditura, quid restat conuenientius pietati quam
credere non esse impossibile Deo et ea, quae numquam fecerit, noua facere et
ineffabili praescientia uoluntatem mutabilem non habere? Porro autem utrum
animarum liberatarum nec ulterius ad miserias rediturarum numerus possit
15 semper augeri, ipsi uiderint, qui de rerum infinitate cohibenda tam subtiliter
disputant; nos uero ratiocinationem nostram ex utroque latere terminamus. Si
enim potest, quid causae est, ut negetur creati potuisse quod numquam antea
creatum esset, si liberatarum animarum numerus, qui numquam antea fuit,
non solum factus est semel, sed fieri numquam desinet? Si autem oportet ut
20 certus sit liberatarum aliquis numerus animarum, quae ad miseriam numquam
redeant, neque iste numerus ulterius augeatur, etiam ipse sine dubio, quicumque

---

---

1 concedant *e* *v* 2 dicunt esse *B* *v* 3 de] sed *e* 6 fierent homines *v* 9 possint
A F R E ρ a b e possent *G* possunt *V* 11 putatur *V*

erit, ante utique numquam fuit; qui profecto crescere et ad suae quantitatis 01
terminum peruenire sine aliquo non posset initio, quod initium eo modo antea
numquam fuit. Hoc ergo ut esset, creatus est homo, ante quem nullus fuit.

**CAPVT XXII: De conditione unius primi hominis atque in eo generis 05
humani.**

Hac igitur quaestione difficillima propter aeternitatem Dei noua creantis sine
nouitate aliqua uoluntatis, quantum potuimus, explicata non est arduum uidere
multo fuisse melius quod factum est, ut ex uno homine, quem primum condidit, 10
multiplicaret genus humanum, quam si id incohasset a pluribus. Nam cum
animantes alias solitarias et quodammodo soliuagas, id est, quae solitudinem
magis adpetant, sicuti sunt aquilae milui, leones lupi et quaecumque ita sunt,
alias congreges instituerit, quae congregatae atque in gregibus malint uiuere,
ut sunt columbi sturni, cerui dammulae et cetera huiusmodi: utrumque tamen 15
genus non ex singulis propagauit, sed plura simul iussit existere. Hominem
uero, cuius naturam quodammodo mediam inter angelos bestiasque condebat,
ut, si creatori suo tamquam uero Domino subditus praeceptum eius pia
oboedientia custodiret, in consortium transiret angelicum, sine morte media
beatam immortalitatem absque ullo termino consecutus; si autem Dominum 20
Deum suum libera uoluntate superbe atque inoboedienter usus offenderet,

---

---

2 posset *V A R B p e p t* possit *F G a b l v* 15 dammulae *G* damnullae *A*
damnulae *V F E p b e* damulae *R a Hoffm.* tamen *om. A p* 20 term] tempore
l consecuturus *A p l p²* consecuturi *e*

---

01 morti addictus bestialiter uiueret, libidinis seruus aeternoque post mortem
supplicio destinatus, unum ac singulum creauit, non utique solum sine humana
societate deserendum, sed ut eo modo uehementius ei commendaretur ipsius
societatis unitas uinculumque concordiae, si non tantum inter se naturae
05 similitudine, uerum etiam cognationis affectu homines necterentur; quando
ne ipsam quidem feminam copulandam uiro sicut ipsum creare illi placuit,
sed ex ipso, ut omnino ex homine uno diffunderetur genus humanum.

**CAPVT XXIII: Quod praescierit Deus hominem, quem primum condidit,
10 peccatum simulque praeuiderit, quantum piorum populum ex eius
genere in angelicum consortium sua esset gratia translaturus.**

Nec ignorabat Deus hominem peccatum et morti iam obnoxium morituros
propagatum eoque progressuros peccandi inmanitate mortales, ut tutius atque
15 pacatius inter se rationalis uoluntatis expertes bestiae sui generis uiuerent,
quarum ex aquis et terris plurimum pullulauit exordium, quam homines, quorum
genus ex uno est ad commendandam concordiam propagatum. Neque enim
umquam inter se leones aut inter se dracones, qualia homines, bella gesserunt.
Sed praeuidebat etiam gratia sua populum piorum in adoptionem uocandum
20 remissisque peccatis iustificatum Spiritu sancto sanctis angelis in aeterna
pace sociandum, nouissima inimica morte destructa; cui populo esset huius

---

21 Cf. 1. Cor. 15, 26

---

5 cognit. effectum *ab* 7 omnino *VAFGREpelt* omne *Bav* uno *om. A*
p 16 plurimum *VGl v* plurimum *AFRBpabep t*

rei consideratio profutura, quod ex uno homine Deus ad commendandum 01
hominibus, quam ei gratia sit etiam in pluribus unitas, genus instituisset
humanum.

CAPVT XXIV: De natura humanae animae creatae ad imaginem Dei. 05

Fecit ergo Deus hominem ad imaginem suam. Talem quippe illi animam
creavit, qua per rationem atque intellegentiam omnibus esset praestantior
animalibus terrestribus et natatilibus et uolatilibus, quae mentem huiusmodi
non haberent. Et cum uirum terreno formasset ex puluere eique animam qualem 10
dixi siue quam iam fecerat sufflando indidisset siue potius sufflando fecisset
eumque flatum, quem sufflando fecit (nam quid est aliud sufflare quam flatum
facere?), animam hominis esse uoluisset, etiam coniugem illi in adiutorium
generandi ex eius latere osse detracto fecit, ut Deus. Neque enim haec carnali
consuetudine cogitanda sunt, ut uidere solemus opifices ex materia quacumque 15
terrena corporalibus membris, quod artis industria potuerint, fabricantes.
Manus Dei potentia Dei est, qui etiam uisibilia inuisibiliter operatur. Sed haec
fabulosa potius quam uera esse arbitrantur, qui uirtutem ac sapientiam Dei, qua
nouit et potest etiam sine seminibus ipsa certe facere semina, ex his usitatis et
cottidianis metiuntur operibus; ea uero, quae primitus instituta sunt, quoniam 20
non nouerunt, infideliter cogitant; quasi non haec ipsa, quae nouerunt de

---

---

9 animabus *V* 12 nam...hominis *om. l* 17 Dei *om. p* qui] qua *p* 19 ipsa...
semina *V F G R E a b e* ipsam...feminam *A p*

01 humanis conceptibus atque partibus, si inexpertis narrarentur, incredibilia
uiderentur; quamuis et ea ipsa plerique magis naturae corporalibus causis
quam operibus diuinae mentis adsignent.

05 **CAPVT XXV: An ullius uel minimae creaturae possint dici angeli
creatores.**

Sed cum his nullum nobis est in his libris negotium, qui diuinam mentem
facere uel curare ista non credunt. Illi autem qui Platoni suo credunt non ab
10 illo summo Deo, qui fabricatus est mundum, sed ab aliis minoribus, quos
quidem ipse creauerit, permissu siue iussu eius animalia facta esse cuncta
mortalia, in quibus homo praecipuum disque ipsis cognatum teneret locum,
si superstitione careant, qua quaerunt unde iuste uideantur sacra et sacrificia
facere quasi conditoribus suis, facile carebunt etiam huius opinionis errore.
15 Neque enim fas est ullius naturae quamlibet minimae mortalisque creatorem
nisi Deum credere ac dicere, et antequam possit intellegi. Angeli autem,
quos illi deos libentius appellant, etiamsi adhibent uel iussi uel permissi
operationem suam rebus quae gignuntur in mundo, tam non eos dicimus
creatores animalium, quam nec agricolas frugum atque arborum.

20

CAPVT XXVI: Omnem naturam et omnem speciem uniuersae creaturae

---

13 Tim. p. 41, C.

---

1 partibus *V' t* **13** superstitione *l* **18** tam non *V F R ρ a e* iam non *A t*
tamen non *G a b p* tamen tam non *v* (cf. *Domb.-Kalb*³ 553, 6)

nonnisi opere Dei fieri atque formari.

01

Cum enim alia sit species, quae adhibetur extrinsecus cuicumque materiae corporali, sicut operantur homines figuli et fabri atque id genus opifices, qui etiam pingunt et effingunt formas similes corporibus animalium; alia uero, quae intrinsecus efficientes causas habet de secreto et occulto naturae uiuentis atque intellegentis arbitrio, quae non solum naturales corporum species, uerum etiam ipsas animantium animas, dum non fit, facit: supra dicta illa species artificibus quibusque tribuatur; haec autem altera nonnisi uni artifici, creatori et conditori Deo, qui mundum ipsum et angelos sine ullo mundo et sine ullis angelis fecit. Qua enim ui diuina et, ut ita dicam, effectiua, quae fieri nescit, sed facere, accepit speciem, cum mundus fieret, rutunditas caeli et rutunditas solis: eadem ui diuina et effectiua, quae fieri nescit, sed facere, accepit speciem rutunditas oculi et rutunditas pomi et ceterae figurae naturales, quas uidemus in rebus quibusque nascentibus non extrinsecus adhiberi, sed intima creatoris potentia, qui dixit: *Caelum et terram ego inpleo, et cuius sapientiae est, quae attingit a fine usque ad finem fortiter et disponit omnia suaviter.* Proinde facti primitus angeli cuiusmodi ministerium praebuerint creatori cetera facienti nescio; nec tribuere illis audeo quod forte non possunt, nec debeo derogare quod possunt. Creationem tamen conditionemque omnium naturarum, qua fit ut omnino naturae sint, eis quoque fauentibus illi Deo tribuo, cui se etiam ipsi

---

16 Hierem. 23, 24 **18** Sap. 8, 1

---

1 fieri atque formari *V A ρ; om. p q v* **6** occultato *V* **12** rutunditas *V A^l rot. F G B ρ a b l p t v* **17** suaviter *A F G ρ a b e* sapienter *V* suabiter *R*

01 debere quod sunt cum gratiarum actione nouerunt. Non solum igitur agricolas
non dicimus fructuum quorumque creatores, cum legamus: *Neque qui plantat*
est aliquid neque qui rigat, sed qui incrementum dat Deus; sed ne ipsam
quidem terram, quamuis mater omnium fecunda uideatur, quae germinibus
05 erumpentia promouet et fixa radicibus continet, cum itidem legamus: *Deus*
illi dat corpus quomodo uoluerit et unicuique seminum proprium corpus. Ita
nec feminam sui puerperii creatricem appellare debemus, sed potius illum
qui cuidam famulo suo dixit: *Priusquam te formarem in utero, noui te*. Et
quamuis anima sic uel sic affecta praegnantis ualeat aliquibus uelut induere
10 qualitibus fetum, sicut de uirgis uariatis fecit Iacob, ut pecora colore uaria
gignerentur: naturam tamen illam, quae gignitur, tam ipsa non fecit, quam
nec ipsa se fecit. Quaelibet igitur corporales uel seminales causae gignendis
rebus adhibeantur, siue operationibus angelorum aut hominum aut quorumque
animalium siue marium feminarumque mixtionibus; quaelibet etiam desideria
15 motusue animae matris ualeant aliquid liniamentorum aut colorum aspergere
teneris mollibusque conceptibus: ipsas omnino naturas, quae sic uel sic in suo
genere afficiantur, non facit nisi summus Deus, cuius occulta potentia cuncta
penetrans incontaminabili praesentia facit esse quidquid aliquo modo est, in
quantumcumque est; quia nisi faciente illo non tale uel tale esset, sed prorsus
20 esse non posset. Quapropter si in illa specie, quam forinsecus corporalibus
opifices rebus inponunt, urbem Romam et urbem Alexandriam non fabros

---

3 1. Cor. 3, 7 **6** Ib. 15, 88 **8** Hierem. 1, 5 **11** Gen. 30, 37

---

8 suo famulo *v* **10** uario colore *A p a²* colore uario *p t* **12** gignentibus *A p* **13**
quorumcumque *G b* (*cf. Domb.-Kalb³ 476, 25*) **14** qualibet *b* **15** liniament. *v*
18 praescientia *l* **20** possit *l*

et architectos, sed reges, quorum uoluntate consilio imperio fabricatae sunt, 01
illam Romulum, illam Alexandrum habuisse dicimus conditores: quanto
potius non nisi Deum debemus conditorem dicere naturarum, qui neque ex ea
materia facit aliquid, quam ipse non fecerit, nec operarios habet, nisi quos ipse
creauerit; et si potentiam suam, ut ita dicam, fabricatoriam rebus subtrahat, 05
ita non erunt, sicut ante quam fierent non fuerunt. Sed ante dico aeternitate,
non tempore. Quis enim alius creator est temporum, nisi qui fecit ea, quorum
motibus current tempora?

**CAPVT XXVII: De Platonicorum opinione, qua putauerunt angelos 10
quidem a Deo conditos, sed ipsos esse humanorum corporum conditores.**

Ita sane Plato minores et a summo Deo factos deos effectores esse uoluit
animalium ceterorum, ut inmortalem partem ab ipso sumerent, ipsi uero
mortalem adtexerent. Proinde animarum nostrarum eos creatores noluit esse, 15
sed corporum. Unde quoniam Porphyrius propter animae purgationem dicit
corpus omne fugiendum simulque cum suo Platone aliisque Platonicis sentit
eos, qui inmoderate atque inhoneste uixerint, propter luendas poenas ad corpora
redire mortalia, Plato quidem etiam bestiarum, Porphyrius tantummodo
ad hominum, sequitur eos, ut dicant deos istos, quos a nobis uolunt quasi 20
parentes et conditores nostros coli, nihil esse aliud quam fabros conpedum

---

13 Tim. 41, C.

---

4 quam] quod *b* 5 tuam *b* subtraha/*t* *V* subtrahas *b* 8 current *t* 17 sentit ut
Va sentiunt *p t* 18 uixerint *V F G E* uixerunt *A R ρ a b e*

01 carcerumue nostrorum, nec institutores, sed inclusores adligatoresque nostros
ergastulis aerumnosis et grauissimis uinculis. Aut ergo desinant Platonici
poenas animarum ex istis corporibus comminari, aut eos nobis deos colendos
non praedicent, quorum in nobis operationem ut quantum possumus fugiamus
05 et euadamus, hortantur, cum tamen sit utrumque falsissimum. Nam neque
ita luunt poenas animae, cum ad istam uitam denuo reuoluuntur, et omnium
uiuientium siue in caelo siue in terra nullus est conditor, nisi a quo facta sunt
caelum et terra. Nam si nulla causa est uiuendi in hoc corpore nisi propter
pendenda supplicia: quomodo dicit idem Plato aliter mundum fieri non
10 potuisse pulcherrimum atque optimum, nisi omnium animalium, id est et
inmortalium et mortalium, generibus inpleretur? Si autem nostra institutio,
qua uel mortales conditi sumus, diuinum munus est: quomodo poena est ad
ista corpora, id est ad diuina beneficia, remeare? Et si Deus, quod adsidue Plato
commemorat, sicut mundi uniuersi, ita omnium animalium species aeterna
15 intellegentia continebat, quomodo non ipse cuncta condebat? An aliquorum
esse artifex nollet, quorum efficiendorum artem ineffabilis eius et ineffabiliter
laudabilis mens haberet?

**CAPVT XXVIII: In primo homine exortam fuisse omnem plenitudinem
20 generis humani, in qua praeuiderit Deus, quae pars honoranda esset
praemio, quae damnanda supplicio.**

---

10 Tim. 92, B.

---

1 carcerumq^{ue} V 7 in terram V 10 et immortalium V R ρ e et mortalium A
immortalium F a et om. G B v etiam immortalium b 20 praeuiderit V A ρ q
prouiderit p praeuidit v

Merito igitur uera religio, quem mundi uniuersi, eum animalium quoque 01
 uniuersorum, hoc est et animarum et corporum, conditorem agnoscit et
 praedicat. In quibus terrenis praecipuus ab illo ad eius imaginem homo propter
 eam causam, quam dixi, et si qua forte alia maior latet, factus est unus, sed
 non relictus est solus. Nihil enim est quam hoc genus tam discordiosum uitio, 05
 tam sociale natura. Neque commodius contra uitium discordiae uel cauendum
 ne existeret, uel sanandum cum extitisset, natura loqueretur humana, quam
 recordationem illius parentis, quem propterea Deus creare uoluit unum, de
 quo multitudo propagaretur, ut hac admonitione etiam in multis concors
 unitas seruaretur. Quod uero femina illi ex eius latere facta est, etiam hic satis 10
 significatum est quam cara mariti et uxoris debeat esse coniunctio. Haec opera
 Dei propterea sunt utique inusitata, quia prima. Qui autem ista non credunt,
 nulla facta prodigia debent credere; neque enim et ipsa, si usitato naturae
 curriculo gignerentur, prodigia dicerentur. Quid autem sub tanta gubernatione
 diuinae prouidentiae, quamuis eius causa lateat, frustra gignitur? Ait quidam 15
 psalmus sacer: *Venite et uidete opera Domini, quae posuit prodigia super
 terram.* Cur ergo ex latere uiri femina facta sit, et hoc primum quodammodo
 prodigium quid praefigurauerit, dicetur alio loco, quantum me Deus adiuuerit.
 Nunc quoniam liber iste claudendus est, in hoc [primo] homine qui primitus
 factus est, nondum quidem secundum euidenciam, iam tamen secundum 20
 Dei praescientiam exortas fuisse existimemus in genere humano societates

---

17 Ps. 45, 9

---

1 uera est rel. *p* ueram eligo *b* quem *V A F G B ρ a b^l e l t* quae *b² p v* 2
 cognoscit *G p* 10 hic *V A F G ρ e l p t* hinc *B a b v* 12 utrique *V* 14 quis *V t* 18
 dicetur *V G E ρ e l p* dicatur *A* dicitur *F* alio loco quantum me deus adiuuerit

01 tamquam ciuitates duas. Ex illo enim futuri erant homines, alii malis angelis in supplicio, alii bonis in praemio sociandi, quamuis occulto Dei iudicio, sed tamen iusto. Cum enim scriptum sit: *Uniuersae uiae Domini misericordia et ueritas*: nec iniusta eius gratia nec crudelis potest esse iustitia.

---

4 Ps. 24, 10

---

dicam *B a b v* diceretur *R 19* primo *om. V B; exhibent mss rell.* primus fact.
B 2 sociandis *e* EXPL. LIB. XII AURELII AVGUSTINI INCIP. LIBER
XIII *V*

INDEX

LIBER IX	1
CAPVT I: Ad quem articulum disputatio praemissa peruenerit et quid discutiendum sit de residua quaestione	3
CAPVT II: An inter daemones, quibus di superiores sunt, sit aliqua pars bonorum, quorum praesidio ad ueram beatitudinem possit humana anima peruenire	4
CAPVT III: Quae daemonibus Apuleius adscribat, quibus cum rationem non subtrahat, nihil uirtutis adsignat	5
CAPVT IV: De perturbationibus, quae animo accidunt, quae sit Peripateticorum Stoicorumque sententia	7
CAPVT V: Quod passiones, quae Christianos animos adficiunt, non in uitium trahant, sed uirtutem exerceant	11
CAPVT VI: Quibus passionibus daemones confitente Apuleio exagitentur, quorum ope homines apud deos adserit adiuuari	12
CAPVT VII: Quod Platonici figmentis poetarum infamatos adserant deos de contrariorum studiorum certamine, cum hae partes daemonum, non deorum sint	13
CAPVT VIII: De diis caelestibus et daemonibus aeriis hominibusque terrenis Apulei Platonici definitione	15
CAPVT IX: An amicitia caelestium deorum per intercessionem daemonum possit homini prouideri.....	17
CAPVT X: Quod secundum Plotini sententiam minus miseri sint homines in corpore mortali quam daemones in aeterno	19
CAPVT XI: De opinione Platoniorum, qua putant animas hominum daemones esse post corpora	19
CAPVT XII: De ternis contrariis, quibus secundum Platonicos daemonum hominumque natura distinguitur	20
CAPVT XIII: Quo modo daemones, si nec cum dis beati nec cum hominibus sunt miseri, inter utramque partem sine utriusque communione sint medii	21
CAPVT XIV: An homines, cum sint mortales, possit uera beatitudine esse felices.....	24
CAPVT XV: De mediatore Dei et hominum, homine Christo Iesu.....	25

CAPVT XVI: An rationabiliter Platonici definierint deos caelestes declinantes terrena contagia hominibus non misceri, quibus ad amicitiam deorum daemones suffragentur.	28
CAPVT XVII: Ad consequendam uitam beatam, quae in participatione est summi boni, non tali mediatore indigere hominem qualis est daemon, sed tali qualis est unus Christus	31
CAPVT XVIII: Quod fallacia daemonum, dum sua intercessione uiam spondet ad Deum, hoc adnitatur, ut homines a uia ueritatis auertat.....	32
CAPVT XIX: Quod appellatio daemonum iam nec apud cultores eorum adsumatur in significationem alicuius boni	33
CAPVT XX: De qualitate scientiae, quae daemones superbos facit	34
CAPVT XXI: Ad quem modum Dominus uoluerit daemonibus innotescere.....	35
CAPVT XXII: Quid intersit scientiam sanctorum angelorum et scientiam daemonum	36
CAPVT XXIII: Nomen deorum falso adscribi dis gentim, quod tamen et angelis sanctis et hominibus iustis ex diuinarum scripturarum auctoritate commune est	38
LIBER X	43
CAPVT I : Veram beatitudinem siue angelis siue hominibus per unum deum tribui etiam Platonicos definisse; sed utrum hi, quos ob hoc ipsum colendos putant, uni tantum Deo, an etiam sibi sacrificari uelint, esse quaerendum.	45
CAPVT II: De superna inluminatione quid Plotinus Platonius senserit.	49
CAPVT III : De uero Dei cultu, a quo Platonici, quamuis creatorem uniuersitatis intellexerint, deuiarunt colendo angelos seu bonos seu malos honore diuino.	50
CAPVT IV : Quod uni uero Deo sacrificium debeatur.	52
CAPVT V : De sacrificiis, quae Deus non requirit, sed ad significationem eorum offerri uoluit, quae requirit.	53
CAPVT VI: De uero perfectoque sacrificio.	55
CAPVT VII: Quod sanctorum angelorum ea sit in nos dilectio, ut nos non suos, sed unius ueri Dei uelint esse cultores.	58
CAPVT VIII: De miraculis, quae deus ad conrobendam fidem piorum etiam per angelorum ministerium promissis suis adhibere dignatus est.	59

CAPVT IX: De illicitis artibus erga daemonum cultum, in quibus Porphyrius Platonius quaedam probando, quaedam quasi improbando uersatur.	61
CAPVT X: De theurgia, quae falsam purgationem animis daemonum inuocatione promittit.	63
CAPVT XI: De epistula Porphyrii ad Anebontem Aegyptium, in qua petit de diuersitate daemonum se doceri.	65
CAPVT XII: De miraculis, quae per sanctorum angelorum ministerium Deus uerus operatur.	69
CAPVT XIII: De inuisibili Deo, qui se uisibilem saepe praestiterit, non secundum quod est, sed secundum quod poterant ferre cernentes.	71
CAPVT XIV: De uno Deo colendo non solum propter aeterna, sed etiam propter temporalia beneficia, quia uniuersa in ipsius prouidentiae potestate consistunt.	72
CAPVT XV: De ministerio sanctorum angelorum, quo prouidentiae Dei seruiunt.	73
CAPVT XVI: An de promerenda beata uita his angelis sit credendum, qui se coli exigunt honore diuino; an uero illis, qui non sibi, sed uni Deo sancta praecipiant religione seruari.	74
CAPVT XVII: De arca testamenti miraculisque signorum, quae ad commendandam legis ac promissionis auctoritatem diuinitus facta sunt.	78
CAPVT XVIII: Contra eos, qui de miraculis, quibus dei populus eruditus est, negant ecclesiasticis libris esse credendum.	80
CAPVT XIX: Quae ratio sit uisibilis sacrificii, quod uni uero et inuisibili Deo offerri docet uera religio.	82
CAPVT XX: De summo ueroque sacrificio, quod ipse Dei et hominum mediator effectus est.	83
CAPVT XXI: De modo potestatis daemonibus datae ad glorificandos sanctos per tolerantiam passionum, qui arios spiritus non placando ipsos, sed in Deo permanendo uicerunt.	84
CAPVT XXII: Vnde sit sanctis aduersum daemones potestas et unde cordis uera purgatio.	86
CAPVT XXIII: De principiis, in quibus Platonici purgationem animae esse profitentur.	87
CAPVT XXIV: De uno ueroque principio, quod solum naturam humanam purgat atque	

renouat.	88
CAPVT XXV: Omnes sanctos et sub legis tempore et sub prioribus saeculis in sacramento et fide Christi iustificatos fuisse.	90
CAPVT XXVI: De inconstantia Porphyrii inter confessionem ueri Dei et cultum daemonum fluctuantis.	93
CAPVT XXVII: De impietate Porphyrii, qua etiam Apulei transcendit errorem.	95
CAPVT XXVIII: Quibus persuasionibus Porphyrius obcaecatus non potuerit ueram sapientiam, quod est Christus, agnoscere.	98
CAPVT XXIX: De incarnatione Domini nostri Iesu Christi, quam confiteri Platoniorum erubescit impietas.	100
CAPVT XXX: Quanta Platonici dogmatis Porphyrius refutauerit et dissentiendo correxerit.	104
CAPVT XXXI: Contra argumentum Platoniorum, quo animam humanam Deo adserunt esse coaeternam.	107
CAPVT XXXII: De uniuersali uia animae liberandae, quam Porphyrius male quaerendo non repperit, et quam sola gratia Christiana reserauit.	109
LIBER XI	117
CAPVT I : De ea parte operis, qua duarum ciuitatum, id est caelestis atque terrena, initia et fines incipient demonstrari.....	119
CAPVT II : De cognoscendo Deo, ad cuius notitiam nemo hominum peruenit, nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum Iesum.....	120
CAPVT III : De auctoritate canonicae scripturae diuino spiritu conditae.....	122
CAPVT IV : De conditione mundi, quae nec intemporalis sit, nec nouo Dei ordinata consilio, quasi postea uoluerit, quod ante noluerat.	123
CAPVT V : Tam non esse cogitandum de infinitis temporum spatiis ante mundum, quam nec de infinitis locorum spatiis extra mundum, quia, sicut nulla ante ipsum sunt tempora, ita nulla extra ipsum sunt loca.	125
CAPVT VI: Creationis mundi et temporum unum esse principium nec aliud alio praeueniri.	127
CAPVT VII: De qualitate primorum dierum, qui etiam antequam sol fieret uesperam et	

mane traduntur habuisse.	129
CAPVT VIII: Quae qualisque intellegenda sit dei requies, qua post opera sex dierum requieuit in septimo.	130
CAPVT IX: De angelorum conditione quid secundum diuina testimonia sentien- dum sit.	131
CAPVT X: De simplici et incommutabili trinitate Dei Patris et Dei Filii et Dei Spi- ritus sancti, unius Dei, cui non est aliud qualitas aliudque substantia.	134
CAPVT XI: An eius beatitudinis, quam sancti angeli ab initio sui semper habue- runt, etiam illos spiritus, qui in ueritate non steterunt, participes fuisse credendum sit.	137
CAPVT XII: De comparatione beatitudinis iustorum necdum obtinentium promiss- ionis diuinae praemium et primorum in paradiso hominum ante peccatum.	139
CAPVT XIII: An ita unius felicitatis omnes angeli sint creati, ut neque lapsuros se possent nosse qui lapsi sunt, et post ruinam labentium perseuerantiae suae praes- cientiam acceperint qui steterunt.	140
CAPVT XIV: Quo genere locutionis dictum sit de diabolo, quod in ueritate non steterit, quia ueritas non est in eo.	142
CAPVT XV: Quid sentiendum sit de eo, quod dictum est: Ab initio diabolus pec- cat.	143
CAPVT XVI: De gradibus et differentiis creaturarum, quas aliter pendit usus utili- tatis, aliter ordo rationis.	144
CAPVT XVII: Vitium malitiae non naturam esse, sed contra naturam, cui ad pec- candum non conditor causa est, sed uoluntas.	145
CAPVT XVIII: De pulchritudine uniuersitatis, quae per ordinationem Dei etiam ex contrariorum fit obpositione luculentior.	

146

CAPVT XIX: Quid sentiendum uideatur de eo quod scriptum est: Diuisit Deus inter lucem et tenebras. ....

147

CAPVT XX: De eo, quod post discretionem lucis atque tenebrarum dictum est: Et uidit Deus lucem quia bona est. ....

149

CAPVT XXI: De aeterna et incommutabili scientia Dei ac uoluntate, qua semper illi uniuersa quae fecit sic placuerunt facienda, quemadmodum facta. ....

150

CAPVT XXII: De his, quibus in uniuersitate rerum a bono Creatore bene conditarum quaedam displicent, et putant nonnullam malam esse naturam. ....

152

CAPVT XXIII: De errore, in quo Origenis doctrina culpatur. ....

154

CAPVT XXIV: De trinitate diuina, quae per omnia opera sua significationis suae sparsit indicia. ....

156

CAPVT XXV: De tripertita totius philosophiae disciplina. ....

158

CAPVT XXVI: De imagine summae trinitatis, quae secundum quendam modum in natura etiam necdum beatificati hominis inuenitur. ....

160

CAPVT XXVII: De essentia et scientia et utriusque amore. ....

162

CAPVT XXVIII: An etiam ipsum amorem, quo et esse et scire diligimus, diligere debeamus, quo magis diuinae trinitatis imagini propinquemus. ....

164

CAPVT XXIX: De sanctorum angelorum scientia, qua trinitatem in ipsa eius deitate nouerunt et qua operum causas prius in operantis arte quam in ipsis operibus artificis intuentur. ....

166

CAPVT XXX: De senarii numeri perfectione, qui primus partium suarum quantitate completur. ....

168

CAPVT XXXI: De die septimo, in quo plenitudo et requies commendatur.....
169

CAPVT XXXII: De opinione eorum, qui angelorum creationem anteriorem uolunt
esse quam mundi.....
170

CAPVT XXXIII: De duabus angelorum societatibus diuersis atque disparibus,
quae non incongrue intelleguntur lucis et tenebrarum nominibus nuncupatae.....
172

CAPVT XXXIV: De eo quod quidam putant in conditione firmamenti aquarum
discretarum nomine angelos significatos, et quod quidam aquas existimant non
creatas. ....
174

LIBRI XII .....
177

CAPVT I: De una bonorum angelorum malorumque natura. ....
179

CAPVT II: Nullam essentiam Deo esse contrariam, quia ab eo, qui summe et sem-
per est, hoc in totum uidetur diuersum esse quod non est. ....
181

CAPVT III: De inimicis Dei non per naturam, sed per contrariam uoluntatem,
quae cum ipsis nocet, bonae utique naturae nocet, quia uitium, si non nocet, non
est. ....
182

CAPVT IV: De naturis irationalium aut uita carentium, quae in suo genere atque
ordine ab uniuersitatis dedecore non discrepant. ....
184

CAPVT V: Quod in omnium naturarum specie ac modo laudabilis sit creator. ....
186

CAPVT VI: Quae causa sit beatitudinis angelorum bonorum et quae causa sit mi-
seriae angelorum malorum. ....
187

CAPVT VII. Causam efficientem malae uoluntatis non esse quaerendam. ....
191

CAPVT VIII: De amore peruerso, quo uoluntas ab incommutabili bono ad mutabi-

---

le bonum deficit.	191
CAPVT IX: An sancti angeli, quem habent creatorem naturae, eundem habeant bonae uoluntatis auctorem per Spiritum sanctum in eis caritate diffusa.	192
CAPVT X: De opinione eorum, qui humanum genus sicut ipsum mundum semper fuisse existimant.	195
CAPVT XI. De falsitate eius historiae, quae multa milia annorum praeteritis temporibus adscribit.	196
CAPVT XII: De his, qui hunc quidem mundum non sempiternum putant, sed aut innumerabiles aut eundem unum certa conclusione saeculorum semper nasci et resolui opinantur.	198
CAPVT XIII: Quid respondendum sit his, qui primam conditionem hominis tardam esse causantur.	199
CAPVT XIV: De reuolutione saeculorum, quibus certo fine conclusis uniuersa semper in eundem ordinem eandemque speciem reditura quidam philosophi crediderunt.	201
CAPVT XV: De temporali conditione generis humani, quam Deus nec nouo consilio instituerit nec mutabili uoluntate.	203
CAPVT XVI: An ut Deus semper etiam dominus fuisse intellegatur, credendum sit creaturam quoque numquam defuisse cui dominaretur, et quomodo dicatur semper creatum quod dici non potest coaeternum.	205
CAPVT XVII: Quomodo intellegenda sit promissa homini a Deo uita aeterna ante tempora aeterna.	209
CAPVT XVIII: Quid de incommutabili consilio ac uoluntate Dei fides sana defendat contra ratiocinationes eorum, qui opera Dei ex aeternitate repetita per eosdem semper uolunt saeculorum redire circuitus.	210

CAPVT XIX: Contra eos, qui dicunt ea, quae infinita sunt, nec Dei posse scientia comprehendi.	213
CAPVT XX: De saeculis saeculorum.	214
CAPVT XXI: De impietate eorum, qui adserunt animas summae ueraeque beatitudinis participes iterum atque iterum per circuitus temporum ad easdem miseras laboresque redituras.	216
CAPVT XXII: De conditione unius primi hominis atque in eo generis humani.	221
CAPVT XXIII: Quod praescierit Deus hominem, quem primum condidit, peccatum simulque praeuiderit, quantum piorum populum ex eius genere in angelicum consortium sua esset gratia translaturus.	222
CAPVT XXIV: De natura humanae animae creatae ad imaginem Dei.	223
CAPVT XXV: An ullius uel minimae creaturae possint dici angeli creatores.	224
CAPVT XXVI: Omnem naturam et omnem speciem uniuersae creaturae nonnisi opere Dei fieri atque formari.	224
CAPVT XXVII: De Platonicorum opinione, qua putauerunt angelos quidem a Deo conditos, sed ipsos esse humanorum corporum conditores.	227
CAPVT XXVIII: In primo homine exortam fuisse omnem plenitudinem generis humani, in qua praeuiderit Deus, quae pars honoranda esset praemio, quae damnanda supplicio.	228